

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Marija M. Radoman

**Homoseksualne zajednice u Beogradu –
komparativno istraživanje stavova
heteroseksualaca i homoseksualaca o
fenomenu homoseksualnih zajednica**

Doktorska disertacija

Beograd, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Marija M. Radoman

**Homosexual communities in Belgrade –
Comparative research on the attitudes of
heterosexuals and homosexuals on the
phenomenon of homosexual communities**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018.

Komisija za ocenu i odbranu doktorske disertacije

Mentorka:

dr Nada Sekulić, redovna profesorka
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Bojan Žikić, redovni profesor
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Isidora Jarić, vanredna profesorka
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Zorica Mršević, naučna savetnica
Institut društvenih nauka

Datum odbrane disertacije:

HOMOSEKSUALNE ZAJEDNICE U BEOGRADU – KOMPARATIVNO
ISTRAŽIVANJE STAVOVA HETEROSEKSUALACA I HOMOSEKSUALACA O
FENOMENU HOMOSEKSUALNIH ZAJEDNICA

Sažetak

Cilj doktorskog rada jeste da se lociraju, analiziraju i opišu osnovne karakteristike u stavovima i iskustvima prema homoseksualnim zajednicama. To je sprovedeno putem ispitivanja dve grupe ispitanika - jednu čine neheteroseksualne osobe (oni koji se deklarišu kao lezbejke, gejevi, biseksualne, trans osobe ili nekako drugačije) a drugu grupu čine heteroseksualne osobe. Za analizu i prikupljanje podataka korišćena je kvalitativna metodologija, metod životnih priča i dubinski intervju na uzorku od ukupno 46 LGBTQ osoba i 18 osoba heteroseksualne orijentacije. Cilj kompariranja ove dve grupe ispitanika/ca, jeste odgovoriti na to šta čini životna iskustava LGBTQ populacije u smislu partnerskih odnosa, kao i prisustvo predrasuda, stereotipa i homofobije koja postoji prema njima.

Teorijski okvir čine savremene društvene teorije koje rodnost, seksualnost i brak tumače kao društveni i istorijski konstrukt a posebno su korišćene studije koje se bave analizom LGBTQ partnerskih odnosa i roditeljstva u Evropi i SAD (Herek, 1999; 2004; 2014; Ryan–Flood, 2009; Dunne, 2000; Donovan, Weeks, Heaphy 2001; Clarke et al. 2004; Heaphy et al. 2013).

Rezultati empirijskog dela istraživanja su svrstani u četiri celine/poglavlja koja pokrivaju različite teme: **svakodnevni život LGBT populacije** – sa naglaskom na pitanjima identiteta, vidljivosti i na problem diskriminacije u privatnoj i javnoj sferi; **karakteristike istopolnih zajednica** – iskustva ispitanika vezana za to kako vide svoje partnerske odnose, vidljivost partnerskog odnosa, diskriminaciju, dinamiku zajedničkog života i seksualnost; poglavlje o **LGBTQ osobama koje su roditelji** i njihovim iskustvima i poglavlje koje se bavi **stavovima heteroseksualnih osoba** prema LGBTQ osoba i istopolnim porodicama, koje otkriva ono što su danas glavni elementi homofobije u Srbiji – diskriminišući odnos

prema nekim vidovima zajedničkog života lezbejki i gejeva (posebno kada da je u pitanju pravo na brak i usvajanje dece). Suočeni sa predrasudama koje postoje prema homoseksualnosti, istopolna partnerstva su oblikovana u odnosu na takvo odbijanje društva.

Ključne reči: LGBTQ, homoseksualnost, istopolni parovi, partnerski odnosi, roditeljstvo, homofobija, stereotipi, predrasude, životne priče.

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Studije roda

UDK: 305.

HOMOSEXUAL COMMUNITIES IN BELGRADE – COMPARATIVE RESEARCH ON THE ATTITUDES OF HETEROSEXUALS AND HOMOSEXUALS ON THE PHENOMENON OF HOMOSEXUAL COMMUNITIES

Summary

The goal of the doctoral thesis is to locate, analyze and describe the basic characteristics of attitudes and experiences with homosexual communities. This was done by examining two groups of respondents – one made up of non-heterosexuals (those who declare themselves as lesbians, gay, bisexual, trans persons or somehow differently) and the second, heterosexual group. I used the qualitative methodology, a method of life stories and an in-depth interview on a sample of a total of 46 LGBTQ and 18 heterosexual men and women. The main goal of comparing these two groups of respondents is to answer what are the LGBTQ population life experiences in terms of partnership relationships, as well as the presence of prejudices, stereotypes, and homophobia that exist towards them.

The theoretical framework consists of contemporary social theories that interpret gender, sexuality and marriage as a social and historical construct. For analysis of LGBTQ partnership relationships and parenting are used some of the studies from Europe and the United States (Herek, 1999; 2004; 2014; Ryan-Flood, 2009 Dunne, 2000; Donovan, Weeks, Heaphy 2001; Clarke et al., 2004; Heaphy et al., 2013).

The results of the empirical part of the research are classified into four parts / chapters covering different topics: **the everyday life of the LGBT population** - with emphasis on identity issues, visibility and the problem of discrimination in the private and public sphere; **characteristics of same-sex communities** - the experience of the respondents in relation to how they see their partner relationships, the visibility of partner relationships, discrimination; a **chapter on LGBTQ persons who are parents** and their experiences and a chapter dealing with **the attitudes of heterosexual persons** towards LGBTQ people and same-sex families, which reveals what are today the main elements of

homophobia in Serbia - discriminating against some aspects of the common life of lesbians and gays (especially the marriage rights and adoption of children). Faced with the prejudices that exist towards homosexuality, same-sex partnerships are shaped with a rejection of society.

Key words: LGBTQ, homosexuality, same-sex couples, partnership, parenting, homophobia, stereotypes, prejudices, life stories.

Scientific field: Sociology

Scientific subfield: Gender Studies

UDC: 305.

SADRŽAJ

Uvod	5
1. LGBTQ zajednice	20
1.1. Identitet i homoseksualne zajednice u savremenom društvu	20
Sociokonstruktivistička perspektiva.....	20
Feminizam i problem razlike.....	26
Identitet i metodologija proučavanja LGBTQ populacije.....	30
Istopolne zajednice u savremenom društvu.....	34
1.2. Pravno – politički položaj LGBTQ osoba u Srbiji	45
Zakonski okvir i LGBTQ populacija.....	47
Položaj trans osoba.....	54
Nasilje prema LGBTQ osobama i stavovi društva.....	57
Homoseksualnost i “desnica”.....	65
2. Rezultati istraživanja	72
2.1. Metod istraživanja	72
Predmet istraživanja.....	73
Uzorak i ciljevi istraživanja.....	75
Istraživačke hipoteze.....	79
Dimenzije istraživanja i intervju.....	80
2.2. Analiza svakodnevnog života – biti “drugačija/i”	84
„Procesualnost identiteta“ (razvoj identiteta, deklarisanje, odrastanje i autovanje.....	88
Vidljivost identiteta i nasilje – privatna i javna sfera.....	106
Gej, lezbejski, trans i biseksualni identiteti (razlike i specifičnosti).....	117
2.3. Životna priča – Saša	127

2.4. Istopolne zajednice – redefinisanje heteronormativnosti	155
(Ne)vidljive veze.....	160
Posvećenost u LGBTQ vezama.....	169
Prakse egalitarnosti i odnosi moći.....	182
Seksualnost i partnerski odnosi.....	192
2.5. Životna priča –Kris	207
2.6. Životna priča – Aleksandra	227
2.7. Roditeljstvo i LGBTQ identiteti – kako kontekst oblikuje naše želje	258
Roditeljstvo i homoseksualnost.....	260
Iskustva LGBTQ roditelja	270
Problem vidljivosti.....	273
Partnerski odnosi i roditeljske uloge.....	279
Vaspitne prakse.....	286
Planiranje roditeljstva – odluke, želje i planovi.....	292
2.8. Životna priča – Tamara	298
2.9. Analiza stavova i predrasuda heteroseksualne populacije	315
Stavovi prema homoseksualnosti.....	322
Socijalna distanca i “homofobičnost”.....	331
Odnos prema istopolnim zajednicama.....	339
Stavovi prema ideji roditeljstva i usvajanja dece kod LGBTQ osoba.....	343
Sopstvena (homo/bi)seksualnost.....	351
Politički stavovi.....	353
Zaključak	358
Literatura	366
PRILOG 1. Osnova intervjua – dimenzije istraživanja i okvirna pitanja na osnovu kojih su vođeni razgovori	381

UVOD

Niko pre nas ovde nije živeo ovaj život na ovakav način

Ova rečenica je izgovorena u jednom razgovoru na temu egzistencije i partnerskih odnosa LGBTQ osoba u Srbiji, od strane biseksualne žene. Do sada, ta rečenica možda najbolje opisuje kontekst u kome se ovaj rad realizuje kao i emocije i percepciju ispitanika i ispitanica – intimne priče neheteroseksualnih osoba o partnerskim odnosima odigravaju se u polju društvene nevidljivosti i diskriminacije, ali sa posebnim dinamikama i strategijama opstanka, i uglavnom bez modela i istorije koja bi ih oblikovala. Naime, veliki deo svakodnevnog života LGBTQ osoba odigrava se skoro bez ikakvih smernica i uputstava dok su različiti vidovi prilagođavanja i otpora društvu procesi koji oblikuju istopolne zajednice. Ipak, to su “obične priče običnih ljudi” u smislu da osobe koje ih opisuju ne vide sebe kao deo kulturne avangarde – “oni su pojedinci koji oblikuju svoj život na najbolji mogući način u datim okolnostima” (Weeks et al., 2001: 28). Sa druge strane, prihvatanje i homofobija koji postoje prema njima, otvaraju priču o tome koliko je srpsko društvo, opterećeno još uvek ratnim nasleđem i raspadom zemlje i sa patrijarhalnim veličanjem muškosti (Bilić, 2016; Selmić, 2016), osetljivo na razlike i spremno za alternativne partnerske zajednice i *queer* porodice. Da li je moguće da LGBT zajednice koje probijaju zid heteronormativne tišine zaista i nađu mesto u ovom društvu? I do koje mere možemo očekivati transformisanje konzervativnih predstava o univerzalnosti muško-ženskog odnosa, o dominaciji heteroseksualne (tradicionalne) porodice - kao jednim okvirima u kome su emocije, briga i seksualnost mogući? Da li su mogući jednostavni odgovori na ova pitanja?

Predmet ovog rada je komparativno istraživanje o stavovima i iskustvima prema homoseksualnim partnerskim zajednicama u Beogradu, odnosno pokušaj da se lociraju, analiziraju i opišu osnovne karakteristike istopolnih zajednica (vidljivost i diskriminacija, intimnost, seksualnost i roditeljstvo) kao i stavovi koji postoje prema njima. To će biti sprovedeno putem ispitivanja dve grupe ispitanika/ca – jednu čine

neheteroseksualne osobe (oni koji se deklarišu kao lezbejke, gejevi, biseksualne, trans osobe ili nekako drugačije) a drugu grupu čine heteroseksualne osobe. **Osnovni cilj rada**, kompariranja ove dve grupe ispitanika/ca, jeste odgovoriti na to šta čini životna iskustava LGBTQ populacije u smislu partnerskih odnosa, kakvi su njihovi stavovi i ako poredimo ta iskustva sa stavovima deklarativno heteroseksualnih osoba prema homoseksualnim zajednicama – kakvu sliku dobijamo? Dakle, osnovni cilj ovog istraživanja je da se poređenjem stavova dve grupe, dobije “realnija” slika položaja LGBTQ populacije u našem društvu.¹ U stvari, ako se stavovi i iskustva LGBTQ populacije kompariraju sa uslovima u kojima oni svakodnevno funkcionišu (pravno-politički položaj, sistem vrednosti, odnos države) i ako se analiziraju stavovi heteroseksualnih ispitanika/ca, njihova otvorenost ili pak prisustvo predrasuda, stereotipa i homofobije, sam fenomen istopolnih zajednica će biti jasniji.

Pored namere da se utiče na razumevanje položaja neheteroseksualne populacije cilj ovog rada je i da se produbi razumevanje problema homofobije i heteroseksizma. Do sada, u domaćoj akademskoj literaturi problem homofobije je tretiran najčešće putem anketa, ispitivanjem javnog mnjenja, gde se dobija samo jedna vrsta podataka – ankete detektuju odbijanje ili prihvatanje LGBT osoba, mržnju, stereotipe i socijalnu distancu. Na osnovu rezultata anketnih ispitivanja nije baš jasno o kakvim motivima ispitanika se radi. Ovde je izveden pokušaj da se putem dubinskih intervjuua sa heteroseksualnim osobama dobiju dublja obrazloženja, značenja koji ispitanici pripisuju svojim stavovima.

Osnovni predmet istraživanja je LGBTQ populacija, odnosno partnerske istopolne zajednice, i reč je o eksplorativnom istraživanju o ovoj temi u domaćoj sociologiji. Poseban fokus će biti na vezama između društvenog konteksta i određenih segmenata svakodnevnog života lezbejki, gejeva i *queer* populacije u srpskom društvu. Treba odmah napomenuti da sama LGBTQ populacija nije homogena već se ona sastoji, po rečima jednog ispitanika, iz čitavog niza „*mikro-kultura*“ unutar sebe, u odnosu na

¹Treba na početku napomenuti, da ovo istraživanje ne predstavlja poređenje homoseksualnih i heteroseksualnih veza, kao i da istraživanje ne teži da na bilo koji način “klasifikuje” istopolne zajednice. Ovo istraživanje prvenstveno ima fenomenološke i interpretativne ciljeve u cilju razumevanja položaja LGBTQ populacije i značenja koji sami ispitanici (heteroseksualni i neheteroseksualni) pridaju fenomenu istopolnih zajednica.

identitet, rod, starosne i socijalne razlike i mesto življenja (unutrašnjost Srbije ili glavni grad). Međutim, ono što im je zajedničko u Srbiji jeste iskustvo getoizacije – u smislu da je njihov položaj određen heteronormativnošću okoline, političko-pravnim regulacijama koje im ograničavaju slobodu ispoljavanja intime, dok se često LGBTQ osobe optužuje da svojim životom odlaze u samogetoizaciju.² Uticaji konteksta na individue skoro nikad nisu bez odgovora, tj. osobe ne trpe pasivno uticaj okoline, već se često formiraju posebni odgovori na situaciju represije, koji čine određene životne strategije koje će biti predmet analize u ovom radu. Sve te strategije i individualni odgovori formiraju jedan specifičan način života LGBTQ populacije u heteronormativnom kontekstu.

Terminologija koja se koristi za opisivanje drugačijih identiteta od heteroseksualnih se razlikuje u literaturi. U ovom radu koristim izraz “istopolne zajednice” ili “homoseksualne zajednice”, odnosno izraze “gej”, “lezbejke”, “biseksualne osobe”, kada je potrebno označiti seksualno ponašanje između individua istog pola/roda (*Committee on Lesbian and Gay Concerns*, 1991). Izraz “istopolno” je prevod engleskog izraza *same-sex*, ali retko se koristi u svakodnevnom govoru tj. izraz nije odomaćen među samom LGBTQ populacijom (retko neko sebe označava izrazima “istopolno” ili “homoseksualac”). Izrazi “homoseksualci” i “homoseksualno” iako mogu da referiraju na medicinski aspekt patologizacije ili kriminalizacije neheteroseksualnih osoba u prošlosti, takođe se koriste u mnogim stranim studijama pa će i ovde biti upotrebljavani, sa pokušajem preuzimanja i dekonstrukcije negativnih značenja koje takvi pojmovi nose sa sobom. Tako npr. izraz “peder” koji je u žargonu uvreda gej muškarci često koriste za sebe pri čemu značenje izraza zavisi od toga ko ima legitimitet da ga upotrebljava – sasvim je drugačije kad na taj način opisuje sebe neko ko je nosilac tog identiteta, a drugačije kada je to neko “van zajednice”. Ne postoji konsenzus oko terminologije tako da u radu koristim kombinaciju termina od kojih kao politički najkorektniji koristim termin “neheteroseksualna” populacija (Weeks et al.

²Treba imati na umu, da ono što spolja izgleda kao getoizacija, iz iskustva LGBTQ osoba, često je strategija opstanka i pokušaj da se pronade mesto u širem patrijarhalnom okruženju: „Društveno organizirani homoseksualci preuzimaju odgovornost predstaviti, rasvijetliti i produbiti homoseksualni identitet u modernom pluralističkom društvu. To nije getoiziranje već integriranje u društvo!” (Hršak, 2017: 297).

2001), jer je deskriptivan i ne ukazuje direktno na identitetsku poziciju sa kojom se možda mnoge homoseksualne osobe ne bi složile (iako kritika može biti da termin nije adekvatan jer ponovo se “LGBTQ” određuje u odnosu na heteroseksualnost). Od skraćénica u literaturi se navodi i duži akronim “LGBTTIQA”³, ali će se ovde koristiti kraća verzija “LGBTQ” jer kada se govori o ispitanicima ovog istraživanja oni su se uglavnom na taj način i deklarirali. Povremeno, kada se opisuje LGBTQ zajednica koristim izraz “*queer* zajednica”. Kada se radi o posebnim istraživanjima upotrebljava se termin koji je u skladu sa onim što je bio sadržaj datog istraživanja – nekada je to samo LGB bez “T”, jer se mnoga istraživanja često ne odnose na trans osobe, a nekada se u literaturi koristi izraz “homoseksualci”, ili opisno “gej populacija”, iako se misli i na lezbejke.

Takođe, termini seksualni identitet (*sexual identity*), seksualno ponašanje (*sexual behavior*) i seksualna orijentacija (*sexual orientation*) se razlikuju ako ih preciznije definišemo. Seksualni identitet je način na koji neko razmišlja o sebi u odnosu na to ko ga/je romantično ili seksualno privlači (odnosi se na koncept koji neko ima o sebi), seksualno ponašanje označava prakse koje se odnose na realno seksualno ponašanje koje osoba ima, dok se seksualna orijentacija odnosi na romantičnu ili seksualnu privlačnost prema osobama suprotnog pola, istog pola, prema osobama oba pola ili više od jednog pola ili prema nijednom polu. U ovom smislu govorimo o heteroseksualnoj ili homoseksualnoj i biseksualnoj orijentaciji, panseksualnim ili aseksualnim osobama. Tako recimo Lisa Diamond na osnovu svojih istraživanja (Diamond, 2008) ne smatra da je biseksualnost prelazno stanje već da bi **biseksualnost mogla biti treći tip seksualne orijentacije**. Slučajevi koje je ona proučavala odnose se i na žene koje su otkrивale svoju privlačnost prema istom polu nakon što su živele u heteroseksualnim vezama i brakovima i određivale sebe kao heteroseksualne. Prema njoj razlog tome može biti povećana fluidnost kod nekih osoba: “Tako da žene koje dožive ovo iskustvo vjerojatno imaju povećanu razinu seksualne fluidnosti te su nakon heteroseksualne veze i ostvarivanja majčinstva, došle u zrele godine kad je vrijeme za osobni rast i pomicanje granica” (Crol, 2017).

Potrebno je izneti i neke napomene. Ovo istraživanje je prvobitno zamišljeno

³ Odnosi se na lezbejke, gejeve, biseksualne osobe, *transgender*, *transsexual*, *intersex*, *queer* i aseksualne osobe.

kao kvalitativno komparativno istraživanje o temi partnerskih istopolnih zajednica. Međutim, u toku konstruisanja plana istraživanja, ubrzo je postalo jasno da će poduhvat biti širi, da će analiza partnerskih odnosa obuhvatiti i svakodnevni život LGBTQ populacije, kao što su teme identiteta, nasilja, diskriminacije, odrastanja, porodičnih odnosa itd. Ovo je donekle rezultat i toga što o ovoj temi nije toliko pisano kod nas, ne postoji studija na koju je moguće osloniti se i nastaviti istraživanje – zbog toga je analiza morala da bude šira od same teme partnerskih odnosa. Sličnu stvar spominju i Kuhar i Švab, u svojoj studiji *The unbearable comfort of privacy – The everyday life of gays and lesbians*. Autori u uvodu navode kako je njihov cilj bio proučavanje istopolnih porodica u Sloveniji, ali da se ispostavilo da istopolne porodice ne mogu biti proučavane izvan generalnog konteksta svakodnevnog života gejeva i lezbejki (Švab, Kuhar 2005: 17).

U literaturi se mogu naći različiti pristupi i teze u objašnjenju toga šta konstituše homoseksualnost, od čega su dva glavna polazišta esencijalistički i konstruktivistički. Dok “esencijalisti smatraju da seksualna orijentacija neke osobe ne zavisi od kulture”, “društveni konstruktivisti misle da ona zavisi od kulture, da je relacionala i možda neobjektivna” (Jagose, 2007). Dakle, i među samim autorima koji su istaknuta aktivistička imena iz pokreta za gej oslobođenje iz 70-ih godina, kao što su recimo Dennis Altman (Altman, 1972) ili John Boswell (Boswell, 1981) postoje esencijalistički pristupi, koji “pretpostavljaju da homoseksualnost postoji kao univerzalna pojava u vremenu koja ima vlastitu marginalizovanu, iako kontinuiranu i koherentnu istoriju” (Jagose, 2007). Često citirana fraza jeste da je Aristofan iz Platonove *Gozbe* “bio svestan svoje homoseksualnosti” (Halwani, 1998). Za konstruktiviste (Plummer, 1992; Jagose, 2007; Weeks, 1990; 2001; Seidman, 2003) dominantno je shvatanje o tome da je identitet pre rezultat društvene i socijalne stvarnosti nego prirode ili urođenosti. Ali ono što treba reći jeste da se u literaturi kao i savremenim debatama, esencijalizam sa svojim stavom da su ljudi rođeni kao gej ili lezbejke, koristio u anti-homofobičnim kampanjama, kako bi se osiguralo “prirodno” pravo na različitost i stekla građanskih prava, dok se ujedno koristio i u napadima homofobičnih autora, dok s druge strane, “konstruktivističko gledište, po kojem je homoseksualnost na ovaj ili onaj način stečena, ide rame uz rame sa homofobičnim pokušajima da se ukaže na to da homoseksualna orijentacija može biti, i da bi trebalo da bude korigovana” (Jagose, 2007). Dakle, odnos između ovih

struja nije tako jednostavan.

Ako pođemo od koncepta društvenog konstruktivizma, to znači da se homoseksualnost razlikuje kroskulturalno i istorijski, da ne postoji univerzalno ispoljavanje homoseksualnog ponašanja – “Fizički čin je možda sličan, ali njegove socijalne implikacije su često značajno drugačije” – navodi autor Jeffrey Weeks (Džefri Viks), koji se bavi istorijom homoseksualnosti (Viks, 2009: 19). Ovim shvatanjem se svakako ne negira “realnost” seksualnih nagona, seksualnih praksi i razlika među polovima (šta god podrazumevali pod razlikama), već se želi podvući da način na koji se seksualnost ostvaruje u bilo kom društvu, zavisi od socio-kulturnog okruženja. Kako navodi Jonathan Katz Ned (Džonatan Kac Ned) polazeći od pretpostavki društvenog konstrukcionizma – tvrditi da su heteroseksualna ili homoseksualna osećanja društveno konstruisana, ne znači tvrditi da su “manje realna, duboka ili legitimna” – “nego prosto da nisu omniprezentna, da nisu biološka sudbina” (Kac Ned, 2010). Ukratko, homoseksualnost nije inherentno svojstvo pojedinca na koje društvo odgovara već je i sama homoseksualnost određena kulturom – društvo konstruiše i samu “devijaciju”. Pristup o homoseksualnosti kao društvenom konstrukt su na različite načine imali u svom radu Mary McIntosh (Meri Mekintoš), Ken Plummer (Ken Plamer), Jeffrey Weeks, John D’Emilio (Džon Demilio), Michel Foucault (Mišel Fuko), Annamarie Jagose (Anamari Džagouz), Džonatan Kac Ned i drugi. Oko pojma moderne homoseksualnosti takođe postoje brojne protivrečnosti – obično postoji saglasnost da ponašanje tj. praktikovanje istopolnih seksualnih odnosa ne mora da bude i nije istovetno sa homoseksualnim identitetom (LGBT identiteti se vide kao fenomen XX veka, dok se homoseksualno ponašanje javljalo i kod osoba koje su deklarativno heteroseksualne.). Na primer, Foucault je u prvom tomu “Istorije seksualnosti: Volja za znanjem” (Fuko 1982) izneo tumačenja koja su socio-konstruktivistička i dovode u pitanje esencijalističku tezu o “večnom homoseksualcu”, jer njegove analize omogućavaju poređenja istorije seksualnosti i homoseksualnog ponašanja u različitim epohama, od srednjeg veka do savremenog doba. Fuko se posebno bavio odnosima moći i njegov značaj u istraživanju istorije seksualnosti je neprocenjiv za savremene pristupe o homoseksualnosti. On je pisao da “individua nije datost nad kojom se vrši i na koju se svaljuje moć” već je i “individua, sa svojim obeležjima, svojim identitetom, u svojoj prikovanosti za sebe samu, proizvod jednog odnosa moći koji se vrši na

telima, na mnoštvu, pokretima, željama, silama” (Fuko, prema Milenković et al. 2005: 97). John Demilio je u svom poznatom eseju iz 1983 “Kapitalizam i gej identitet”, doveo u pitanje esencijalističke pretpostavke o identitetu, ukazujući na materijalne i historijske uslove koji su omogućili nastanak moderne kategorije homoseksualnog identiteta: “Želim ustvrditi da gej muškarci i lezbijke nisu oduvijek postojali, već da su zapravo proizvod povijesti, da su nastali u određenom povijesnom razdoblju. Njihova pojava povezana je s kapitalističkim odnosima: upravo je povijesni razvoj kapitalizma – odnosno pobliže njegov sustav slobodnog rada – taj koji je omogućio velikom broju muškaraca i žena tijekom kasnog dvadesetog stoljeća da se izjasne kao gejevi, da se vide dijelom zajednice sličnih muškaraca i žena, te da se organiziraju politički na temelju tog identiteta” (Demilio, 1983). Međutim, i Fuko i D’Emilio su se fokusirali na primere vezano za muškarce (prema Jagose, 2007: 21), dok razvoj ženske homoseksualnosti i lezbejstva nije identičan sa formiranjem muške homoseksualnosti – „Ženska homoseksualnost ne zauzima iste historijske pozicije u diskursima prava i medicine“ (na primer, pravo nije kroz historiju uvek prepoznavalo niti sankcionisalo žensku homoseksualnost, tj. lezbejstvo je bilo nevidljivo u krivičnom zakonu). Knjiga Annamari Jagose, pod naslovom „Queer teorija: Uvod” (Jagose, 2007), nudi pregled različitih stanovišta o homoseksualnom identitetu. „Dok esencijalisti identitet smatraju prirodnim, čvrstim i urođenim, konstruktivisti pretpostavljaju da je identitet fluidan, da je učinak društvenih uslovljavanja i dostupnih kulturnih modela samorazumevanja (Ibid: 16)”. Iz ovoga sledi da konstruktiviste zanimaju društvena značenja koja se pripisuju samom homoseksualnom identitetu, čime se ukazuje na značaj proučavanja statusa homoseksualnih osoba u društvu da bi se homoseksualne osobe uopšte razumele. Osim Annamari Jagose, autorke koje su posebno istakle važnost lezbejskog identiteta su Teresa de Lauretis, Lisa Diamond, Leila Rupp. Za kategoriju lezbejskog identiteta možemo poći od ove odrednice koju nam nudi Rupp: „Šta znači biti lezbejka? U 21. veku to znači voljeti žene, žudjeti za ženama, imati veze sa ženama, seksualno se prepustiti ženama, definirati vlastiti identitet kao lezbijski i, možda, osnivati zajednice s drugim lezbejkama, premda nisu sve od navedenih značajki potrebne pri davanju takve definicije“ (Rupp, 2011).

Spomenuta stanovišta se suprostavljaju esencijalističkom stavu po kome postoje karakteristike zajedničke svim homoseksualnim osobama i po kome se ljudi uglavnom

dele na dve distinktivne kategorije, homoseksualce i heteroseksualce. U tom smislu ovo istraživanje svakako nije išlo u smeru pretpostavki da pojedinci imaju već unapred zadate, gotove ili fiksirane identitete.⁴ Međutim, iako se ovde polazi od teorijskog pristupa po kome seksualno-emotivna orijentacija nije stabilna kategorija, to i dalje ne znači da neki ljudi, odnosno većina, ne živi svoj život u skladu sa pretpostavkom da su polna podela i heteroseksualnost kao takve prirodne/date/urođene/nepromenjive/univerzalne, umesto što im teorija “pripisuje” konstruisanost. Pitanje je uvek, kako istraživački odgovoriti na takve diskrepancije koje postoje između teorije i onoga što je na terenu, posebno ako se žele formulisati neki teorijski ili politički odgovori.

U radu koristim **kombinovani metod** koji podrazumeva: uporednu analizu stavova i iskustava ispitanika, kontekstualnu analizu i životne priče, jer se radi o fenomenu koji je skoro neistražen u našem kontekstu. Za shvatanje načina života LGBTQ populacije u Srbiji nije bilo dovoljno oslanjati se na izvore stranih istraživanja, jer je do nekih koncepta tek trebalo doći. Rezultati istraživanja iz drugih zemalja (Weeks et al., 2001; Švab, Kuhar 2005; Ryan–Flood, 2009; Dunne, 2000) poslužili su kao dobre smernice, s tim da ti koncepti nisu mogli direktno da se koriste, zato što ne postoji jedna opšta teorija o svakodnevnom životu LGBTQ populacije i partnerskim zajednicama, već njihove varijacije u lokalnim kontekstima. Za analizu podataka korišćena je **kvalitativna metodologija**, metod životnih priča i dubinski intervju na uzorku od ukupno 46 LGBTQ osoba. Životne priče su izabrane zbog svoje narativne i holističke dimenzije – individualne istorije pružaju dublji uvid u rodni i seksualno-emotivni razvoj osobe kao i istoriju partnerskih odnosa. Metod životnih priča je pogodan i za praćenje odnosa između aktera i strukture, tj. ovaj metod ima potencijal da poveže makro i mikro procese (Ojermark, 2007).

Istraživački pristup u toku prikupljanja podataka putem dubinskih intervju a se sastojao u potrazi za percepcijom ispitanika/ca o partnerskim odnosima i procesima kroz koje prolaze ili su prolazili u toku svog odrastanja a tiču se njihove seksualno-emotivne orijentacije⁵. U pitanju je potraga za značenjima ispitanika/ca o celokupnom

⁴ Metodologija istraživanja je podrazumevala da pitanje identiteta za ispitanike/ce bude pitanje sa otvorenim opcijama, uz mogućnost slobodnog određivanja značenja sopstvenog identiteta.

⁵ Seksualna orijentacija se shvata kao seksualno-emotivna orijentacija, jer često ponavljanje termina

procesu saznavanja i formiranja ideje o sebi kroz iskustvo “Drugog/Druge”, o sebi i partneru/ki u heteronormativnom okruženju. Ispitanici/e su kroz svoja iskustva govorili o različitim načinima razumevanja i imenovanja svog identiteta, o različitim značenjima odnosa i njihovom statusu u društvu. Takođe, kada govorimo o Srbiji, važno je reći da su istopolne partnerske zajednice i porodice pravno i društveno nevidljive – one su uglavnom skrivene ili vidljive tek u svojim “nišama”, u okviru *queer* zajednice koja je za heteroseksualnu većinu i dalje strana. Prema njima postoji jaka stigma i diskriminacija – istraživanja javnog mnjenja iz 2010. godine, pokazuju da 67% građana/ki Srbije smatra da je homoseksualnost bolest, dok 56% veruje da je veoma opasna po društvo (“Predrasude na videlo”, 2010: 8), dok podaci za 2014. godinu pokazuju da svaki drugi građanin smatra da je homoseksualnost bolest, a više od 80% ne želi lezbejke i gejeve u svojoj porodici (“Objavljen godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti”, internet). U takvom kontekstu, jasno je da ima veoma malo prostora za prihvatanje alternativnih oblika porodice i partnerstva i da će borba za priznanje istopolnih zajednica biti spora i nailaziti na brojne prepreke, kako u društvu, tako i u institucijama.

Teorijski i politički razlozi istraživanja teme

Na isti način na koji heteronormativnost ne obeležava samo svakodnevni život već i samu teoriju, marginalizacija LGBTQ osoba u “realnom” svetu često se prenosi na naučno polje gde se ova tema proglašava nebitnom, suviše specifičnom, vezanom samo za jedan fenomen, sazajno ne toliko korisnom u poređenju sa “glavnim” temama u disciplini (društveni razvoj, društvena pokretljivost, klasni odnosi, itd.). Iako je LGBTQ tematika relativno nov fenomen u domaćoj sociologiji, otvaraju se pitanja o tome šta proučavanja u ovoj oblasti znače za sociologiju i šta disciplina dobija uvođenjem ovog predmeta proučavanja?

„seksualna orijentacija“ može da znači da se identitet osobe svodi samo na seksualni aspekt (prema Zulević, 2015: 135).

Teorijski status LGBTQ populacije kao predmeta istraživanja je kod nas skoro potpuno zanemaren⁶, u poređenju sa javnim diskursima o homoseksualnosti koji su znatno dominantniji. Ovo bi se moglo shvatiti kao izvesno zaostajanje nauke u proučavanju marginalizovanih društvenih grupa, tj. stiče se utisak da nauka ne prati društvena zbivanja, ili, što je možda pre slučaj, seksualnost kao tema nije dovoljno relevantna za istraživače. Što se tiče prve stvari, uzimajući u obzir odnos sociologije prema manjinama postoji određen paradoks, jer sociologija je istorijski vezana za proučavanje manjinskih grupa (kroz teoriju etiketiranja i simbolički interakcionizam), ali je isto tako pokazivala, ono što su uočili pojedini istraživači, neku vrstu odbojnosti prema proučavanju homoseksualnosti (Plamer, 2009). Naime, sociologija poseduje određeni potencijal za proučavanje LGBTQ odnosa, ali to ne znači da je ona u svom razvoju, uključujući i savremenu sociologiju, sasvim oslobođena konzervativnih esencijalističkih pretpostavki u tumačenju roda i seksualnosti. Ken Plummer (Ken Plamer) ukazuje na neke zanimljive aspekte odnosa sociologije prema homoseksualnosti, kao na primer to da se ni jedna klasična sociološka studija nije bavila istopolnim odnosima: „I u ovom trenutku istorija sociologije homoseksualnosti može biti napisana kao da se ništa nije desilo u periodu pre Drugog svetskog rata. Zaista, dok je sfera javnosti bila puna diskusija o seksu, sociolozi su ostajali nemi u svakoj od njih” (Plamer, 2009: 50). U stvari, tek od sredine šezdesetih i sedamdesetih, sa razvojem feminističkih interesovanja za oblast gej i lezbejskih studija, disciplina počinje ozbiljnije da proučava homoseksualnost. Ono u čemu danas možemo videti vrednost bavljenja ovom temom, jeste uvođenje nove “manjinske” perspektive u *mainstream* sociologiju, inkorporiranje te perspektive u objašnjenje društvenih procesa, kao i reinterpretiranje postojećih saznanja i samim time dekonstruisanje heteronormativnosti discipline (Radoman, 2016). Naime, ako je uvođenje “ženske perspektive” početkom 80-tih godina značilo najavu pojavljivanja čitave jedne discipline, rodni studija, koja je bila izazov za tadašnju, uglavnom konzervativnu i maskulinu sociologiju, onda bi

⁶ Prva studija koja se bavi LGBT populacijom u Srbiji, jeste zbornik radova *Među nama: neispričane priče gej i lezbejskih života* (Blagojević, Dimitrijević, 2014), dok se recimo prvi zbornik koji se bavi svakodnevnim životom LGBT populacije u zemljama bivše Jugoslavije pojavio u Sloveniji 2005. godine, *The Unbearable Comfort of Privacy. Everyday Life of Gays and Lesbian* (Kuhar, Švab, 2005). Osim toga postoje brojni radovi koji se bave temom LGBT populacije ali jako malo empirijskih istraživanja (prema Ivanović, 2014: 120–122).

sociologija uvođenjem LGBTQ perspektive za svoj predmet proučavanja, takođe mogla da proširi i reinterpretira postojeća teorijska dostignuća.

Međutim, nije samo LGBTQ tematika marginalizovana u domaćoj sociologiji – to su još uvek i rodne studije i teme seksualnosti i telesnosti, tako da je isključenost i nevidljivost homoseksualnosti tek jedan aspekt dubljih tendencija u sociologiji kao disciplini (ne radi se samo o „kašnjenju” društvenih nauka kod nas u objašnjenju „novih” društvenih grupa). Autorka Žarana Papić je u domaćoj sociologiji među prvima pisala o značaju uvođenja ženske perspektive u sociologiju, ali i prve radove o sociologiji tela (Papić, 1989; 2012). Njena zapažanja i rad u ovoj oblasti od 1980–ih godina su i danas vredan doprinos ovom polju istraživanja. Ona je ukazala na dihotomnu rigidnu podelu između telesnog i mentalnog/duhovnog, odnosno opozicije priroda/kultura, koja se reprodukuje u društvenim naukama, zbog čega društvene nauke teme telesnosti i probleme polnosti odbacuju kao predmet istraživanja – „društvena teorija je i dalje bestelesna (...) metafizika bestelesnosti moguća je samo ako se prihvati postojanje jednog jedinog subjekta – i to muškog” (Papić, 2012: 161).

Takođe, ono što često treba ponoviti jeste da homoseksualnost nije partikularna tema, već je vrlo interdisciplinarna tema koja se odnosi na mnoge oblasti: preispituje ustaljene norme u shvatanju seksualnosti tj. dekonstruiše i samu heteroseksualnost; odnosi se na shvatanje subjekta i svakodnevnog života (koji se svakako ne odvija neutralno, izvan rodnog i seksualnog konteksta); preispituje odnos *mainstream* kulture prema manjinskim grupama; ispituje značaj novih načina komunikacije, npr. značaj interneta u oblikovanju subjektivnosti i intime (Dehaan, et al. 2013); proširuje saznanja u oblasti sociologije porodice jer istopolne porodice i lezbejsko majčinstvo su vrlo značajne teme stranih studija (Weston, 1991; Ryan–Flood, 2009; Takács, Kuhar, 2011); preispituje važnost biološkog srodstva – mnoge neheteroseksualne osobe trpe diskriminaciju unutar svojih bioloških porodica i ostvaruju nove veze i bliskost u porodicama koje sami biraju (Weston, 1991). Seksualnost čini jednu od centralnih tema u razumevanju individue, i to postaje sve važnije polje istraživanja. Dakle, u proučavanju LGBTQ populacije ne radi se „samo” o istraživanju jedne izolovane grupe ljudi, već nam proučavanje LGBTQ populacije govori o načinu na koji se konstruiše i sama (hetero)seksualnost i može nam reći dosta o samom heteroseksualnom identitetu, o diskriminaciji i odnosu prema *Drugom* – u tome je i epistemološki značaj ove teme za

sociologiju. Takođe, sasvim je moguće da su do sada iskustva LGBTQ osoba bila deo akademskih istraživanja, ali su ostajala potpuno nevidljiva jer skoro svaka klasična sociološka tema se obrađuje tako što polazi od pretpostavke da iza toga stoje heteroseksualne osobe. Na primer, kada bismo polazeći od *mainstream* sociološkog pristupa koji ne postavlja pitanje seksualne orijentacije ispitanika i/ili partnera/ke, istraživali neke od ispitanika/ca iz ovog uzorka koji žive u heteroseksualnim okvirima, njihova iskustva bi ostala potpuno nevidljiva. Radi se o tome da se u istraživanjima ne preispituje sam heteroseksualni okvir već je heteroseksualnost uzeta kao “objektivna” činjenica (ovo posebno važi za kontekst Srbije gde još uvek postoji izražena stigma oko pitanja homoseksualnosti). Na isti način, može se reći da sama definicija fenomena određuje predmet istraživanja. Prema Tanji Rener, pitanje je kako na primer definišemo porodičnu stvarnost– “Da li definicija porodice treba da ostane ograničena na tradicionalnu predstavu o roditeljima i deci, koji žive zajedno u porodičnom domaćinstvu? Da li dve nevenčane osobe koje žive zajedno čine porodicu? Da li te dve osobe moraju da budu suprotnih polova?” (Rener, 2009: 31) Ovakva pitanja nam nameću odgovor – definicije su uvek ideološki oblikovane u skladu sa nametnutim moralnim normama, odnosno “pojam porodice je ideološki i stereotipni konstrukt koji se oblikovao”, i koji opstaje “zato da se mogu ostvariti određeni oblici društvenog nadzora” (Ibid. 39).

Ono što je cilj inkorporiranja LGBTQ perspektive u *mainstream* sociologiju jeste i pokušaj da se poboljša društveni položaj lezbejki, gejeva, biseksualnih, trans i *queer* osoba u našem društvu. Tako da ovo istraživanje pored teorijskih ima i političke ambicije, i teži da bude doprinos aktivističkoj borbi, u smislu boljeg razumevanja problema *queer* osoba, povećanja njihove vidljivosti i dekonstruisanja predrasuda i stereotipa koji su prisutni u društvu. Srpsko društvo je opterećeno istorijom isključivanja kroz šovinizam i etnički motivisano nasilje tokom devedesetih godina – “Društveni svet u Srbiji je bio sistematski konstruisan kao diskurs isključivanja Drugosti” (Papić, 2012: 334) – i zadatak društvenih nauka jeste da pokušaju da vrate legitimitet i značaj “isključenima”.

O poglavljima

Rad je podeljen na dva dela. Prvi deo se bavi problemom identiteta, odnosno određenim teorijskim pojmovima iz okvira gej i lezbejskih studija i *queer* teorije, razlikom između homoseksualnog ponašanja i identiteta i pojedinim konceptima koji se odnose na homoseksualne zajednice, sa posebnim osvrtom na položaj LGBTQ populacije u Srbiji. Istopolne zajednice se sagledavaju iz perspektive proučavanja alternativnih formi partnerskih zajednica. Međutim, ove zajednice ne mogu se jednostavno svrstati u vanbračne zajednice. Kao prvo, one su toliko nevidljive da ih tek noviji diskursi i istraživanja u domaćoj literaturi tretiraju kao vid novih alternativnih kohabitacija (Bobić, 2013: 80). Kao drugo, usled diskriminacije koju trpe, istopolne zajednice teško da se mogu porediti sa vanbračnim heteroseksualnim zajednicama (iako i heteroseksualne osobe mogu da trpe moralnu osudu zbog svojih “alternativnih” životnih stilova). Naime, uslovi u kojima istopolne zajednice funkcionišu toliko su drugačiji od uslova za “hetero” parove, da je za njihovo objašnjenje validnije koristiti pojmove iz *queer* teorije i nalaze stranih studija, nego ih analizirati kroz stanje i vrednosti koje se odnose na heteroseksualni brak, vanbračne zajednice i porodice u Srbiji. Ono što preostaje jeste pokušaj da razumemo na koji način partnerski odnosi LGBTQ osoba funkcionišu iz mikro-perspektive njihovih aktera i da pokušamo da dekonstruišemo mitove koji postoji o njima.

Takođe, prvi deo rada se bavi položajem LGBTQ osoba u Srbiji i analizom pravno-političkog položaja koji se odnosi na LGBTQ populaciju i kao i odnosom desnice prema homoseksualnosti, koja pored etnički motivisanog nasilja na ovim prostorima, ima izraženo neprijateljstvo prema neheteroseksualnim osobama. Jedan od ključnih faktora ili prelomnih momenata za prepoznavanje LGBTQ zajednica jeste povećanje vidljivost homoseksualnosti u društvu nakon 2009. godine, kada je zabranjena Parada ponosa čija je najava dobila veliku pažnju medija i javnosti. Te i sledeće godine, donose se pravne mere koje se odnose na sprečavanje diskriminacije, 2010. godine održava se i prva Parada ponosa u Srbiji⁷, kao i procesi pravnih

⁷Iako održana, Parada ponosa 2010. godine razotkriva ogromnu mržnju i spremnost na nasilje prema LGBT populaciji, kao i institucionalne propuste u sprečavanju nasilja: „Održavanje Parade ponosa u Beogradu evropske institucije pozdravile su kao napredak za Srbiju, ali Parada ponosa 2010. godine

usaglašavanja sa zakonima Evropske unije – što je sve otvorilo određeni prostor za javno artikulisanje prava neheteroseksualnih osoba. Važan faktor u ovom procesu je bio lezbejski i gej pokret koji se razvio iz feminističkog ljudsko–pravaškog dela NVO sektora u Srbiji, od početka 90–tih godina. Prva gej-lezbejska organizacija koja je zabeležena je udruženje *Arkadija*, osnovano 1991. godine, čime započinje istorija LGBT pokreta u Srbiji.⁸

Nakon ovog opšteg teorijskog dela u drugom delu rada slede rezultati istraživanja koji sadrže po posebnim poglavljima teorijske koncepte koji se odnose na datu temu. Rezultati istraživanja su nastali na osnovu 46 dubinskih intervjua sa osobama neheteroseksualne orijentacije i 18 intervjua sa osobama heteroseksualne orijentacije i svrstani su u četiri celine/poglavlja koja pokrivaju različite teme: **svakodnevni život LGBT populacije** – sa naglaskom na pitanjima identiteta, vidljivosti i na problem diskriminacije u privatnoj i javnoj sferi, zatim **karakteristike istopolnih zajednica** – iskustva ispitanika vezana za to kako vide svoje partnerske odnose, vidljivost partnerskog odnosa, diskriminaciju, dinamiku zajedničkog života, i seksualnost. Treća celina je poglavlje o **LGBTQ osobama koje su roditelji**. Roditeljstvo sve više dobija na značaju, iako se ova tema tek otvara u domaćim okvirima, ali i dalje bez dovoljno informacija i vidljivih modela LGBTQ roditelja. Ova tri poglavlja (svakodnevni život, karakteristike istopolnih zajednica i roditeljstvo) pokrivaju deo koji se odnosi na iskustva i stavove LGBTQ ispitanika i ispitanica. Svi ovi aspekti životnih priča ispitanika/ca otkrivaju uticaj društvenog konteksta na formiranje intimnosti i subjektivnosti. Ukratko rečeno, diskriminacija nikada nije

ostaje gorak događaj. Izuzetno snažne policijske snage za kontrolu i razbijanje demonstracija sačuvala su nekoliko stotina učesnika Parade ponosa od višestruko brojčano nadmoćnijih napadača, koji su nasrtaje planirali i sprovodili na očigledno organizovan način” (“Zaštitnik građana”, 2011).

⁸ Udruženje *Arkadija* je osnovano 1991. godine sa ciljem dekriminalizacije homoseksualnosti koja je u Srbiji izglasana 1994.godine. Kasnije se aktivizam širi pa su u okviru Centra za ženske studije pokrenute i *Lezbejske studije* u periodu od 1994. do 1997. godine. Jedni od osnivača/osnivačica *Arkadije* su Lepa Mladenović, lezbejska aktivistkinja i Dejan Nebričić gej aktivista, koji je prvi u Srbiji javno istupio i podneo tužbu zbog ugrožavanja lične bezbednosti motivisane homofobijom (ubijen je decembra 1999. godine u svom stanu na svoj 29. rođendan). Iz *Arkadije* se osamostalila grupa za lezbejska prava *Labris* (1995) koja je za cilj imala osnaživanje lezbejki, rad na povećanju lezbejske vidljivosti i povezivanju sa lezbejskim grupama iz Istočne Evrope (prema: “Razvoj politika za zaštitu LGBT osoba”, 2017).

rezervisana isključivo za jedan segment – proces autovanja ili vidljivost istopolnog para, izražavanje intime, pokazuju da diskriminacija obuhvata sve aspekte života LGBTQ osoba u društvu i može se reći da reguliše i unutrašnji osećaj sopstva. I konačno, četvrto poglavlje empirijskog dela, bavi se **stavovima heteroseksualnih osoba** i ima za cilj analizu odgovora na pitanja o homoseksualnim zajednicama. Njihovi stavovi otkrivaju ono što su danas glavni elementi homofobije – nemogućnost mnogih da zamisle istopolne odnose, nedostatak imaginacije koji je rezultat određene heteronormativne socijalizacije i povremeno relativno tolerantan stav prema životu LGBTQ osoba u smislu davanja prava marginalnoj grupi ali sve dok to ne narušava heteroseksualne vizije porodičnog života. To se ogleđa posebno u osporavanju prava LGBTQ osobama na roditeljstvo, čime tema odgajanja dece, tj. čitavog niza strahova povezanih sa homoseksualnim roditeljstvom, postaje jedna od ključnih tema u današnjem ispoljavanju homofobije i heteroseksizma. Sam karakter homofobije je nešto što se menja, homofobija kao strah od homoseksualnosti i ujedno neprijateljstvo i mržnja, menja svoj sadržaj u različitim vremenima i kontekstima. Analizirajući predrasude polazi se od radova iz psihologije rađenih na području SAD. Autor Gregory Herek, se posebno bavio temom homofobije, tj. seksualnim predrasudama (*sexual prejudice*) kod heteroseksualne populacije. Društvene grupe kreiraju socijalne kategorije na osnovu koji definišu određene podgrupe u društvu, bilo da je u pitanju rasa, klasa, rod itd. Ove kategorije su toliko ukorenjene da se pojavljuju kao nešto što je “prirodno” pre nego kao proizvod društvene interakcije. Seksualna orijentacija je jedna takva kategorija, a zapadno društvo dominantno raspolaže sa dve manje više isključive kategorije seksualnih orijentacija – heteroseksualno i homoseksualno, uz uz delimično (ili izvesno) dopuštanje biseksualnosti ili aseksualnih pojedinaca (Herek, 2004).

1. LGBTQ ZAJEDNICE

1.1. Identitet i LGBTQ zajednice u savremenom društvu

Sociokonstruktivistička perspektiva

Polazeći iz sociokonstrukcionističke perspektive, homoseksualni identitet je istorijska i kulturna kategorija. U literaturi se obično razlikuju homoseksualni identitet kao nešto što zavisi od društva, vremena i socio-kulturnih okolnosti i homoseksualno ponašanje koje nije specifično povezano ni sa jednom društvenom grupom ili kategorijom, i koje je bilo prisutno u svim društvima i svim dobima (što je esencijalistički stav jer pretpostavlja univerzalnost homoseksualnog ponašanja). Prema autorima/kama koji su proučavali razvoj homoseksualnosti, ključan period za “nastanak” modernog homoseksualnog identiteta je period od kraja 19-tog do prvih decenija 20 veka. Florence Tamagne (Tamagne, 2006) smatra da je krucijalan period između 2. svetska rata; za Fukoa homoseksualnost je “moderna formacija” proizvedena krajem 19. veka u okviru medicinskih, psihijatrijskih i psiholoških kategorizacija (kada je homoseksualac postao “vrsta”, Fuko, 2006); John D’Emilio (Demilio,1983) smatra da je za nastanak homoseksualnog identiteta važan razvoj industrijskog kapitalizma i proces urbanizacije – faktori koji su uticali na to da porodica prestaje da bude samostalan ekonomski sistem već sve više postaje afektivna zajednica – tj. razvoj kapitalizma utiče na to da pojedinci počinju da samostalno zarađuju, odvajaju se od porodice i grade svoj život u skladu sa svojim homoseksualnim željama. Tamagne smatra da homoseksualni identitet kakav danas postoji upada u zamku naturalizacije – pa je na primer pretpostavka da je lezbejski identitet postojao u tom obliku oduvek samo nije mogao da se ispolji zbog društvene represije. U stvari, moramo biti svesni da je “homoseksualnost novi pojam”, da mi baratamo tim pojmom kao oznakom za identitet i da se taj termin ne podudara sasvim sa “strastvenim prijateljstvima”, muškim i ženskim iz 18. i 19. veka (Tamagne, 2006).

Istorijski posmatrano, „heteroseksualac” i „homoseksualac”, termini koje danas

uzimamo zdravo za gotovo su “sasvim nove kreacije”: “Premda su nam predstavljeni kao reči koje obeležavaju večnu činjenicu prirode, termini ‘heteroseksualac’ i ‘homoseksualac’ konstituišu normativnu seksualnu etiku, seksualno–političku ideologiju, i jedan istorijski specifičan način kategorizovanja odnosa među polovima” (Kac Ned, 2010: 33). Jonathan Ned Katz dekonstruiše teze o homoseksualnosti koja je postojala kroz istoriju – on navodi da bi homoseksualno ponašanje kao univerzalno (pretpostavke o “večnom homoseksualcu”) mogli da shvatimo samo ako pođemo od definicije seksualnog ponašanja kao mehaničkog, ako pođemo od biološke ideje “ponašanja” (*behavior*), dok bi “istorijski specifičan identitet” kakav poznajemo danas, bilo “stvarno ime i karakter” za te oblike seksualnog ponašanja – koje danas imenujemo kao heteroseksualno, homoseksualno, biseksualno, itd. Međutim, stvari nisu tako jednostavne i podela seksualnosti na domen “ponašanja” i “identiteta” izgleda da nije tako logična. Problem sa ovom opozicijom je u tome što se pretpostavlja da bi samo seksualno ponašanje bilo odvojeno od delovanja društvenih činioaca, gde sama intimnost može da se odvija nesmetano, na neki prirodan način, i da kao takva opstane u uslovima rigorozne opresije kroz vekove ljudske istorije. Ned Katz tvrdi da se radi upravo o tome, da mi ne možemo tvrditi univerzalnost nekih seksualnih praksi bez poznavanja značenja tih praksi za one koji ih izvode: “Ako je seksualno ponašanje više od prostog spajanja organa, ako je uvek oblikovano naročitim sistemom u kom funkcioniše, i ako uvek uključuje smešu društveno definisanih osećanja i značenja, ponašanje je isto onoliko istorijski relativno i konstruisano koliko i identitet” (Kac, Ned, 2010: 193). Ovo je razlog i zašto ovaj autor sebe naziva “radikalnim društvenim konstrukcionistom”.

Sociokonstruktivizam predstavlja danas teorijski dominantan pristup na osnovu kog sociologija istražuje homoseksualnost: „Sociološka perspektiva napušta ideju da su homoseksualci određeni tip osoba, kao i tvrđenja koja u prvi plan stavljaju biologiju i ‘prirodno’” (Plamer, 2009). Identitet se tumači kao društveni konstrukt: „Mi u stvari prepoznajemo da identiteti nisu unapred dati već da su oni produkt kompleksnih socijalnih okolnosti“ (Weeks, 1990: 50). Vremenski posmatrano, socio-konstruktivistička perspektiva koja je prisutna u radovima brojnih drugih autora u oblasti istraživanja LGBT tematike od 70-ih godina⁹ naslanja se na radove u okviru

⁹ Misli se na tri najznačajnija autora, koji “gotovo istovremeno, a ipak nezavisno jedan od drugog” razvijaju svoje teorije: Fuko u Francuskoj (**Foucault** 1978/1976), Džefri Viks u Velikoj Britaniji (**Jeffrey**

interpretativne sociologije koji joj prethode. Važno je istaći da upravo sociologija kao disciplina, odnosno njena struja simbolički interakcionizam predstavljala teorijsku preteču socio–konstruktivizma (mada ne i prvih istraživanja o homoseksualnosti¹⁰).

Simbolički interakcionizam, odnosno autori koji razvijaju teoriju etiketiranja, razvijaju tokom 50–ih i 60–ih godina XX veka, pristup koji se protivi patologizaciji i koji se bavi socijalnom konstrukcijom devijacija. Misli se pre svega na Ervinga Gofmana (Erving Goffman), Edvina Lemerta (Edwin Lemert) i Hauarda Bekera (Howard Becker). Gofmanova “Stigma” kao i Bekеров rad “Outsiders: Studies in the

Weeks 1977) i Džonatan Kac Ned u Sjedinjenim Američkim Državama (**Jonathan Ned Katz** 1976). “Najavljujući epistemički zaokret, njihovi radovi su predstavljali intelektualni izraz socijalnih, političkih i ekonomskih promena koje su proizvele slične rezultate na različitim mestima i kod naučnika drugačijih teorijsko-metodoloških orijentacija” (Ivanović, 2014: 118).

¹⁰ Do 60-ih, sociologija se skoro pa ne bavi temom homoseksualnosti, a moderna proučavanja istopolnih odnosa započinju ne-sociolozi kao što su Magnus Hirschfeld (Magnus Hiršfeld), Havelock Ellis (Havelok Elis) i za savremeni period mnogo značajniji Alfred C. Kinsey (Alfred Kinsi). Hirschfeldu Nemačkoj, 1897. godine osniva Naučno humanitarni komitet koji se bavi dekriminalizacijom muške homoseksualnosti (ukidanjem čuvenog paragrafa 175), a 1919. godine osniva i Institut za seksualna istraživanja u Nemačkoj koji se bavi proučavanjem rodnog identiteta i života homoseksualaca. Hirschfeld uvodi i pojam „transvestizam“, koji odgovara današnjem pojmu „transrodno“. Takođe, u vreme kada Hirschfeld osniva Naučni komitet, drugo važno ime među ranim seksolozima, lekar Havelock Ellis (Havelok Elis) u Engleskoj, objavljuje prvi medicinski priručnik na engleskom o homoseksualnosti pod naslovom *Sexual Inversion*. U to vreme je bio poznat slučaj suđenja Oscaru Wildeu (Oskar Vajld) 1895. godine kada i dolazi do popularizacije fenomena homoseksualnosti u javnosti. Ali, kada se radi o homoseksualnosti, prema Kenu Plummeru, “na vidiku nema niti jedne sociološke analize u prvih 150 godina discipline“ (Plamer, 2009: 50).

Drugo značajno i popularno ime za istraživanje homoseksualnosti je čuveni biolog i seksolog Alfred Kinsey koji u Americi krajem 40-ih godina XX veka, istražuje ljudsku seksualnost, i polazi od pretpostavke da je heteroseksualnost konstruisana kao društvena norma: „Veze u heteroseksualnom svetu bi verovatno bile manje frekventne da nije bilo socijalnog običaja ili pravnih ograničenja koji su ih podupirali kroz brak“ (Kinsey 1948:633). Dakle, seksualnost je i u ovim pionirskim radovima posmatrana kao socijalna, a ne prirodna kategorija.

Što se tiče socioloških radova iz ovog perioda, navode se samo dve „tajnovite“ studije o životu homoseksualaca objavljene ranih 50-ih, i to pod pseudonimima Donald Webster Kori (Webster Cory) u Americi i Gordan Vestvud (Westwood) u Britaniji (pogledati detaljnije u Plamer, 2009: 51). Prva sociološka studija pod takvim nazivom (*Sociological Aspects of Homosexuality*) pojavljuje se 1965. godine, i napisao je Michael Schofield.

Sociology of Deviance”, objavljeni su 1963. godine. Beker, u ovom radu koji se smatra „manifestom teorije etiketiranja“ (Spasić, 1998: 26) piše sledeće: „Medicinska metafora ograničava naše viđenje (...) Ona prihvata laički sud da je nešto devijantno i, primenom analogije, smešta izvor devijantnosti unutar pojedinca, sprečavajući nas da uočimo kako je samo prosuđivanje jedna od ključnih sastavnica pojave“ (Beker, 1998: 78). Beker dalje navodi ključne stavove, poznate kasnijim konstruktivistima, o tome da je „središnja činjenica u vezi sa devijantnošću“, to da nju „stvara društvo“, da devijantnost nije jednostavno svojstvo ličnosti već da zavisi od toga kako drugi ljudi reaguju na nju, kao i da je pitanje devijantnosti pitanje razlika u moći tj. „razlike u sposobnosti da se pravila stvaraju i primenjuju na druge ljude“ (Beker, 1998: 86). Ono što je značajno za kasniji razvoj studija o devijaciji jeste da perspektiva teorije etiketiranja uvodi političku analizu u studije o devijacijama ukazujući da je etiketiranje u suštini politički čin.¹¹

Kod Gofmana je to dalje razrađeno, u smislu da on analizira celokupni kompleks relacija koje osoba koja ima navodnu devijaciju uspostavlja u svom okruženju, jer kao i kod Bekera devijantnost i stigma se ne odnose na stvarne karakteristike koje diskredituju osobu već na pripisane osobine – “treba shvatiti da je tu zapravo potreban jezik odnosa, a ne karakteristika. Karakteristika koja stigmatizuje jedan tip onih koji je poseduju može se pokazati potpuno beskorisnom kod drugog” (Gofman, 2009: 15). Kroz Gofmanovu analizu u delu “Stigma” postaje jasnije da su relacije koje okružuju “devijantnog” proizvedene – “Društvo uspostavlja načine kategorizacije ličnosti i određuje grupu karakteristika koje se smatraju uobičajenim i prirodnim za pripadnike svake od ovih kategorizacija (...) Nisu sve nepoželjne karakteristike sporne, već samo one koje su suprotne našem stereotipu o tome šta bi određeni tip osobe trebalo da bude” (Gofman, 2009: 14–15). Kroz detaljan opis i socijalno psihološku analizu koju Gofman daje kao da se oduzima efekat “prirodnosti” iz onoga što mislimo da je “devijacija”, tj. relacije moći i društveni odnosi koje proizvode i oblikuju nečiju stigmiju postaju očigledniji. Konstruktivizam se ogleda kroz celokupan Gofmanov rad, njegovo nastojanje da prouči društvena pravila kao svojevrzne kodove po kojima se odvija interakcija kao i načela “organizacije iskustva”, skupine konvencija i njihove

¹¹Ken Plummer, izvor: <http://www.sjsu.edu/people/james.lee/courses/soci152/s1/ajreading10labeling.pdf>

transformacije u aktivnostima ljudi (u njegovoj ramskoj analizi).¹²

Takođe, značajna je analiza “kombinovanih kontakata”, tj. momenti kad se “stigmatizovane i normalne osobe” nađu u istoj “društvenoj situaciji”, u susretu, razgovoru ili nekoj drugoj situaciji. Tako, na primer, “sama pretpostavka” da može doći do takve komunikacije i kontakta može navesti “normalne i stigmatizovane da uredе život tako da izbegnu takve situacije” (Gofman, 2009: 24). Ili, osobe koje ne dele stigmom, ali su bliske tim osobama i na neki način “upućene”¹³ u život osobe sa stigmom takođe mogu osećati posledice stigme jer tendencija stigme je da se prenosi sa stigmatizovane osobe na one koji su s njom blisko povezani (prema Gofman, 2009: 40). Ovo je na primer sasvim očekivano u slučaju roditelja LGBTQ osoba ili dece iz istopolnih porodica, dakle u slučajevima kada članovi porodice takođe osećaju posledice homofobije.¹⁴ Fokusom na interakcije u simboličkom interakcionizmu, želi se ukazati na odnos između pojedinca i društva, na subjektivna značenja koje pojedinci pridaju delanju kao i na usaglašavanje sa drugima kroz interakciju sa njima (kako bi ovo objasnio George Herbert Mead uvodi koncept „ja“ i „mene“, tj. bez inkorporiranja značenja koja su zajednička i koja dele različiti članovi jednog društva, sopstvo ne bi ni postojalo).

Još jedan sociološki teorijski izvor iz tog perioda, značajan za kasnije pristupe u proučavanju homoseksualnosti, jeste rad Mary McIntosh (Meri Mekintoš), iz 1968. godine– “Homoseksualna uloga” (*Homosexual role*), po kojoj homoseksualnost treba posmatrati kao istorijski specifičnu socijalnu ulogu, čime se ona udaljava od

¹² Konstruktivistička dimenzija kod Gofmana je najzanimljivije razvijena u proučavanju totalnih institucija – “Duševna bolnica je idealna empirijska pozornica na kojoj se u stvarnom životu odvija ono što Gofman pokušava da učini teorijski – raskrinkavanje igre oko sopstva” (Spasić, 1996: 101).

¹³ Po Gofmanu, „upućeni“ su „osobe koje su normalne, ali ih je neka naročita situacija uputila u tajni život stigmatizovanih pojedinaca i koji saosećaju s njima i koji se po stepenu prihvaćenosti osećaju kao privilegovani članovi klana“ (Gofman, 2009: 40).

¹⁴ Međutim, iako je Gofmanov pristup potpuno (mikro)sociološki, njega ne zanimaju konkretne osobe, pojedinci u smislu njihovih želja, psiholoških stanja kao i budućih akcija, jer on ne istražuje cilj delanja. Naime, ono što proučava u samoj interakciji jeste način na koji je ona protekla – ono što naziva gramatikom ili sintaksom interakcije (Spasić, 1996: 105). Zbog toga, analiza koju daje Gofman je tek delimično upotrebljiva za tumačenje statusa LGBTQ osoba, dok je recimo polazište feminističke epistemologije po kome je važna životna priča i istorija pojedinačne osobe ono što daje legitimitet marginalizovanim kategorijama.

esencijalističkih predstava o homoseksualnosti (Plamer, 2009: 53, McIntosh, 1968). Mary McIntosh u svom eseju polazi od stava da je savremeni koncept po kome se homoseksualnost posmatra kao „stanje” (*condition*) pogrešan i da „homoseksualnost pre treba shvatiti kao društvenu ulogu”. Međutim, time se ipak ne objašnjava homoseksualno ponašanje u celini: „Rezultati *Kinsey izveštaja* ukazuju da, uprkos postojanju homoseksualne uloge u našem društvu, mnogi homoseksualni bihevioralni oblici se javljaju izvan granica prepoznate uloge, te da je polarizacija između heteroseksualnog i homoseksualnog muškarca daleko od utvrđene i upotpunjene” (McIntosh, 2012).

Radovi iz ovog perioda su bili uvod u razvijanje kasnije sociokonstruktivističke pa zatim i *queer* perspektive u tretiranju homoseksualnosti. Naročito tokom 70-ih dolazi da razvijanja polja istraživanja o homoseksualnosti u sociologiji i do postavljanja temelja za ono što će kasnije biti nazvano esencijalističko-konstrukcionistička debata, rasprava koja se pojavljuje u sociologiji i pre Fukoa i *queer* teorije. U empirijskom smislu, sociolozi/škinje u ovom periodu istražuju gej barove, gej prijateljstva, životne stilove, zajednice, priče o *coming out*-u gejeva i lezbejki, kao i društvene reakcije na homoseksualnost.¹⁵U ovom, “zlatnom dobu sociologije”, postojala je značajna produktivnost u ovom polju (Plamer, 2009: 54). Međutim, iako je taj period bio neka vrsta postignuća, to se duguje tek nekolicini autora, dok je glavni tok sociologije uglavnom zaobilazio ove teme – “Zaista, većini sociologa su stvari koje se tiču lezbejki i gejeva ostale nebitne i mogle su biti gurnute u geto i ignorisane. Čak i kad je sociologija stvarala priloge koje smo naveli, ipak je sa sobom donosila sada široko prepoznate tradicionalne pristrasnosti belih muškaraca srednje klase, koji su ostali glavni predmet istraživanja” (Ibid.). Ovo zapažanje Plummera je zanimljivo, zato što se može slobodno upotrebiti za današnju sociologiju na našim prostorima.

I konačno, kasnih 80-ih, dolazi do razvoja gej i lezbejskih studija iz kojih se razvija *queer* teorija. Ove studije se razvijaju pre svega iz severno-američke tradicije, a

¹⁵Ono što je zanimljivo za taj period jeste da u sociologiji nije bilo značajnih studija o lezbejskim odnosima (glavne autorke su došle iz drugih oblasti). Izuzetak predstavlja rad Gayle Rubin (Gejl Rubin).

sam koncept “kvira” donosi određene zaokrete u shvatanju identiteta i to najviše zbog upliva postmodernih teorija i teorija trećeg talasa feminizma. Naime, ovi teorijski pravci, koji se javljaju od kraja 1980-ih i tokom 1990-ih, svoju teorijsku osnovu grade ne toliko na osnovu pojmova identiteta i političkog subjekta, koliko polazeći od pojma razlike (kao što je kod autorki Elen Siks, Julija Kristeva, Lis Irigaraj, Džudit Batler, Dona Haravej). *Queer* teorija kritikuje esencijalizam kada je u pitanju shvatanje homoseksualnog identiteta ali i pitanje političkog subjekta u okviru ove teme. Tako je kritika neretko bila upućena gej i lezbejskom pokretu koji često reprodukuje društvene stereotipe kako unutar svojih redova tako i po pitanju klase i rase – “lezbejski i gej pokreti su u načelu bili opredeljeni za pojam politika identiteta, pretpostavljajući identitet kao preduslov za efikasnu političku intervenciju (Jagose 2007: 87)”. Annamarie Jagose navodi primer organizacije “Kćeri Bilitisa” u Americi sredinom 20. veka koje u okviru svog pokreta za lezbejska prava nisu odobravale stil buč lezbejki iz radničke klase, savetujući lezbejkama da se odevaju na prepoznatljivo ženstven način kako bi povećale svoje šanse za bolje plaćene poslove (Ibid. 36). Naime, Kćeri Bilitisa su odbacivale stil buč lezbejki koje su tih godina radile u fabrikama i bile prinuđene, u potrazi sa samostalnim životom i zaradom, da rade poslove koji su bili prvenstveno “muški” i koje se nisu preterano identifikovale sa ženskom rodnom ulogom.¹⁶

Feminizam i problem razlike

Treći talas feminizma se oslanja na post-kolonijalno i post-moderno mišljenje i s obzirom da se radi o najrazličitijim pravcima i orijentacijama u okviru ovog talasa (prema Sekulić, 2007: 145) pre možemo govoriti o feminizmima a ne jednom celovitom feminističkom učenju (npr. post-kolonijalni feminizam, *queer* feminizam, *sajber*

¹⁶ O tome je detaljno pisala Leslie Feinberg (Lesli Fajnberg) u svom čuvenom romanu *Stoun buč bluz*, jednom od najznačajnijih romana iz oblasti roda gde opisuje život transrodne junakinje Džes Golberg i uopšte subkulturu lezbejki i lezbejskih barova i položaj radničke klase u Americi od 40-ih godina 20. veka.

feminizam, itd). Fokus analize je na procesima moći u konstruisanju znanja, što sa preklapa sa postmodernom teorijom u smislu “dekonstrukcije prosvetiteljskog, racionalističkog, univerzalnog subjekta koji je do sada imao isključivo muški lik” i “mogućnosti konstrukcije drugačijeg, višedimenzionalnog subjekta, ili bolje rečeno, mnoštva subjekata” (Papić, 2012). Jedna od karakteristika trećeg talasa jeste preispitivanje dihotomije pol/rod. Prema Simon de Bovoar, rod je društvena konstrukcija, dok se pol posmatra kao biološka “činjenica”, kao nešto fiksno i nepromenjivo. Ovo stanovište upravo kritikuje treći talas feminizma i Judith Butler.

Pitanja koja postavlja Butler odslikavaju realnost života mnogih LGBTTIQ osoba čiji se životi ne uklapaju u heteronormativne i rodno-binarnе predstave o svetu: “Jer mi, šta god da činimo, ‘pol’ uvek poimamo preko naših mentalnih kategorija. Lekar koji želi da postavi dijagnozu bolesti usmerava pitanje u funkciji medicinskih kategorija koje je naučio. Ako postoji materijalnost tela – u šta ne treba sumnjati – tom telu nikada nismo imali pristup mimo izvesne misaone konstrukcije. Sam termin ‘polne razlike’ sugerše da su ljudi podeljeni na žene i muškarce. Mislim da treba da postavimo pitanje upravo o načinu na koji se tokom istorije razvila ta morfološka dualnost, taj polni ‘dimorfizam’ kao ideal. Reč je o tome da se na kritički način preispita šta znači biti i postati ‘žena’ ili ‘muškarac’, i da se pitamo da li su to jedine mogućnosti koje imamo. Možda se može postati nešto drugo?” (Butler, 2010). Radikalnost ideja trećeg talasa feminizma jeste upravo u postavljanju novih pitanja koja se odnose na tumačenje polnosti.

U domaćoj sociološkoj literaturi, Žarana Papić je u pojmovnom smislu, koristila skoro sve vreme odrednicu pol (govorila je na primer o “studijama polnosti”, a ne “studijama roda”). Zašto je bitna ova odrednica? U drugom talasu postoji ideja o konstruisanosti roda prema kojoj postoji nešto prirodno (kao neka vrsta baze), na koju se nadograđuje rod kao društvena konstrukcija, kao kod Simon de Bovoar. Za feminizam trećeg talasa, u poređenju sa drugim talasom, fokus analize se pomera mnogo više ka proučavanju telesnosti i diskursnoj analizi tog problema, i ujedno kao kod Butler, ka prevazilaženju (ili ukidanju) dihotomije pol/rod u objašnjenju subjektivnosti (čime se svakako otvara prostor za “nebinarne” identitete i one koji sebe ne određuju u kategorijama heteroseksualnosti). Međutim, za neke autorke ovo i dalje

ne znači da treba odbaciti pojam “roda”. Iris Marion-Young (Iris Marion Jang) smatra da rod služi prvenstveno kao korisno *analitičko oruđe* za objašnjenje onih područja opresije nad ženama, koji su strukturno uslovljeni. Osnovne strukture putem koji se generišu nejednakosti u društvu su: *podela rada po polu* i *normativna heteroseksualnost* (Marion-Young, 2005). Obe vrste struktura se pojavljuju u savremenom društvu kao obavezujuće za pojedince, kao istrajne i ujedno limitirajuće i za žene i za muškarce – normiraju naše pozicije u području rada i proizvodnje, moći i subordinacije, želje i seksualnosti, prestiža i statusa. Tako recimo, jezgro rodne podele rada u savremenom društvu čini podela na privatnu i javnu sferu, gde žene većinski obavljaju *caring work* i poslove u domaćinstvu. Obavezujuća heteroseksualnost se odnosi na institucinalno, zakonsko i ideološko podsticanje heteroseksualnih struktura, a koje putem školskog sistema, medija i drugih relacija moći podstiču nevidljivost lezbejki i gej muškaraca (Marion-Young, 2005).

Feministkinje su preispitujući „muške“ tekstove, formulisale snažne teorije, koje filozofiju, društvo i sam subjekt posmatraju iz jedne sasvim nove, “ženske” perspektive. Radikalnost uvođenja polne razlike u društvenu teoriju, prostiče ne samo iz naglašavanja činjenice da znanje nije rodno neutralno, već i u tome što polna razlika, bar od trećeg talasa feminizma, neminovno uvodi teme seksualnosti i telesnosti kao svoje „saveznike“¹⁷, teme koje se odbacuju kao nedovoljno važne i suviše provokativne da budu u centru glavnih tokova savremenih teorija. Kategorija polnosti je “zaista do nedavno u poretku znanja ostajala u 'mraku stvari', kao nešto što ne pripada tom 'pejzažu', već samo 'prirodi' kao takvoj” (Papić, 1997: 84). Prema jednoj od autorki “trećeg talasa” (Elizabet Gros), seksualnost samu nije moguće zaokružiti ili svesti na neke označene regije, ona „prodire kroz granice u oblasti koje očito nisu njene vlastite“, „ona odbija da prihvati da se zatvori u spavaću sobu ili da se svede samo na one aktivnosti koje pripremaju orgazmičko zadovoljstvo“ (Gros, 2005: 15). Iz ovoga je sasvim jasno da ova autorka proširuje uska značenja seksualnosti i da ih povezuje sa celinom onoga što subjekt jeste.

¹⁷ „Telo je saveznik polne razlike, ključni termin u preispitivanju centralnog mesta brojnih, očito benignih, pa ipak falocentričnih pretpostavki humanizma“ (Grosz, 2005:10).

Kada se radi o istraživanju *queer* identiteta, značajne su i marksističke feministkinje koje su naročito ukazivale na istorijsku povezanost roda i klase, te samim tim analiza roda ne može biti odvojena od analize kapitalizma kao istorijski dominantnog proizvodnog sistema. Prema Rosemary Hennessy (Rozmari Henesi) koja proučava *queer* teoriju danas je poznato da se seksualni identitet oblikuje u odnosu na rod, klasnu pripadnost, etničku pripadnost, rasu, godine itd. Teorije ostaju neadekvatne i neprecizne ako se fokusiraju samo na seksualnost i polnu razliku – takve teorije nastaju apstrahovanjem jedne osobine ličnosti koju zatim uopštavaju za celinu problema. Hennessy smatra da se seksualni identiteti moraju analizirati u istorijskim relacijama sa kontradiktornim strukturama kapitalizma (Hennessy, 2000). Takođe, proučavanje identiteta ne može se svesti samo na učinke kulturne hegemonije i diskursa (čemu su sklone post-marksističke analize), već je nužna analiza socio-ekonomskih i materijalnih aspekata proizvodnje. Takav pristup ima u svom eseju “Kapitalizam i gej identitet”, John Demilio koji polazi od istorijske perspektive osporavajući “mit” o “večnom homoseksualnom” i nastanak gej identiteta povezuje sa dinamikom razvoja kapitalizma i promenom uloge porodiceu XIX veku (Demilio, 1983). Gej način života ili homoseksualac kao „full-timer” postao je moguć sa razvojem kapitalizma, tj. odvajanjem rada i privatnog, kućnog života. Sa razvijanjem rada za nadnicu u kome radnik postaje „slobodan” da prodaje svoj rad, postalo je moguće ispoljavati drugačiju vrstu emotivnosti od heteroseksualne, one koja je vezana za reprodukciju (D’Emilio, 1983; Sernatinger, Echeverria, 2013). Tako da je kapitalizam stvorio izvesne uslove za slobodu homoseksualaca. Ali, osvojene slobode, anarhična seksualnost koja je pretila razaranju tradicionalnih porodičnih okvira i bunt protiv autoriteta, nisu uvek bile kompatibilne sa razvojem države koja je težila regulacijama seksualnosti i reprodukcije radne snage (Sernatinger, Echeverria, 2013). Međutim, danas, u neoliberalnom obliku kapitalističke države svedočimo različitim oblicima komodifikacije homoseksualne egzistencije (Marušić, Bilić, 2016) i stvaranja jedne pretežno konzumerističke kulture među neheteroseksualnom populacijom koja isključuje veliki broj *queer* osoba, onih sa nižim primanjima, bez zaposlenja, beskućnika, itd. (Sernatinger, Echeverria, 2013).

Teorijski pristup u ovom radu u najopštijem smislu polazi od tradicije interpretativne sociologije, tradicije po kojoj su značenja aktera u fokusu sociološke analize. Ideja je da se na osnovu tih značenja, daju širi odgovori “jer se tek polazeći od

tog dinamičnog toka mogu identifikovati strukturni obrasci” (Spasić, 2004: 17). Ideja je slična postupku koji primenjuje Clifford Geertz (Klifford Gerc) – identifikovanje “kodova”, odnosno obrazaca ponašanja na osnovu kojih pojedinci delaju. Tako da se analiza u ovom radu odnosi na značenja koje LGBTQ populacija ima u percepciji svog identiteta, kao i na različite strategije “prolaska” u društvu koje je izrazito homofobično. Upravo je analizom tih različitih iskustava svakodnevnog života, postalo jasno da su oni oblikovani procesima kao što su *coming out* i skrivanje sopstvene seksualnosti, tj. određenim “šemama” ili kodovima za snalaženje, prilagođavanje ili preživljavanje za neke osobe. Takođe, jasno je da su te šeme ili kodovi zajednički za veći deo neheteroseksualne populacije. Polazeći iz te perspektive o ovim elementima svakodnevnog života se može razmišljati kao elementima određene (nevidljive) kulture. U ovom smislu polazim od teorijskog okvira jednog od osnivača “interpretativne antropologije” Geertza, tj. njegovog shvatanja kulture kroz “mreže značenja”. Ako kulturu razumemo na taj način, možemo govoriti o organizaciji sistema značenja kod LGBTQ osoba kao delu jednog šireg okvira značenja koji se formira u opoziciji i u nišama dominantne (heteroseksualne) kulture.

Identitet i metodologija proučavanja LGBTQ populacije

Istraživanje agencije Galup iz 2012. godine na uzorku od 20.000 ispitanika u SAD pokazuje da se 3,4% odraslih Amerikanaca izjašnjavaju kao lezbejke, gejevi, biseksualne i transseksualne osobe. Od tog broja 20% ispitanika je venčano, a 18% živi s partnerom/kom.¹⁸ Treba imati u vidu da savremena istraživanja homoseksualnost mere preko nekoliko dimenzija a ne samo ispitivanjem dimenzije seksualnog ponašanja. Pitanja koja postavlja Florence Tamagne (Tamagne, 2006) o istraživanju homoseksualnosti kroz istoriju su veoma važna za današnja izučavanja. Ona govori o tome da postoji problem sa definicijom homoseksualnosti ako homoseksualnost ograničimo samo na to da osobu seksualno privlače osobe istog pola.¹⁹ Ako prihvatimo

¹⁸U SAD 3,4 odsto odraslih pripada LGBT populaciji, internet.

¹⁹Autorka Laila Rupp navodi sledeće označitelje lezbejskog identiteta: „Šta znači biti lezbejka? U 21. veku to znači voljeti žene, žudjeti za ženama, imati veze sa ženama, seksualno se prepustiti ženama,

tu definiciju onda moramo da odlučimo da li ona pokriva i slučajeve gde postoji očigledna biseksualnost, gde osobu privlače i osobe suprotnog pola, ili na primer ako osoba ima homoseksualne odnose a deklariše se kao heteroseksualna?! I da li kategorije homoseksualno i heteroseksualno važe kada analiziramo slučajeve platonske istopolne privlačnosti?!

Kada se govori o broju neheteroseksualnih osoba u populaciji može se postaviti pitanje da li LGBTQ populacija čini jednu definisanu “manjinu” ili su granice između te grupe i većinske populacije prilično fluidne? Polazeći od koncepta roda, pitanje je na koji način možemo tvrditi da u društvu postoji stabilnost kategorija kao što su rod i seksualni identitet. Ovaj problem je povezan sa tim da su istraživači u proučavanju homoseksualnog identiteta razvili jednu specifičnu metodologiju, koja kada se primeni upućuje na drugačije razumevanje same kategorije seksualnosti (ova saznanja nisu inkorporirana u *mainstream* sociologiju koja uglavnom ima tradicionalne istraživačke pristupe koji pretpostavljaju da su ispitanici heteroseksualni).

Radi se o problemu definicije pojave koja se istražuje u metodologiji savremenih proučavanja LGBT populacije. Jedno od najčešćih pitanja koje se postavlja u slučaju neheteroseksualne populacije jeste njihova brojnost. Istraživači koji raspravljaju o adekvatnom mernom instrumentu, u studiji *The Social Organization of Sexuality* (Laumann et al. 1994) navode da ljudi često kada pitaju ili kada razmišljaju o tome koliko homoseksualaca postoji u društvu, pretpostavljaju da svi znaju tačno na šta se misli pod tim pojmom. Dalje, postoji problem uzorkovanja, pa s obzirom da se radi o stigmatizovanim grupama do čijih članova je teže doći, često su neprobabilistički uzorci (*nonprobability samples*) jedini izvodljivi (Herek, 2014: 601). Istraživači su pribegavali ovom tipu uzorka u sredinama ili na mestima (npr. gej barovi) gde su očekivali veću koncentraciju LGBT populacije.

Pred nama se otvaraju pitanja – kako istraživački pristupamo ovim problemima? Kako formulisati pitanje o nečijoj seksualnosti? O ovim aspektima raspravljaju Kuhar i Švab (2005) na primeru Slovenije. Odnos prema skrivenoj populaciji je zanimljiv jer unosi zabunu u pretpostavljene kategorije koje koristimo i kojima kreiramo stvarnost samim tim što ih koristimo.

definirati vlastiti identitet kao lezbijski i, možda, osnivati zajednice s drugim lezbejkama, premda nisu sve od navedenih značajki potrebne pridavanju takve definicije“ (Rupp, 2011).

Dakle, radi se o problematičnim teorijskim modelima koji impliciraju da je primarna seksualnost heteroseksualnost. Međutim, metodologija istraživanja homoseksualnog identiteta je razvijena na taj način da remeti takve heteronormativne pretpostavke istraživanja tako što seksualnost meri preko tri dimenzije: ispituje se **seksualni identitet** (kako se osoba identifikuje); **seksualno ponašanje** (*sexual behavior*), pa bez obzira da li se osoba izjašnjava kao “strejt”²⁰ ili gej, pitanje je da li ima homoseksualne odnose, i **seksualna privlačnost ili želja** (*attraction* ili *desire*)²¹. U istraživanjima se najčešće koristi neka kombinacija ovih dimenzija što zavisi od ciljeva istraživanja, dok neki autori (Herek et al. 2010) navode da je seksualni identitet višeznačan konstrukt koji pored navedenog obuhvata i romantične veze i pripadnost gej zajednici.

Može se zaključiti da metodi koje primenjuju istraživači koji se bave LGBTQ tematikom dovode u pitanja postojeće kategorije seksualnosti koje se shvataju kao jedinstvene i fiksne. Naime, na osnovu istraživanja sprovedenih u Americi²² od 2004. do 2010. godine, utvrđeno je da se oko 3,5% odraslog stanovništva izjašnjava kao lezbejke, gejevi ili biseksualni i dodatnih 0,3% kao *transgender* (nisu uzete u obzir osobe mlađe od 18 godina). To predstavlja broj od oko 9 miliona Amerikanaca. Dalje, 8,2% Amerikanaca je prijavilo seksualno iskustvo sa osobom istog pola što je oko 19 miliona odraslog stanovništva, dok 11% priznaje neku vrstu privlačnosti prema istom polu što je oko 25,6 miliona odraslog stanovništva Amerike (prema Gates, 2011). Precizni podaci najčešće ne postoje zato što definicije toga ko čini LGBT populaciju, postupci merenja i pitanja koja se postavljaju u različitim istraživanjima nisu

²⁰ Od engl. reči *straight* – u žargonu sinonim za heteroseksualne osobe (izraz se sve više koristi i u naučnom diskursu)

²¹ Pogledati dijagram koji predstavlja odnos između tri dimenzije u studiji *The Social Organization of Sexuality* (Laumann et al 1994): <https://inequalitybyinteriordesign.files.wordpress.com/2013/10/dimensions-of-sexuality-laumann-et-al.png>. Na uzorku od 3000 ispitanika, utvrđeno je da je 9% žena i 10% muškaraca učestvovalo u nekoj dimenziji istopolne seksualnosti. Međutim, zanimljivo je da se sve tri dimenzije (identitet, ponašanje i želja) pojavljuju kod svega 23 žene i 34 muškarca, što znači da ove dimenzije nisu samo teorijski razdvojene već da se one i praktično razlikuju – tj. seksualnost je kompleksnija nego što očekujemo (Bridges, 2014).

²² Najveći broj istraživanja na nacionalno reprezentativnim uzorcima je rađen za Ameriku (za detalje o uzorku i istraživanjima pogledati izveštaj Williams Instituta, Gates, 2011).

konzistentni (podaci se nekada upadljivo razlikuju za različite zemlje, a razlikuju se i u spomenutih šest istraživanja – u ovom slučaju je izračunat prosek).

Pored operacionalizacije homoseksualnosti drugi metodološki izazov u istraživanju LGBT populacije jeste spomenuta razlika koja se pojavljuje u empirijskim istraživanjima, između toga koja je seksualna orijentacija osobe i kako se ona identifikuje (*sexual orientation identity*) i toga kakvo je njeno istopolno iskustvo i ponašanje (*same-sex sexual behavior*) u različitim kontekstima²³. Ove stvari često nisu kompatibilne, tj. što je sredina više neprijateljski raspoložena za očekivati je da će diskrepancija između seksualnog identiteta i iskustva biti veća.²⁴ Takođe, bitna je i formulacija samog pitanja o homoseksualnom ponašanju. Grupa istraživača sugerise da su procenti o broju LGBTQ populacije u konvencionalnim istraživanjima javnog mnjenja nisu precizni, tj. da je njihov broj veći, iako se pretpostavlja da će ispitanici u anonimnim upitnicima dati iskrene odgovore (isto važi i za anti-gej stavove tj. smatra se da procenti prikrivaju stvarne dimenzije homofobije). Istraživači su koristili dve grupe ispitanika, kontrolnu grupu ispitivanu konvencionalnim metodama i eksperimentalnu grupu sa blago modifikovanim upitnikom koji dozvoljava naizgled veće prikrivanje odgovora, utvrdili da ispitanici daju odgovore zavisno od načina na koji je formulisan upitnik iako se u obe grupe radilo o anonimnom *online* upitniku.²⁵

Kada se uzmu u obzir sve metodološke pretpostavke koje sada postoje u istraživanjima, a koje su posledica kako teorijske tako i društvene nevidljivosti neheteroseksualnih oblika ponašanja, rezultat je da dosta ispitanika i ispitanica ostaje skriveno i nevidljivo u naučnom polju. Ovo pitanje je alarmantnije kada su u pitanju

²³Pogledati prikaz te dve kategorije u američkom istraživanju <https://www.drgaryjgates.com/lgbt-how-many?lightbox=dataItem-ip818br21>

²⁴Dva istraživanja u Americi i jedno istraživanje u Australiji pokazuju da ispitanici mnogo lakše (dva do tri puta više) odgovaraju na pitanje da li su imali homoseksualna iskustva i da li ih privlače osobe istog pola nego kada im se postavlja direktno pitanje – kako se identifikuju u odnosu na kategorije gej, lezbejka, biseksualni (Gates, 2011). Takođe, Dowsett u istraživanju gej muškaraca u Australiji navodi sledeće: “Ipak, mnogo seksa između muškaraca odvija se izvan identitetske kategorije gej muškarca, termin muškarci koji imaju seks sa muškarcima (MSM) skovan tokom epidemije HIV-a, nastao je upravo u studijama o proučavanju među-mušskog seksualnog ponašanja” (Dowsett, 2007: 425)

²⁵Radi se o istraživanju, “The Size of the LGBT Population and the Magnitude of Anti-Gay Sentiment are Substantially Underestimated” (Coffman et al, 2013). Kraći prikaz istraživanja sa delovima upitnika daje Morin, 2013.

grupe koje su manje vidljive i u samoj LGBTQ zajednici, kako što su transseksualne i transrodne osobe. U tom smislu, metodologija proučavanja homoseksualnosti ima da ponudi vredne koncepte za sociologiju.

Istopolne zajednice u savremenom društvu

“Homoseksualnost nije što je nekad bila” – navodi Ken Plummer u uvodu knjige *Modern homosexualities* iz 1991. godine, zbirke aktivističkih i akademskih tekstova koji se bave različitim aspektima homoseksualnosti u svetu. Naime, u zapadnom svetu, istopolna iskustva su u skoro četvrt veka uspela da se odvoje od pojednostavljenih, iskrivljenih, često medicinskih i kriminalnih kategorija iz prošlosti. Umesto toga, ona su postala raznovrsni niz odnosa, rodno, erotski, politički, socijalno različitih iskustava koje je teško “ukrotiti” i uokviriti nekim restriktivnim etiketama (Plummer, 1991: 15). Položaj neheteroseksualne populacije se dramatično promenio u drugoj polovini XX veka kada je zahvaljući gej pokretima u Americi 1973. godine homoseksualnost zvanično skinuta sa liste mentalnih poremećaja od strane Američke psihijatrijske asocijacije (APA). To je možda, nakon Drugog svetskog rata, koji je uništio dotadašnje pokrete za prava seksualnih manjima u Evropi²⁶, prva savremena značajna institucionalna pobeda u smislu razumevanja šire javnosti da homoseksualnost nije bolest i da je treba lečiti.

Istorijski posmatrano, istopolne zajednice su faktički bile deo društva, samo su se različito označavale i imale različit status u raznim društvima. Rani antropološki radovi, o kojima o čemu su dosta pisale feministkinje kako bi se pobile teze o urođenosti muško-ženskih razlika, otkrivaju neverovatnu različitost seksualnih praksi u različitim društvima. Na primer, u plemenu Azande mladić koji je dovoljno bogat da isplati cenu neveste, može uzeti dečaka za ženu dok čeka punoletstvo – dečak koji se kupuje umesto neveste time se pretvara u suprugu (Evans Pričard, prema Gejl Rubin,

²⁶ Pogledati detaljnije o tim pokretima u Evropi u studiji “*A history of homosexuality in Europe, Volume I & II, Berlin, London, Paris 1919-1939*”, Tamagne, 2006.

1983: 118). Po istom principu, u Dahomeju, žena je mogla postati muž, ako je posedovala neophodnu otkupninu za nevestu tj. drugu ženu (Herskovic, prema Gejl Rubin, 1983: 119).

Danas je već opšte mesto da se homoseksualnost praktikovala vekovima – nazivana je „pederastijom“ „sodomijom“ i „sapfizmom“ – želja i ljubav prema osobama istog pola iskazivala se u antičkoj Grčkoj (o čemu su pisali Platon u *Gozbi* i pesnikinja Sapfo), među američkim urođenicima su postojale interseksualne osobe *berdaši*, u XIV i XV veku organizovane su komisije za progon „sodomista“, dok se o začecima urbane gej supkulture može govoriti još od 1700. godine, prema zapisima koji su dostupni iz policijskih i sudskih izveštaja u Parizu, Londonu i Amsterdamu (Hergemoller, 2011, Sibalis 2011). Romantična prijateljstva i različiti oblici homoerotike postojali su u svim razdobljima istorije, iako nisu nosili etiketu „homoseksualnost“ – izraz koji postaje poznat krajem šezdesetih godina XIX veka. Pojam „homoseksualac“ se retko koristio i u periodu od 1870. do 1940, kada nastaju „gej i lezbejske metropole“ Pariz i Berlin (u Berlinu je, na primer, 1929. godine bilo 22.000 poznatih muških prostitutki, a zabeleženo je da je između dva svetska rata u Velikoj Britaniji i Nemačkoj zbog homoseksualnosti godišnje bilo hapšeno oko 700 osoba; Tamagne, 2011). Danas, u savremenim zapadnim društvima, homoseksualnost više nije krivično delo, brojne države priznaju pravo na brak i usvajanje dece istopolnim osobama, a u onim društvima u kojima je to moguće, sve više ljudi otvoreno ispoljava svoju seksualnu orijentaciju.

Međutim, postoje izvesne razlike u proučavanju istorije istopolnih odnosa žena i muškaraca – „Ženska homoseksualnost ne zauzima iste istorijske pozicije u diskursima prava i medicine“ (Jagose, 2007: 21). Istorijski posmatrano lezbejska seksualnost je manje vidljiva i postoji manje radova o lezbejkama u poređenju sa literaturom o muškoj homoseksualnosti. Pretpostavlja se da je to zbog toga što muškarci i žene imaju različite istorije u odnosu na rod, pa samim tim i lezbejke i gejevi imaju različitu istoriju: „Pristup za pošljavanje i nezavisnom sticanju prihoda bio je lakši i profitabilniji za muškarce nego za žene, a u krivičnom zakonu homoseksualnost je bila ustanovljena skoro isključivo kao muška sklonost“ (Jagose, 2007: 53). Heteroseksualnost je prema Teresi de Lauretis (Tereza de Lauretis) dvostruko nametnuta ženama: „Nametnuta kao hetero-seksualnost, u smislu da žene mogu i moraju osjećati seksualno u odnosu na muškarce te nametnuta kao hetero-seksualnost u smislu da seksualna žudnja pripada

drugome, započinje u njemu. U tom standardnom okviru, zaprepašćujuće jednostavnom, a ipak autoritativnom, uvijek iznova osnaženom, nažalost i u feminističkoj teoriji, što god žene osjećale prema drugim ženama ne može biti seksualna žudnja, ukoliko nije ‘maskulinizacija’, uzurpacija ili oponašanje muškarčeve žudnje“ (DeLauretis, 1994: 123). Prema autoru Charles Hupperts (Čarls Huperts) proučavanje prošlosti homoseksualnih odnosa uvek zavisi od toga kako su različiti narodi ili pojedinci koncipirali homoseksualne odnose i kako su raspravljali o njima: “(...) iluzorno je vjerovati da možemo u potpunosti razumjeti značenje koje su seksualnim iskustvima pridavali ljudi čiji su kulturni i društveni konteksti bili potpuno različiti u odnosu na današnje” (Hupperts 2011: 29). U antičkoj Atini, na primer, dok je pederestija bila “alternativni oblik seksualnosti” i “često vrlo cijenjena”, ženska homoseksualnost i uopšte ženska seksualnost je bila marginalna u odnosu na mušku: “Žene su većinu vremena provodile u kući, dok se život njihovih muževa odvijao pretežno na otvorenom. Javni i kulturni život u Ateni bili su muška stvar i sve je bilo organizovano za dobrobit muškaraca” (Hupperts 2011: 32–35). Ovo znači da su izvori koji govore o (homo) seksualnosti iz tog perioda istorije izvori koje su pisali isključivo muškarci za mušku publiku; podaci sa kojima se raspolaže su ideološki obojeni i ograničeni (Ibid: 33). Ono što otežava potragu za “značenjima” jesu i naše današnje (ne)mogućnosti (često i istraživačke predrasude), da razumemo na koji način se praktikovala seksualnost između osoba istog pola. Takođe, problem rekonstrukcije prošlosti homoseksualnih odnosa otežava i činjenica što se uglavnom radi o praksama i ponašanjima koje su bile marginalizovane i nevidljive u društvu. Neki od izvora u novom veku su upravo sudski i policijski zapisi koji su nastali na osnovu hapšenja i osuđivanja osoba koje su imale homoseksualne odnose.²⁷

Iz ranije istorije poznati su primeri žena koje su živele sa ženama i koje su se

²⁷ S tim što su se zakoni koji kriminalizuju homoseksualnost odnosili uglavnom na muškarce ali ne i na žene. Kada su Britanci naseljavali Australiju od 80-tih godina 18. veka i počeli osnivati kažnjeničke kolonije gde su u početku većinsko stanovništvo činili deportovani zatvorenici, primenjivani su britanski zakoni koji predviđaju smrtnu kaznu u slučaju sodomije (ako se mogla dokazati penetracija i seksualni odnos). Zabeleženo je da je u periodu od 1796. do 1901. godine uhapšeno 439 osoba. Taj zakon nije važio za žene (Aldrich 2011: 19). Neki istoričari sugerišu da muškarci nisu zakonski regulisali lezbejstvo jer bi se time navodno samo skretala pažnja ženama na postojanje ženske homoseksualnosti pa je bilo bolje da vlada tišina po tom pitanju.

venčavale. Naime, žene su preuzimale ulogu muškraca, oblačile mušku odeću, živele kao muškarci i venčavale se kao muškarci sa drugim ženama. Kroz istoriju postoji dosta takvih primera koji su dokumentovani s kraja 19. veka na evropskom i američkom kontinentu (Rupp, 2011).²⁸ Neke žene su postajale muškarci, imale decu sa svojim suprugama, izrađivale veštačke faluse od kože kako bi zadovoljile druge žene, imale sve privilegije koje imaju i muškarci u tim društvima. Pitanje je da li su one zauzimale poziciju muškarca radi sticanja ekonomske i društvene dobiti (pravo glasa i zaposlenja, oslobađanje od heteroseksualnog braka i tradicionalne ženske uloge) ili su bile stvarno privučene drugim ženama?! Pitanje je i kako su njihove supruge reagovala i razumevala njihov identitet? Prema Rupp „o emocionalnim i seksualnim aspektima braka sa ženskim suprugom ne znamo gotovo ništa“, iako naučnici često insistiraju da u takvim brakovima nije bilo seksa (mada izvori upućuju da je među njima bilo seksualnih odnosa) (Rupp, 2011: 227).

Ženska homoseksualnost je uglavnom ostajala nevidljiva što je bilo povezano sa tim da je sama ženska seksualnost bila nevidljiva ili se tumačila kao “bezopasna” budući da se smatralo da žene imaju slabiji libido i seksualnu želju u odnosu na muškarce, i zbog povezivanja ženske seksualnosti sa reproduktivnom funkcijom (uglavnom izjednačavanjem tih kategorija, tj. brisanjem ideje o ženskoj seksualnosti kao autonomnoj). Takođe, muškarac je bio inicijator seksualnog čina. Otuda i predstave o tome da je ženska homoseksualnost romantična veza dve žene ali koja je u suštini aseksualna (žena se ne posmatra kao aktivna u seksualnom smislu). Prema Weeks, “nekoliko isprepletanih elemenata utiče na stavove o lezbejstvu i konsekvantnim mogućnostima lezbejskog identiteta: uloge koje društvo pripisuje ženama; ideologija koja ovo artikuliše, organizuje i reguliše, vladajuće predstave o ženskoj seksualnosti prema ovoj ideologiji; i realne mogućnosti koje žene imaju za razvoj autonomne seksualnosti. Raširene definicije o ženskoj seksualnosti u kontekstu „materinskog instinkta“, ili kao o nužnosti reakcije na stimulaciju od strane muškarca,

²⁸ Postoje primeri vezani za indijska plemena kao pleme Mohave gde su postojali takođe žensko ženski brakovi kao društveno prihvaćeni u slučajevima kada jedna od žena preuzme ulogu muškarca. Smatralo se da su takve „muževne žene“ izraz duhovnosti, tj. spajanje maskulinih i femininih osobina je bio izraz ličnosti ili zanimanja, a ne izraz seksualnosti kako mi to danas razumemo (Rupp, 2011: 226).

bile su ogromne prepreke u pokušajima da se tema konceptualizuje. Ideologija je ograničila mogućnost čak i za naučno definisanje lezbejstva. Ali, ono što je još bitnije, društveni položaj žena nije dopuštao jednostavnu pojavu posebnog lezbejskog identiteta” (Viks, 2009: 44).

Međutim, ostaje otvoreno pitanje, na koji način mi danas pristupamo ovim fenomenima – šta nam istorija homoseksualnosti govori o životima gejeva i lezbejki u savremenom svetu? Mi takođe ne raspolažemo ni sa različitim aspektima istorije homoseksualnosti – o skrivenoj istoriji života istopolno orijentisanih žena i muškaraca na prostoru Jugoslavije, jedva da postoje svedočanstva²⁹. Takve istorije, istorije “marginalnih”, kojima se zvanična maskulina istorija nije bavila kao što se uostalom nije bavila ni ženama, potrebne su nam kako bi razvili svest o kulturološkom oblikovanju roda i (homo)seksualnosti na ovim prostorima. Lične priče žena i muškaraca su tek danas predmet istraživanja, ali etnografija na tom polju, može se slobodno reći, i dalje je oskudna.

U kontekstu savremenih transformacija braka, porodice i intimnosti (Giddens, 1993; Takács, Kuhar, 2011) i u kontekstu sve veće društvene vidljivosti života lezbejki i gejeva, polako dolazi i do razvijanja diskursa o lezbejskim i gej porodicama dok neki autori govore i o “novim porodičnim formama” (Weston 1991; Dunne, 2000; Brodzinsky, Pertman, 2011; Takács, Kuhar, 2011). Problem legalizacije istopolnih zajednica u mnogim zapadnim zemljama je rešen, pa je tako Danska prva država u svetu koja je donela zakon o registrovanim istopolnim partnerstvima 1989. godine, da bi tek nakon 23 godine od tada priznala i istopolne brakove. Prva država koja je priznala istopolne brakove je Holandija, 2001. godine. Do sada je dvadesetak zemalja donelo nacionalne zakone kojima se omogućava venčanje za istopolne parove, uglavnom u Evropi i Americi: Argentina (2010), Danska (2012), Grenland (2015), Holandija (2000), Južna Afrika (2006), Belgija (2003), Engleska / Vels (2013), Island (2010), Novi Zeland (2013), Španija (2005), Brazil (2013), Finska (2015), Irska (2015), Norveška (2008), Švedska (2009), Kanada (2005), Francuska (2013), Luksemburg (2014), Portugalija (2010), SAD (2015), Kolumbija (2016), Nemačka (2017), Malta (2017), Škotska (2014) i Urugvaj (2013). Pored njih, brojne zemlje imaju različite institucije kojima se priznaju

²⁹ “Kako se kažnjavala homoseksualnost u Jugoslaviji”, izvor: <http://lgbti.ba/kako-se-kaznjavala-homoseksualnost-u-jugoslaviji/>

istopolne zajednice (kao što su građanske zajednice, registrovano partnerstvo i neregistrovana kohabitacija). Usvajanje dece od strane postoji u različitim zakonskim oblicima – kao zajedničko starateljstvo (*joint adoption*), starateljstvo nad biološkim detetom partnera/ke (*step-parent adoption*), puno starateljstvo istopolnih parova (*full joint adoption*)i kao starateljstvo od strane singl LGBT osobe. Statistika pokazuje da od 594,000 istopolnih parova u SAD, 115,000 odgaja decu, dok su procene da se ukupan broj dece na nacionalnom nivou koji žive sa najmanje jednim „gej” roditeljem kreće od 6 do 14 miliona.³⁰ Sama seksualna orijentacija je određena posredno, putem pitanja da li osoba živi sa osobom muškog ili ženskog pola, bez direktnog pitanja o tome kako se neko izjašnjava na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Najava je da će popis koji sledi 2020. godine u Americi, po prvi put imati opciju za parove da se izjasne o tome da li žive u istopolnoj ili heteroseksualnoj vezi.³¹ Kritičari naglašavaju da je mana ovakvog načina „detektovanja” LGBT+ osoba u američkom popisu stanovništva loša, jer nije jasno šta je sa biseksualnim osobama koje će po toj „klasifikaciji” biti svrstane u „lezbejke” ili „gejeve”, šta je sa *transgender i non-binary* osobama kao i osobama koje u tom trenutku ne žive u istopolnoj zajednici.

Prema Kuhar i Švab, jedan od ključnih faktora koji u najvećoj meri određuje svakodnevni život LGBTQ populacije u Sloveniji je heteronormativnost. To znači da pretpostavka heteroseksualnosti leži u korenu svih socijalnih institucija – “Po nama heteronormativnost ima dvostruki efekat na svakodnevni život homoseksualaca: ona proizvodi socijalnu isključenost (eksplicitnu i implicitnu stigmatizaciju, homofobiju i nasilje prema gejevima i lezbejkama), i ujedno stvara pritisak za gejeve i lezbejke da se prilagode heteroseksualnim društvenim normama i heteroseksualnim obrascima ponašanja. S jedne strane heteronormativnost funkcioniše kao mehanizam isključivanja gejeva i lezbejki, dok s druge strane stvara pritisak na njih da imitiraju heteroseksualne uloge, norme i obrasce” (Kuhar, Švab, 2005: 20). Ovi uvidi su bili polazište za analizu života LGBTQ osoba u Srbiji.

Gilian Dunne u svom članku, opisuje iskustva lezbejki koje su majke na osnovu istraživanja u Engleskoj na uzorku od 37 parova, žena koje žive zajedno i odgajaju decu. Ona takođe polazi od stanovišta da je seksualnost socijalno i materijalno

³⁰ “Overview of lesbian and gay parenting, adoption and foster care”, internet.

³¹ Izvor: <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-census-lgbt-same-sex-relationship-recognise-donald-trump-a8292561.html>

konstruisana, i da heteroseksualnost igra centralnu ulogu u reprodukciji rodne nejednakosti (Dunne, 2000: 13). Lezbejsko roditeljstvo za Dunne je oblik radikalnog izazova za heteroseksualne norme koje regulišu roditeljske uloge i identitete: lezbejsko roditeljstvo “potkopava tradicionalno shvatanje porodice i heteroseksualnog monopola nad reprodukcijom” (Dunne, 2000: 11). Istorijski posmatrano, produžene prilike za obrazovanje i zapošljavanje žena na Zapadu, su dovele do toga da sve veći broj žena konstruiše samostalne stilove života i identitete van tradicionalnih normi braka, majčinstva pa i heteroseksualnosti. Ali iako je došlo do toga da su žene u sferi rada i obrazovanja sve više zauzimale one pozicije koje su tradicionalno obavljali muškarci, do ekvivalentnog “zaokreta” kada je u pitanju muški identitet (a kamoli praksa) nije došlo, tj. podela rada zasnovana na rodu ostala je i dalje dominantan društveni obrazac (prema Dunne, 2000). Ova podela rada je već dosta dobro opisana istorijski, ekonomski i kulturološki. Ona je značila da žene nastavljaju da obavljaju većinu besplatnog rada u domaćinstvu. Velika kontradikcija koja postoji između uspeha u karijeri i materinstva, mnoge žene je dovela do izbora da ne rađaju. S obzirom na postojanje ogromnog pritiska koji se permanentno generiše putem socijalizacije, medija, crkve i države, da žene treba i da su u obavezi da rađaju, nije neočekivano da se u takvom kontekstu, lezbejka percipira kao jalova (Weston, 1991) i samim tim nepotpuna žena, neadekvatna, dakle ne-žena. Ali, prema Dunne, dok se odluka nekih žena da ne rađaju može videti kao strategija otpora u kontekstu heteroseksualnosti, za mnoge lezbejke i gejeve koji su isključeni iz te jednačine prokreacije stanje je drugačije (prema: Dunne, 2000). Naime, borba žena za reproduktivna prava, a naročito borba za očuvanje prava na abortus, ujedno je i borba određenih žena i muškaraca na pravo na roditeljstvo. Dakle, posmatrajući položaj alternativnih zajednica, istopolnih porodica, borba za reprodukciju je uvek borba protiv heteronormativnih diskursa o obavezi rađanja i ujedno borba da se bude roditelj i ostvari porodica

U studiji “Same-sex intimacies: Families of choice and other life experiments” (Weeks et al. 2001), autori su proučavali različite aspekte istopolnih partnerskih zajednica u Velikoj Britaniji. Istraživanje je rađeno 1995/96 godine na uzorku od 96 dubinskih intervjuja. Prema ovim autorima svakodnevni život LGBT osoba u Britaniji oblikuje pretpostavka o heteroseksualnosti (*heterosexual assumption*): “Koristimo termin da opišemo celokupno institucionalno poništavanje homoseksualnosti i njeno

pretpostavljanje heteroseksualnosti. Termin prepoznaje stalno prisutan zvuk u pozadini koji uvek privileguje heteroseksualni model kao normu, iako društva sve više i formalno prihvataju različitost” (Weeks, et al 2001: 41). Ono što se u zapadnim društvima dogodilo u poslednjih nekoliko decenija jeste povećanje tolerancije spram istopolnih zajednica, ali sve više prepoznata činjenica o seksualnoj raznovrsnosti ipak nije dovela do njenog potpunog prihvatanja ili validacije (Ibid.). Zato je prema ovim autorima ovo neminovno strukturisalo živote ne-heteroseksualnih osoba, koji se mogu objašnjavati kontinuiranim uticajem heteroseksualne pretpostavke.

Što se tiče partnerskih zajednica i problema roditeljstva, autori su osvetlili nekoliko bitnih aspekata. Kao prvo, ono što je omogućilo pojavu ne-heteroseksualnih zajednica i istopolnih porodica u zapadnim demokratskim društvima, jesu neke **vrednosne promene** koje su se dogodile: “dominantne konstrukcije o homoseksualnosti su dovedene u pitanje; opšta shvatanja o seksualnosti se menjaju; i same mogućnosti za život izvan tradicionalne porodice su se povećale” (Ibid: 164).

Zatim, pored promena u vrednostima, stvar koja je “radikalno promenila” mogućnosti za roditeljstvo kod neheteroseksualnih osoba jeste pojava **novih reproduktivnih tehnologija**, kao i suočavanje društva sa činjenicom da je začeće moguće bez heteroseksualnog odnosa (Ibid:165). Tu spadaju pre svega postupci kao što je inseminacija koja omogućava biološko roditeljstvo lezbejkama, i surogat materinstvo koje koriste najčešće gej parovi.³² Od 1970-tih godina inseminacija i self-inseminacija je popularan metod veštačke oplodnje kod lezbejki gde se gej muškarci često pojavljuju kao donori. Surogat materinstvo je mnogo skoriji metod, pa čak i u Velikoj Britaniji postoje određene restrikcije kao npr. da surogat majkama nije dozvoljeno plaćanje (osim za troškove trudnoće i izostanka sa posla) i sam metod, bez da uključuje gej muškarce, je komplikovan finansijski, etički i pravno.

Ovi uslovi o kojima govore autori ove britanske studije nisu primenjivi na Srbiju jer govorimo o dva bitno drugačija društva po pitanju priznavanja homoseksualnosti i u socio-ekonomskom smislu. U Srbiji pored toga što ne postoji mogućnost registrovanja istopolnih zajednica, veštačka oplodnja je ograničena i za heteroseksualne *single* žene. Za lezbejke je to pravo sasvim onemogućeno u zemlji (pravo na veštačku oplodnju ne

³²U Velikoj Britaniji je od 2010. godine, zakonski omogućeno i istopolnim i nevenčanim heteroseksualnim parovima da koriste surogat materinstvo.

mogu da imaju žene koje mogu da ostanu trudne na „prirodan” način tako da lezbejke ne bi mogle da iskoriste i to pravo ni kao žene koje nemaju partnera već samo ako se predstavljaju kao heteroseksualne). Surogat materinstvo je zabranjeno u Srbiji.

Kada se radi o Srbiji, kao zemlji koja se nalazi na poluperiferiji svetskog kapitalizma, treba imati u vidu istorijski kontekst, ratove i raspad države koji su usporili procese „modernizacije” i „demokratskih promena”, a koji se danas ogledaju u problemima prepoznavanja Drugog i građenja politika solidarnosti. Pišući o ovom periodu istorije Žarana Papić spominje da je najuticajniji koncept u post-komunističkim procesima državotvornosti bio “patrijarhalni nacionalistički koncept”, kao i “ideologija državnog i etničkog nacionalizma” koji su bili dominantne pokretačke sile. Takođe, opisujući istorijat ovih procesa autorka pravi paralelu između jugoslovenskog iskustva i kasnijeg koji je specifičan za Srbiju: “U bivšoj Jugoslaviji četiri su osnovna identiteta bila ekstremno uznemirujuća, pod nasilnom i (samo naoko) kaotičnom dekonstrukcijom/konstrukcijom: samoidentitet, spolni identitet, građansko/urbani identitet i identitet Drugosti. U sve ove četiri dimenzije javnog/privatnog identiteta sljedeće „sile“ su kružile i klaustrofobično iskrsnule: Nacije, Tradicija i Patrijarhat – delujući kroz ove instrumente ili „kanale“: zatvorenost, strah, isključivost, konflikt, nasilje, osveta, izumiranje, raseljavanje, bespomoćnost, brutalnost, nesigurnost, nepredvidivost, siromaštvo. Govoreći o Srbiji, moglo bi se reći kako su spomenute četiri razine identiteta bile u neskladu ne s izvanjskim, već jedino s unutarnjim silama nacionalističke i patrijarhalne „agresije” (Papić, 2012: 347).

Kada se posmatra u najširem smislu, ali i konkretno, ono što usporava i samo prepoznavanje i vidljivost istopolnih partnerskih zajednica i porodica u Srbiji jeste naturalizacija heteroseksualne porodice i proglašavanje heteroseksualnog odnosa kao jedinog okvira u kome je roditeljstvo moguće. Suština društvene konstrukcije jeste u tome što društvo utiče na samo formiranje intimnosti određenih osoba, na njihove emocije i formiranje slike o sebi. To znači konkretno, da danas u Srbiji, postoje LGBTQ osobe koje se zbog straha i zbog društvene stigme ne odlučuju i/ili nemaju uslove da stupe u istopolne veze, koje žive često u heteroseksualnim zajednicama i koje nikad ne ostvaruju svoj neheteroseksualni identitet (posebno ako su roditelji, jer strah od gubitka dece ili strah od diskriminacije same dece, sprečava osobe koje su u tom položaju da se autuju). Tako da je jedan od ključnih faktora zbog koga LGBTQ roditelji u Srbiji nisu

vidljivi i zašto se danas o tom problemu malo govori, jeste i dalje homofobija.

Takođe, treba imati u vidu uticaj tradicionalnih religija u Srbiji (hrišćanskih crkava, islama i ortodoksnog judaizma) a posebno Srpske pravoslavne crkve kada je reč o homoseksualnosti: “Sve ove religije ih tumače kao suprotnost i poricanje njihovih osnovnih načela koja dopuštaju jedino seksualni odnos između muškarca i žene u okviru bračne veze usmerene na prokreaciju i stvaranje porodice i porodičnog života. Iako su se verske tradicije prilagođavale i menjale u različitim istorijskim okolnostima, a neka tumačenja delova svetih knjiga koja su regulisala ponašanje vernika/vernica prilagođavana vremenu i društvenim okolnostima i bivala prihvaćena ili odbačena, njihov odnos prema homoseksualnom ponašanju nije, dakle, promenjen” (Ivanović, Radulović, 2014: 171). S obzirom da se na popisu stanovništva iz 2011. godine šest miliona stanovnika/stanovnica (odnosno većina) izjasnilo da su pravoslavci/pravoslavke ali i zbog povlašćenog tretmana od strane države, uticaj SPC je kulturološki dosta u određivanju odnosa prema LGBTQ osobama. Iako brojka od šest miliona ne znači da se radi o religioznim osobama, jer konfesionalna pripadnost nije po sebi oznaka religioznosti, ali “podaci ukazuju na rašireno shvatanje da je religija nešto što se nasleđuje i da čuvanje verske tradicije predstavlja neophodan uslov kulturnog i/ili nacionalnog identiteta” (Ivanović, Radulović, 2014: 170)

Neprepoznavanje istopolnih partnerskih zajednica verovatno je i posledica odnosa heteroseksualne populacije prema partnerstvu. Bračno-partnerski obrasci u Srbiji, na osnovu istraživanja, naizgled pokazuju dosta sličnosti u modelima bračnosti u poređenju sa evropskim demografskim trendovima. Naime, u Srbiji je, uz izraženu depopulaciju, regresivnu starosnu strukturu i izraženo starenje, karakterističan i pad univerzalnosti braka, odlaganje braka i rađanja i niske reproduktivne norme što je trend karakterističan i za “razvijene” zapadne zemlje (prema Bobić, 2010: 117). Takođe, udeo lica koja nisu sklapala brak sve je viši, i prosečne godine ulaska u brak pomeraju se ka kraju treće decenije (Ibid. 117). Međutim, to su samo spoljašnje sličnosti, jer kada se radi o “sadržaju partnerskih obrazaca i stilova života”, koja se prepoznaju preko kvalitativnih istraživanja, ispostavlja se da je udeo kohabitacija i konsenzualnih unija u Srbiji skoro pa zanemarljiv (prema podacima iz 2010. u pitanju je svega 2% ovakvih zajednica), dok su stope razvoda veoma niske. U poređenju sa Srbijom, ekonomski razvijenije zemlje “prvog” sveta imaju niske stope bračnosti i više stope razvoda, višu

starost pri stupanju u brak i visok procenat konsenzualnih unija. Poređenja radi, bračni model u Srbiji je sličan južnoj Evropi i nekim zemljama postsocijalističke transformacije (prema Bobić, 2010).

Kada se opisuju porodice u Srbiji, najčešće upotrebljavana teza jeste ona o repatrijarhalnosti i retradicionalizaciji porodica, odnosno teorija po kojoj se strukturalna transformacija porodica u Srbiji kretala “unazad” – Od devedestih godina, umesto nastavljanja trenda smanjivanja udela proširenih porodičnih zajednica nakon II svetskog rata, dolazi do smanjivanja nuklearnih porodičnih formi uz “neuobičajen porast proširenih porodica u gradskoj sredini” (Milić, 2010: 29). Ovi procesi su strukturalno bili povezani sa stambenom krizom u gradovima, ekonomskom krizom, nezaposlenošću mladih, gubljenju drugih resursa podrške, i usled toga korišćenja srodničke podrške kao zamene. Posledice prelaza iz socijalizma u postsocijalizam – period koji su karakterisali raspad države, ratovi, osiromašenje stanovništva, sveopšte jačanje nacionalističke retorike i etničke netrpeljivosti su doprinisili jačanju konzervativnih vrednosti i ideala kolektiva. U tom periodu kada opada značaj institucija, pojedinci se okreću drugim vidovima podrške koji sa svoje strane jačaju kolektivizam: “U situaciji kolapsa mnogih državnih i društvenih institucija, porodica i domaćinstvo postaju ose oko koje se odvija daleko intenzivniji društveni život. Ove institucije preuzimaju na sebe funkcije koje su odbacile ili redukovale, a često postaju dominantni okvir preživljavanja pojedinca” (Stanojević, 2009). Vrednosni sistem i generalno stanje u zemlji koja je bila zatvorena sankcijama, uslovili su da je kontekst bio sve manje naklonjen mogućnosti da se pojave razlike i da se pojedinci razvijaju u pravcu otvaranja prema svetu i praćenja novih alternativnih oblika zajedništva. Stanje društva u periodu post-socijalističke transformacije donekle objašnjava zašto je porodični sistem decenijama unazad bio pretežno tradicionalan, što se ogleda specifično i kroz položaj žena u okviru porodice. Naime, tokom tranzicije žene su pretrpele više posledica – pored gubljenja društvene i ekonomske moći u javnoj sferi, tranzicijski period je uticao na sve veće potiskivanje žena u privatnu sferu i valorizovanje tradicionalne uloge majke i domaćice: Ideološki posmatrano, promoviše se čitav set konzervativnih vrednosti o materinstvu, problemu „bele kuge” ili nedovoljnog rađanja, a koji se opet svode na resurse same porodice i na teret žena, kao odgovornih za biološku reprodukciju. Ovo je nakon socijalizma bio svakako korak unazad i gubljenje autonomije za koje su se prethodne generacije žena

borile (Radoman, 2015:187). Kroz položaj žena možda se najbolje može videti koliko je društvo tokom proteklih nekoliko decenija bilo zatvoreno za razlike koje se temelje na pitanju roda, tela i slobode izbora.

Koncept nacije nametnuo je konzervativno viđenje rodnih uloga i sveo ženu na njene biološke, reproduktivne funkcije – „Redukujući suštinu ženskog bivstovanja na majčinstvo, religijsko-nacionalistički diskursi smeštaju žene simbolički nazad u predsocijalističko vreme, u domen privatnog, i podstiču daleko opsežniju dominaciju muškaraca u društvu“ (Drezgić, 2010: 136). U istoj ideološkoj matrici koja je ženama namenila ulogu “mašina za rađanje” u pokušaju da se poveća natalitet i ojača “nacionalno biće”, nije bilo mesta ni za slobodan život LGBTQ osoba.

Teorije koje se bave gej i lezbejskim partnerskim zajednicama, obično polaze od drugačijeg koncepta vrednosti. Prema Giddensu, u postindustrijskim društvima, dolazi do sve veće individualizacije i slobode, i odnosi između pojedinaca se kreću sve više ka “čistim odnosima”, dok su posledice modernosti sve više globalne (“modernost je imanentno globalizujuća”, Gidens, 1998). Giddensov pojam “transformacije intimnosti” (Giddens, 1993) je najčešće upotrebljavan da opiše “jak osećaj” koji mnogi pojedinci imaju a to je da sada postoje mnogo veće mogućnosti nego ikada ranije za izgradnju otvorenijih i demokratičnijih odnosa nego što je to bilo moguće i dozvoljeno u okvirima tradicionalne porodice – veći fokus prema pitanjima identiteta, ka ljubavi i podršci, kako za odrasle tako i za decu (Weeks, et al. 2001). Pitanje je da li je Gidensova vizija post-industrijskog društva primenljiva na Srbiju. U sledećim redovima biće jasnije u kakvom kontekstu danas funkcionišu istopolne zajednice u srpskom društvu.

1.2. Pravno – politički položaj LGBTQ osoba u Srbiji

Društveni i institucionalni položaj neheteroseksualne populacije u Srbiji je veoma loš. O tome govore istraživanja stavova stanovništva prema LGBT populaciji, zatim izveštaji nevladinih organizacija koji objavljuju brojne slučajeve nasilja (Labris, 2017, Gayten 2018), izjave aktivista i aktivistkinja kao i izjave predstavnika vlasti.

Neka od elementarnih prava koja su LGBTQ osobama poslednjih godina bila ugrožena su pravo na zaštitu od nasilja, pravo na promenu ličnih dokumenata trans osobama, kao i pravo na slobodno kretanje i mirno okupljanje, o čemu svedoči odluka državnih organa da zabrani ukupno četiri „Parade ponosa“ u Beogradu od 2009. godine. Parada ponosa se održava redovno tek od 2014. godine³³, dok recimo susedna Hrvatska ima kontinuitet održavanja Prajda od 2002. godine. U poređenju sa razvijenim zapadnim demokratijama, održavanje prajda u Srbiji karakterišu nasilje, zabrane od strane države, nepostojanje kontinuiteta u održavanju i razjedinjenost među aktivistima. Takođe, mnogi/e pripadnici/e LGBTQ populacije opravdano strahuju za svoju bezbednost uoči održavanja Parade ponosa, što je naročito bio slučaj tokom ranijih godina (imajući u vidu povećanje vidljivosti u nedeljama pred prajd, medijsku pažnju, pojačano delovanje navijačkih grupa, grafite mržnje i pretnje).

Politički događaj koji je nesumnjivo uzburkao domaću i regionalnu javnost jeste izbor dotadašnje ministarke za državnu upravu i lokalnu samoupravu, Ane Brnabić, na mesto premijerke Srbije, čime je ona postala prva autovana lezbejka na ovako visokoj poziciji u jednoj postsocijalističkoj državi. Ovaj potez iz juna 2017. godine predsednika države Aleksandra Vučića, da jednu autovanu lezbejku imenuje za mandatarku nove vlade, je izazvao različite reakcije među LGBT organizacijama, aktivistima/kinjama i LGBT osobama. U reakcijama se čita pozitivan odnos prema tome što se premijerka otvoreno izjašnjava o svojoj seksualnoj orijentaciji, ali i negativne reakcije u odnosu na politiku koju ona predstavlja: neoliberalne mere, ukidanje sve više ekonomskih prava, i politiku iza koje stoji vladajuća nacionalistička stranka Srpska napredna stranka, koja aktivno ne štiti prava LGBTQ osoba.³⁴ Nesumnjivo je da će javna simbolička vrednost

³³ Prajd u Srbiji je nakon nasilja 2001. godine (kada su na Trgu republike u Beogradu učesnici brutalno pretučeni od strane klero-fašističkih grupa), zabranjen 2009. godine i održan tek 2010. godine, takođe uz nasilje i masovan otpor od strane ultra-desničarskih organizacija. Nakon toga slede još tri godine zabrane održavanja, i ponovno održavanje 2014. godine. Prajd je obično zabranjivan uz izgovor očuvanja bezbednosti, iako je bilo jasno da se radi o tome da država iz različitih političkih interesa ne želi da zaštiti pripadnike/ce LGBT populacije. Tako je recimo Ustavni sud Republike Srbije 2011. godine doneo odluku da se usvaja žalba organizatora Povorke ponosa iz 2009. godine, po kojoj su državni organi zabranili Prajd te godine i prekršili „Zakon o okupljanju građana“, kao i pravo organizatora na delotvornu sudsku zaštitu.

³⁴ „Očekujemo Zakon za registrovanje istopolnih zajednica tokom trajanja mandata premijerke Ane

jedne lezbejke na tako visokoj političkoj poziciji doprineti povećanju vidljivosti samog lezbejskog identiteta, ali izjave Ane Brnabić³⁵, daju primer žestoke političke instrumentalizacije problema LGBTQ osoba u Srbiji koja najčešće služi spoljnjem promovisanju države kao demokratske i tolerantne zemlje.

Odnos države prema LGBTQ populaciji je takav da se ta prava donekle poštuju kao deo ljudskih prava u skladu sa formalnim zahtevima iz Evropske unije dok se iznutra reprodukuje diskriminatorni odnos (Radoman, 2013: 354). To potvrđuju i aktivisti – podrška koju dobijaju od političara je samo verbalna a “veoma retko konkretna”. Da država teško pristaje na zaštitu LGBT osoba svedoče i izjave političara u zemlji unazad deset godina, pa tako Dragan Đilas, visoki funkcioner Demokratske stranke, vodeće partije u zemlji 2011. godine, izjavljuje: „Da je do mene, zabranio bih Prajd”, kao i to da su njegovi stavovi bliski stavovima desničarske organizacije *Srpski sabor Dveri* (sada politička partija). Ali i neke od novijih poruka iz vrha političke scene nisu drugačije pa recimo predsednik države Aleksandar Vučić izjavljuje da mu „ne pada na pamet“ da dođe na Prajd 2017-te godine.³⁶

Zakonski okvir i LGBTQ populacija

U Srbiji je muška homoseksualnost dekriminalizovana 1994. godine, kada je homoseksualnost postala legalna uz definisani uzrast seksualn esaglasnosti od 18 godina za analni odnos između muškaraca i 14 godina za ostale seksualne prakse (istopolni

Brnabić“, Labris, 2017; „Mlade lezbejke u Beogradu o izboru Ane Brnabić za mandatarku“, 2017, internet.

³⁵Povodom genocida u Srebrenici: „Ne mislim da je bio genocid. Bio je to užasan, užasan zločin. Teško mi je da govorim o tome. Zločin zbog kojeg se osećam loše, zbog kojeg se stidim jer je napravljen u ime Srba, zločin koji je stvorio sliku o Srbima kakva ne treba da se stvara, slika o Srbima kao konzervativnim, homofobičnim ljudima“ („Brnabić: U Srebrenici se nije dogodio genocid nego užasan zločin“, 2017).

„Volela bih da mislim da Srbije nije toliko konzervativna, homofobična ili ksenofobična u tom smilu. Svakako postoji prostora za unapređenje i promenu i svakako ima ljudi koji i dalje misle da to nije OK, da to nije deo naše tradicije ili vrednosti, ali mislim da su oni manjina, glasna, ali i dalje manjina“ („Ana Brnabić za CNN: Srbija nije konzervativna i homofobična, verujem da imam veliku podršku!“, 2017).

³⁶ „Vučić o prajdu: Garantujemo prava, ali neću da šetam“, internet.

odnosi među ženama nisu bili ni obuhvaćeni zakonskim zabranama što ukazuje na stepen njihove marginalizacije). Uzrast seksualne saglasnosti je izjednačena 14 godina 1. januara 2006. godine, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rod. Homoseksualnost kao bolest je iz međunarodne klasifikacije bolesti izbačena 1990. godine, a u Srbiji nakon 18 godina, u maju 2008. godine čime je prestala i formalna mogućnost za prinudno lečenje i hospitalizovanje neheteroseksualnih osoba (“Razvoj politika za zaštitu LGBT osoba”, 2017). Što se tiče današnjeg zakonskog okvira u Srbiji, Ustav ne sadrži pojam “seksualne orijentacije”³⁷, ali daje osnovu za posebne zakone koji imaju eksplicitnu formulaciju. Do sada su, pored delova Krivičnog zakonika, doneseni sledeći zakoni koji sadrže odredbe koje se odnose na LGBT populaciju: Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o ravnopravnosti polova, Zakon o radu, Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, Zakon o visokom obrazovanju, Zakon o mladima, Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o radiodifuzij i Zakon o javnom informisanju i dr.³⁸³⁹ Ratifikovana su i brojna dokumenta kao što su Evropska konvencija o ljudskim pravima dok je Srbija potpisnica i Deklaracije Ujedinjenih nacija o seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu (2008), kojom se osuđuju nasilje, uznemiravanje, diskriminacija, isključivanje, stigmatizacija i predrasude zasnovane na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu, ako je podrivaju lični identitet i dostojanstvo osobe i osuđuju ubistva i pogubljenja, arbitrarna hapšenja i uskraćivanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava po ovom osnovu.⁴⁰

Pored zakonskog okvira koji prate sudovi, tu su i dve važne nezavisne institucije – Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i Zaštitnik prava građana koji su takođe

³⁷ Ustav Republike Srbije sadrži član 21. prema kome su pred Ustavom i Zakonom svi jednaki, i svako ima pravo na jednaku zakonsku zaštitu bez diskriminacije. Ovo je osnovna odredba iz koje polaze i zakoni koji zabranjuju diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije pojedinca.

³⁸ Za detaljnije odredbe u posebnim zakonima i analizu pravnog okvira Srbije u odnosu na LGBT populaciju pogledati: Labris, 2017.

³⁹ Ovaj zakon je pre svega važan jer se na osnovu njega mogu regulisati govor mržnje koji se javlja u javnim diskursima. Prema Zakonu o javnom informisanju u delu Zabrana govora mržnje (član 38) navodi se da je zabranjeno objavljivanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe, između ostalog, i zbog njihove seksualne orijentacije bez obzira na to da li je objavljivanjem učinjeno krivično delo.

⁴⁰ Izvor: “Trans osobe u Srbiji – analiza položaja i predlog pravnog rešenja”, 2015:3.

angažovani u zaštiti i praćenju ostvarivanja prava LGBT populacije. Međutim, i pored jedne od najvećih LGBTQ zajednica u regionu i postojećeg pravnog okvira i dalje postoji alarmantan nedostatak u pravnom prepoznavanju problema LGBTQ populacije. Takođe, zakon ne pokriva različite slučajeve gde diskriminacija često nije direktna (npr. „neću da te zaposlim zato što si gej”), već je najčešće indirektna –“izmišljanje naizgled neutralnih razloga da nekoga ne zaposlite iako je pravi razlog seksualna orijentacija”.⁴¹

“Zakon o zabrani diskriminacije” u članu 21. sadrži dve bitne stavke: “Seksualna orijentacija je privatna stvar i niko ne može biti pozvan da se javno izjasni o svojoj seksualnoj orijentaciji” i “Svako ima pravo da se izjasni o svojoj seksualnoj orijentaciji, a diskriminatorско postupanje zbog takvog izjašnjavanja je zabranjeno”.⁴² Imajući u vidu da je homoseksualnost često bila uzrok toga da s mnogi pojedinci kompromituju javno zbog stvarne ili samo pripisane homoseksualnosti, ovaj zakon je izrazito važan jer tema vidljivosti je jedna od najvažnijih dimenzija svakodnevnog života LGBTQ osoba.⁴³

Donošenje ovog zakona koga je pratila celokupna afera dobar je primer oportunitizma države i kalkulisanja sa LGBTQ pravima. Naime, “Zakon o zabrani diskriminacije” je zakonski akt koji je usvojila Narodna skupština Republike Srbije 26. marta 2009. godine na predlog Vlade Republike Srbije. Međutim, predlog zakona je izglasan u parlamentu tesnom većinom, nakon brojnih opstrukcija i pritisaka od strane Srpske pravoslavne crkve. Razlog opstrukcija je, između ostalog, bio i član 21. koji se odnosi na drugačiju seksualnu orijentaciju protiv koga se crkva borila. Kasnije procene su da je zakon morao biti izglasan jer je bio jedan od uslova na „Mapi puta” koje je trebalo ispuniti kako bi EU ukinula šengen vize Srbiji i odmrzla primenjivanje Prelaznog trgovinskog sporazuma sa Srbijom. Jasno je da je ovakvom institucionalnom nevoljnošću i ogromnim otporima od strane desničarskih partija, izglasano nešto što je tek bio početak, a za šta se u budućnosti trebalo boriti. I tako je i bilo – primena Zakona

⁴¹“Građani nemaju problem sa Prajdom, već sa nasiljem”, internet.

⁴²Izvor: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zabrani_diskriminacije.html

⁴³ Ono što je bitno naglasiti jeste da je kategorija homoseksualnosti u tom smislu u specifičnom položaju - borba se vodi oko toga da ona postane deo javnosti, ali ujedno i da ostane deo privatnosti. Dakle, često se zaboravlja da se prava LGBT populacije krše u oba smera - traži se izjašnjavanje, nekada agresivno, o tome da osoba prizna *šta je*, dok se ujedno, posebno u političkim diskursima traži njeno ukidanje ili sklanjanje *u četiri zida*.

o zabrani diskriminacije još uvek nije zaživela. Pored toga, 2012. godine u Krivični zakon je unet i član 54a⁴⁴, koji se tiče govora mržnje i zločina inspirisanih mržnjom ali do danas nije doneta nijedna presuda na osnovu tog člana! Tokom 2017. godine, osam godina nakon donošenja zakona, doneta je i presuda koja se smatra „prekretnicom“, po kojoj je jedan aktivista dobio spor diskriminacije protiv političara zbog govora mržnje⁴⁵, mada je jasno da to predstavlja izuzetak a ne pravilo. Generalni utisak je da institucije ne rade svoj posao, da rade sporo i da su zakoni skoro pa „fiktivni“ ako se pogleda njihova primena u slučaju marginalizovanih grupa. Ovo sve smanjuje poverenje i prijavljivanje nasilja od strane LGBTQ populacije, posebno ranjivih kategorija unutar LGBTQ – mlađe populacije, osoba iz manjih mesta i sela, kao i trans osoba koje su česta meta nasilja.

Jedna od oblasti najveće diskriminacije prema LGBTQ populaciji je oblast bračnog i porodičnog života. Naime, postoji opšta saglasnost da antidiskriminaciono zakonodavstvo i zakonodavstvo kojim se štite prava manjina u Srbiji postoji (osim što se ne sprovodi dosledno) ali da pored doslednog sprovođenja postojećeg normativnog okvira, treba doneti nove zakone u onim oblastima koje do sada nisu regulisane ni na koji način, kao što je pitanje istopolnih zajednica koje *de facto* postoje (“Razvoj politika za zaštitu LGBT osoba”, 2017). Zbog nedostatka zakonske regulative, osobe koje žive u istopolnim zajednicama pravno su nevidljive u smislu partnerstva i nemaju nikakva prava. Prema rečima aktivistkinje organizacije *Labris*, suština predloga “Zakona o istopolnim zajednicama” jeste da osobe koje žive u istopolnim zajednicama dobiju neka osnovna prava, kao što je na primer mogućnost da posete partnera/partnerku u bolnici (što je sada nemoguće jer nisu prepoznati kao članovi porodice), zatim pitanje zajedničke imovine, pitanje nasleđivanja, pravo na izdržavanje i pravo na socijalno i zdravstveno osiguranje.⁴⁶ Ovaj predlog zakona za koji se lobira od 2012. godine nije dobio podršku tadašnje vlasti pa i pored direktnog obraćanja organizacije *Labris*, nije

⁴⁴ Član 54 glasi: „Ako je krivično delo učinjeno iz mržnje zbog pripadnosti rasi i veroispovesti, nacionalne ili etničke pripadnosti, pola, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta drugog lica, tu okolnost sud će ceniti kao otežavajuću okolnost, osim ako ona nije propisana kao obeležje krivičnog dela“.

⁴⁵“Gej aktivista iz Kuršumlije dobio spor zbog diskriminacije”, internet.

⁴⁶ Izvor: <https://www.youtube.com/watch?v=of6SownAHSQ>.

bilo odgovora od strane institucija.⁴⁷ I dok država kalkuliše i protivi se tom zakonu, istraživanje javnog mnjenja iz 2012. godine, pokazuje da građani/ke kada im se objasni šta stavke iz tog zakona konkretno podrazumevaju u stvari podržavaju određena bračna i porodična prava LGBT populacije – naime, više od 60% građana podržava pravo na socijalno osiguranje preko partnera/ke i pravo na nasleđivanje imovine.⁴⁸ Ovaj nalaz potvrđuje da je u osnovi protivljenja istopolnim zajednicama i istopolnim brakovima više problem sa simboličkim pravima koje LGBTQ osobe treba da dobiju – ne toliko sa dobijanjem konkretnih prava koja važe i za heteroseksualne parove. Naime, izgleda da je većini ljudi problem da se registrovane istopolne zajednice nazovu “brakom” ali i problem usvajanja dece. Gregory Herek takođe je utvrdio da postoji razlika između ta dva korpusa prava, pa recimo istraživanja u Americi pokazuju da ljudi podržavaju dobijanje socijalnih i ekonomskih prava za lezbejke i gejeve, ali se u isto vreme žestoko suprotstavljaju legalizaciji istopolnih brakova (Herek, 1999). Pored toga, postoji i razlika u kognitivnoj organizaciji predrasuda prema LGB osobama, pa su stavovi prema gejevima po pravilu oštriji nego prema lezbejkama (Herek, 1999; Herek et al., 1999). U svakom slučaju, država bi mogla da kroz različite kampanje afirmiše istopolne zajednice, jer argument po kome je sklapanje braka lica istog pola u Srbiji “preuranjeno”, kao i da je “u svesti naroda ukorenjeno shvatanje da je taj odnos nešto

⁴⁷Institucionalne prepreke koje se odnose na istopolna partnerstva nisu se mnogo promenile u poslednjih par decenija. U „Labris novinama“ iz 2002.godine objavljeno da je položaj lezbejki i gejeva loš u svim državama bivše Jugoslavije, sa izuzetkom Slovenije: „Nijedna država u svom ustavu nema anti-diskriminatorni član koji eksplicitno imenuje seksualnu orijentaciju kao jedan od kriterijuma diskriminacije. Drugo, ni jedna država ne dopušta mogućnost pravne regulacije istospolnih partnerskih zajednica. Ove činjenice imaju za posledice, veće socijalne ugroženosti lezbejske i gej populacije, i veće izloženosti pojavama nasilja, stigmatizacije, i društvene izolacije (Labris novine, internet).

⁴⁸“Reprezentativno istraživanje koje smo sprovedeli 2012. godine pokazalo je da samo oko 36% građana i građanki podržava neki stepen jednakosti, pre svega pravo na socijalno osiguranje preko partnera ili partnerke (62%), pravo na nasleđivanje imovine (60%), pravo na penziju preko partnera (53%) i pravo na registrovanu partnersku vezu (45%), dok znatno manje građana i građanki podržava pravo na brak (22%) i pravo na usvajanje dece (9%). Reprezentativno istraživanje koje je sprovedeno dve godine kasnije, dakle 2014. godine, pokazalo je još manju podršku građana i građanki Srbije. Samo 20% građana i građanki podržava neki stepen pravnog regulisanja istopolnih zajednica, dok 13% ne bi imalo ništa protiv sklapanja braka”. <http://labris.org.rs/ljubaviezakon/dragana-todorovic-vlast-u-srbiji-vise-nece-moci-da-ignoriste-pitanja-koja-se-ticu-lgbt-osoba/>

neprihvatljivo, nedopušteno, čak i bolesno”⁴⁹, je ocena koja se često instrumentalizuje kako bi se zadržalo *status quo* stanje.

Kada se Srbija uporedi sa državama regiona, stanje je slično kao u Bosni i Hercegovini ili Crnoj Gori. Ali, u poređenju sa Srbijom, u Hrvatskoj je zakonski okvir znatno drugačiji – kao prvo, postoji mnogo veća vidljivost, pa je recimo do 2018. godine u Zagrebu održano 16 povorki ponosa LGBT osoba, ali Parade se održavaju i šestu godinu zaredom u Splitu i od skoro u Osijeku. U 2014. godini usvojen je Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola koji istopolnim parovima omogućava sklapanje životnog partnerstva i druga prava. Po ovom zakonu životno partnerstvo je zajednica osoba istog pola dok su brak, vanbračna zajednica, životno partnerstvo i neformalno životno partnerstvo zakonski priznati kao zajednice koje predstavljaju „obiteljski život“. Prema organizaciji *Zagreb Pride*, ovim zakonom se stvaraju preduslovi za socijalnu stabilnost istopolnih parova⁵⁰, jer najveći deo prava koje reguliše ovaj zakon odnosi se upravo na socijalna prava kao što su zdravstveno osiguranje preko životnog partnera/ke, nasleđivanje i sticanja prava u oblasti slobode kretanja i pripadajućih prava na čitavom području Evropske unije, ravnopravnost u oblasti stanovanja, poreske olakšice itd (*Zagreb Pride*, internet). Međutim, usvajanje dece za istopolne parove nije omogućeno u Hrvatskoj, tako da su istopolni parovi koji žele ostvariti potomstvo diskriminirani (Tolić, et al. 2016).⁵¹ Naime, deca koja su u rođena u porodicama gde su partneri/ke osobe istoga pola, zvanično su prepoznati kao „jednoroditeljske porodice“, dok na primer, „nebiološka“ majka odnos sa svojim detetom može regulisati jedino kroz status tzv. „partnerice-skrbnice“. To su rešenja koja Zakon o životnom partnerstvu reguliše u smislu porodičnih prava – uvedene su institucije “roditeljske skrbi” životnog partnera ili

⁴⁹ “Građanski zakonik Srbije ne dozvoljava gej brakove”, internet.

⁵⁰ „Prema popisu stanovništva 2011. godine, 140 osoba u Hrvatskoj živi u istospolnoj zajednici, a LGBT obitelji s djecom je manje od pet. Međutim, u istraživanju na dosad najvećem uzorku LGBTIQ osoba u Hrvatskoj (Milković, 2013), od ukupno 690 sudionika/sudionica njih 35 ima jedno ili više dece“ (Tolić, et al. 2016: 22).

⁵¹ U proglasu Povorke ponosa 2013.godine u Zagrebu poslata je sledeća poruka: “Mi smo ti koji krojimo vlastite živote, mi smo ti koji imamo pravo zaštititi svoje obitelji i svoju djecu - djecu koja su na svijet došla odlukom nas roditelja; bilo dogovorom, bilo planiranjem, posvajanjem, nekim prethodnim heteroseksualnim iskustvom, donacijom sperme ili umjetnom oplodnjom. *Ta se djeca od svojih vršnjaka razlikuju samo u jednoj stvari : prihvata li ih društvo i štiti li ih država*” (“LGBT roditeljstvo”, internet).

partnerke i “partnerska skrb”. Na osnovu tih stavki proizilazi pravo partnera ili partnerke u istopolnoj zajednici da ostvaruje roditeljsku brigu o detetu. Međutim, aktivisti/inje iz Hrvatske navode da to i dalje ne znači puna roditeljska prava koja može da obezbedi jedino “Obiteljski zakon”, već da su ovo samo privremena i fleksibilna rešenja.⁵²

Slovenija je u aktivističkoj borbi otišla korak dalje, pa je od februara 2017.godine, usvojeno pravo na sklapanje braka za istopolne parove.⁵³ Primena zakona o partnerskim odnosima, u ovoj zemlji omogućava parovima da zaključe brak i da imaju ista prava kao i heteroseksualne osobe u braku, po pitanju socijalne i zdravstvene zaštite, naslednog i radnog prava, prava na penziju i ostalog. Takođe, pravo koje je ovim zakonom onemogućeno jeste pravo istopolnih parova na veštačku oplodnju i usvajanje dece. Time se kako poručuju aktivisti u Sloveniji ipak pravi razlika između tradicionalnih heteroseksualnih zajednica i istopolnih zajednica. Upravo ova odredba predstavlja izmenu u odnosu na predlog zakona koji nije prošao na referendumu u decembru 2015. godine (tada je protiv zakona glasalo 63%, a za zakon 37% birača⁵⁴). Te godine je po drugi put u poslednjih nekoliko godina na referendumu odbačen zakon koji istopolnim parovima omogućuje sklapanje braka i usvajanje dece. Homofobija i heteroseksizam se očigledno pojačavaju čim se pojavi mogućnost ostvarivanja roditeljstva za LGBTQ osobe.

⁵² Tako se navodi primer, da recimo ranije nepoznat otac deteta može jednog dana tražiti utvrđivanje očinstva tako da primat u zakonskom smislu ipak ima porodični zakon a ne Zakon o životnom partnerstvu (prema: „LGBT roditeljstvo“, internet).

⁵³ Ipak, Slovenija je zemlja koja ima najdužu istoriju i najuspešnije borbu za LGBT prava u regionu. Istorijat te borbe datira još iz socijalističkog perioda. Još od kraja 1980-tih, LGBT aktivizam je sastavni deo novih društvenih pokreta, pokreta za građanska-prava i alternativne kulture. Takođe, lezbejska sekcija *ŠKUC-LL* osnovana je 1987. godine u okviru feminističke grupe *Lilit* kao prva lezbejska organizacija u bivšim socijalističkim istočnoevropskim državama. Godine 1988. godine *ŠKUC-LL* je postala autonomna grupa unutar udruženja *ŠKUC* (Studentski kulturni centar, formiran je 1972.godine i predstavlja alternativni umetnički prostor).

⁵⁴ Međutim, izlaznost na referendumu je bila niska, 35,89 odsto građana.

Položaj trans osoba

“Trans” predstavlja krovni pojam koji se odnosi na sve osobe kod kojih postoji razlika između pola koji im je pripisan na rođenju i njihovog doživljaja rodnog identiteta, tako da pojam obuhvata: **transpolne osobe** (*transsexual*) (osobe čiji je rodni identitet drugog pola od onog pripisanog na rođenju i koje žele da usklade telo sa rodnom koji osećaju kao svoj), **transrodne osobe** (*transgender*) (osobe kod kojih postoji razlika između biološkog pola i rodnog identiteta, od kojih neke uopšte ne žele da prolaze kroz medicinske tretmane, a neke imaju želju za delimičnom modifikacijom tela), **rodno-kvir** (*genderqueer*) i **rodno-fluidne osobe** (*genderfluid*), **ne-binarni identiteti** (*nonbinary* identitet se odnosi na osobe koje se ne uklapaju u prihvaćene binarne muške i ženske kategorije), **travestite/kros–dresere**, **birodne** i **arodne osobe**, itd.” (prema, “Trans osobe u Srbiji – analiza položaja i predlog pravnog rešenja”, 2015:3). Dakle, radi se o vrlo heterogenoj grupi i upravo odnos prema trans populaciji komplikuje to što slovo “T” obuhvata širok spektar međusobno različitih identiteta, koji nisu podjednako vidljivi, i zato što trans osobe u različitim fazama svog života imaju drugačije potrebe.

Što se tiče položaja trans osoba, postoje različite teškoće u vezi sa zakonskim priznanjem njihovog rodnog identiteta koje u Srbiji nije regulisano, kao i pravne zaštite trans osoba u drugim oblastima. “Koliko ovaj problem prožima sve oblasti života jasno je iz jednostavnog primera: ukoliko razgovaramo sa trans* ženom, mi ćemo pred sobom videti ženu, ali ime, oznaka pola i JMBG u svim dokumentima glase na osobu muškog pola, što je izlaže potencijalnom odbacivanju, diskriminaciji i različitim vidovima nasilja u svim situacijama koje od nje zahtevaju pokazivanje dokumenta s ovim podacima – pri traženju posla, u zdravstvenoj ustanovi, pošti, banci, u gradskom prevozu, na aerodromu itd” (“Trans osobe u Srbiji – analiza položaja i predlog pravnog rešenja”, 2015:3). Problemi za trans osobe postoje u različitim sferama – kada je reč o promeni ličnih isprava, u obrazovanju, u sferi rada, pri zapošljavanju i u zdravstvenoj zaštiti, gde diskriminacija nastaje zbog osnovnog problema koji nije rešen – nesklada koji postoji između rodnog identiteta, s jedne strane, i podataka u ličnim ispravama, s druge strane. Upravo pitanje ne/mogućnosti promene ličnih isprava (odnosno ličnog imena, oznake pola i jedinstvenog matičnog broja građanina) za trans osobe predstavlja preduslov za ostvarivanje prava u svim drugim oblastima života (Ibid.). Na taj način

transpolne osobe se nalaze u pravnom vakuumu od trenutka kad započnu život u skladu sa sopstvenim rodnim identitetom, pa sve do završetka hirurškog usklađivanja, što sve zajedno čini proces koji traje više godina i nosi sa sobom veliki broj administrativnih i birokratskih problema: “Tokom tog perioda ozbiljno su ugroženi pravo na rad i zapošljavanje, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, kao i različiti aspekti svakodnevnog života” (Ibid: 8). Neke od izjava trans osoba dostupnih iz izveštaja nevladinih organizacija dobro ilustruju ovaj problem:

“Više ne znam šta treba da se dogodi da bi se konačno obavila operacija... Ovo čekanje me sve više ubija, a najteže mi pada to što ne mogu dokumenta da promenim”.

“Kada sam direktoru konačno rekla (da želim da počnem s uzimanjem hormona), on mi je rekao (...) da se odmah mogu smatrati tehnološkim viškom... Bila sam prinuđena da dam otkaz (...) Želela sam da što pre pobegnem i ostala bez ikakvog izvora prihoda u trenutku kada je trebalo da krenem s užasno skupim operacijama... Morala sam da prodam stan koji sam dobila kao nasledstvo od roditelja, napustim grad u kome sam živela i da potpuno bacim sve godine školovanja, karijeru, sve...” (Ibid: 8–9).

„Išao sam i idem kod lekara u (...) pokušavajući da dobijem potvrdu za operaciju prilagođavanja tela rodnom identitetu, ali imam osećaj da nisu previše zainteresovani da mi pomognu – ne pružaju mi adekvatnu psihološku podršku, zapravo mi se i dalje obraćaju u pogrešnom rodu, i svaki odlazak svede se na to da oni pokušavaju da me ubede da uzimam lekove protiv depresije i anksioznosti, iako sam im govorio i govorim da je uzrok tih problema u osnovi nedostupnost tretmana na koji čekam“ (trans muškarac, 22 godine).⁵⁵

Što se tiče zdravstvene zaštite, u pitanju je složen sistem usluga i potreba koje bi trebalo da budu dostupni za trans populaciju, pa iako se u ovoj oblasti dešavaju izmene, mnoge od njih su i dalje diskriminatorne.⁵⁶ Radi se o tome da “sistem zdravstvene zaštite u Srbiji od veoma heterogene grupe trans* identiteta prepoznaje samo transpolnost i to tako što na nju gleda kao na mentalni poremećaj” (Ibid. 10). Naime, u sistemu za klasifikaciju mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja koji se koristi

⁵⁵ “Previše dijagnoza, premalo nege: istraživanje o zdravlju trans osoba”, internet.

⁵⁶ Zanimljiv je podatak iz “istorije” usklađivanja pola i operacija koje se vrše u Srbiji, a to je da je do 2010. godine u Srbiji izvršeno 200 takvih operacija.

kod nas, pod šifrom F64 se nalazi grupa poremećaja polnog identiteta, a dijagnoza F64.0 odnosi se na transseksualizam – *“želju osobe da živi i bude prihvaćena kao osoba suprotnog pola* – što je obično praćeno doživljajem nelagodnosti i neadekvatnosti u vezi sa sopstvenim anatomski polom, sa željom da se ostvari hormonski tretman i hirurški zahvat, da bi se telo što više uskladilo s preferiranim polom” (Ibid.10). Dakle, pored očigledne patologizacije trans populacije koja mnoge osobe ostavlja da se same izbere sa stigmom mentalnog poremećaja, promena dokumenata je moguća samo za transpolne osobe i to tek nakon celokupnog procesa “trijadne terapije”⁵⁷ koji se završava hirurškom intervencijom (ali i tada to se ne događa bez prepreka). Dakle, sve ostale trans osobe koje iz različitih razloga ne odluče ili nisu u mogućnosti, finansijski ili iz drugih razloga da se podvrgnu potpunoj promeni pola, ne mogu da promene svoja lična dokumenta!

Ono što bi bilo rešenje, već je predloženo u Džogdžakarta principima međunarodnog prava, po kome „nijedna osoba neće biti prisiljena da se podvrgne medicinskim procedurama, uključujući i hiruršku promenu pola, sterilizaciju ili hormonalnu terapiju, kao uslov za zakonsko priznavanje svog rodnog identiteta” (Ibid. 14). Neki od dobrih primera u svetu koji regulišu ovo pravo su na primer vrlo progresivni argentinski Zakon o rodnom identitetu iz 2012. godine po kome svako može da promeni ime i oznaku pola u dokumentima i time svakoj trans osobi omogućava da sama odredi sopstveni rodni identitet, dok je parlament u Danskoj 2014. godine usvojio zakon koji trans osobama omogućava pravno priznavanje rodnog identiteta bez bilo kakve psihološke procene i/ili dobijanja psihijatrijske dijagnoze, kao i bez zahteva za izvođenjem različitih medicinskih i hirurških intervencija i prisilne sterilizacije (Ibid.). Kalifornija je 2017. godine postala prva američka država koja je pravno priznala postojanje trećeg roda, što u praksi znači da trans osobe kao i bilo ko drugi mogu da se samoodrede kao nebinarne osobe i u dokumentima dobiju alternativnu opciju „X“,

⁵⁷ Trijadna terapija obuhvata: psihijatrijsku procenu koja započinje postavljanjem dijagnoze pod šifrom F64.0 -transseksualizma, zatim sledi endokrinološki tretman tj. hormonalna terapija i hirurško usklađivanje pola. Sve ove faze trijadne terapije traju i po nekoliko godina i zahtevaju znatne finansijske resurse. Od 2012.godine izmene i dopune Zakona o zdravstvenom osiguranju predviđaju da 65% troškova procesa usklađivanja pola finansira obavezno zdravstveno osiguranje, a ostatak plaćaju pacijenti, dok troškove hormonalne terapije koju je neophodno uzimati do kraja života, takođe plaća korisnik/ca. Jasno je da je u ovim procesima podrška porodice, partnera i šire zajednice neophodna, tj. bez podrške okoline za osobu je skoro nemoguće da kroz ovaj proces prođe bez posledica po mentalno zdravlje i egzistenciju.

pored muške i ženske (M) i (F). Nemačka je 2017. godine donela sličnu odluku, po kojoj će zakon štiti osobe koje svoj pol ne definišu ni kao muški ni kao ženski i dozvoljava promenu zvaničnih dokumenata sa novim terminom za nebinarni rod. Takođe, 2017. godine, Evropski sud za ljudska prava je utvrdio da uslovljavanje pravnog priznanja roda sterilizacijom predstavlja kršenje ljudskih prava. U Srbiji za sada postoji *Model zakona o rodnom identitetu*, koji je rezultat rada pravnicima iz ove oblasti i organizacije *Gayten LGBT*. Modelom zakona se štite i unapređuju prava trans osoba – pravo na izražavanje rodnog identiteta, zabrana diskriminacije, pravo na zdravstvenu zaštitu, zabrana obavezne sterilizacije, prava iz radnog odnosa, prava na bračni i porodični život, na zaštitu ličnih podataka i posebno pravo na promenu dokumenata, tj. pravo na promenu oznake pola, promenu imena i promenu jedinstvenog matičnog broja.

Glavni uzrok problema za trans osobe nastaje u percepciji društva – očekivanja da rodni identitet i rodno izražavanje osobe mora nužno da se poklapa sa sa biološkim polom i stereotipnom rodnom ulogom koja se od osoba tog pola očekuje. Trans osobe u Srbiji su izložene različitim oblicima nasilja, i odbacivanjem koje je izraženije nego kod lezbejske i gej populacije, ali procene o transfobiji⁵⁸ skoro da ne postoje jer se pitanje trans identiteta ne tretira podjednako važno kao seksualna orijentacija – u različitim istraživanjima javnog mnjenja trans osobe su uključene samo deklarativno dok sami upitnici u istraživanjima ne sadrže pitanja koja se odnose na njih.

Nasilje prema LGBTQ osobama i stavovi društva

I pored pravne regulative koja se odnosi na zabranu diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i roda, prava mnogih LGBTQ osoba se svakodnevno krše. O tome

⁵⁸ “Transfobija je pojam koji označava strah, mržnju, gađenje i diskriminišući odnos prema osobama čije stvarno ili opaženo rodno izražavanje nije u skladu s izražavanjem koje društvo očekuje od pola koji je toj osobi pripisan. U osnovi transfobije nalazi se neprihvatanje i negiranje prava svake osobe na sopstveno shvatanje i izražavanje rodnog identiteta” (“Trans osobe u Srbiji – analiza položaja i predlog pravnog rešenja”, 2015:4).

svedoči opšta klima u društvu – negarantovana sloboda kretanja i različiti oblici psihološkog i fizičkog nasilja, dok otvoreno izjašnjavanje o seksualnoj orijentaciji i rodu skoro uvek podleže nekom obliku diskriminacije. Takođe, brojna ispitivanja javnog mnjenja pokazuju da veliki broj građana Srbije homoseksualnost smatra bolešću. Prema rezultatima istraživanja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti i Programa UN za razvoj (UNDP) u Srbiji, čak se 49% ispitanika/ca slaže sa stavom da je homoseksualnost “bolest koju treba lečiti” (“RTS – Žene prve po diskriminisanosti”, internet). Na osnovu rezultata istraživanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu iz 2012. godine, na uzorku od 2557 ispitanika, skoro 30% ispitanika/ca podržava stav – *Homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i treba ih najoštrije kažnjavati* (Radoman, 2013). Uzimajući u obzir izraženu homofobiju, transfobiju i realnu društvenu nevidljivost istopolnih porodica, ono što nam je potrebno jesu istraživanja i predstavljanje javnosti problema svakodnevnog života i partnerskih zajednica LGBTQ osoba u Srbiji. Podaci iz drugih istraživanja pokazuju da je nasilje prema LGBTQ osobama deo privatne i javne sfere dok je porodica jedno od najranjivijih mesta, posebno za mlađe neheteroseksualne osobe.

Nasilje nad LGBTQ osobama je često kontinuirano i u većini slučajeva ostaje nevidljivo i nekažnjeno. Istraživanje Asocijacije “Duga” i Centra za socijalni rad “Sveti Sava” na uzorku od 70 ispitanika/ca, pokazuje da je 64,3% LGBT osoba doživelo neki vid nasilja, pri čemu je dominantno psihološko nasilje (u 47,4% slučajeva), ali odmah iza njega sledi fizičko (39,5% slučajeva). Veliki procenat, odnosno 32,5% LGBT osoba kontinuirano više godina doživljava nasilje. O percepciji sopstvene bezbednosti i poverenju u institucije dovoljno govori podatak da bi nasilje “nekome” prijavilo svega 8,6% ispitanika/ca, a tek 2,1% kao uzrok nasilja navodi svoju seksualnu orijentaciju ili rodni identitet (“Porodično nasilje najveći problem LGBT osoba u Srbiji”, 2017).

Problem je i što nasilje češće prijavljuju organizacije, a manje pojedinci, kao i to što u Srbiji ne postoji centralizovana evidencija i zvanična statistika o broju krivičnih dela motivisanih homofobijom i transfobijom, odnosno mržnjom prema LGBT osobama (prema: “Razvoj politika za zaštitu LGBT osoba”, 2017). Od 2014. godine, izveštaji organizacija ukazuju na to da se smanjio broj slučajeva nasilja sa fizičkim napadima u odnosu na prethodne godine, iako ovi slučajevi i dalje čine daleko najveći udeo od ukupnog broja slučajeva koji se prijavljuju organizacijama. Međutim, *broj slučajeva*

porodičnog nasilja (počinjenog od strane roditelja i bliskih rođaka prema LGBT osobama) i partnerskog nasilja u istopolnim vezama je u porastu⁵⁹, što ukazuje na povećanje vidljivosti onih vrsta nasilja koja su do sada bila neprepoznata. Organizacije su dodatno kreirale i online platforme za sigurno i anonimno prijavljivanje nasilja i diskriminacije, sa ciljem da se napadi na LGBT osobe procesuiraju i da se oni osnaže da prijave nasilje. Mnogi od tih napada govore o vređanju i fizičkim nasrtajima na trans osobe, naročito trans žene („Da se zna – slučajevi nasilja“, internet).

Prema istraživanju Centra za kvir studije (CKS) iz 2014. godine, na uzorku od 402 ispitanika/ca sa teritorije Srbije koji se izjašnjavaju kao LGBT, samo trećina ispitanika/ca prijavljuje da njihove porodice znaju za njihovu seksualnu orijentaciju, dok kod 40% osoba niko od članova/ica porodice ne zna (Stojčić, et al. 2014: 14). Takođe, u 40% slučajeva LGBT osobe nasilje doživljavaju od najuže porodice – oca, majke, braće i sestara, a u 32% od poznatih počinioca i to od kolega na poslu i fakultetu, drugara u školi, komšija, prijatelja ili rođaka. Istraživanje pokazuje da tek 20% LGBT osoba nasilje doživljava od nepoznatog počinioca! (“Porodično nasilje najveći problem LGBT osoba u Srbiji”, 2017)

Status LGBT dece u porodicama u Srbiji svedoči o različitim oblicima nasilja i homofobije kojima su oni izloženi – u pitanju su pretnje, pokušaji “normalizacije”, prinudna lečenja i različiti oblici psihičkog i fizičkog nasilja, izbacivanja iz kuće, itd (prema Mršević, 2015a). Takođe, nasilje koje LGBT deca pretrpe retko se završava u samoj porodici već povlači za sobom dalje oblike stigmatizacije, u školi, vršnjačkim grupama, na poslu, i drugim sferama. Često je nedostatak zaštite u primarnoj porodici okidač za alkoholizam, upotrebu psihoaktivnih supstanci, različita socijalno rizična ponašanja i zdravstvene probleme. Istraživanja ukazuju na to da pozitivan odnos na relaciji roditelji-dete utiče na veću odgovornost prema izbegavanju ponašanja koje dovodi do infekcije HIV-om, na veće poverenje tinejdžera da se obrate roditeljima u slučaju nasilja, maltretiranja u školi, i samim tim na veću mogućnost da se nasilje prijavi itd. (prema Bouris, et al, 2010). Imajući u vidu da LGBTQ osobe nasilje ne prijavljuju uglavnom iz straha da će doći do autovanja, ali i zbog nepoverenja u institucije, od policije do tužilaštva, onda je jasno da oni uglavnom ostaju bez zaštite, da

⁵⁹ “Godišnji izveštaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u Srbiji za 2014. godinu”, internet.

nasilje ostaje nevidljivo, a podrška izostaje (Radoman, 2017). Sa druge strane roditelji i sami moraju da se suoče sa problemom homofobije, kako one internalizovane tako i spoljašnje, društvene. Roditelji i sami dele strahove koje imaju njihova LGBTQ deca, i to naročito strah za njihovu fizičku bezbednost (prema Mršević, 2015b).

Da je porodica daleko od bezbednog mesta i utočišta za LGBTQ osobe, pokazuju i podaci iz novijeg istraživanja Insitituta za sociološka istraživanja na uzorku žena koje su majke. Naime, 42,6 % ispitanica se slaže sa stavom *Homoseksualnost je bolest koju treba lečiti*; 64,2% ispitanica ne odobrava sklapanje istopolnog braka, dok samo 15% njih to podržava; 71% ispitanica je protiv usvajanja dece za istopolne parove, dok taj stav podržava skoro 7% (prema, Radoman, 2017). S obzirom da su mereni stavovi majki (očevi po statistikama imaju radikalnije stavove), postavlja se pitanje, na koga LGBTQ deca i tinejdžeri mogu da računaju kada porodica ne predstavlja mesto njihove bezbednosti, već je pre izvor stresa i diskriminacije?! Koje su to institucije u društvu koje su njihova mreža podrške? Ako se na podatke iz porodice nadovežu stavovi mladih o homoseksualnosti, jasno je da se lanac nasilja i stigme prema homoseksualnosti koji počinje u porodici, vrlo brzo prenosi na druge karike, a to su vršnjačke grupe i škola.

Što se tiče sfere obrazovanja, tu bi morali da postoje mehanizmi prevencije nasilja i inkluzije LGBTTIQ osoba kroz ozbiljan sistemski rad u institucijama i kroz programe za učenike osnovnih i srednjih škola. Mlade osobe neheteroseksualne orijentacije su izrazito ranjiva kategorija, o čemu svedoče brojni podaci iz stranih studija. Istraživanja u Americi pokazuju da su LGBT srednjoškolci u većem riziku od depresije, tj. u značajno većem stepenu nego heteroseksualni vršnjaci pokazuju simptome depresije, skloniji su idejama o samoubistvu (30% LGBT srednjoškolaca naspram 6% heteroseksualnih) i samopovređivanju (21% naspram 6% heteroseksualnih, prema Almeida et al, 2009). Takođe, prema istraživanju o mladima (*Youth Risk Behavior Surveillance – YRBS*), 40% mladih koji su neheteroseksualne orijentacije, prijavljivali su osećaj tuge i beznada u poslednje dve nedelje, u poređenju sa 26% heteroseksualnih ispitanika. Isti podaci pokazuju i da su mlade lezbejke, gejevi i biseksualne osobe u duplo većem procentu prijavljivali da su razmatrali pokušaj samoubistva u poslednjoj godini (31% naspram 14%, prema *District of Columbia Public Schools*, 2007). Podaci za mlade koji su *transgender* i *transsexual*, pokazuju još

više zabrinjavajuće podatke – na uzorku od 55 *transgender* osoba od 15 do 21 godinu, više od četvrtine je prijavilo da su imali pokušaj samoubistva (Grossman, D'Augelli, 2007). Lezbejke i gejevi usled teškoća da se izbore sa stigmom vezanom za seksualnu orijentaciju češće pate od depresije i u većem su riziku od samoubistva, što je posebno izraženo tokom adolescencije, kada problemi identiteta i seksualnosti postaju centralne teme u njihovim životima.⁶⁰

Nasilje koje doživljavaju neheteroseksualne osobe u toku odrastanja su različiti vidovi psihičkog i fizičkog maltretiranja, ucene i seksualno uznemiravanje. Prema istraživanju u Americi iz 2015. godine, 10% LGBT učenika je doživelo pretnju ili povredu oružjem u okviru škole dok je 34% bilo maltretirano u školi, a 28% elektronskim putem (Prema: *Youth Risk Behavior Surveillance System – YRBSS*). Statistika o LGBT mladima je pokazatelj da se i u zemljama sa mnogo većim stepenom slobode za LGBT populaciju od Srbije, mlade neheteroseksualne osobe suočavaju sa velikim izazovima u odrastanju.

Od pre dve decenije, postavljena je nova paradigma koja se odnosi na inkluzivne programe u školama, koja podrazumeva da su sva deca jedinstvena i da sve škole treba prilagoditi deci bez obzira na njihov fizički, intelektualni, socijalni, jezički ili drugi status – „Ovu paradigmu prati i drugačije obrazovanje nastavnika koji se obučavaju da “različitost” posmatraju kao očekivanu, a ne kao odstupanje od neke zamišljene norme“ (Zulević, 2015b). Kada se radi o diskriminaciji koju LGBT učenici/e doživljavaju, važno je napomenuti da diskriminacija zapravo najčešće potiče od pretpostavljene

⁶⁰ Istraživači su sredinom 1980-tih uočili da su stope samoubistva za LGB adolescente veće nego za opštu populaciju i od tada na desetine studija se bavi ovom temom (pogledati neke od naslova u: Russell, Joyner, 2001). Utvrđeno je da je depresija osnovni faktor rizika za samoubistvo kod adolescenata (Wagner, et al., 1995), dok se od 1989.godine navodi da su pokušaji samoubistva kod mladih gejeva i lezbejki dva do tri puta veći u odnosu na njihove heteroseksualne vršnjake. Kasnijih godina, istraživanja su potvrdila te rezultate, pa tako između 48% i 76% mladih gej muškaraca i lezbejki razmišlja o samoubistvu (Hammelman, 1993; Rotheram-Borus, 1994), dok između 29% i 42% pokuša samoubistvo (Hammelman, 1993; Hershberger, 1995). Kritika nekih od ranijih studija jeste obim i način uzorkovanja na osnovu koga se zaključivalo o LGB mladima. Međutim, novija istraživanja na nacionalno reprezentativnim uzorcima, potvrđuju starije podatke, odnosno da su značajno veći nivo depresije, zloupotreba alkohola kao i povećan rizik za samoubistvo prisutniji kod adolescenata gej i lezbejske orijentacije (Russell, Joyner, 2001).

seksualne orijentacije – „te se registruju slučajevi vršnjačkog nasilja nad osobama koje vršnjaci percipiraju kao „feminizirane“ ili „gej“, često mnogo pre nego što oni dođu do samoidentitetskih oznaka o sopstvenoj seksualnoj orijentaciji/rodnom identitetu“ (Ibid.) Takođe, LGBT učenici često skrivaju svoju seksualnu orijentaciju iz straha od dalje stigmatizacije i nasilja kojima mogu biti izloženi. Dakle, škola mora reagovati preventivno i imati razvijene programe koji potiču senzibilisanost za razlike koje se baziraju na rodu i seksualnosti. Ovo je posebno važno imajući u vidu broj neheteroseksualnih učenika/ca (koji varira na osnovu različitih istraživanja, od 4% do 10% LGBT učenika): „To znači da je značajan procenat učenika koji će potencijalno biti suočeni sa ovim problemima, a koji su još uvek, gotovo potpuno nevidljivi za školski sistem“ (Ibid.) Možda je prvi korak veća zakonska regulisanost ove oblasti, jer sadašnji Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja u Srbiji ne spominje eksplicitno seksualnu orijentaciju i rodni identitet, ali se implicitno podrazumevaju s obzirom da zakon reguliše *jednako pravo i dostupnost obrazovanja i vaspitanja bez diskriminacije* za sve kategorije učenika/ca. Istraživanja u ovoj oblasti navode da je za poboljšanje položaja LGBT populacije u školama važno da se ovim problemima pristupi interdisciplinarno i da je neophodna saradnja više sektora – socijalni rad, škola, psiholozi, rad sa roditeljima, rad sa najbližim okruženjem vršnjaka kao i sa samim pogođenim učenicima (Ibid.). Takođe, „sporadični programi rada sa nastavnicima nisu dovoljni“, a same nevladine organizacije nemaju kapacitet da ih sprovedu konstantno – „stoga bi, zarad javnog interesa i zaštite LGBT učenika, bilo korisno da država/lokalna samouprava pruže kontinuiranu i sistemsku podršku ovakvim programima kroz finansiranje obuke nastavnog kadra u svim školama, uključivanje treninga u programe studija na fakultetima koji obrazuju nastavni kadar, preporuke o obaveznom pohađanju programa posvećenih inkluziji itd.“ (Ibid.).

Sa druge strane, istraživanja stavova mladih ukazuju na visoke stope homofobije. U istraživanju među srednjoškolacima u Srbiji iz 2011. godine na uzorku od 630 ispitanika, rezultati su pokazali da stavove *Gej osobe zaslužuju batine i Treba ih izbaciti iz škole* – podržava blizu 20% srednjoškolaca; svega 14,5% srednjoškolaca podržava pravo LGBT osoba na usvajanje dece a 16,5% podržava pravo na sklapanje braka istopolnih partnera/ki. Ono što je važno u analizi tog stanja jeste odrediti širi vrednosni okvir u kome se takvi stavovi javljaju. Tako da ovi stavovi nisu izolovani od

drugih vrednosti, već su često u vezi sa dubljim tradicionalizmom. Naime, srednjoškolci pokazuju izražene i anti-feminističke stavove i sklonost prema nasilju nad ženama pa tako 45% podržava stav da *U porodici muškarac treba da ima glavnu reč*, 43% da *Žena treba više da rađa da bi mi opstali kao nacija*, a 30% stav *Žena je jedino ispunjena kad postane majka*. Srednjoškolci takođe imaju izraženu netrpeljivost prema etničkim grupama a posebno prema Romima, Albancima i Hrvatima (prema Radoman, 2011). Veza između patrijarhalnosti, nacionalizma i homofobije nije iznenađujuća, s obzirom da je mržnja prema LGBT osobama sastavni deo desničarske ideologije na ovim prostorima (Radoman, 2007).

Još jedno istraživanje o mladima je značajno za ovu temu. Studija “Mladi u Srbiji” iz 2015. godine je istraživanje rađeno na uzorku od 1186 ispitanika od 15 do 29 godina, koje pokazuje da svega jedna četvrtina mladih smatra da su osobe sa drugačijom seksualnom orijentacijom “u nekoj meri prihvatljivi” (petina ima neutralan stav, dok čak 54% mladih ima negativan stav o lezbejkama i gejevima). U studiji se navodi i podatak da mladi ispoljavaju (najveću) socijalnu distancu prema LGBT osobama⁶¹ (u studiji se koristi termin “homoseksualci”). Naime, rezultati studije pokazuju da je najmanje distance prema studentskoj populaciji, zatim nešto je niži stepen distance prema stanovnicima iz Rusije gde je svega 5% mladih izjavilo “da se ne bi osećalo dobro u slučaju da im oni postanu susedi, a slična je situacija i sa parom penzionera i porodicom koja je interno raseljena sa Kosova i Metohije” (Tomanović, Stanojević, 2015: 74). Takođe, postoji značajna distanca postoji prema azilantima, kojima se protivi svaka četvrta mlada osoba ali ipak, najveća distanca je zabeležena u slučaju LGB populacije – “dve od pet mladih osoba osećale bi se loše ukoliko bi se u njihovo susedstvo doselio homoseksualni par” (Tomanović, Stanojević, 2015: 75). Autori/ke studije zaključuju da je “pored etničke, distanca najizraženija prema ljudima drugačije seksualne orijentacije” (Tomanović, Stanojević, 2015: 84).

Svi ovi podaci su dobar indikator stanja i konteksta u Srbiji po pitanju tretiranja LGBTQ populacije. Uzroke stereotipa treba tražiti ne samo u simboličkoj reprodukciji i

⁶¹ Navodi se da se mladi u Srbiji ne razlikuju značajno od svojih vršnjaka iz regiona: “Najmanje je distance prema studentima i penzionerima, ali distanca raste ka ljudima drugih nacionalnosti i kulminira prema homoseksualcima” (Tomanović et al. 2015: 84). Poređenje sa podacima iz 2011-te, pokazuje da se stanje nije umnogome promenilo.

diskursima koje propagiraju mediji i političke partije već i u materijalnim uslovima sistema u kome živimo. Tako, ankete rađene među studentima u Srbiji pokazuju da više od polovine studenata mora u isto vreme da radi i studira kako bi uopšte pokrili troškove preskupih studija i života. Istraživanje o mladima koje je sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu daje poražavajuće podatke – više od polovine mladih u Srbiji, između 19 i 35 godina, i dalje živi s roditeljima a 37,5% nema nikakve prihode. Ujedno, zvanična statistika pokazuje da u zemlji imamo smanjenje stope nezaposlenosti. Međutim, radi se o tome da je recimo u 2016. godini došlo do najvećeg rasta zaposlenosti kod starijih od 65 godina (35%) i mladih od 15 do 19 godina (27%) – „Navedeni trend možemo objasniti narastajućim siromaštvom koje mladima ograničava pristup obrazovanju, a starijima mogućnost da zadovolje egzistencijalne potrebe zbog niskih prihoda od penzija“ („Šta je to prekarni rad i zašto se on tiče mladih?”, internet). Ovi podaci govore da danas imamo rašireno siromaštvo među mladima. Naravno, to je upadljivije danas jer je društvo generalno osiromašilo u poslednje dve decenije, pa mladi više ne mogu da se oslone na resurse svoje porodice. Pored toga, njima se takođe ne nude druge opcije – njihove mogućnosti za zaposlenje, kvalitetno obrazovanje, putovanja i kontakt sa drugim kulturama znatno su sužene.

Posmatrajući stanje u državi sa aspekta materijalnih uslova za život, radi se o sistemu vrednosti koji je uspostavljen kako bi se opravdala privatizacija i uvođenje tržišne ekonomije nakon raspada socijalizma a što se događalo uz jačanje vrednosti kompeticije i desničarske ideologije. Nesigurnost radnog mesta se danas posmatra kao normalna, prekarni rad je opšte mesto „tranzicije“, a mladi o kojima govorimo odrastali su u post-tranzicionom periodu i nemaju sećanje na drugačiji tip društva. Dakle, siromaštvo i nizak životni standard⁶² sa odozgo plasiranim stereotipima stvaraju pogodno tle za seksizam i homofobiju među svim starosnim kategorijama.

⁶² Tokom 2017. godine zagarantovana minimalna zarada u Srbiji iznosi manje od 200 eura (22.800 dinara), dok je trošak minimalne potrošačke korpe, iz jula iste godine, 36.069,32 dinara. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (RZS), stopa siromaštva u Srbiji je 25,5 odsto, odnosno četvrtina građana je u riziku da postane siromašna.

Homoseksualnosti “desnica”

Do 2014. godine u javnosti je dominirao diskurs o zabrani prajda, dok su aktivnosti ultra–desničarskih organizacija i navijačkih skupina bile vrlo prisutne. Do te godine svaka najava Parade ponosa izaziva ogroman talas homofobičnih poruka, izjava, i pretnji – traži se trajna zabrana održavanja Parade ponosa; donošenje zakona o zabrani „gej Prajd propagande“; zabrana održavanja *Prajd*-a u narednih sto godina; zabrana javnog korišćenja stranog izraza „gej“; kao i zabrana izložbi i muzičkih spotova u kojima postoji gej tematika.⁶³ Grafiti su bili brojni: „Čekamo vas“, „Smrt pederima“, „Beogradom krv će liti gej parade neće biti“, a u „proglasu srpskim neprijateljima“ ultra-desničarske organizacije *Obraz*, navedeno je da će LGBT populacija biti „najoštrije kažnjena“ i „istrebljena“.⁶⁴ Takođe, uoči održavanja Parade 2010. godine otvorena je *facebook* grupa pod nazivom „Srbijom će krv liti, gej parade neće biti“ koja je brojala 14.000 članova koji su otvorno pozivali na linč učesnika/ca prajda. Sve ove pretnje nisu ni na koji način sankcionisane, niti je bilo ko od lidera desničarskih organizacija u tom periodu krivično odgovarao.

Nakon 2014. godine situacija se po pitanju održavanja prajda menja – prajd dobija podršku državnog vrha, a izgleda da slabi i delovanje navijačkih skupina i ultra-desničarskih organizacija ili postaje jasnije da one deluju u skladu sa potrebama režima. Ove veze između državnog vrha i ekstremne desnice postoje još od devedesetih „kada je Miloševićev režim instrumentalizovano koristio desničarske organizacije kao rezervno sredstvo terora svoje ratne politike. Takve su organizacije delovale uglavnom kao paravojne formacije na ratištima“ (“Ekstremna desnica i navijački pokret – ima neka tajna veza”, internet).

Međutim, veze između ultra desnice i vlasti nastavljaju se i nakon petooktobarskih promena, tj. imaju vrlo izraženo delovanje i u periodu tzv. „demokratske vlasti“. Tako se navijačke, desničarske i neonecističke grupe pojavljuju masovno na demonstracijama protiv proglašenja nezavisnosti Kosova tokom 2008.

⁶³ „Dveri: Krivična prijava i trajna zabrana Parade“, „SNP NAŠI dostavili dopis Ivici Dačiću povodom stogodišnje zabrane gej prajd propagande“, „DVERI: Vlast da zabrani i gej paradu i skandaloznu izložbu *Ecce Homo*“.

⁶⁴ „Čekamo vas” – poziv na linč”, *Politika*, 25.11.2011.

godine. Pred najavu Parade ponosa 2009. godine njihovo delovanje je najviše bilo povezano sa organizovanjem uličnih akcija grafitiranja protiv LGBT populacije i konačno pokušajem rasturanja Parade ponosa 2010. godine. Parada ponosa je bila ocenjena kao skup visokog rizika koji je obezbeđivalo skoro 6000 policijaca – grad je demoliran, paljeni su autobusi i vozila, napadnuta su sedišta proliberalnih partija i zapaljenja je baraka u jednom romskom nasilju. Procene su bile da je 60% demonstranata došlo iz unutrašnjosti Srbije i da su delovali u vidu organizovanih timova. „Na pitanje da li su neonacisti, klerofašisti i ostali desničari mogli samostalno organizovati ovakvu akciju, ili su ih u tome koordinirali i na druge načine im pomogli delovi tajnih službi (i vojnih i civilnih), kao i deo tada opozicionih a sada vladajućih stranaka, te određeni crkveni predstavnici dobili smo jasan odgovor kada je 2014. posle promene vlasti i s dolaskom na vlast Aleksandra Vučića Prajd održan bez incidenata, što je trend koji se nastavio i nadalje. Tako nije teško doći do zaključka da su ove grupe (ponovo) upotreбили oni kojima je cilj bila promena vlasti u zemlji“ (“Ekstremna desnica i navijački pokret – ima neka tajna veza”, internet).

Kada se radi o desnici može se razlikovati *radikalna desnica*, oličena pretežno u omladinskim ekstremno desničarskim organizacijama i navijačkim grupama. U pitanju su *Obraz*, *SNP 1389*, *Naši*, „*United Force*“ – navijači fudbalskog kluba „Rad“ i drugi, koji su bili aktivni tokom priprema za Paradu ponosa 2009. godine i tokom nasilja 2010. godine, dok su kasnije nastale organizacije *Alternativa*, *Zavetnici* kao i neonacistička *Srbskaakcija* koji svoje delovanje usmeravaju više ka Univerzitetu. Zatim, postoji *desnicakolja je institucionalizovana* – u vidu crkvene elite Srpske pravoslavne crkve i političkih partija od kojih su, kako na vlasti tako i u opoziciji bile dominantne Srpska radikalna stranka, Demokratska stranka Srbije, Nova Srbija i Dveri, a danas su to iste ali preimenovane stranke sa nešto umivenom retorikom u vidu vodeće partije Srpske napredne stranke. Predsednik te stranke Tomislav Nikolić, 2009. godine daje izjavu: “Moja crkva pravi razliku između seksualno normalnih i nenormalnih”.

Između ove dve struje desnice postoje preklapanja jer institucionalna elita može podržavati aktivnosti radikalne desnice, kao što je to očigledno na primeru izjava vladika SPC povodom Parade ponosa. Amfilohije Radović, mitropolit crnogorsko-primorski, je poručio 2010. godine, da učesnici gej parade prestanu sa nasilničkom propagandom koja ih dovodi u opasnost izazivanjem drugih da se nasilno ponašaju. On

smatra da LGBT prava nisu ugrožena i da “paradiranje” ulicama Beograda i bilo kojim drugim ulicama predstavlja nasilje i kao takvo je nedopustivo.⁶⁵

Ideologija radikalne desnice omladinskih organizacija vodi poreklo od ideologije klasičnog fašizma i čine je elementi kao što su antisemitizam, ekstremni nacionalizam, antikomunizam, hijerarhijsko ustrojstvo i firer princip, korporativizam, rasizam i antiparlamentarizam (Prema Kuljić, 2002: 115–131). Savremena desnica gaji neke od ovih elemenata u autentičnom značenju (antikomunizam ili rasizam, na primer); neke elemente koristi u modifikovanom obliku (antisemitizam se ne iskazuje kao otvoreno negativan stav prema Jevrejima, već u obliku antiamerikanizma koji se povezuje sa „jevrejskim imperijalnim lobijem“); neki elementi su manje–više odbačeni (antiliberalizam nije popularan, naprotiv, tržišna ekonomija se ne dovodi u pitanje); a neki, koji se sada predstavljaju kao srž ideologije, skoro su potpuno novi (strah od „arapskog lobija“ i ideja o gej lobiju⁶⁶). Naime, kritika gej populacije je sada jedan od konstitutivnih elemenata za određenje desnice (Radoman, 2007). Takođe, desnica se vrlo uspešno prilagođava aktuelnoj političkoj situaciji i organizacije koje deluju u Srbiji uglavnom negiraju povezanost sa fašističkim nasleđem: „Savremeni moderni ideološki žargon (sveopšte pozivanje na pravnu državu, podelu vlasti i demokratiju) neretko uspešno zamagljava dublje ciljeve političkih pokreta i otežava prepoznavanje osnovnog usmerenja. Desni ekstremizam takođe se uspešno prilagođava tekućoj političkoj retorici i ispoljava na različite, često prikrivene načine, a gotovo po pravilu odriče svaku vezu sa nepopularnim fašizmom. Ideološka retorika nove ekstremne desnice je modernizovana i danas je obuzdavaju tendencije globalizacije nošene interesima multinacionalnog kapitala, za razliku od stanja između dva svetska rata kada se desni ekstremizam podudara sa moćnim imperijalističkim reakcijama nacionalno homogenog krupnog kapitala“ (Kuljić, 2002: 124).

Pored ovako opisane radikalne desnice, postoje mnogi elementi sistema i institucionalnog delovanja koji su u bliskoj prošlosti u potpunosti podržavali delovanje desnice, posebno kada se radi o delovanju omladinskih ultradesnih organizacija koje dobijaju direktnu institucionalnu podršku od države. Jedan od primera jeste slučaj kada je Ustavni sud Republike Srbije 2012. godine odlučio da odbaci kao neosnovane

⁶⁵ Press, 8. oktobar 2010.

⁶⁶ Forum *Vidovdan*, tema „Gej parada u Beogradu”

zahteve za zabranu organizacija *SNP 1389* i *SNP Naši*, kao i ukidanje presude lideru *Obraza*, Mladenu Obradoviću, za pretnje upućene učesnicima Prajd-a 2009. Generalno, država se postavljala u korist desnice kada zabranjuje održavanje Parade ponosa pod izgovorom očuvanja bezbednosti, ali i kada putem revizije istorije rehabilituje i glorifikuje istorijski važne ličnosti koje su bile na strani fašizma.⁶⁷ Pored delovanja državnih institucija, ne treba zaboraviti i medije, intelektualce i druge „satelite“ desnice koji deluju putem propagande (prema Radoman, 2013). Takođe, veze između desnice i režima itekako postoje u drugim sferama društva i poslednjih par godina su bile posebno vidljive u slučajevima spornih iseljavanja stanovništva, deložacija, iseljavanja Roma u gradovima i tokom migrantske krize u slučajevima tražioca azila, gde se desničarske organizacije pojavljuju na protestima kao branitelji nacionalne kulture.

Ako posmatramo „saveze“ između radikalne desnice i delova državnog aparata, može se uočiti da jačanje desnice nije vezano samo za omladinske organizacije i njihove povremene napade i aktivizam već i za promenu socijalne uloge države. Država više nije redistributivna, njene bitne komponente (obebeđivanje socijalnih prava, kao što su pravo na obrazovanje i zdravstvo) su izmenjene u kapitalizmu: „Ne samo da ona (država) ne aktivira svoje mehanizme kada je posrijedi zaštita socijalnih prava, već – posve suprotno – sudjeluje u ukidanju nekonkurentnoga socijalnog sektora ili ga komodificira u korist tržišne politike“ (Čakardić, 2012: 132). U tom smislu, ideologija desnice se poklapa sa tržišnom logikom, često sa zahtevima kojima se pitanja socijalne pravde i kulturnih prava manjina marginalizuju ili se pak socijalna retorika zloupotrebljava da bi se promovisalo „nacionalno pitanje“. Ova veza između desnice i

⁶⁷U Srbiji je 2006. godine donet Zakon o rehabilitaciji kojim je otpočela institucionalna revizija istorije: „Istorijske činjenice su nepromenjive i neumoljive i mada Srbija nije zemlja u kojoj vlasti sprovode najproblematičniju politiku sećanja u Evropi, budući da u tome prednjače neke druge evropske zemlje, ipak treba napomenuti da ni Mađarska ili Poljska, pa čak ni Ukrajina, države poznate po izrazito desničarskoj istorijskoj politici, nisu usvojile zakon kojim je moguća rehabilitacija pred sudovima istorijskih ličnosti koje su odigrale negativnu ili nečasnu istorijsku ulogu, a oko čije uloge ne postoji konsenzus u nauci i društvu. Naravno, u tom zemljama postoje drugi mehanizmi normalizacije, rehabilitacije i glorifikacije takvih ličnosti, ali Srbija je jedina postsocijalistička zemlja čija politička i intelektualna elita se dosetila jednog takvog modusa prepravljanja prošlosti“ („Istoričar Milan Radanović za Insajder: Kontinuitet skandaloznih presuda o rehabilitaciji“, internet).

države je možda najvidljivija na primeru manjina ali je vidljiva i na širem političkom i društvenom planu.

Diskursi o homoseksualnosti koji su se mogli čuti od strane desničarski orijentisanih organizacija ali i SPC, državnih zvaničnika i intelektualne „elite“ odnose se na neke uobičajene stereotipe prema homoseksualnosti.

Kao prvo, homoseksualnost je bolesna/neprirodna/prljava/socijalno devijantna pojava, te je stoga ne treba zakonski priznati niti dozvoliti njeno vidljivo ispoljavanje. Ovo su na neki način bazični stavovi koji su u osnovi homofobije. Ova zamisao se povezuje sa očuvanjem „prirodnog“ poretka odnosa između muškarca i žene, očuvanjem porodice, vere i nacije. Koriste se izrazi kao što su: „Antihrišćansko opredeljenje“, „gej promotori“, „provociranje vernika“, „gej brakovi i druge neprirodne pojave“ (*SNP 1389*). Dragan Marković Palma, lider konzervativne stranke Jedinственe Srbije, izjavio je, u toku skupštinske rasprave o „Zakonu o zabrani diskriminacije“ da ne može da glasa za taj akt zato što je program njegove stranke, kao i njegova i ubedenja sredine u kojoj živi „protiv takvih rešenja“: „Pa, i Biblija ne priznaje homoseksualizam. Kad bi naša crkva to prihvatila, onda to ne bi bila ni crkva, ni pravoslavlje. Osim toga, šta bi bilo sledeće, razumevanje za pedofile?“ (*Politika*, 17. mart 2009: 6).

Zatim, dominantan je stereotip po kome je delovanje LGBT pokreta u Srbiji povezano sa gej lobijem. U vezi s ovim su pretpostavke da je LGBT pokret u Srbiji povezan sa stranim faktorom, da se tu radi o „kulturnom imperijalizmu“, „antisrpskoj propagandi“, „ekstremnom građanizmu“ i sl. U saopštenjima *Pokreta 1389* se navodi: „Gej parada je uslov koji pristiže iz Brisela“; „Gej aktivizam nema ništa autentično i srpsko već je dirigovan i finansiran iz inostranstva“; „Ne gej paradi, Srbija nije kolonija“.

Diskurs „gej parada je samo početak“ je povezan sa stvaranjem panike u javnosti, jer je Parada ponosa navodno samo početak urušavanja društva, a njen krajnji ishod vodi usvajanju dece što će dovesti do totalnog propadanja srpske porodice i nacije. Ova teza potencira povezanost povećane vidljivosti LGBT populacije sa nestankom Srba kao naroda. Radikalna verzija ovog diskursa (a skoro uvek je pretpostavka da homoseksualnost dovodi do radikalnih posledica) jeste da će se povećati broj LGBT osoba koje neće biti u stanju da se reprodukuju i da će to u krajnjoj

liniji dovesti do drastičnog pada nataliteta. Ideja o kulturnom propadanju srpske nacije i porodice je usko povezana sa zabranom istopolnih brakova i posebno mogućnosti usvajanja dece što će biti vidljivo i u pojedinim izjava ispitanika ovog istraživanja.

Navedene teze su najčešće povezane sa radikalnom desnicom i sa pozivima za nasilno obračunavanje sa LGBT osobama. Osim ovih, može se izdvojiti i diskurs koji propagira ostajanje „u četiri zida“, ili zahtev da se homoseksualnost ne ispoljava javno, kao što je izjava gradonačelnika Beograda iz 2009. godine, a povodom održavanja Parade ponosa – da je „seksualno opredeljenje privatna stvar“ i da „treba da ostane između četiri zida“⁶⁸. Ovo je neka vrsta kompromisa kojim se navodno priznaje homoseksualnost, ali samo kada je ona uklonjena iz javnog prostora. Kako navodi David Halperin (David Halperin), postoji niz kontradikcija u ovom diskursu o homoseksualnosti, čiji je zadatak da održi sve heteroseksualne privilegije, a homoseksualnost drži u potčinjenom položaju. „Primjerice, heteroseksualci svoju heteroseksualnost mogu izražavati u javnosti bez straha, ali je ona istovremeno i njihova privatna stvar koja nije neka prljava tajna. Homoseksualcima se odriče pravo i na jedno i na drugo” (Halperin, 2012).

Diskurs “nametnutog izbora” je čest argument kojim se osporava pravo na izražavanje seksualnosti LGBTQ populacije koji se obično svodi na argumente o “promociji homoseksualizma”, zatim argumenti da se homoseksualnost prenosi, da se može nametnuti, da je „većina žrtva manjine”, i da su nosioci takvih politika navodno gej lobiji (nevladine organizacije) koje se bave zaštitom LGBTQ prava. Ovo je u novijim događajima bilo posebno izraženo tokom kampanje za uvođenje obrazovnih paketa za učenje o temi seksualnog nasilja nad decom u vrtićima i školama (“Skandalozno izveštavanje medija”, 2017).

Među intelektualcima koji pokušavaju da daju naučni legitimitet stereotipima, prisutni su i teorija zavere, diskurs o gej agendi ali i rasistička retorika (s obzirom da se homoseksualnost ideološki povezuje sa nestankom/propadanjem „naprednih“ civilizacija od strane „primitivnih“ kultura). Tako, naučni saradnik i filozof Miša Đurković u svom tekstu u dnevnom listu *Politika*, navodi niz argumenata kojima promoviše mržnju prema LGBTQ osobama: “Slučaj današnje Evrope je prvi slučaj u istoriji da se homoseksualizam promoviše u vreme strahovitog demografskog pada. Dok

⁶⁸Dragan Đilas, *Kurir*, 9.08.2009.

sa istoka ponovo nadiru varvari, vitalni, odlučni i beskompromisni, Zapad im kao odgovor nudi Končitu Vurst⁶⁹,⁷⁰.

Takođe, protivljenje ideji istopolnih zajednica je dominantno i u naučnom diskursu, koji ima svoje “homofobne” autore. Sociolog Slobodan Antonić objašnjava zašto institucija braka nije i ne može biti dostupna osobama istog pola – “pitanje braka (se) ne tiče jednakosti individualnih ljudskih prava, već formalno ispunjenih uslova jednog para za ulazak u određenu instituciju (...) Naime, nisu sve društvene institucije otvorene za svakoga, pa u tom smislu ne postoji apsolutna jednakost pristupa svakoj instituciji” (Antonić, 2014: 95). Autor smatra, citirajući Aristotela, da je osnovna ideja jednakosti “da se jednaki moraju tretirati jednako, a nejednaki nejednako” – “Ali šta je jednako, a šta nejednako zavisi od konteksta, tačnije od institucije. Recimo, svaki čovek ima jednako pravo na slobodu. Ali ne i kriminalac. Nije diskriminacija ukoliko se prestupniku, na zakoniti način, privremeno oduzme sloboda. A ko je prestupnik, a ko ne, zavisi od institucije krivičnog zakonika. Dakle, jednakost je neodvojiva od konteksta, a kontekst od institucije. Zato je upravo institucija okvir koji određuje sadržinu zahtevane jednakosti” (Antonić, 2014: 95). Prema autoru institucije su predstavljene kao nepromenljive kategorije i kao servis većine, tj. stiče se utisak da institucije treba da isključe manjine, one koji se naizgled ne “uklapaju”. Ovakvo shvatanje ne samo što je sociološki površno već ne koincidira sa empirijskom podacima o egzistencijalnim problemima LGBTQ osoba u Srbiji. Takođe, izgleda da je za autora homoseksualnost još uvek u domenu kriminalnih radnji, da LGBTQ osobe nisu jednake u odnosu na bračna prava i da verovatno ta prava i ne treba da dobiju. Na ovaj način, autor negira i briše iskustvo Drugog, omalovažava jedno od bazičnih prava lezbejki i gejeva i doprinosi opravdanju nasilja prema ovom delu populacije.

Može se zaključiti da je institucionalni kontekst, u kome država već godinama ne sankcioniše govor mržnje i ne donosi ključne zakone koji se odnose na LGBTQ

⁶⁹ Conchita Wurst (Končita Vurst) je pevačica iz Austrije koja je pobedila na Pesmi Evrovizije 2014. godine u Kopenhagenu. Poznata je kao drag diva prepoznatljivog ženstvenog izgleda sa bradom. Ova pevačica je izazvala čitav niz konzervativnih reakcija u različitim zemljama - u Belorusiji je postojala inicijativa za zabranu emitovanja Evrovizije jer taj šou postaje „leglo sodomije“, dok Končita predstavlja nešto što nije u skladu sa pravoslavnim hrišćanskim zakonima (Izvor: <https://www.transserbia.org/trans/licnosti/611-koncita-vurst-za-austriju-na-evroviziji-2014>).

⁷⁰ “Uspon homoseksualizma”, izvor: <http://www.politika.rs/scc/clanak/332383/Uspon-homoseksualizma>.

osobe, dugoročno delovanje desnice, talas rehabilitacija i okrenutosti ka nacionalističkom nasleđu i konzervativnim delovima SPC – kontekst u kome LGBTQ osobe i sve ostale kategorije marginalizovanih grupa pokušavaju da izbore svoja prava.

2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

2.1. Metod istraživanja

U okviru empirijskog dela ovog rada, sprovedeno je kvalitativno istraživanje metodom životnih priča a upotrebom dubinskih intervjuua kao tehnike prikupljanja podataka. Kvalitativni metod je izabran jer je u pitanju višedimenzionalna analiza pojave čiji je cilj da se dobiju dubinska značenja i razumevanje fenomena koji je prilično nepoznat u domaćoj sociologiji.

U poslednjih nekoliko decenija u društvenim naukama je poraslo interesovanje za upotrebu metoda životnih priča (*life history method*⁷¹) – sakupljanje i interpretacija ličnih istorija i svedočenja (Roberts, 2002). Ovaj metod svoj najsnažniji koren ima u sociologiji i antropologiji, ali se koristi dosta široko, u različitim disciplinama, uključujući feminističke i kulturološke studije, psihologiju, istoriju, književnost, u istraživanjima roda, migracija, siromaštva i marginalizovanih grupa (Ojermark, 2007). Iz tradicionalne perspektive, ovaj metod se smatra korisnim prvenstveno u “eksploratornoj” fazi istraživanja gde su informacije oskudne i konceptualizacija ograničena (danas se smatra da ima mnogo šire polje primene).

⁷¹U literaturi se mogu sresti različiti termini za ovaj metod: *oral history, personal narrative, biography, life story* (Roberts, 2002). Zapravo terminologija varira u različitim disciplinama i različitim pristupima istraživanju, iako se radi o sličnim metodama (za detalje, pogledati članak Ojermark, 2007). Najčešće se pravi razlika između *life story* i *life history* metoda, gde je *life story* odnosi na narativnu priču autora/onoga ko priča, dok *life history* podrazumeva kasniji interpretativni rad istraživača.

Prednost ovog metoda je u tome, što je moguće pratiti tok, procesualnost samog fenomena koji se istražuje, ali je i sam metod “osnažujući” zato što privileguje “glasove” onih koji su često isključeni u drugim “tradicionalnim” oblicima istraživanja (Riessman, 1993). Upravo zbog toga, metod životnih priča je deo feminističke metodologije, jer su radovi istoričarki/a još od sedamdesetih godina pokazali da oni koji su do tada bili u tišini, deprivilegovani, čije iskustvo nije bilo priznato i čija svakodnevnica nije smatrana vrednom, deo “istorije” (prema Anderson et al. 1987; Gluck, 1995; Gluck, 2011). Takođe, sam metod je holistički, tj. pruža holističku perspektivu o osobi koja je predmet istraživanja. Međutim, životna priča osobe nije direktno dostupna, jer metod zahteva rekonstruisanje nečije životne priče u onoj formi koja će biti razumljiva za publiku kojoj je namenjena (Ojermark, 2007), tako da osoba koja vodi intervju utiče na sam taj proces od početka. Kada je u pitanju analiza životnih priča moguće je koristiti različite vrste analiza i kombinovati ih, od analize pojedinačnih priča (*Case studies*), do analize celokupne priče na osnovu intervjuja gde se teži razumeti značenje na osnovu nečije perspektive i uvažavanja i analize socio-kulturnog konteksta (*Hermeneutic analysis*). U ovom istraživanju je korišćena i takva vrsta interpretacije jer su značenja formulisana iz ugla samih ispitanika/ca, dok su životne priče analizirane uz kodiranje nakon obavljenih dubinskih intervjuja (*posthoc codes*), upravo zato što se radilo o grupi koja ranije nije bila zasebno identifikovana u istraživanjima, gde je kodove za dalju analizu korisnije definisati naknadno, dok se u samom dizajnu istraživanja teme i podteme bile određene unapred (npr. “odrastanje i diskriminacija”, “nasilje”, “seksualni identitet”, “rodni identitet”, itd.)

Predmet istraživanja

Predmet ovog istraživanja je fenomen istopolnih zajednica u Beogradu, odnosno proučavanje konkretnih iskustava i stavova osoba u istopolnim zajednicama kao i komparativna analiza stavova i dominantnih diskursa koji postoje prema njima. Kako je već spomenuto, uzorak ovog istraživanja čine dve grupe ispitanika. U prvoj grupi su intervjuisane LGBTQ osobe koje imaju iskustvo zajedničkog života i partnerstva sa drugom osobom istog pola ili su u bliskoj prošlosti imali iskustvo partnerskog odnosa.

U drugoj grupi ispitanika ispitivaće se heteroseksualne osobe i njihov odnos prema ideji homoseksualnih zajednica (biće izabrane osobe koje su takođe imale iskustvo partnerskog odnosa, braka ili vanbračne zajednice).

Treba navesti nekoliko stvari o podeli koja se koristi u ovom uzorku. Kao prvo, LGBTQ osobe, ne čine “uniformnu i monolitnu socijalnu grupu” (Švab, Kubar, 2005: 19). Homoseksualni identitet nije njihov jedini identitet niti se može govoriti o istosti tog identiteta kod različitih osoba – LGBTQ populacija je heterogena po sebi, iako je njihov homoseksualni identitet “osobina koja ih smisleno povezuje” (Švab, Kuhar: 2005: 19). Međutim, ni heteroseksualne prakse ne možemo posmatrati kao homogene. Ovde je zanimljivo napomenuti da Švab i Kuhar u istraživanju u Sloveniji nisu imali nameru da u svojoj analizi rade bilo kakvu vrstu komparacije sa heteroseksualnim praksama, iz razloga što bi se tako reprodukovala binarna opozicija heteroseksualno – homoseksualno (Švab, Kuhar, 2005: 19). Ovi autori analiziraju neheteroseksualne ispitanike i ispitanice kao deo širih promena, koje se događaju u društvima kasne modernosti, gde se promene na strukturnom nivou preklapaju sa promenama na svakodnevnom nivou, u intimnom i emotivnom životu ljudi. U tom smislu LGBTQ osobe su posmatrane kao deo ovih transformacija, kao oni koji kreiraju nove životne stilove i preoblikuju tradicionalne socijalne obrasce (porodične, partnerske i bračne odnose). U istraživanju koje je pred nama, LGBTQ osobe se takođe posmatraju kao nosioci drugačijih vrednosti u odnosu na heteroseksualne ispitanike/ce. Poređenje stavova i iskustava između dva uzorka hetero i homoseksualnih ispitanika/ca je imalo za cilj da ukaže na razlike koje postoje u posmatranju fenomena istopolnih zajednica, nešto što čini iskustvo jedne grupe ali za drugu takođe označava neku vrstu redefinisanja partnerskih odnosa, makar na nivou svesti o tome da postoje nove mogućnosti odnosa među polovima i nove forme zajednica i porodica. Polazeći od takvog predmeta istraživanja, htela sam da ukažem na razlike u njihovoj percepciji i vrednostima. Te razlike su rezultat različitih pozicija u društvu u odnosu na seksualnost, ali razlike koje su posledica društvene marginalizacije homoseksualnosti, pre nego neke esencijalne polne podele na “hetero” i “homo” seksualne osobe. Ali, možemo pretpostaviti da bez obzira na heterogenost seksualnih praksi u obe grupe, ti pojedinci polaze sa određenih pozicija koje su određene njihovim iskustvima u vezi seksualne orijentacije, tako da su u dve ispitivane grupe ipak mogu utvrditi neki obrasci i pravilnosti. U ovom istraživanju

polazište je da takve pravilnosti postoje i da su povezane sa širim društvenim kontekstom koji LGBTQ pojedincima onemogućava da ostvare prava i budu jednaki sa “hetero” osobama.

U intervjuima sam težila da dođem do sadržaja koji imaju dublja značenja za ispitanike i pitanja su bila postavljena tako da se određene situacije sagledaju iz više uglova – na primer, zanimalo me ne samo šta se desilo u određenim segmentima njihovog života ili nekoj situaciji već kako su se oni osećali u tim situacijama, kako su određene stvari videli tada a kako ih vide danas (to je na primer dosta prisutno kod poimanja samog seksualnog identiteta čije se značenje menja). Ovakav način vođenja intervjua, inače karakterističan za metod životnih priča, je uslovilo da sami odgovori ispitanika i ispitanica često imaju više slojeva značenja, više interpretacija (“nekada sam osećao to, danas se osećam drugačije”, ili “iz današnje perspektive tada sam...”).

Uzorak i ciljevi istraživanja

Ceo uzorak istraživanja se sastoji od 64 osobe – 46 LGBTQ osobe u osnovnom uzorku (22 žene, 21 muškarac i 3 trans osobe) i 18 osoba deklarativno heteroseksualne orijentacije. U istraživanju je primenjena kombinacija *snow-ball* i kvotnog uzorka u smislu da su ispitanici/e kontaktirani putem mreže poznanstava i to na način kako bi se ispunile unapred određene kvote. Naime, u oba uzorka ispitanici/e su skoro ravnomerno podeljeni na osnovu tri kriterijuma podele: na osnovu seksualno-emotivne orijentacije (homoseksualni/heteroseksualni ispitanici/e), zatim na osnovu generacijske pripadnosti (podeljeni u tri grupe): 9 LGBTQ osoba od 20 do 25 godina; 21 LGBTQ osoba od 26 do 35 i 16 LGBTQ osoba preko 36 godina; 5 heteroseksualnih ispitanika 20 do 25 godina; 8 heteroseksualnih ispitanika/ca 20 do 25 godina i 5 starosti preko 36 godina) i na osnovu socio-ekonomskog statusa (podeljeni u niži, srednji i viši sloj). Većina LGBTQ uzorka (35 osoba) ima visoko obrazovanje dok 11 osoba ima završenu srednju školu. Od heteroseksualnih ispitanika/ca takođe većina (10 osoba) ima završen fakultet. Za prostorni okvir istraživanja je izabran Beograd, na osnovu očekivanja da će se u urbanoj sredini velikog grada naći najispoljenije osobine pojave koja želi da se prouči. U velikim gradovima LGBTQ osobe su najvidljivije i tu je ujedno najlakše doći do uzorka. Ipak, ovo istraživanje je uključilo i 4 osobe van Beograda (iz Kraljeva, Novog

Sada, Subotice i Kragujevca), kako bi se preko te dodatne, kontrolne grupe, usmerila pažnja i na stavove i iskustva LGBTQ osoba koje žive u unutrašnjosti Srbije.

Teškoće u nalaženju “skrivenih populacija” često se spominju u literaturi o LGBT (Clarke, 2004). S jedne strane navode se prednosti upotrebe *snow-ball* metoda u istraživanjima LGBT populacije (Rener, 2005: 8), jer postoji međusobno poverenje između ispitanika/ca i istraživača, i volja ispitanika/ca da govore o temi, a ne samo da pruže informacije. Međutim, navode se i mane takvog načina odabira uzorka jer kada se ispitanici/e biraju putem mreže prijateljskih kontakata i preporukom, što je ovde slučaj, to je uvek donekle limitiran odabir, jer se odnosi na jedan homogen deo LGBT zajednice (Dunne, 1997), a posebno ako je istraživač/ica osoba belkinja, srednje klase, *able-bodied*, može da dođe do isključivanja manje privilegovanih lezbejki i gej muškaraca. Strukturu ovog uzorka čini uglavnom visokoobrazovana LGBTQ populacija, često bliska krugovima koji se bave aktivizmom, čak i onda kada se sami ispitanici ne bave direktno aktivizmom. Ovo je donekle obezbeđivalo da priče ispitanika budu bogate zapažanjima i opservacijama o političko-društvenom kontekstu, jer i sam metod životnih priča omogućava pojedincima da kroz intervju ne govore samo o sebi već i o širim socijalnim, ekonomskim i političkim procesima koji ih strukturno oblikuju (Ojemark, 2007). Naravno, ostaje otvoreno pitanje da li bi sasvim drugačiji uzorak doneo znatno različita iskustva i drugačije interpretacije ispitanika.

Takođe, trans osobe su često marginalizovane u okviru istraživanja, pa se skraćenica “LGBT” tek deklarativno odnosi na njih, dok su u samom sadržaju često isključeni. Ja sam intervjuisala tri osobe koje se eksplicitno izjašnjavaju kao “trans” ili “transrodne”, dok su neki drugi ispitanici/e, iako nisu upotreбили pojam “trans” da opišu sebe, navodili da se njihov rodni identitet ne uklapa u rodno-binarni model muškarac/žena.

Što se tiče uzorka, procenat odbijanja kod heteroseksualnih ispitanika/ca je bio nešto veći, dok je kod LGBTQ populacije odbijanje bilo minimalno, tek u nekoliko slučajeva. Ovo se može objasniti time da su LGBTQ osobe istraživanje videle kao priliku da ispričaju svoju priču u okruženju koje nije diskriminatorno već gde osećaju podršku, kao i prepoznavanje toga da učešće ima aktivistički i politički značaj za njih (“Želim da pomognem”, “Mislim da je ovo jako važno za sve nas”, “Nedostaju nam javne priče, priče autovanih ljudi, nedostaju nam istraživanja...”, “Želim sve da

ispričam, može i sa imenom, sve je javno, ništa ne krijem o sebi”). Za “hetero” populaciju, učešće nije bilo motivisano time, osim kod pojedinaca koji su hteli na osnovu preporuke da pomognu u istraživanju, a neki su videli da time možda mogu da doprinesu određenoj ideološkoj opciji za koju se zalažu, bilo da je ona “liberalna” ili “konzervativna”. Veće odbijanje kod ovog dela populacije možda je jasnije kada se uzme u obzir nelagodnost sa kojom su osobe odbijale učešće – u pitanju je možda strah, tabuiziranost same teme dok je kod ispitanika koji su pristali takođe mogla da se oseti tenzija u vezi same teme istraživanja, koja je varirala od radoznalosti ili zabave do osećaja neprijatnosti. Kod nekih heteroseksualnih ispitanika/ca postojao je takođe i razumljiv motiv da ispituju sopstveni doživljaj i iskustva prema homoseksualnim/biseksualnim željama, što se moglo zaključiti na osnovu par izjava nakon obavljenog intervjua.

Najopštiji cilj ovog istraživanja je deskriptivna analiza specifičnih aspekata partnerskog života istopolnih parova, s obzirom na problem društvene diskriminacije ovih osoba i odnos šireg društva prema istim tim problemima, uz prikazivanje načina i strategija njihovog rešavanja, kako od strane istopolno orijentisanih osoba, tako i s obzirom na odnos heteroseksualnog dela populacije prema njima. Cilj istraživanja je prevashodno eksplorativan i deskriptivan.

Ciljevi su grupisani kroz sledeće teme:

- 1) Svakodnevni život LGBTQ osoba u Srbiji na osnovu stavova i iskustava ispitanika/ca ovog istraživanja. Na koji način neheteroseksualne osobe funkcionišu u društvu, koje su predrasude sa kojima se suočavaju i kako to utiče na njihov život. S obzirom na izraženu stigmatizaciju, verovatno se taj uticaj prelama na određene stavove, vrednosti i iskustva.
- 2) Centralni zadatak ovog istraživanja jeste da pruži opis konkretnih iskustava LGBTQ osoba u partnerskim zajednicama s obzirom na njihovu društvenu nevidljivost. Putem dubinskih intervjua sa ispitanicima trebalo je dobiti empirijski uvid u način života i funkcionisanje istopolnih zajednica u Beogradu i zatim ispitati značenja povezana sa njima. Potrebno je doći do podataka o tome za koje vidove partnerstava se odlučuju neheteroseksualne osobe i kako one funkcionišu u odnosu na socijalno okruženje koje je

ustanovljeno po heteroseksualnim principima. Na primer, pretpostavka je da osećaj neprihvatanja za osobe koje su u partnerskom odnosu formira specifične strategije *prolaska (passing)*⁷², taktike prikrivanja i komunikacije sa okruženjem, partnerske zajednice su uslovljene stigmatizujućom percepcijom društva o homoseksualnosti. Cilj je bio i analiza unutrašnje dinamike istopolnih zajednica – emocija, komunikacije i seksualnosti. Pored toga, zanimali su me i stavovi koje homoseksualne osobe pripisuju ideji braka i porodice – da li podržavaju ideju (gej) braka kao i njihove osnovne potrebe i teškoće zasnivanja jednog odnosa koji nije ničim spolja regulisan (misli se na legalne okvire regulacije).

3) Takođe, cilj empirijskog dela istraživanja je da se opišu iskustva i analiziraju stavovi LGBTQ roditelja s obzirom da zajednice sa decom mogu da trpe veću diskriminaciju i da budu u drugačijoj poziciji od LGBTQ parova bez dece. Na osnovu stereotipa koji dominiraju u javnom diskursu a po kome se istopolne zajednice osporavaju najviše zbog mogućnosti da odgajaju i usvajaju decu, namera ovog dela je bila prikupiti životne priče neheteroseksualnih roditelja kao i stavove LGBTQ populacije na temu roditeljstva.

4) Cilj je i da se analiziraju predrasude i dominantni stavovi koje heteroseksualne osobe imaju prema homoseksualnim zajednicama kao i širi društveni kontekst u kome se oblikuju. Pitanje je u okviru kojih diskursa se formiraju stavovi prema LGBTQ osobama i partnerskim zajednicama s obzirom da se ti stavovi uvek javljaju kao deo šireg političkog diskursa i pogleda na svet). U kontekstu Srbije, proučavanje predrasuda i konkretnih stavova prema LGBTQ osobama, najčešće je povezano sa širim ideološkim značenjima (najčešće se pravo na brak osporava sa religijskog stanovišta, zatim polazeći od nacionalističkog diskursa koji ukazuje na ugroženost opstanka nacije, ili polazeći od stava navodne zaštite javnog morala i maloletnih osoba). Takve stavove nesumnjivo pojačavaju tradicionalizam i stepen homofobije u društvu, koji doprinose patologizaciji homoseksualnog načina života i nerazumevanja drugačijih životnih izbora. U tom smislu, zanimaju me značenja i vrednosti koje heteroseksualni ispitanici vezuju za homoseksualnost. Dobijanje kvalitativnih podataka o stavovima većinske populacije o homoseksualnim zajednicama kao i širih ideoloških sklopova u kojima se ona formiraju, važni su jer to će u budućnosti možda odrediti i stepen prihvatanja neheteroseksualne populacije u Srbiji.

⁷² Sanchez, 2001.

Istraživačke hipoteze

U delu istraživanja koje sledi a na osnovu teorijskih uvida studija o LGBT tematici i pretpostavki o kontekstu svakodnevnog života ispitanika/ca, pošlo se od sledećih istraživačkih hipoteza:

1. S obzirom da je životno iskustvo LGBTQ ispitanika i ispitanica oblikovano tako da oni iz dana u dan imaju specifične strategije „prolaska”, taktike prikriivanja i komunikacije sa okruženjem, pretpostavka je da ovo istraživanje predstavlja otkriće novih značenja povezanih sa identitetom i svakodnevnim životom. Ako jedna društvena grupa trpi diskriminaciju i socijalizuje se pod snažnim uticajem heteronormativnih predstava, ponašanje te grupe verovatno zadobija oblik autoenzure koja postaje deo svakodnevnog života (u porodici, na ulici, u prijateljskim kontaktima, na radnom mestu, itd). Iskustvo diskriminacije se razlikuje kod “mlađe” i “starije” populacije (odnosno biće izražene razlike između ispitanika/ca do 25 godina i onih preko 36).

Takođe, pokazaće se razlike u odnosu na iskustva ispitanika/ca na relaciji život u Beogradu vs život u manjem gradu, s obzirom na to da Beograd u poređenju sa drugim gradovima i manjim mestima ipak nudi određene slobode, u smislu anonimnosti, što pozitivno utiče na izbegavanje diskriminacije i veću “*queer* zajednicu”, što znači veću mogućnost upoznavanja i nalaženja partnera/ki.

2. Iskustvo diskriminacije utiče i na partnerske odnose “ne-strejt” osoba – prvenstveno jer su istopolne zajednice nevidljive i ne mogu javno da se legitimišu. Pretpostavka je da generalna negativna percepcija i diskriminacija prema ovoj populaciji utiče i na partnerske odnose i trajanje istopolnih veza.

3. Istraživanje će pokazati da LGBTQ roditelji odgajaju decu u okruženju koje je heteronormativno što ih uslovljava da svoje roditeljstvo prilagode tom kontekstu. U tom smislu, iskustvo roditeljstva i vaspitne prakse se formiraju bez prethodnog modela već na osnovu samokreirajućih strategija o tome kako bi “*queer* roditeljstvo” trebalo da izgleda (pažnja je posvećena tome kako se detetu objašnjava sama homoseksualnost i kako to utiče na odnos roditelj/dete i odnos prema okolini).

4. Uporednim istraživanjem o stavovima i iskustvima heteroseksualnih i homoseksualnih ispitanika/ca prema fenomenu homoseksualnih zajednica, dobiće se

dve različite percepcije, dve slike sveta o tome šta brak i porodica treba da predstavljaju u društvu, kao i odnos prema problemu marginalizovanih grupa. Ovo shvatanje se bazira na različitim životnim iskustvima koje dele jedni i drugi ispitanici/ce. Sa tim je povezana i pretpostavka da s obzirom da živimo u društvu u kome je homoseksualnost marginalizovana, heteroseksualne žene i muškarci imaju relativno malo znanja o tome šta znači biti gej ili lezbejka u Srbiji, i verovatno je da će imati više negativan nego pozitivan stav prema istopolnim zajednicama.

5. Među samim heteroseksualnim ispitanicima/ama, pozitivniji stavovi će se naći među ženama nego muškarcima, dok će socijalna distanca prema LGBTQ osobama biti manja među onima koji imaju prijatelje koji su neheteroseksualne orijentacije ili poznaju nekoga ko je lezbejka ili gej. Pretpostavka je i da će se pozitivni ili negativni stavovi često generalizovati prema ostatku zajednice.

6. Budući da je ovaj rad i deskriptivan, analiza životnih priča i iskustava LGBTQ osoba će ukazati na neke nove karakteristike i obrasce partnerskih odnosa (posebno iz razloga što u domaćoj literaturi nema dovoljno informacija o istopolnim zajednicama, roditeljstvu i uopšte svakodnevnom načinu života neheteroseksualne populacije). Dalje, pretpostavka je da je ideja zajedništva i oblika partnerstava kod LGBTQ ispitanika i ispitanica bazirana na drugačijim principima od heteronormativne vizije društva (u kojoj je sfera privatnosti tj. porodičnog života i dalje mesto subordinacije žena i dece i mesto gde se reprodukuju uglavnom tradicionalne rodne predstave). Dakle, pretpostavka je da ovo istraživanje nudi sliku jednog drugačijeg načina života unutar heteronormativnog okvira.

Dimenzije istraživanja i intervju

Dimenzije putem kojih su istraživani postavljeni ciljevi su:

1. Analiza svakodnevnog života LGBTQ populacije. U okviru ove dimenzije ispituje se:

- identitet, deklarisanje i vidljivost identiteta
- iskustvo nasilja i diskriminacije
- neke specifičnosti vezane za biseksualne i trans osobe, generacijske razlike, kao

iskustvo stigmatizacije kod gejeva i lezbejki u svakodnevnom životu

2. Karakteristike istopolnih zajednica. Problemi koje ispituje ova dimenzija su:

- konkretna iskustva zajedništva kod LGBT osoba (partnerski odnosi, forma, dugotrajnost)
- značaj afektivnosti unutar istopolnih zajednica
- seksualnost i LGBTQ odnosi.

3. Dimenzija roditeljstva LGBTQ osoba:

- preklapanje roditeljstva i lezbejskog/gej/biseksualnog identiteta, vidljivost identiteta
- partnerski odnosi i roditeljstvo
- vaspitne prakse
- želja za roditeljstvom kod LGBTQ osoba.

4. Analiza stavova i predrasuda. U okviru ove dimenzije analizirani su:

- stavovi prema homoseksualnosti generalno
- stavovi prema istopolnim zajednicama i prema legalizaciji istopolnih zajednica
- stavovi prema ideji roditeljstva i usvajanja dece od strane LGBTQ osoba.

Nisu postojali unapred precizni kodovi na osnovu kojih je rađena njihova analiza već su oni naknadno određivani na osnovu učestalosti tema koje se pojavljuju. Dimenzije poređenja stavova LGBTQ uzorka i heteroseksualnog uzorka i njihova uporedivost obezbeđene su putem postavljanja iste grupe pitanja koja su se odnosila na teme diskriminacije, istopolnih zajednica i roditeljstva, a koje su obrađene u poslednjem poglavlju ovog rada (Poglavlje 2.9.). Životne priče ispitanika/ca koje su date nakon svakog poglavlja odlikavaju najvažnije aspekte dimenzije o kojoj je reč u tom poglavlju. Prva životna priča je priča trans osobe Saše, koja opisuje egzistenciju trans populacije koju je možda najteže razumeti ako čitalac/čitateljka nije upoznat/a sa problemima kroz koje prolaze osobe koje imaju iskustvo tranzicije ili žive u telu koje nije “rodno binarno”. Takođe, priča trans osobe sadrži i elemente koji su zajednički i za lezbejsku ili gej egzistenciju s obzirom da se radi o osobi koja nije formalno “promenila” ženski pol već živi u partnerskom odnosu sa ženom, ali se ne identifikuje kao “žena”.

Upitnik na osnovu koga je vođen razgovor se razlikovao za uzorak “heteroseksualnih” i LGBTQ ispitanika/ca. U oba slučaja pitanja su otvorenog tipa,

koncipirana tako da pokrivaju određene teme. Takođe, oba upitnika sadrže ista pitanja koja se odnose na socio-demografske podatke kao i grupe pitanja u svakoj dimenziji koja su bila ista u oba upitnika zbog komparacije stavova. Upitnik za LGBTQ je sadržao i niz dodatnih pitanja koja su specifična za neheteroseksualnu egzistenciju.

Intervjui su obično vođeni na lokaciji koju su birali ispitanici. Prosečno trajanje intervju sa LGBTQ osobama je oko 2,5 h, s tim što je sedam intervju obavljan kroz više susreta, zbog obima razgovora. Razgovori su snimani, osim u jednom slučaju kod ispitanika heteroseksualne orijentacije koji je hteo da razgovor bude obavljen bez diktafona. Anonimnost je bila veoma važna tema u svim intervjuima. Ovo je logično, s obzirom na već postojeći osećaj izloženosti kod LGBTQ osoba i na njihovu često delimičnu autovanost. Da bi se zaštitila privatnost ispitanika/ca kao i osoba koje oni spominju u svojim pričama, bez obzira na to što su pojedinci izjavili da nemaju nikakav problem da njihovi podaci budu javni, svi podaci koji su ukazivali na identitet osobe su kasnije promenjeni! Ovo se odnosi na sve lične podatke (lična imena spomenuta u toku razgovora, grad iz koga potiču ali i specifične profesije i podatke po kojima bi ispitanici/e mogli biti prepoznati, ili za koje su oni ocenili da ne žele da uđu u intervju). Tako izmenjeni podaci ipak ne utiče na sadržaj i fenomen o kome je reč u smislu njihove ilustrativnosti za određene teme. Metodološki je možda zanimljivo to što se događalo da istraživačica već ima neka saznanja o osobama koje intervjuiše ali koja nisu dobijena u toku intervju ili dobije neke informacije od ispitanika/ca nakon intervju. Usled poštovanja etike istraživanja takvi podaci nisu korišćeni. Anonimnost je podrazumevala i to da istraživačica ne saopštava drugim osobama sa kim je vodila razgovor osim u slučaju kada to iznesu sami ispitanici/e. Ovo je bilo takođe važno jer kod nekih osoba je mogao postojati osećaj izloženosti i zbog samog učešća u istraživanju. Ovo je uticalo i na način kontaktiranja potencijalnih ispitanika/ca koje je bilo direktno i bez “posrednika” kad god je to bilo moguće jer *snowball* uzorak po sebi podrazumeva mrežu ljudi koji znaju za istraživanje.

Ono što je svakako zanimljiv aspekt intervju jeste i sam odnos između istraživačice i intervjuisanih osoba. Nekada se taj odnos preklapao sa privatnim odnosom i nekada je bilo potrebno naglasiti da je intervju deo istraživanja tako da su stvari koje se iznose u intervjuu deo određenog “projekta” a ne neformalnog razgovora, iako je često takav neformalan odnos značio i mogućnost dobijanja dubljih značenja i

jasnijih interpretacija jer se raspolaže sa više informacija o intervjuisanoj osobi. Često se dešavalo da ispitanici/e imaju osećaj da se kroz intervju bolje upoznaju sa mnom, da im prija takva vrsta razgovora i smatram da je ovaj efekat intervjuja pozitivan jer je to takođe deo istraživanja – kada se osoba koja je intervjuisana oseća da je dobila neku vrstu uvida ili emotivne podrške kroz retrospektivno izlaganje svoje životne priče. Često je ta razmena podrške i osnaživanja bila uzajamna jer sam se i ja osećala kao da dobijam neku vrstu posebnog iskustva kroz te razgovore. Utisak je da su se razgovori vodili u sigurnom i poverljivom okruženju i da je to najčešće bio i osećaj samih ispitanika/ca.

Ono što često nedostaje u istraživačkoj literaturi kada su u pitanju dubinski intervjui jeste rasprava o tome kako su zaista tekli intervjui na terenu, pa je u tom smislu možda značajno ukazati na propuste i greške koje su sastavni deo terenskog rada. Naime, desilo se da jedan intervju nije ušao u konačan uzorak – ispitanica je nakon intervjuja imala primedbe na pitanja i istraživački pristup, tako da je moj izbor bio da zbog bazičnog nedostataka poverenja i izbegavanja “rasprave” koja ne bi doprinela istraživanju, taj slučaj ne uključim u konačnu analizu. Dalje, još jedan intervju nije ušao u analizu jer su podaci bili nepotpuni, intervju je tek polovično pokrio upitnik što je rezultat same dinamike u toku intervjuja. Takođe, u jednom slučaju, trebalo je sresti se po drugi put sa istom osobom jer iz prvog puta razgovor nije bio uspešan (zbunjenost ili nedostatak poverenja na prvom razgovoru a zatim potpuno drugačija atmosfera i poverenje na drugom razgovoru). U jednom slučaju se desilo da intervjuisana osoba očekuje od mene da nakon intervjuja uzmem učešće u određenim aktivističkim inicijativama, što je takođe trebalo razjasniti, tj. da to nije zadatak osobe koja radi određeno istraživanje.

Ukupno gledano, poverenje LGBTQ ispitanika i ispitanica je bilo veoma veliko sudeći po tome koliko intimnih informacija je izneseno: priče o detinjstvu, prva seksualna eksperimentisanja, sumnje i strahovi, priče o fizičkom i psihičkom zlostavljanju u školi i kasnije, porodična intima i napeti odnosi sa roditeljima, sukob i nasilje u partnerskom odnosu, ljubavne žudnje i fantazije, “izgubljene” ljubavi i detalji sadašnjih emotivnih odnosa.

2.2. Analiza svakodnevnog života – biti “drugačija/i”

Ako mislite da se queer ljudi moraju outati samo jednom i da je to samo stvar hrabrosti i povlačenja flastera što je brže moguće, u krivu ste. Queer ljudi moraju se autati stalno iznova tijekom života.⁷³

I konačno sam prelomio sam sa sobom i krenuo da živim svoj život!

(Vlada, 24, Subotica)

Prateći životne priče ispitanika i ispitanica, ovo poglavlje se bavi određenim dimenzijama u svakodnevnom životu LGBTQ osoba: samodeklarisanjem i otkrivanjem sopstvene homoseksualnosti tj. razvojem identiteta u detinjstvu i tokom odrastanja (“procesualnost identiteta”), zatim, pitanjem vidljivosti identiteta u privatnoj i javnoj sferi, kao i nekim specifičnostima i razlikama kod gejeva, lezbejki, biseksualnih i trans osoba (pitanja su data u Prilogu 1.). Generalno, egzistenciju LGBTQ osoba karakterišu fenomen **internalizovane homofobije/stigme, specifične strategije prolaska u društvu, iskustvo nasilja i diskriminacije kao i otpor nasilju.**

Postoji više termina kojima se označava fenomen kada LGBTQ osobe imaju negativan odnos prema sopstvenoj homoseksualnosti: internalizovana homofobija (pojam koji je definisao Vajnberg 1994. godine), autohomofobija, internalizovana stigma, internalizovani heteroseksizam i internalizovana opresija. Gregory Herek je između ostalih ukazivao na nedostatke termina „homofobija“, „internalizovana homofobija“ i na prednosti zamene tih izraza pojmovima „heteroseksizam“ i „internalizovana stigma“. Naime, kada se kaže homofobija, pojam “fobija” upućuje na iracionalane strahove i ponašanja kao deo individualne psihopatologije i samim tim, internalizovana homofobija više upućuje na to da se radi o individualnom problemu onih koji pate od nje, dok pojam stigme i heteroseksizma više upućuje na socijalnu dimenziju problema, na predrasude i neprijateljstvo koji su ideološki obojeni (Herek, 1999). U tom smislu, upotrebom termina „heteroseksizam“ (u analogiji sa pojmovima

⁷³ Tatum, 2017.

rasizma ili seksizma), ukazuje se na odnose moći i društvenu podlogu mržnje, dok „homofobija“ više ide ka patologizaciji tih stavova u kliničkom smislu (Herek, 1999; 2004; Zulević, 2015). Internalizovana homofobija se različito operacionalizuje u istraživanjima, dok se negde koriste i različite skale za gej muškarce i lezbejke. Ovaj fenomen može da uključuje: negativna uverenja i emocije prema sopstvenoj homoseksualnosti, ali i negativna uverenja i emocije prema ostatku LGBTQ+ zajednice ili njenim pojedinim delovima, zatim prihvatanje negativnih stereotipa prema homoseksualnosti, želja da se bude heteroseksualan/na, itd (Herek. et al., 1997; Herek, 2009). Većina LGBTQ osoba usvoji principe seksualne stigme u toku odrastanja bar do nekog stepena, uz očekivanje da će osoba postati heteroseksualna. Važno je naglasiti da nije u pitanju prosto psihološki problem osobe već proces koji se odvija u stalnoj interakciji između društva, ideoloških koncepta o homoseksualnosti i sopstvene slike o sebi. Svi ovi elementi kao i pritisak da se bude heteroseksualan dobro opisuje Aleks u svom iskustvu:

„Ta internalizovana homofobija se manifestovala u smislu da sam imao gađenje od sebe, to je najgore osećanje koje možeš da imaš. Kasnije kad sam se autovao, ja se vidim sa svojim prijateljem u kafiću, ja šapućem. Ok je meni što sam ja gej ali ja ipak šapućem da neko sa strane ne bi nešto čuo, valjda iz straha i fobije. Zatim, strah da mi roditelji ne saznaju, da neko ne sazna... A bio sam i godinu i po dana u vezi sa devojkom. Ta veza nije bila skroz seksualna, imala je i seksualne elemente, neke lepe, i ja sam je baš voleo. To je bila baš onako klinačka ljubav, ali ona mi je nekako bila prijateljica, sa kojom ja u 19-toj godini iz neke seksualne želje zadovoljavam te svoje hormone, zato što sebe ubeđujem da je to OK. Tako da sam imao te strejt faze, držale su me 19 godina (smeh), ali od toga sam potpuno odustao jer sam shvatio da nije fer – nije fer prema meni a nije fer ni prema tim ženama“ (Aleks, 22, Kraljevo).

Kroz životne priče LGBTQ osoba je vidljivo ono o čemu je pisao Geertz, značenja koja osoba usvaja o svetu i sebi su deo određenog pogleda na svet, određenih šema za snalaženje u svakodnevnom životu. Naime, razumeti neheteroseksualnu osobu i njenu/njegovu egzistenciju u heteronormativnim okvirima, znači razumeti značenja koja ona ili on pripisuju svom delanju – ili poznavati “imaginativni svet” tih osoba (Gerc, 1998). Ako govorimo o “klasifikovanju struktura značenja” ili “društveno ustanovljenih kodova”, onda se “kodovi” koje gejevi ili lezbejke razmenjuju i koji oblikuju njihovo

ponašanje, razlikuju od “hetero” kodova. U odnosu na taj većinski kulturološki koncept koji ne prepoznaje značenja jedne „manjine“, dolazi često do nepodudaranja, nesporazuma ili nevidljivosti u odnosu na “homoseksualno”, o čemu svedoče iskustva ispitanika/ca. Da bi se razumeli sistemi znakova, odnosno simboli potrebno je da tumačenje kroz razumevanje bude “orijentisano na učesnika”, dok se naučna analiza svodi na potragu za načinima na koji određeni subjekti tumače svet, za formulama koje koriste da bi definisali ono što im se dešava. Na primer, o načinu odevanja i značenjima koje odeća ima u životu gej osobe možemo razmišljati kao o određenoj strategiji – odeća postaje značajan kulturni označitelj, posebno za grupu čijim članovima je potrebno da prepoznaju jedni druge, da izraze svoj identitet u prostoru i kome bi inače bili nevidljivi (Irvine, 2003: 225). Gerc celokupan postupak tumačenja kulture i shvata kao pokušaj da se razumeju naizgled nerazumljivi društveni izrazi – te je analiza kulture interpretativna nauka u potrazi za značenjima. Konstruktivisti veruju da bi se razumeo svet značenja ona se moraju protumačiti (Schwandt, 1994: 118). A razumevanje značenja je povezano sa konstrukcijom načina na koji pojedinci koje proučavamo vide svet – tako da se nekad govori o istraživačkoj konstrukciji konstrukcije značenja ispitanika (Ibid.).

U radu se polazi od svakodnevnog života kao sociološkog koncepta koji je značajan pre svega jer se društveni procesi analiziraju iz mikro-perspektive – to nam može doneti uvide na koje “nismo računali” ako pojavu posmatramo samo analizirajući makro nivo i opšte društvene tokove. Za razliku od makrosociologije, mikrosociološki pristupi polaze od kritike pretenzija na atribut “empirijskog” koji je bio dominantan u pristupima strukturalnog funkcionalizma i kanonskog marksizma – “različite škole sociologije svakodnevice skreću pogled ka subjektivnim aspektima života u društvu, ka ‘običnom’ značenju i smislu koji ljudi pripisuju svojim i tuđim postupcima, ka načinu na koji sami učesnici doživljavaju razne aspekte društva, te ka nezvaničnim, privatnim i nepotpuno institucionalizovanim sferama” (Spasić, 2004: 44). Upravo je ovo bilo polazište i u ovoj studiji – tzv. “obična” značenja ispitanika i ispitanica su uzeta kao validno polazište za teoretisanje o društvu.

Uopšteno, može se reći da je svakodnevni život LGBTQ populacije u Srbiji prožet vidljivim (“stvarnim”) i nevidljivim (često “simboličkim”) nasiljem. Razlika između “stvarnog” i “simboličkog” napravljena je da bi se uočile karakteristike onih

suptilnih i latentnih oblika nasilja i diskriminacije koji se često zapostavljaju i razlikuju od postupaka koje javnost standardno kvalifikuje kao nasilje, kao što su fizički napadi, pretnje, dobacivanja na ulici, nemogućnost ostvarivanja jednakosti pred zakonom. Naime, nasilje su često različiti oblici nevidljivosti, negiranja, cenzure i relativizacije egzistencije LGBTQ osoba koje nekada i oni sami ne prepoznaju kao postupke uskraćivanja njihove slobode. Takođe, u ovom istraživanju iskustvo diskriminacije i isključivanja se posmatra ne samo kao ono koje se dešava “od spolja” već kao ono koje postoji i u samoj LGBTQ zajednici (tipičan primer su pojedini stavovi prema biseksualnim i trans osobama). Takođe, često dolazi do preklapanja nivoa diskriminacije koje neko trpi.

Pored različitih vidova nasilja prema LGBTTIQ osobama, internalizovana stigma se nameće kao značajna tema za analizu jer je u pitanju društveni aspekt nasilja koji individua reprodukuje kroz svoj identitet. Denis Altman (Dennis Altman) smatra da homoseksualci kao manjinska grupa koja je dugotrajno izložena stresu “pate od stereotipa koje su prihvatili”, stereotipa koji su deo homofobične predstave koju društvo ima o LGBTQ populaciji. Radi se o internalizaciji opresije – “Kao i crnci, homoseksualci pate od stereotipa koje su prihvatili. Govorite ljudima dovoljno dugo da su manje vredni i oni će u to poverovati. Većina nas su ‘crnčuge’, jer mi verujemo da smo u velikoj meri onakvi kakvima nas društvo konstantno obeležava” (Altman, 2010: 20). Altman dodaje i sledeće: “Ako su ljudi dovedeni do toga da osećaju krivicu u vezi sa bitnim delom njihovog identiteta, oni će, po svemu sudeći, osetiti velike psihološke pritiske (...) Iz odbijanja društva da prizna homoseksualnost kao bitan deo ljudskog iskustva potiče najrazorniji aspekt opresije – činjenica da opresija biva internalizovana“ (Altman, 2010: 17–20).

Međutim, svakodnevni život LGBTQ populacije nije prožet samo nasiljem, već i otporima tom nasilju, strategijama bunta. Upravo se kroz životne strategije LGBTQ osoba može sagledati u čemu se sastoje pojedini životni izbori, načini komunikacije, ponašanja i predstavljanja sebe spoljnom svetu, jer često su neheteroseksualne osobe predmet napada zato što postoji konfuzija oko nekih aspekata njihovog ponašanja. Na primer, mogu se čuti izjave o tome kako LGBTQ “varaju, prevrtljivi su”, “prave žrtve od sebe”, “promiskutetni”, “nametljivi”, “provokativni”, itd. Paradoksalno, postoji diskurs okrivljavanja žrtve, koji je sličan krivici koja se pripisuje ženama koje trpe

nasilje (“sama je tražila”). Ne biti u poziciji Drugog, znači ne razumeti funkciju određenog ponašanja, emociju i drugačije iskustvo.

„Procesualnost identiteta“ (razvoj identiteta, deklarisanje, odrastanje i autovanje)

Ono što me zanimalo u okviru ove dimenzije jeste način na koji se ispitanici/e deklariraju, kako se njihov identitet menjao od detinjstva i tokom vremena i svest ispitanika/ca o tim procesima. Retrospektivno, ispitanici/e se sećaju svojih osećanja u vezi identiteta od detinjstva. Međutim, prva saznanja o homoseksualnosti su sticali tek od puberteta, prepoznajući da su „homoseksualci“ oni Drugi, da to ne predstavlja društvenu normu i nešto što je moguće slobodno izabrati. Izgleda da su ta prva saznanja i prepoznavanje sopstvene različitosti stvarali otpor, autohomofobiju i strah:

– „Ja sam bila svesna da sam drugačija od svoje okoline već sa nekih šest godina, al to je ono dete si pa i ne znaš šta se dešava. A prvi put sam postala svesna šta mi se dešava sa nekih 12 godina. To je bilo moje prvo zaljublivanje kada sam shvatila da sam se zaljubila u jednu drugaricu koja mi je mnogo falila jer smo bili na raspustu i nisam mogla da je viđam. I bilo je čudno jer kao nedostaje mi, nedostaje mi, ali ne nedostaje ona meni kao drugarica nego drugačije. Meni je bilo veoma teško i plakalo mi se dok nisam shvatila da sam zaljubljena u nju. I onda sam se strašno uplašila. Ja sam bila toliko uplašena da sam htela iz svoje kože da iskočim. Plakala sam danima i naravno nikom nisam rekla i bukvalno sam samu sebe ubeđivala da to nije to, ti umišljaš, ne, nikako. Ali ja sam naravno znala šta to znači“ (Mirela, 32, Beograd).

Osnovna pitanja preko kojih je operacionalizovan seksualni identitet su **pitanje seksualne orijentacije** tj. izbora seksualnog objekta (homoseksualna, biseksualna ili nešto drugo) i **pitanje rodne identifikacije** (da li se osoba oseća kao žena, kao muškarac, androgino, *queer* ili nekako drugačije). Definicije rodnog i seksualnog identiteta nisu bile unapred određene, već je ispitanicima/ama ostavljena mogućnost da kroz razgovor objasne kako se njihov identitet formira(o). Na taj način, bilo je moguće dobiti širu sliku o tome kroz kakvo iskustvo osoba prolazi u samospoznaji svoje seksualnosti, pri čemu je naglasak na procesualnosti celog procesa pre nego na razotkrivanju fiksirane i jedinstvene seksualne orijentacije i rodnog identiteta. U tom

smislu proces autovanja je uzet kao jedan od važnih događaja u tom procesu ali ne i kao konačan momenat oblikovanja nečijeg identiteta. Citati koji slede opisuju različita iskustva i faze ispitanika/ca u spoznaji svog identiteta:

–„Ja se deklarišem kao peder, imam taj snažan identitet i ja se time ponosim, volim sebe takvog ali meni je i sve drugo OK. Ja sam odrastao u jednom malom gradu u centralnoj Srbiji, a u Beogradu sam od 2004. godine. Odrastao sam u porodici sa mamom, tatom i dve sestre, a tu su bili s vremena na vreme i bake i prabake. Nije bilo muškog društva, samo žene (smeh). Ja sam se otkad znam za sebe igrao sa lutkama i posle kad sam malo odrastao igrao sam se stalno sa devojkicama. I u tom ranom detinjstvu stalno sam se igrao igara spremanja hrane, kuvao sam, seckao cveće (smeh). Kasnije kad sam odrastao igrao sam između dve vatre, lastiš i nisam nikad igrao muške sportove, niti sam se družio sa dečacima. Tata je uvek radio, i mama je radila ali ona je bila prisutna više od tate i ona nije nikad bila represivna po pitanju izbora igraćaka – ja se igram time i to je bilo skroz OK. Nije nikad pokušavala da mi kaže, što se ti sad ne igraš automobilima, puške pištolji i to, nije stvarno. Kad sam ušao u pubertet, nikad nisam imao dilemu šta ja želim. Ja sam se zaljubljuvao u dečake i jako dugo sam bio zaljubljen u jednog dečka koji me najviše mučio u školi – inače, mene su deca jako mučila u školi, i u osnovnoj i u srednjoj i to je bio pakao i ja mislim da nikada neću moći da se oslobodim tih trauma, da ću to nositi ceo život sa sobom. Znači dušu su mi vadili, to je stvarno ne ponovilo se nikome. *Peder, ženski petko, muški devetko, seka persa* – ma mislim ne znam kako su me sve nazivali. Jer to je ono neispričano i to ostaje neispričano, jer ja nemam mogućnosti da posećujem neku terapeutkinju koja bi radila sa mnom na prevazilaženju tih trauma. I onda taj dečko, ja ne znam da li je on znao da sam ja zaljubljen u njega, nemam pojma, ali ja sam pisao o tome i to je onda pronašla moja sestra i onda me ucenjivala da će da kaže roditeljima da sam gej“ (Dejan, 32, Beograd).

– *I*⁷⁴: *Kako određuješ svoj identitet u smislu seksualne orijentacije?*

„Osveščena lezbejka“.

I: *Za sve si lezbejka?*

Zavisi, kako god, ne idem okolo i govorim zdravo ja sam Marina, ja sam lezbejka. Ali ako me neko pita nemam problem da to kažem. Na faksu, za mene se saznalo, nisam

⁷⁴U daljem tekstu „*I* – istraživačica“.

htela da se sazna ali se saznalo, ja sam bila na prvoj ili drugoj godini. Nisam imala problem ni sa kolegama. Jedino sam imala problem u osnovnoj školi. Kada sam ja krenula da shvatam da mi se nešto događa, da mi se ne sviđaju dečaci nego devojčice ja sam se poverila najboljoj drugarici i ona je razglasila celoj školi. Tada sam baš imala probleme, maltretirali su me, čak su me čekali neki momci da me tuku, to je bio šesti ili sedmi razred osnovne“ (Marina, 23, Beograd).

– „Izjašnjavam se kao *queer* ali zavisi kome govorim. Ne određujem se ni u kakvom smislu koji podrazumeva neku binarnost, ni u smislu roda ni u smislu seksualne orijentacije, zato što prosto ne mogu da se ograničim na to. Ne samo iz nekih kao političkih razloga, nego na nivou osećanja i doživljaja. Ne mogu celokupnost svog identiteta da svedem samo na jednu kategoriju“ (Jovana, 28)

– „U smislu seksualne orijentacije da, identifikujem se kao gej ali ne znam da li se tako generalno identifikujem svuda. Ranije jesam – verovatno to kroz neki vremenski period tako ide – kada počneš da se autuješ imaš sve veću potrebu. Ja volim da se tako identifikujem. Nisam nikada imao fazu biseksualnosti. Nisam nikad to imao, iako mi se na fakultetu baš dopala jedna devojka i bilo je veoma čudno zbog čega mi se ona sviđa – to je sigurno bilo samo fizički, jer je bila jako lepa i to je to. Ali nisam nikada imao fazu biseksualnosti. Čak se sećam da me je u školi jurila jedna devojčica koja je htela da me poljubi i kada sam bio u panici od toga, baš sam se branio (smeh). Ali mislim da sam dug period bio aseksualan, kada sam prvi put osetio potrebu da budem sa nekim i da je to dosta uticalo na mene. Ali nije to bila aseksualnost u smislu da nisam imao libido da nije postojala ta nagoniska potreba, ona je postojala ali nije bila usmerena ka bilo kome. Ja sam mislio da ja nikada neću imati dečka, i to je OK, super mi je, što da ne, baviću se nekim drugim stvarima. I onda sam u 22. godini prvi put upoznao nekoga i bio sa nekim, što je bilo dosta kasno, baš kasno” (Nebojša, 28, Beograd).

– „Najbliže bi mi bilo da ti kažem da sam seksualna, to sam negde pročitala. Ali ako moram da definišem onda sam biseksualna. U stvari, ja sam bila heteroseksualna do svoje 18. godine, nisam ni razmišljala o ženama, nikada. A onda sam sa 18 godina krenula na neku edukaciju, to su me uvukle feministkinje u lezbejski svet (smeh), gde sam prvi put išla na instruktažu koja se bavi nasiljem nad ženama. I tad sam prvi put upozнала lezbejke, nikad nisam u životu znala žene koje su gej, koje su lezbejke. I onda sam počela da razmišljam da li bih ja ikada mogla da budem sa ženom, i tako dalje. U

tom trenutku pojavila se neka devojka koja mi se svidela, bukvalno par meseci posle toga. I onda je to meni bilo fantastično i tako sam krenula i imala naizmenično veze i sa muškarcima i sa ženama. Nekako, isto sam seksualno reagovala i na muškarce i na žene ali nekako sam pravila bolje veze sa ženama” (Marija, 37).

– “Sa 16 godina sam tvrdio da sam strejt, kada sam bio već pri kraju srednje škole govorio sam da sam biseksualan, a onda kada sam upisao fakultet onda sam rekao da sam gej. Ali sada već ne mislim da sam gej, jer me to isto ograničava u nekom smislu. Mislim, ja znam šta volim seksualno al ne moram da se izjašnjavam na bilo kakav način koji mene negde ograničava. A kad kažem *queer*, to mi je isto glupo, zato što mislim da je to isto neka vrsta identiteta. Ja se time više ne opterećujem” (Stefan, 27, Novi Sad).

– “Koristio sam ranije odrednice, dok sam bio mlađi. Npr. dok sam bio u srednjoj školi i na početku studija mislio sam da sam biseksualac. Kasnije sam imao taj fiksiran osećaj za tu gej pripadnost, tada sam bio i heterofobičan. Sada to vidim kao fazu, i sada ne volim da se deklarišem i retko to radim, a i kada se autujem osobama pokušavam da to ne bude kroz identitet, ja sam *to i to*, nego moj način života je takav, ja živim sa tim i tim. Pre kažem *Ja volim to*, nego *Ja sam to!* Toga sam svestan već godinama i tako uglavnom govorim, ali ne stvaram otpor kada mi neko kaže – *Ja mislim da si gej!* Poslednjih godina pokušavam da kada se nekom autujem da to bude kroz tu sadržajnu priču koja opisuje moje iskustvo. A iznutra, šta mislim o sebi, pa ne znam, pa i to se menja. Mislim da sam prosto drugačiji od nečeg što je dominantno, ali svi smo drugačiji u stvari. A što se tiče mog seksualnog ukusa i onoga što me privlači, ja bih ga opisao kao stereotipno, vizuelno stereotipno – onda me to možda svrstava u nekog geja. Mogu da kažem da me privlače muškarci koje privlači većina ljudi u gej pokretu” (Sale, 34, Beograd).

Kao što je spomenuto u teorijskom delu ovog rada, kada se radi o identitetu, pretpostavke o jedinstvenom i stabilnom seksualnom identitetu je uzdrimala poststrukturalistička i *queer* teorija još od kraja osamdesetih godina XX veka, insistirajući na fluidnosti i nestabilnosti kategorija kao što su rod, pol i seksualna orijentacija. Autorka Lisa Diamond koja se posebno bavila istraživanjem ženske seksualnosti, na osnovu 100 priča žena koje je pratila u periodu od deset godina, došla je do zaključaka po kojima, za neke žene, ljubav i želja nisu rigidno heteroseksualni ili homoseksualni, već su fluidni, i menjaju se kako žene prolaze kroz životne faze,

različite socijalne grupe i ljubavne odnose (Diamond, 2008). Fluidnost zavisi od iskustva – pa ispitanice iz njenog istraživanja žene opisuju kao “ljepši i atraktivniji” pol, i to razmišljanje je bilo nevažno u njihovom životu “do nekog prijelomnog trenutka kad je to postalo jako važno” (Crol, 2017). Ona smatra da je većina istraživanja o seksualnoj orijentaciji rađena na osnovu muškaraca, te da stoga ne možemo govoriti na isti način o ženskoj homoseksualnosti (Diamond, 2008). Takođe, i u ovom istraživanju očigledno je da ispitanici/e različito imenuju/označavaju slična iskustva i da to zavisi od konkretnih situacija i ranijeg životnog iskustva. Oni/e sebe određuju kao „biseksualne“, kao „queer“, kao „fluidne“ ili „otvorene“ po pitanju seksualnosti, koriste odrednice kao što su: „gej“, „peder“ „osveščena lezbejka“, „trans“, itd. Nekada osoba ne želi da se deklariše u određenom kontekstu koji vidi kao suviše determinišući, a nekada se “pogrešno” deklariše kao biseksualna ili *queer*, tj. svesno pripisuje svom identitetu termin koji se “ne poklapa” sa iskustvom ili praksom jer je u pitanju strategija lakšeg prolaska u društvu. Mnoge od životnih priča otkrivaju osećaj diskriminacije kao i strategije prilagođavanja oko samog imenovanja i deklarisanja. Deklarisanje znači uvek deklarirati se u određenom kontekstu – takoda uglavnom ne postoji osećaj sopstva van određenog konteksta, dok ispitanici često razlikuju identitet kojim se predstavljaju, moje javno “ja” u odnosu na intimno “Ja”. Očigledno je da socijalna neprihvatanost stavlja LGBTQ osobe u ovu poziciju dvostrukog sopstva, tj. seksualnog/rodnog identiteta na način koji ne postoji kod heteroseksualnih osoba.

Slične odgovore ispitanici/e daju i kada je u pitanju samopercepcija rodnog identiteta. Kada govore o svom rodu, spominju različite prakse koje su ih oblikovale i kroz koje su prolazili u svom odrastanju (igračke, igre u detinjstvu, sloboda koju su imali u porodici, imenovanje od strane različitih „drugih“ kao što su rođaci, porodični prijatelji, vršnjaci, zatim ispoljavanje rodnog izraza u školi i reakcije okoline):

– “Što se tiče tih rodnih uloga, u mojoj porodici očekivali su da budem muškarac, to svakako. Verovatno je to bilo i zbog mentaliteta na jugu Srbije gde sam odrastao, koji je, čini mi se, dosta rodno određen, rodno definisan. Znam da je bio problem kada sam bio mali, što sam ponekad oblačio maminu odeću, stavljao sam na glavu neke dukserice pretvarajući se da mi je to kosa (smeh). To mi je bilo dosta zanimljivo. Mama je jednom to videla, i znam da mi je jednom nešto spomenula kao to se ne radi, ali nikada niko sa mnom nije pričao o tome. Ja sam kasnije saznao priču jedne moje tetke iz Beograda,

koju ja uopšte ne volim, koja je tada mojim roditeljima savetovala da me vode psihologu. Ali to se nikad nije desilo, i ta faza transvestije je brzo prošla. A kasnije kada su svi u porodici saznali za mene, tetka je govorila da je ona to znala i videla od malena” (Nebojša, 28, Beograd)

– “Nemam problem da o meni pričaju u ženskom rodu. Ja kad sam bio mali imao sam te tripove i baš sam voleo da se oblačim u haljinice jer sam imao dozvolu od svojih, puštali su me da to radim, sve do osnovne škole, tada su mi to prekinuli. Ali sam imao barbik i te stvari. Tako da su tada već mogli da vide da im je sin potpuno peder, al’ dobro (smeh). I onda sam ja imao preispitivanje da li sam ja *transgender*, o tome sam razmišljao, ali ja zapravo obožavam svoje telo. Neke stvari bih menjao, ali ja baš volim svoje telo – stvari koje bih menjao su kozmetičke, nisu vezane za pol. Meni se dopada da budem feminiziran ali ja sam muškarac i nemam potrebu za *cross-dressingom*⁷⁵. Baš se dobro osećam u svom muškom telu” (Matija, 23, Niš).

Transseksualnost i transrodnost se odnose prvenstveno na rodni identitet i ne podrazumevaju homoseksualnu orijentaciju, radi se o drugom aspektu identiteta “jer se rodni identitet i seksualna orijentacija danas smatraju nezavisnim i relativno stabilnim kategorijama” (Marković, et al, 2015). Za trans osobe, njihov rod je nešto što su prepoznavali kao veoma bitan aspekt svog identiteta, još u ranom detinjstvu. Ideja o konstruisanosti roda je veoma prisutna u razmišljanjima kod trans populacije, više nego kod lezbejske i gej, zato što je to pitanje postavljeno pred radikalnijim zahtevima uklapanja u društvo. Takođe, s obzirom da je teško zamisliti društvo koje ne bi vršilo pritisak i odbacivalo ljude koji se ne uklapaju u pripisane rodne uloge, mi ne možemo da zamislimo u kojoj meri bi ljudi vršili operacije modifikovanja pola ako tog pritiska ne bi bilo.

Autovanje ili *coming out*⁷⁶ je jedan od najvažnijih procesa u životu LGBTQ osoba. Često uz neheteroseksualni identitet ide i društveni pritisak da se neko autuje, ali ujedno i pritisak da ostane u izolaciji, da ne govori javno o homoseksualnosti. Na taj način, vidljivost i nevidljivost nečije seksualnosti mogu da se pojave kao represivni ili

⁷⁵ Krosdressing (*cross-dressing*) se najčešće prevodi kao preoblačenje u odeću koja stereotipno pripada drugom polu u određenoj kulturi (pa se govori o krosdreserima ili krosdreserkama za ženski rod).

⁷⁶ Autovanje od eng. izraza *coming out* ili skraćeno *out*, označava razotkrivanje sopstvene seksualne orijentacije drugima.

oslobađajući aspekti života zavisno od okolnosti. Samo autovanje možemo različito definisati jer izraz može da ima različito značenje za različite osobe pa je „biti *aut*“ za neke osobe koncept koji uključuje određene ljude, porodicu, heteroseksualne prijatelje, ili kolege na poslu, dok je za druge ljude „biti *aut*“ širok pojam, gde za seksualnu orijentaciju osobe zna većina ljudi iz njegovog/njenog okruženja, a u slučaju osobe koja se bavi aktivizmom to može biti potpuno javna informacija.⁷⁷ Nekad se kaže da se osoba autovala sama sebi (sebi je priznala svoju homoseksualnost), a kada se odnosi na trans identitet, momenat u kom se osoba autuje kao lezbejka ili gej se razlikuje od momenta u kom se osoba autuje u rodnom smislu. Na primer, životna priče Saše, pokazuje da je autovanje u smislu trans identiteta zahtevalo drugačiju vrstu spoznaje sebe i drugačiju zajednicu sa kojom je trebalo povezati se (tako da je moguće da neko bude aut u smislu seksualne orijentacije ali još uvek “neautovan” u smislu trans identiteta). U svakom slučaju, radi se o procesu, pre nego o jednom događaju, jer autovanje uključuje niz događaja i podrazumeva postepeno otkrivanje svoje seksualnosti, dok za većinu LGBTQ osoba autovanje nikada i nije završen proces i ponavlja se više puta u toku života.

Kada se pogleda životna priča Tamare, njeno autovanje je prolazilo kroz „fazu biseksualnosti“ (fazu biseksualnosti treba razlikovati od biseksualnosti koja predstavlja

⁷⁷Peter Schneider (Peter Šnajder), nemački psihoanalitičar navodi zanimljivu kritiku o *coming out*-u: „Zašto je zapravo nužno da se neko kao heteroseksualac ili homoseksualac deklariraju? Kome ili čemu ova kategorizacija zapravo služi, izuzev iluziji da se time nešto jednom za svagda rasvetljava ili biva rasvetljeno. A to nije slučaj. Nije niti kada bi se neko autovao kao heteroseksualac sa mazohističkim fantazijama prilikom masturbacije (...) Svaki *coming out* može biti zapravo samo još jedna lažna etiketa, koja pre svega služi tome da umiri strah od nekontrolisane raznolikosti seksualnog, i da zavara identitet u jednoj tački, u kojoj je upravo svaki čovek najmanje identičan samom sebi. I onoliko koliko je glupa ta prisila na samoetiketiranje po sebi, toliko je nepravedno da se ovo samoetiketiranje zahteva samo od homoseksualaca“ (Šnajder, 2010: 266). Ovo je zanimljivo zapažanje ako autovanje interpretiramo van svakodnevnog života, u opštijem filozofskom smislu. Ali ako posmatramo LGBTQ identitet u poređenju sa heteroseksualnim u realnim društvenim kontekstima, onda je jasno da je heteroseksualnost kao izbor i opcija vidljiva svima i dostupna svima, putem socijalizacije i svih društvenih institucija (iako različiti oblici heteroseksualnih praksi takođe mogu biti tabuizirani i stigmatizovani). Sa druge strane, homoseksualnost je često potpuno nevidljiva tako da autovanje jeste pokušaj da se izađe iz bar jednog okvira diskriminacije - nevidljivosti i tišine. U tom smislu, razumevanje heteroseksualnosti i homoseksualnosti ne podleže istim kriterijumima.

identitet osobe): „I onda sam ja provalila da imam drugačiji odnos prema ženama, valjda kako sam bila i zrelija. Počela sam da srećem lezbejke, pa sam imala te neke fazice, bila sam potpuno fascinirana, pa mi je onda bilo čudno zašto one sve misle da sam ja lezbejka, dal' tu ima nešto (smeh). A u isto vreme se izjašnjavam kao biseksualna, svima. Ja sam mojoj mami odmah rekla za Marjanu, tati nisam. Moj ćale je kao homofob, a nije, sad više nije. Ja sam mu govorila: *Jesi ti svestan da je meni potpuno svejedno, da ja mogu da budem ili sa muškarcem ili sa ženom a sad što sam sa muškarcem to je sasvim slučajno* (smeh)?! A to sam i sebi govorila. Moram priznati da je to neverovatno ali je tako, šta da radim“ (Tamara, 41, Beograd).

Izjava sledeće ispitanice ja zanimljiva jer govori o internalizaciji stereotipa koje LGBTQ osobe usvajaju i osećaju kao da se odnose na njih: „Nekako uvek mi je bilo čudno kad me neko pita da se odredim. I još pre 15-tak godina mi je bilo teško da to prevalim preko usana. Probala je jedna moja prijateljica, rekla je: *Pa reci, to je tako jednostavno*. Ja sam rekla: *Ali ja ne mogu da se tako izrazim*. To je bilo pre 15 godina a i dan danas ne moram sebe tako da definišem, jednostavno, pre neko ko je fluidan – ne mogu da kažem da gledam svaku žensku osobu i da se okrećem za svakom ženom, nego jednostavno reagujem na nekog“ (Anja, 43, Beograd).

Anja, iako je autovana već 20 godina i povezana sa drugim neheteroseksualnim ženama, ipak u svom objašnjenju ima potrebu da kaže da njen identitet nije sveden samo na seksualnost (*ne mogu da kažem da gledam svaku žensku osobu i da se okrećem za svakom ženom*) i da ona ne posmatra osobe ženskog pola kao seksualne objekte već kao „osobe“ – *reagujem na nekog*. Ponovo se potvrđuje, da bez obzira na godine i iskustvo, stigma povodom homoseksualnosti može biti vrlo izražena i otežavati prihvatanje sopstvenog identiteta. Ovde je bitno ukazati na jačinu tog stereotipa, prema kome se neheteroseksualne osobe uglavnom percipiraju i određuju putem “gej” aspekta svog identiteta – „nijedan heteroseksualac se ne oseća definisanim preko svoje seksualnosti, dok je opšti stav da mi, koji to nismo, moramo baš na taj način biti posmatrani“ (Bentli, 2010: 34). Uzimajući ovo u obzir, onda je razumljivo da se LGBTQ osobe unapred “brane” jer su se već susreli sa stereotipom društva koje često svodi LGBTQ osobe na njihovu seksualnost. Druga ispitanica opisuje takvu situaciju i objašnjava zašto ima otpor prema autovanju:

– “Jako mi smeta što za gej ljude, hetero ljudi misle da su ustremljeni samo na seks, da

je svakoj žena druga žena seksualni objekat i da je svakom muškarcu, posebno muškarcu, drugi muškarac seksualni objekat i kad vide nekog geja ili lezbejku oni vide samo to – on samo hoće nekog da jebe. Tako sam htela da se izrazim, izvini što psujem. I za žene, misli, ona sad gleda moje sise, verovatno tako razmišlja, a za njega, on sad hoće samo nekog da kresne. U hetero svetu to mi je najniže i naprimitivnije, jer ne možeš ti čoveka da gledaš kao da ima samo jednu osobinu, kao španska serija – ona je zla, ova je dobra, ova je baka, ova je kućna pomoćnica, ova je profesorka – osoba skroz gubi identitet i samo se svodi na seksualnost. Svođenje ljudske ličnosti na seksualnost, zato toliko nas ne želi da se autuje, zašto bi?! Ne bih bila ni dobar čovek ni loš čovek, ni dobar kolega ni dobar prijatelj ni loš prijatelj već samo lezbejka. I mislim da sam sto posto u pravu“ (Mirela, 32, Beograd).

Proces autovanja je za ispitanike/ce je bio posebno buran tokom srednje škole, kada se formiraju prve vršnjačke grupe i kada osoba ima potrebu da sebe predstavi na određen, “društveno prihvatljiv” način (u slučaju da je svesna svoje različitosti i “iskakanja” iz normi). Otuda pokušaji da se javno prezentuje heteronormativni ideal, prva zaljublivanja i prva (obavezno) heteroseksualna iskustva:

– “Nemam pojma kad sam čula za reč homoseksualnost, dal’ sam bila u osnovnoj ili srednjoj školi, ali moja teza je nekako oduvek bila, zato što sam ja od malih nogu, bez obzira na rodni identitet i seksualnu orijentaciju skontala da se razlikujem od većinskog stanovništva, da ta razlika mene na neki način dosta oštećuje. I onda, šta god da sam čula ranije, pre nego što sam skontala da sam lezbejka, ja sam to uvek stavljala sa strane i nikad nisam znala da je nešto loše biti lezbejka, gej, *transgender*, *transsexual*, šta god. Nikad nisam mislila da je to nešto loše, uvek sam mislila okej, šta god, svako ima pravo. Ali, ja sam mislila da ja stvarno upadam u taj hetero okvir i da ja samo treba da nađem tog nekog tipa – sve te stvari koje su oni meni pričali” (Ivana, 29, Beograd).

Strategije osobe variraju i često se kreću u smeru pokušaja “kako da se integrišem u hetero predstave koje drugi očekuju i zahtevaju od mene”. U slučaju sledeće ispitanice, Jelene, koja je bila u braku šest godina opisano je kako se razvija seksualno-emotivna orijentacija i kako osoba razotkriva procesualnost svog seksualnog identiteta i različite slojeve – od biseksualnosti, heteroseksualnog braka, pa do toga da danas ne oseća privlačnost prema muškarcima. Takođe, ovaj slučaj (kao i životna priča Tamare), otkrivaju da želja prema osobama istog pola često može da se artikuliše u

odraslom dobu, i taj aspekt je iznelo više ispitanica. Naime, u društvenoj svesti postoji stereotip po kome se seksualnost formira u ranijem životnom periodu, i po kome se osobe „rađaju“ sa određenom seksualnom orijentacijom, dok je kasnije prepoznavanje i osveščivanje sopstvene homoseksualnosti retkost, iako nam iskustva LGBTQ osoba govore o tome da ti procesi nisu fiksirani, posebno ako je socijalizacija previše heteronormirajuća:

„Ne bih rekla za sebe da sam lezbejka. Ja volim da kažem: *Ja volim žene* ili *Ne interesuju me muškarci*. Mislím, ja sam bila u braku šest godina i meni mogu da se dopadnu muškarci, ali sada sve manje. Verovatno je trebalo da prođe neki proces da ja to isprobam i definišem kod sebe ali jednostavno ne ložim se na muškarce. Meni se često događa da mi se dopadnu žene koje su strejt, ali ja ne znam da li su one stvarno strejt, jer mene zanima koliko se menja taj identitet. Što se tiče statistike, baš me zanima koliko ima žena koje su lezbejke, jer ja znam samo za Kinsijeva istraživanja. Ja se sećam da sam se još kao devojčica zaljublјivala u neke žene, da sam se divila nekim ženama na način da ja tek sad mogu da skontam da je to imalo veze sa tim. Ali nisam ja to skontala uopšte (smeh). Ja sam nešto pokušavala sa dečacima, kao i ja sam kao i moje drugarice zaljubljena u nekog. Uglavnom, sećam se da je to bilo, kao neki dečaci nešto probaju kod tebe a na tebi je da odreaguješ na to, da to prihvatiš ili ne. I sećam se da je meni bilo jako čudno jer ja ništa nisam osećala. Onda sam pokušavala nešto, a bilo je momenata i da sam osećala nešto jer imaš razne vrste zaljublјivanja, neki put se drugarski zaljubiš u nekog, neki put je čisto seksualno. I onda se sećam da je bila neka devojka, kada sam imala 17 godina, neka devojka mi je kupila neki balon i nešto se motala oko mene (smeh). Ona je prosto bila zainteresovana i otvorena sa svojim želјama, a ja to ništa nisam kontala. Neki ljudi su pokušavali da mi objasne zašto ona to radi, i tek par godina kasnije ja sam skontala šta su oni hteli da kažu. Takođe, iz tog mlađeg perioda sećam se jedne devojke, drugarice mog druga. Mi smo sedeli zajedno na gajbi i nešto se zezali, i ona je samo prišla i poljubila me. I ja sam se zaljubila u nju (smeh). Ali ja to njoj nikad nisam pokazala i praktično nisam odreagovala na taj njen impuls. Danima je bio neki vajb među nama ali ja to nekako uopšte nisam mogla da iznesem. Ja uopšte nisam shvatila šta se dešava kada me ona poljubila, za mene je to sve bilo kao na preverbalnom nivou. Možda sam se pitala tada da li je to dozvolјeno, da li je normalno, ali tada mi nije palo na pamet zašto bi ona to uradila, više sam bila okupirana

sobom, šta da radim sad“ (Jelena, 42, Beograd).

U Gercovom smislu opisa kulture kao značenjskih kodova, heteroseksualnost je toliko upisana u našu socijalizaciju, da mi već unapred znamo šta određeni gestovi, fenomeni i čitavi događaji znače – kada ti neko pokloni balon ili dobiješ poljubac od suprotnog pola tome je lako pripisati značenje. Međutim, situacija u kojoj se to dešava sa osobom istog pola može biti zbunjujuća, potpuno nova – bez određenog kulturnog, odnosno značenjskog sadržaja, ista situacija postaje nečitljiva u nama poznatim kodovima. Zanimljiv je izraz koji ova ispitanica koristi – „preverbalno“ – jer u pitanju jeste situacija koja je van reči, van sposobnosti osobe da u tom momentu artikuliše značenje tog događaja. Može se reći da istopolni odnosi nisu nešto što se „uči“ u smislu u kome se uči heteroseksualnost – takvi sadržaji nisu deo „standardne“ socijalizacije i onda su zbunjujući za osobu. „Polna/rodna socijalizacija je inherentno heteronormativna. Heteroseksizam kao ideološki sistem koji negira, omaložava i stigmatizuje svaki oblik neheteroseksualnog ponašanja i identiteta je okvir u kome se socijalizacija odvija“ (Zulević, 2015: 115). Ili, kako piše Altman, u većini onoga što društvo podučava decu o seksu, nudi se model koji je potpuno heteroseksualan – „Teškoća autovanja je otuda u sledećem: većina nas postaje svesna nejasnih homoseksualnih osećanja, a da prethodno nema nijedan model koji će mu pomoći da ih razume“ (Altman, 2010: 17).

Proces *coming-out*-a ili autovanja je veoma bitan za LGBTQ osobe jer se tiče prihvatanja od strane društva ali prvenstveno izgradnje sopstvene slike o sebi. „Redefinisanje sebe kao gej/neheteroseksualne osobe koja nije sve ono što ju je društvo naučilo da jeste i koju zbog toga treba prezreti, predstavlja izazovan psihološki zadatak“ (Zulević, 2015: 116). S obzirom da smo kao ljudska bića esencijalno socijalna bića, mi ne možemo prihvatiti sebe, biti srećni i ispunjeni, bez ljubavi i prihvaćenosti drugih.⁷⁸ A kada postoji socijalna distanca i homofobija, za neheteroseksualnu osobu to znači odbijanje na nekom bazičnom nivou koje lako može da doživi kao odbijanje suštine svog bića (a ne tek jednog aspekta identiteta). Otuda se javljaju osećaj krivice i stida povezani sa drugačijom seksualnom orijentacijom jer se radi o nepriznavanju koje osoba internalizuje kroz odrastanje.⁷⁹ Nekada stigma dolazi i iznutra, i nekada je osoba

⁷⁸Prema geštalt teoriji “tek kroz saznanje kakvi smo sa drugim ljudima i kakvi su oni sa nama mi zaista postajemo ono što jesmo i poznajemo sebe” (Yontef, 1993: 30).

⁷⁹Dennis Altman je pišući o tim procesima dao i sopstveni primer: “Pošto se stavovi društva internalizuju,

svesna da je došlo do internalizacije spoljašnje homofobije, a nekada nije, dok ujedno ima emocije odbijanja i mržnje prema tim aspektima svog identiteta. Nekada takve strahove nije lako kontrolisati i oni izazivaju brojne psihološke smetnje: „Brojne studije su pokazale povezanost internalizovanog heteroseksizma sa depresijom, psihološkim distresom, demoralizacijom i sniženim globalnim samopoštovanjem, te pokušajima suicida i kod muškaraca i kod žena“ (Zulević, 2015: 129). U sledećoj izjavi je opisana tipična reakcija straha koju izaziva homofobija:

„Ima dosta stvari koje mene plaše. Kada u nekom društvu, širem, neko kaže na primer – *Lezbejka*, ja se sva skupim, nije mi prijatno, neću da me niko vidi, skrivam se. To je neka automatska reakcija. Ja ne želim da se skrivam, ja se samo plašim. Mislim da je lako biti političan, pa kao ja sam kul, ja sam aut, ja nosim tu političku priču, a sa druge strane mislim da svi mi iznutra nosimo, pa možda i kod nekog ko je možda neka ikona gej pokreta, neku dozu autohomofobičnosti i strahova koje možda ne želi da prizna, jer nije kao kul da to oseća. Za sebe, mogu reći da mi je to prepoznavanje sebe bilo nepostojeće kao opcija – iznutra tako živo a spolja sam bila u totalnoj šizofreniji, ne znam“ (Jelena, 42, Beograd).

Možemo uočiti čitav niz situacija u kojima osoba ima osećaj nepripadanja, oseća odbačenost, mora da se skriva, laže ili direktno sukobljava sa društvom. Recimo, kod ispitanica koje su lezbejke čest je bio upravo ovaj odgovor – da dosta dugo nisu mogle da izgovore reč „lezbejka“. Takođe, njihovi opisi ukazuju na to da je „postati“ lezbejka svesna odluka – neko postaje „lezbejka“, ili „gej“ jer donosi niz odluka – da ne želi i svesno odbija heteroseksualnost, „patrijarhat“, odbija očekivanja i pritisak, buni se protiv heteronormativnosti i bira isti pol uz sav rizik i nesigurnost koje taj izbor nosi. Neke stvari se osveste mnogo kasnije nakon tog „izbora“, tako da se ne radi o jednom momentu, u pitanju je odluka koja se donosi više puta u toku života i nije uvek jasno kuda ta odluka vodi. Zato je potrebna hrabrost da neko odluči da živi kao lezbejka, biseksualna, gej ili trans osoba.

Sama *queer* zajednica je često mesta osnaživanja i podrške – neka vrsta „ogledala“ u kome se osoba pronalazi i dobija mogućnost da razotkrije sebe i oseti prihvaćenost tog dela, i da kroz priče drugih lakše i brže artikuliše sopstvene procese

homoseksualci razvijaju visok stepen osećanja krivice prema sebi; kada sam ja u pitanju, sumnjam da ću se ikada osloboditi osećanja krivice, koliko god se trudio” (Altman, 2010:18).

(iako ne treba zaboraviti da zajednica za neke može biti i mesto odbacivanja). Istorijski posmatrano jedan od osnovnih efekata lezbejskog i gej pokreta bilo je potvrđivanje sopstvenog identiteta i stvaranje “zajednice” ili kolektiva kao sredstava za samoafirmaciju – pronalaženje zajednice značilo je otkrivanje činjenice da “tvoja priča nije jedina na svetu“ (prema Weeks, et al. 2001: 14).

Procesi prihvatanja sopstvene seksualnosti i rodnog identiteta su ne samo unutrašnji, oni su duboko društveni i zato zahtevaju ponovno povezivanje sa drugima, sa zajednicom koja osobu prihvata kako bi se prevazišla ranija osujećenost (najčešće neki osećaj odbačenosti iz mlađeg perioda kada osoba nije mogla da se suprostavi društvenom pritisku). Osnažena osoba time je u stanju da u ponovnom susretu sa društvom, donekle redefiniše heteronormativne okvire koji su je sputavali. Ovaj korak je momenat bunta, ali i konstruisanja alternativnih životnih strategija, u kome osoba, kao u sledećem slučaju, odlučuje da se pokrene, odbrani sebe i suprostavi diskriminaciji koju dugo trpi (*I konačno sam prelomio sam sa sobom i krenuo da živim svoj život!*): „Kad sam bio mali bio sam veoma miran i povučen, i to je baš dugo trajalo, tokom osnovne škole pa čak i srednje. U srednjoj sam počeo malo da se menjam. Uvek sam imao želju da budem latino američki plesač, to me uvek privlačilo, ali to nisam smeo ni da spomenem mom ocu, jer on je rekao da sam ja baletan ili plesač da bi me ubio istog dana. Tako da nisam ni smeo da razmišljam o tome i na kraju sam krenuo na fudbal. Tako sam se upisao na fudbal i trenirao sedam godina. E sad, moje odrastanje, taj fudbal mi je dosta pomogao što se tiče zdravlja i rekreacije, najviše zbog fizičkog zdravlja, što sam trčao toliko i igrao te utakmice i imao obaveze, to me negde sačuvalo i od ulice. A opet, sa druge strane, nekako, zbog toga što sam bio dosta povučen, meni je to sve bila neka velika prepreka u tom nekom odrastanju i nekom samopouzdanju, jer ja sam doživljavao velika psihička pa i fizička maltretiranja od strane vršnjaka. Maltretirali su me i u osnovnoj i srednjoj, i na treninzima. Nije bilo brutalnog prebijanja, ali psihičko maltretiranje je uvek bilo zastupljeno, jer sam bukvalno bio kao plen za psihičko izivljavanje, da me stalno terorišu. Davali su mi razne nadimke, pogrdne, koji ukazuju na to što sam miran i kao nežan, kao *Pele*, *peško* i kao ženske verzije mog imena. Čak su znali da budu i veoma vulgarni, da me seksualno uznemiravaju čak i u tom nekom uzrastu, da me vataju za dupe, za međunožje. To su radili još u osnovnoj školi, i meni je to bilo izuzetno neprijatno, osećao sam se grozno i

bukvalno nisam znao šta da radim. Ja nisam smeo to da kažem svojim roditeljima, jer kako da kažem svom ocu da mi se tako nešto dešava u tom ranom uzrastu – on bi me verovatno isprebijao, nisam ni pomislio da mu kažem. A nisam smeo da kažem ni učiteljici, nisam imao hrabrosti ni za to. Tako da sam ja u tom periodu bukvalno bio u nekoj izolaciji od društva, dosta sam se povlačio u sebe, i to povlačenje je trajalo skoro do moje 21 godine. Znači čitavu srednju školu ja nisam sebe mogao da prihvatim takvog, kao različitog i kao gej, jednostavno zato što sam odrastao u takvom homofobičnom okruženju koje mi prosto nije dalo mogućnosti da razmišljam drugačije, nego sam hteo bukvalno da budem isti kao većina, da se uklopim u tu većinu. Ali, negde sam znao da ja to ne mogu, zato što moja prirodna osobenost nije takva, ne mogu da lažem nekoga, da se foliram, da budem nešto što nisam. Ali opet sam video da negde to moram da radim, da budem isti kao drugi, ali je to bilo neizvodljivo u mom slučaju. Zato kažem da sam se nekako povlačio u sebe i totalno izolovao od društva. I na kraju, kad sam se pomirio sa sobom, da sam to što jesam i da više ne mogu ovako da živim, kao miš u rupi što se kaže, skriven, rekao sam sebi da ja ne mogu više ovako – želim da živim punim plućima i da budem to što jesam. I konačno sam prelomio sam sa sobom i krenuo da živim svoj život! Ali u to vreme sam i upoznao druge gejeve. Iskreno, u početku je bilo puno straha i svega, jer to moje neprihvatanje – ja sam sebe dugo doživljavao kao nakazu, zato što su moji roditelji, za ljude koji vole isti pol, koji su homoseksualni, uvek govorili da su to nakaze, da ih treba ubiti, linčovati, spaliti i sve ostalo. Ali ne nakaza u fizičkom smislu, nego da su to ljudi koji imaju čudne potrebe, koji su nakazni, bolesni. Pritom, isto takvo mišljenje je imalo i moje društvo, sa kojima sam se družio i sa kojima sam provodio većinu vremena. Tako da sam ja sebe negde smatrao za neku nakazu koja bukvalno i ne zaslužuje da živi. I kada sam rekao posle nekog vremena da ipak zaslužujem da živim kao i svi drugi, onda se tu okrenuo taj film i nastavio sam da živim potpuno drugačije, da se drugačije postavljam prema svom životu i prema sebi, da jednostavno sebe cenim i da sebe nedam. Međutim, kažem, nije to bilo tako lako, zbog toga što su moji roditelji uvek govorili da su to sve neke nakaze. Sve najgore su govorili za ljude koji čine moju grupaciju, koje sam ja tada počeo da srećem“ (Vlada, 24, Subotica).

O procesima susreta sa drugim neheteroseksualnim osobama, pisala je autorka Barbara Ponse u knjizi iz 1978, *Identities in the Lesbian World: The Social Construction*

of Self, u kojoj se bavi vezom između lezbejske subkulture i lezbejskog identeta, i gde iznosi tezu o subkulturnoj “resocijalizaciji” kao vidu sekundarne socijalizacije za lezbejke koje uče da kroz lezbejske grupe prihvate svoju seksualnost. Slični procesi važe i za muškarce i žene. Kada Kris u svojoj životnoj priči govori o autovanju, on ističe momenat kada saznaje za druge gej muškarce, i značaj tog momenta za samoprihvatanje – “postoje neki drugi ljudi koji su kao ja“. Nesumnjivo je da postoji veza između LGBTQ neformalnih zajednica, osnaživanja i prihvatanja sebe. Ispitanice u ovom uzorku često su spominjale feminističke grupe kao prve susrete sa lezbejskom zajednicom.

Često osoba u toku odrastanja i odraslog doba formira određene strategije prolaska i strategije otpora diskriminaciji. U tom smislu, važno je napomenuti da su te strategije takođe sastavni deo svakodnevnog života i komunikacije neheteroseksualnih osoba, kao samozaštita u nedostatku drugih resursa podrške:

– “Generalno, u osnovnoj školi, u razredu nikada nisam imao nijedan problem, ni od jednog dečaka. U stvari, imao sam super učitelja, a da li je on o tome pričao sa njima bez mog znanja, ne znam, ali su stvarno svi dečaci iz razreda bili užasno nekako čak zaštitnički nastrojeni prema meni. Nisu se družili sa mnom, nije to bilo da sam ja kao deo ekipe nikada, ali nije bilo nikakvog maltretiranja, zezanja i to. Bilo je dobacivanja od drugih dečaka iz škole, nikada nije niko fizički nasrnuo na mene, ali su dobacivali to *peško*, *pederko*, *ženski petko* i takve stvari. Što je meni možda kasnije u jednom trenutku i prestalo da smeta, jer ja sam imao strategiju, a to je da se družim sa devojčicama koje su alfa ženke. To su devojčice koje su ribe, kojima su prve izrasle grudi, koje su već kao odrasle i ja sam kao njihov drug. Ja sam u stvari primetio da kada prolazim sa njima kroz grad to se ne dešava, da dečaci kada vide mene sa njom neće to raditi jer onda su isključili mogućnost da im se dopadnu. I to je meni bila strategija kroz celu osnovnu. Čak se kasnije i u srednjoj nekako provlačilo da ja moram da budem blizak sa devojčkama koje su ribe, face u školi. Ja mislim da je to mene dosta štitilo, kao i to što je moj tata u Šapcu dosta poznat, kao super lik, kul ortak, čak i sa nekim mojim drugarima – nekako me štitila i porodica. Mislim da mi se samo jednom desilo da me jedan lik pogodio sendvičem, ali mislim da se svakom desilo tako nešto u školi, neki kao incident. Mislim, on je mene pogodio sa namerom zato što sam ja *ženski petko*. I ja sam otišao kod razredne i napravio haos. Bio sam u fazonu ili će on dobiti ukor ili ću ja

tražiti da se prebacim u drugu školu. On je dobio ukor i gledao me onako ispod oka, što je meni sve bilo strava jer znači imam moć da ti zbog mene dobiješ ukor, ja sam iskoristio svoje pravo da se žalim svojoj razrednoj, direktoru i šta god. Srednja škola je bila drugačija jer sam se autovao i baš me bilo briga. I nekako sam osećao to kao moć što oni meni dobace a ja ne odreagujem i to mene apsolutno ne potrese“ (Kris, 31, Beograd).

U teorijskom i metodološkom delu, već je bilo reči o nepodudaranju kategorija homoseksualnog ponašanja i identiteta – način na koji osoba sebe imenuje ne mora da se poklapa sa njenom seksualnom praksom ili seksualnim fantazijama. Valerie Jannes u svom eseju *COMING OUT – Lesbian identities and the categorization problem* razmatra problem lezbejskog identiteta. Prema Jannes, to što žene imaju seksualne odnose sa drugim ženama ne podrazumeva i drugačiji identitet: „Postoji teorijska i empirijska razlika između delatnih ponašanja povezanih sa lezbejstvom od bivanja lezbejkom (...) Ukratko, delati nije isto što i bivati“ (Jannes, 1992: 65). Jannes naglašava kako postoji jaz između ponašanja žena, kulturnog imputiranja lezbejstva i načina na koji se sama žena identifikuje. Potrebno je da postoji svest o konceptu lezbejstva da bi osoba uopšte prihvatila lezbejski identitet (to je preduslov ali ne znači da će prepoznavanje dovesti i do samoidentifikacije). Nju u stvari zanima veza između socijalnih kategorija i ličnih identiteta: Mi intepretiramo naš svet u terminima socijalnih kategorija. Socijalne kategorije nam služe kao baza za samoevaluaciju tako što ih koristimo kao interpretativne šeme na osnovu kojih pristupamo našem doživljaju nas samih kao objekta koji egzistira u širem socijalnom svetu (prema Jannes, 1992: 66). Jannes objašnjava posledice dostupnosti odnosno nedostupnosti modela istopolnih odnosa među ženama: Razvoj lezbejskog identiteta zavisi od značenja koje žene pripisuju socijalnoj kategoriji lezbejke. Takva značenja su u direktnoj vezi sa onim značenjima koja su im bila dostupna u njihovom neposrednom okruženju ali i sa značenjima koja su “dozvoljena” u širem socijalnom okruženju. I zaista, istorijska nevidljivost odnosa žena sa ženama generalno, i lezbejki posebno, udružena sa insistiranjem da je seksualnost među ženama devijantna i neprirodna, konstituisali su ogromnu barijeru za žene da bez problema “preuzmu” lezbejski identitet (prema Jannes, 1992:72). Vrlo upečatljivo u svojoj životnoj priči, Aleksandra opisuje nedostatak modela sa kojim bi se mogla identifikovati:

“(…) ko oko mene spava sa ženama i kaže super mi je sa ženama? Nije bilo primera, mislim, bilo je verovatno ali nekih skrivenih, ali nije bilo transparentnih da ja to mogu da vidim pa da mi padne na pamet. A pazi koliko sam bila kreativna, unutar hetero opcije sam smišljala razne stvari, kako da mi bude, šta je to što meni odgovara, a nije mi palo na pamet *ovo drugo*” (Aleksandra, 43, Beograd).

Na osnovu ovoga možemo zaključiti i da je spomenuta istorijska nevidljivost homoseksualnosti (a posebno kada je u pitanju lezbejstvo), kao i nedostatak modela, dodatno otežavala brojnim neheteroseksualnim osobama da razvijaju svest o sebi. Ovaj deo je koristan jer nam objašnjava koliko su važne slike o homoseksualnosti koje postoje u određenoj kulturi, kako bismo uopšte formirali predstavu o nama samima i odredili se prema istopolnoj želji. Jedno od pitanja putem kojih je ispitivana takva veza u ovom istraživanju je glasilo: *Da li se sećaš koje su bile slike o homoseksualnosti kroz tvoje odrastanje, kao i prve predstave o homoseksualnosti?*

– „Sećam se, bio sam veoma mali, to je bilo negde 80-tih, prikazivala se na TV-u serija *Dinastija* i ja sam gledao sa mamom *Dinastiju*, i Stiven Karington je bio prvi peder u mom životu (smeh), i ja sam znao da sam ja kao Stiven. Ja sam samo znao da je to nešto što moram da krijem, da to nije dozvoljeno, da je to opasno, ali ništa više od toga. Mislim da me nije bilo strah, ne mogu da se setim da li me je bilo strah, ali to sam percipirao kao nešto o čemu valja ćutati“ (Dejan, 32, Beograd).

– „Ja sam tek zapravo u 23-oj skontala da mogu da komuniciram sa ženama – na letovanju u Grčkoj, u društvu, tad sam se prvi put poljubila sa ženom. A sve vreme su mi se sviđale žene, od šeste godine pa nadalje. Mislim da je tada bilo veoma retko, retki su bili i filmovi a ako su i bili filmovi onda su moji roditelji komentarisali da to nije normalno, i samim tim kad ti roditelj kaže da to nije normalno, koji te je rodio, a ti se osećaš tako nenormalno, onda se naravno povučeš. Neko bi možda izašao i namerno pronašao svoj identitet, ali u mom slučaju ne – to je bilo apsolutno povlačenje iz realnog života i okrenutost nekom maštanju, pisanju pesama, čitanju knjiga, neizlascima bukvalno“ (Anja, 43, Beograd).

– „Pa ja kao mali nikada nisam imao problem sa svojom seksualnošću. Mislim da sam jedan od retkih, zbog jedne činjenice, zato što sam kao mali bio dosta povučen i maltene se ni sa kim nisam družio. I do mene nikako nije dospelo *To*, ni od strane roditelja, koji to nisu spominjali, niti od strane drugih ljudi. Mislim, imao sam par ljudi sa kojima sam

se družio ali nikad nisam imao svest da je homoseksualnosti nešto loše, zbog toga nisam razvio tu neku početnu autohomofobiju i tu početnu težnju da budeš heteroseksualan, kao mnogi sa kojima sam pričao! Uglavnom je to bilo tako, bar na nekom početku. Ja sam to prepoznavao kod sebe ali sam mislio, pa dobro, ima i takvih ljudi. I najviše to objašnjavam tom svojom velikom introvertnošću jer to nije dospevalo do mene – da je biti gej nešto loše. I onda mi je naročito u svemu tome pomogla serija *Will and Grace*, kao što je i mnogima, jer to je bio prvi susret sa time. To je bio prvi model, tako bih rekao, prvi model tog nekog homoseksualca. I ne samo što se dešavalo u toj seriji nego i ta prihvaćenost homoseksualnosti u Americi. Ja sam tada imao oko 12 godina (Nebojša, 28, Beograd).

Neki od odgovora ispitanika/ca govore o parcijalnim predstavama koje su imali o homoseksualnosti, o tome kako su pojedina saznanja koja su dobijali putem medija ili popularne kulture oblikovali njihove početne identifikacije i odnos prema drugačijoj seksualnoj orijentaciji. Neke ispitanice su spominjale kako je prva osoba za koju su saznali da je lezbejka, aktivistkinja Lepa Mladenović, što je za njih bila krucijalna informacija – saznanje da u zemlji postoji žena koja se javno deklariše kao lezbejka.

Može se zaključiti na osnovu izjava ispitanika/ca ovog istraživanja, da je procesualnost važna karakteristika identiteta, da je biseksualnost česta u toku života jedne LGBTQ osobe kao i da se artikulisanje i formiranje neheteroseksualnog identiteta događa i u odrasloj dobi. Ovi podaci su važni jer dekonstruišu narativ po kome je seksualnost fiksna kategorija, na čemu su bazirane heteronormativne predstave o heteroseksualnosti kao prirodnoj, normalnoj i nepromenljivoj ljudskoj osobini. Način na koji neko shvata svoj identitet zavisi od brojnih faktora kao što su prethodno životno iskustvo, zatim zavisi od porodice i dostupnosti modela za samoidentifikaciju, stigmatizacije datog identiteta u posmatranoj sredini, ali zavisi i od ličnih stavova ispitanika o tome kako žele sebe da označe u različitim kontekstima. Takođe, ispitanici/e u ovom uzorku određuju svoj identitet i u odnosu na druge odrednice unutar samog „lezbejskog“, „biseksualnog“ ili „gej“ identiteta, bilo da su u pitanju kategorije *butch*, *femme*, „aktivan“, „pasivan“, o čemu će biti više reči u poglavlju o istopolnim zajednicama.

Vidljivost identiteta i nasilje – privatna i javna sfera

Diskriminacija i nasilje koju trpe LGBTQ osobe u Srbiji je višestruka – ona se kreće od fizičkih napada i pretnji do negiranja i opšte klime ćutanja o homoseksualnosti koja stvara osećaj izolacije i odbačenosti. U ovom uzorku ispitanici/e su odgovarali na pitanje *Šta osećaš kao najveću diskriminaciju/nasilje povodom svoje seksualne orijentacije i rodnog identiteta?* Odgovori obuhvataju nekoliko najčešće navođenih oblika diskriminacije/nasilja koji se odnose na prostor javnog bilo da je u pitanju ulica ili neki drugi oblik izloženosti, zatim na nasilje u porodici i na poslu.

Iskustva i stavovi LGBTQ populacije pokazuju da se radi o raznim oblicima vidljivog i nevidljivog nasilja. Ispitanici/e u ovom uzorku su bili u nekoliko slučajeva žrtve fizičkog nasilja ali kod većine je postojao strah od nasilja iako nisu bili direktno žrtve napada – tako da nasilje uključuje i strah od nasilja (Kuhar i Švab, 2005: 11). Takođe, čest je slučaj i da osoba tvrdi da se ne oseća ugroženom ili da nikada nije imala slučaj diskriminacije povodom svoje seksualne orijentacije ali je analizom životne priče jasno da u svojoj istoriji ima dosta cenzurisanja, pritisak da se ponaša heteroseksualno ili druge oblike skrivanja svog identiteta koji zahtevaju napor i strategije da se ta nevidljivost održi. Potreba da se vlastiti život posmatra iz uloge ne-žrtve je dosta izražen ali i razumljiv jer pozicija žrtve nosi sa sobom ideje o slabosti i ranjivosti koje često mogu da pojačaju osećaj stigme. Tako da rezultati pokazuju da heteronormativnost nije uvek osveščena kao vrsta diskriminacije i društvenog pritiska. Dalje, skoro kod svih ispitanika/ca je uočeno da osoba brzo nauči strategije skrivanja tj. razotkrivanja sopstvene seksualnosti kako bi izbegla samo nasilje. Radi se o čitavom nizu (auto)cenzura povodom toga kako izgledam, kako hodam, kako sam obučen/a, kakva mi je frizura, kako se izražavam, gestikuliram, u kom rodu govorim o sebi, koga spominjem, ko mi je partner/ka, s kim se družim, itd.

– “U busu, u kafiću, svesna sam da ljudi posmatraju. I zavisi kako kad i zavisi gde sam i dal’ osetim dal’ mogu da reagujem ili ne. U svakom slučaju ja sam se navikla na to ali mi je u isto vreme i neprijatno. Pogledi, prosto ti je neprijatno kad osetiš da neko zuri u tebe, mlađi, stariji, nema pravila. I gomilu puta sam čula komentare ili mi neko kaže, obrati mi se u muškom rodu ali na to već reagujem. I kad ih ispravim, onda se izvinjavaju. A što se tiče komentara, pričaju među sobom ali ih čuješ, kao: *Jel’ ovo tip ili*

riba, šta je ovo?” (Ivana, 29, Beograd).

Jedna od najčešćih strategija preživljavanja jeste strategija dvostruke vidljivosti ili parcijalne vidljivosti identiteta, jer se osoba prikazuje spoljašnjem svetu u jednoj „cenzurisanjoj verziji sebe“. Važno je naglasiti da su sve ove strategije nastale kao odbrambeni mehanizmi u odnosu na spoljašnju homofobiju, da su one u datim okolnostima itekako bile smislene za osobu i neophodne kao oblik samozaštite. U tom smislu sve strategije su imale svoju funkciju. Takođe, česta je percepcija kod LGBTQ osoba da su osećali nedostatak nečega: “(...) negde paralelno u svom bivstvovanju osećam ogromni nedostatak i nešto za čim ja tragam i tragajući dođem do feminizma (...) To su bili odgovori koji su meni tada potrebni, a feminizam može da da neke odgovore o tome ko sam ja i da popuni taj neki deo koji stalno nedostaje – ima stalno neki deo gde nešto tu meni nije jasno. Onda mi je naravno bilo lakše da u tom *settingu* i upoznam neku ženu – da nisam bila u tom *settingu* verovatno bi bilo malo teže. I sećam se kad sam se zaljubila u tu svoju prvu curu da mi je onda sve postalo kristalno jasno. I znam da mi je bilo jako smešno kako mi to nikad nije palo na pamet, kao teorijska opcija – a onda mi je posle bilo jasno i zašto mi nije palo na pamet” (Aleksandra, 43, Beograd). Paralelizam koji ispitanica opisuje se odnosi na prepoznavanje dela sebe koji je “uspešno” cenzurisan, sakriven od osobe ali koji zahteva određenu vrstu prepoznavanja da bi se ispoljio, prepoznavanja koje zavisi od postojanja društvene vidljivosti lezbejskog identiteta.

Čest je slučaj i namernog prkosa osobe protiv heteronormativnih okvira. Ova strategija se može nazvati strategijom osvešćenog bunta, jer osoba percipira svoj položaj kao deo šireg konteksta i politički deluje u njemu. To može biti autovanje, provokativno iskazivanje seksualnosti i žudnje ili prosto transparentnost povodom sopstvene LGBTQ pozicije u društvu. Ova strategija je veoma bitna jer štiti osobu i ujedno gradi kolektivnu predstavu o društvenoj grupi koja je prisutna ali je nevidljiva – neheteroseksualne osobe moraju na neki način da se izbore za svoje mesto u javnom prostoru.

Kada se radi o vidljivosti identiteta, model koji je dosta čest jeste da osoba živi u “dva sveta”, da ima osobe, najčešće neku LGBTQ zajednicu, koja zna za njenu/njegovu seksualnu orijentaciju i svet osoba koji ne znaju. Na taj način, komunikacija je podeljena, i postoji stalna autocenzura ponašanja. Kao što je spomenuto, ono što je

uobičajeno jeste da osoba ne shvata takvu vrstu laži kao opterećenje jer je već navikla da tako funkcionira u svakodnevnom životu i na pitanje o tome da li oseća diskriminaciju, ovakvu vrstu autocenzure ponašanja ne navodi kao oblik diskriminacije. Međutim, dok god postoji homofobija u društvu, pretpostavka je da će strategije koje osoba koristi biti segregacija i skrivanje jednog dela svog identiteta. U životnoj priči Tamare ta podela na “dva sveta” je jasna i ona je dosta uslovljena njenom pozicijom roditelja, jer ta pozicija zahteva veći stepen cenzurisanja. Jedna od strategija kada se radi o vidljivosti jeste pored svesne konfrontacije sa širim kontekstom, i strategija “edukacije” okoline, gde osoba pokušava da razgovorom utiče na širu zajednicu.

LGBTQ identiteti sa sobom nose i različite strategije “prolaska” uz pokušaj regulacije okoline i značenja koji mogu biti pripisani osobi. Kada se radi o značenjima, postoji osećaj da su značenja nejasna jer ona zaista u društvenom smislu i mogu biti nejasna: “Kod stigmatizovanih se uvek javlja taj osećaj: da ne znaju šta drugi ‘zaista’ misle o njima (...) Tokom kombinovanih kontakata, stigmatizovana osoba će možda imati osećaj da je u centru pažnje, i da mora ispoljiti samopouzdanje i voditi računa o utisku koji ostavlja u stepenu i u područjima ponašanja gde procenjuje da drugi to ne čine. Isto tako, verovatno će je pratiti osećaj da su uobičajene mape za svakodnevnu interpretaciju događaja narušene” (Gofman, 2009: 26).

Kada se radi o vidljivosti LGBTQ osoba u **porodici** životne priče ispitanika/ca se razlikuju. Reakcije roditelja su ili veoma burne u početku i oni se nikada sasvim ne pomire sa homoseksualnim, biseksualnim ili trans identitetom svoje dece ili prolaze kroz dugotrajne procese negiranja, dok na kraju neki to delimično ili potpuno ne prihvate. U pitanju su fazekrozkojeroditeljiprolazeuprihvatanjuidentitetasvoje dece (pogledati Mršević, 2015a). Nekada, proces prihvatanja traje i godinama. Čest je slučaj da roditelji znaju da su njihova deca neheteroseksualna, ali se pretvaraju da to ne vide i izbegavaju razgovor na tu temu.

U ovom uzorku, od 46 ispitanika/ca kod 11 roditelji potpuno prihvataju njihovu seksualnu orijentaciju i način života. To znači da o tome mogu otvoreno da razgovaraju, da su roditelji upućeni u njihove izbore partnera/ki i znaju za njihove prijatelje koji su LGBTQ. Međutim, skoro polovina od ovih priča govori o tome da prihvatanje od strane porodice nije teklo „glatko“ niti brzo – u nekim slučajevima osoba je imala brojne strahove koji su nekada trajali godinama, razvijala neuroze, a i sama porodica je nakon

autovanja deteta često prolazila kroz period krize. Najčešće je proces prihvatanja trajao po nekoliko godina, nakon čega je dolazilo do integrisanja i uspostavljanja novih porodičnih odnosa, koji je često bio praćen i povećanjem bliskosti među članovima. Naravno, neki ispitanici/e su imali sreću da im roditelji budu podrška od samog početka kada su se autovali ili kada su roditelji sami primetili znake drugačijeg ponašanja. Dalje, 10 ispitanika/ca ima roditelje koji delimično prihvataju njihovu seksualnu orijentaciju. To znači da roditelji imaju saznanja ali ne mogu o tome otvoreno da razgovaraju ili imaju povremeno negativne komentare sa ili bez postavljanja ograničenja i zabrana. Najčešći scenario jeste da majka zna a otac ne, ili da majka bude prva osoba kojoj je moguće autovati se nakon čega ona nekada kaže ocu, a u nekim slučajevima otac nikad ne sazna (istraživanja pokazuju da se LGBTQ osobe lakše autuju majkama, i da adolescenti imaju uglavnom pozitivniji odnos prema majkama nego prema očevima). Takođe, mnogi od ovih slučajeva govore o paralelnom procesu postojanja diskriminacije od strane porodice (negiranje i relativizacija homoseksualnog ili trans identiteta, očekivanja da osoba stupi u brak, da se dobiju unuci i produži loza, do pretnji ukidanjem nasleđstva ili ucene da će se roditelj razboleti/umreti) ali ujedno i prihvaćenosti deteta kada se radi o drugim aspektima života. U takvim slučajevima, jasno je da porodična dinamika zavisi od toga koliko su deca prihvaćena jer ispitanici/e govore o tome koliko je to uticalo na odnos bliskosti sa članovima porodice. Oko 10 ispitanika/ca nisu autovani roditeljima i uglavnom nemaju blizak odnos sa njima iako neki od tih roditelja imaju saznanja o njima i iskazuju otvoreno neprijateljstvo u vidu pretnji izbacivanja iz stana i ukidanja finansiranja. Nekoliko osoba je spominjalo da su se tokom odrastanja plašili i fizičkog nasilja od ostalih članova porodice (otac, stariji brat, ujak). U ostalim slučajevima ispitanici/e nemaju kontakt sa roditeljima duži niz godina ili se nisu izjasnili/e. Izjave ispitanika/ca ilustruju ove različite aspekte odnosa sa porodicom:

„Mislim da moja mama još uvek misli da ću ja jednog dana da se oženim i da ću imati ženu i dete. Nekako, oni se uvek nadaju, pa makar u 50-oj, a kad si muškarac pretpostavlja se da kao imaš vremena. Verujem da je pritisak veći kad si žensko dete. Po njoj ja sam strejt, ona nema pojma o meni, iako povremeno pomislim kako je moguće da ne zna, kako je moguće da ne posumnja, pa nemam devojke, ne spominjem žene nikad, nikada nijednu nije upoznala, jer mene baš smara da joj plasiram sve te priče.

Ono što je najnapornije u svemu tome, nije to stalno izmišljanje gde si i šta si, jer ja ne živim sa njom i ne moram da joj se pravdam, jesu ta njena očekivanja, ta njena sumanuta nada da ću ja imati porodicu, ženu, sve što ide uz taj paket. To sve užasno opterećuje“ (Jovan, 24, Beograd).

„Ona je to navodno ove godine prihvatila ali mislim da nikad neće. To je više bilo na moju opasku šta je ljubav i da ona kao roditelj mene zapravo ne voli i može samo da laže sebe govoreći da me voli, jer ona to ne pokazuje, ljubav nije to što ona priča jer apsolutno neprihvatanje osobe odnosno deteta onakvo kakvo jeste, nije ljubav! Znači, ja to ne mogu da prihvatim, da me neko voli i da me je rodio, a da me ne prihvata – to je onda laž. Tako da je ona prvi put navodno razmislila tog dana kad sam joj ja to po ko zna koji put rekla, da ona mene ne voli praktično od tog saznanja, da želi da od mene napravi nekog drugog, da želi da ja budem neko drugi. To je poništavanje ličnosti apsolutno. Ti ne smeš da menjaš nekoga, ti možeš da ukažeš nekome, da kažeš neko svoje mišljenje a negde moraš da menjaš sebe zapravo. Tako da je ona pokušala da ja budem neko drugi, sve vreme je insistirala da mi pokvari sve veze sa devojkama tako što me je pasivno agresivno psihički kinjila i maltretirala za svaki izlazak“ (Anja, 43, Beograd).

Marija je biseksualna i živi sa svojom partnerkom. Ona opisuje standardne stereotipe koji se javljaju prema biseksualnim osobama a koje reprodukuju njeni roditelji:

„Moja porodica neguje tu emocionalnu zavisnost, kao svi smo zajedno, ne sme porodica da se odvaja i tako. A ja sam se uvek odvajala, na razne načine. I onda je moja majka videla da ja hoću da odem. I onda mi je u tom trenutku rekla jednu groznu stvar – rekla mi je: *Ja znam da je Ivana lezbejka, i ja ću to reći njenim roditeljima*. Optužba je bila kao da je Ivana, moja tadašnja devojka, mene uvukla u to, što je tipično, to sam kasnije videla iz drugih iskustava, da roditelji okrive tu prvu devojku, kao ona je *Ta* koja te uvukla u taj grozni svet. I ja sam govorila da to nije tačno, ja sam govorila da ona nije lezbejka, da mi nismo zajedno i tako dalje. Ja sam bila u strahu da će ona stvarno nešto da uradi. Ja ne znam da li je to bila pretnja, ja nisam smela da rizikujem zbog nje. Što se mene tiče, znaš, bilo mi je neprijatno što pričam sa kevom o tome. Mada smo mi pre bile dosta bliske na temu mojih partnerskih odnosa, ali sa muškarcima. Tako da je to sve nekako, onako muljavo prošlo. Ja nisam živela tada sa njima u stanu, jer sam počela da

živim sama od svoje dvadesete godine. Ja sam imala tu privatnost, verovatno su nekako prećutno i znali posle toga pa zato i dan danas ne dolaze kod mene. Dođu jednom u sto godina, iako svi živimo dosta blizu. Ali oni bukvalno nekako neće...sve je to super, mi se volimo, divno, ali oni ne ulaze u moj prostor i to je to. I kasnije sam ja mami rekla kada je prošlo više godina, rekla sam joj u besu, iz neke želje, jer me terala da budem sa nekim majmunom alkoholičarem i podržavala tu vezu i kao samo da ima penis, samo da ima penis. I onda sam ja dobila nervni slom, rekla joj svašta, i tako. Ona ignoriše da sam ja bi. U stvari, mislim da je biseksualnost najveći problem. To je ono – lako je da te svrsta u jednu ili drugu kategoriju, kao gej si, lezbejka si, bolesna si, homoseksualna, jebi ga, takav ti je kvrc bio u hromozomima, ili si sa druge strane, normalna i strejt. Ali biseksualnost, to je kao noćna mora, to je kao, pa vidiš da možeš sa muškarcima, zašto nisi sa muškarcima?! Ja znam da je to njima najveći problem, njih to najviše zbunjuje (...) Kad se uvedu žene oni to vide kao neku moju seksualnu devijaciju, eto.

I: Da li su imali neke restrikcije ili je to bilo samo emotivno ignorisanje?

Više ignorisanje. Restrikcije ne, jer imam takav odnos sa njima, ja sam njih dosta stavila na mesto, i ja nedam tu. Njima je dosta stalo do odnosa sa mnom i onda imamo prećutni dogovor –ne diraš me ne diram te – i bavimo se svim drugim stvarima osim tim problemom“ (Marija, 37, Beograd).

U većini životnih priča pokazuje se da članovi porodice već imaju neka saznanja o seksualnosti osobe:

“Manje više svi znaju za mene. Moja mama me mnogo puta pitala, ali naravno da sam ja uvek rekao *da nisam*, jer sam se plašio. I onda, ja sam se prvo autovao sestri i kada sam joj se autovao, ona je rekla: *Znala sam!* Znaš, oni uvek znaju samo im je toliko prestrašno da uvek poriču, tako im je lakše. Onda me ona posle godinu dana autovala mami i tati. Onda su me oni zvali i rekli da ja više nisam njihovo dete, izbacili su me iz kuće na nedelju dana, a onda me zvali da se vratim. Tata mi je rekao kako više nikada neće moći da se poljubi sa mnom jer ja pušim kurac. A sećam se da me mama prvo pitala, jesi li ti muško ili žensko, jel’ jebeš ili si jeban, jer ako jebeš onda OK, a ako si jeban onda kuku meni. A niko me nije pitao – *Kako si ti?* – to uopšte nije bila tema, nego da li si ti muško ili žensko, bože! Onda pitanja: *Koliko ih je bilo?* Nisam joj odgovorio na to. Ali me neuropsihijatrica pitala da li više volim da budem aktivan ili pasivan, i ja sam rekao svejedno, ali slagao sam je jer tad sam više voleo da budem

pasivan (Dejan, 32, Beograd).

Porodica često zna za LGBTQ identitet svoje dece, samo ima svoje mehanizme i strategije kako se nosi sa tim. Poricanje je klasična strategija porodice i to je na neki način poruka osobi da ne progovori, čime se porodica od mesta sigurnosti pretvara u mesto ćutanja i nasilja. Čak i kada saznaju, članovi porodice često negiraju, ucenjuju ili odbacuju LGBTQ osobe, čime teže korigovati narušeni pogled na svet. Kada to nema efekta tj. ako osoba ne podleže pritisku i korekciji, onda sledi ili potpuno odbacivanje, izbacivanje iz kuće, isključivanje iz naslednog prava, ponižavanje ili neki ekstremniji oblik nasilja, ili postepeno prihvatanje, dok se situacija vremenom ne stabilizuje. Često se dešava scenario postepenog prihvatanja, s tim što nije nimalo bezbolan za obe strane. Proces postepenog prihvatanja podrazumeva često duže vreme – iako osoba na kraju dobije neki vid podrške, često prođe kroz bolan proces početnog odbacivanja, dok ostali članovi porodice takođe prolaze kroz svoj proces suočavanja sa (auto)homofobijom.

Od ispitanika u ovom uzorku, koji su odlučili da se autuju svojim roditeljima, ima nekoliko slučajeva gde je podrška postojala od starta, tj. roditelji su već imali određen kapacitet ili odluku da svoje dete neće odbaciti, kao što je slučaj Krisa. Takođe, čest je slučaj da porodica partnera/ke prihvata vezu između dve osobe, ali ta podrška je najčešće prećutna i neartikulisana i ona iako se aktivno izražava kao podrška, često ne sadrži imenovanje tog odnosa kao partnerskog, kao što to opisuje Saša u svojoj priči: “Nikad se nije govorilo *tvoj dečko* ili *tvoja devojka*, ali se to podrazumevalo jer idete zajedno na more, idete tamo i vamo. To sa njenim roditeljima je bilo prijatno iskustvo – prijatnije je bilo sa njenima nego sa mojom kevom” (Saša, 34, Beograd).

Ono što je najzanimljivije zapažanje kod autovanja roditeljima ili prijateljima jeste da ljudi koji su bliski sa LGBTQ osobom prolaze kroz sopstveno suočavanje sa društvenom homofobijom. Kako je to opisano kod Gofmana, stigma ima tendenciju da se prenosi na one s kojima su stigmatizovani u bliskim odnosima – “problemi sa kojima se suočava stigmatizovana osoba šire se u talasima, koji su smanjenog intenziteta” (Gofman, 2009: 40). Kako je opisala jedna ispitanica ispada da se oko jedne LGBTQ osobe stvara čitav krug ili krugovi osoba koje moraju da nauče strategije sopstvene borbe sa homofobičnim okruženjem. Sledeće izjave govore o problemima sa kojima se suočavaju sami roditelji, ali i odgovornost koju to stvara kod LGBTQ osobe prema bliskim ljudima:

„Ja sam imala dosta drugarica iz tog malog mesta odakle sam. Ponekad me u Beogradu ponese to, kao: *E baš me briga onda ću da kažem*. A onda skontam, šta ako kažem, šta ja imam sa tim ili oni, pošto nismo toliko bliski više, vidamo se baš retko, one su udate, imaju decu i sve to. I onda kontam da moji žive tamo, moj brat i roditelji i njima će biti bezveze. Moja porodica zna i oni moraju da paze isto“ (Maja, 37, Beograd).

“Ako ja rešim da se autujem onda i moji roditelji moraju da se autuju, svojim prijateljima, poznanicima, rodbini, a sreća pa nismo bliski sa njima” (Aleks, 22, Kraljevo).

“Ja imam roditelje i mlađeg brata, mislim da oni na primer nisu ništa liberalniji od nekog proseka, ajde da kažem od Beograda, neću da kažem cele Srbije. I mama i tata su sada u penziji, imaju srednju školu, oboje su radili kao radnici u jednom preduzeću. Mislim, to kako je prošlo moje autovanje mislim da to ima dosta veze sa tim kakvi su odnosi bili pre toga. Nekako, celi moj život oni su bili užasno podržavajući prema meni, tako da mislim da sam i odrasla u tom nekom dosta privilegovanom okruženju, jer prvih pet godina dok se nije rodio moj brat ja sam bila jedinica i sve je bilo nekako podređeno meni i bili su nekako baš brižni roditelji. Ja sam planirala i planirala kako da im kažem, to je bilo negde kad sam upisala faks, zapravo ubrzo kad sam ja samu sebe počela da doživljavam kao lezbejku, i odmah sam osetila potrebu da to njima kažem – tada sam živela još uvek sa njima. I nekako nisam to mogla da prevalim, nekako dugo dugo, meseci su trebali, tako da sam se baš mučila, bukvalno svaki dan hoću da im kažem, hoću da im kažem. I onda je bila neka situacija, gde je trebalo da saopštim skroz nešto drugo mami i meni je to samo izletelo. Samo sam rekla: *Mama, ja sam lezbejka*. I njena prva reakcija je bila: *Znala sam*, a druga reakcija je bila: *Nemoj da kažeš tati i bratu*. Odmah je imala potrebu da mene zaštiti od njihove reakcije ali nekako i njih, jer to je sad kao velika stvar i tako. Ja sam počela da plačem – kako sam to izgovorila, sva tenzija je izašla iz mene, ja sam ceo taj dan preplakala. I ona je bila kao super taj prvi dan, tešila me, govorila da je sve u redu, da me voli, sve je bilo super. Ali nju je to stiglo sutradan i baš joj je bilo loše jedno vreme. Ja sam joj tada obećala da neću reći, jer ajde ovo je velika stvar, dok ona to malo prihvati, pa hajde, idemo njenim ritmom. I to je trajalo jedno dva meseca da je ona bila baš loše, užasno je smršala, znaš kad su svi sa strane provaljivali da nešto nije u redu. Međutim, dobra stvar je bila što je ona rekla svojoj najboljoj drugarici, koja je imala super reakciju – ona je rekla: *Ja o sreće da smo*

ti i ja (smeh). Ona je bila jako podržavajuća tako da je moja mama imala s kim da priča i to je užasno važna stvar – mislim da većina roditelja nema s kim da priča o tome, jer one su svakodnevno pričale i to je nju izvuklo. Onda sam ja otišla na neki seminar, bila je neka letnja škola sećam se da sam bila dve tri nedelje van kuće, i dok sam bila tamo, ona je rekla tati. Ja sam tada bila jako ljuta na nju što je to uradila, jer htela sam ja da mu kažem, ali s druge strane, olakšala mi je, zato što je ćale isto pao u krevet. Uzeo je bolovanje, nije išao na posao, to je baš bila drama (smeh). Ja sam tada osećala užasnu krivicu, užasnu! Jer kad sam se vratila ćale me dočekaao na vratima, to nikad neću zaboraviti i samo me zagrlio i onako grčevito me držao, i ja sam pomislila neko je umro ili šta se desilo (smeh) – i on mi je rekao nešto tako: *Ti si tatina ćerka, volim te*. I tako, nešto jako podržavajuće mi je rekao i ja sam skontala. I šta ja znam, osećala sam jaku krivicu jer on je tad završio u hitnoj pomoći, dobio visok šećer koji ima dan danas, tako da sam dugo vukla krivicu zbog toga“ (Jasmina, 41, Beograd).

Ovakvi primeri govore o tome da postoji velika tenzija oko autovanja roditeljima i ostalim članovima porodice koja se ne tiče samo unutrašnje dinamike i posledica koje će autovanje imati na samu dijadu roditelj – dete. Radi se o mnogo široj društvenoj situaciji, u kojoj su roditelji usled izražene homofobije u društvu prinuđeni da se sami „autuju“ okruženju, rođacima, komšijama, prijateljima – zapravo, oni se autuju da su roditelji LGBTQ dece.⁸⁰ O tome koliko je to teško i osetljivo za njih govore slučajevi koji se u poslednjih godinu dve pojavljuju u medijima, gde roditelji iznose svoje ispovesti o stigmatu koju nose.⁸¹ Na taj način, posmatrajući društvene posledice heteroseksizma i izraženih seksualnih predrasuda može se reći da oni pogađaju mnogo veći broj ljudi, da se ne radi samo o pojedincima već o čitavim porodicama i socijalnim mrežama koje su narušene usled stereotipa prema LGBTQ pojedincima. Posmatrajući celokupni društveni sistem to je razumljivo jer su društveno znanje, oblici socijalizacije, kao i formalno obrazovanje zasićeni heteronormativnim pogledom na svet, koji isključuje Drugost i samim tim lezbejke i gejevi ne mogu biti

⁸⁰ „Roditelji su i sami deo i produkt društvene homofobije, za koju nisu ni dovoljno obučeni, niti opremljeni znanjem da se izbore“ (Mršević, 2015b: 88).

⁸¹ O stanju LGBT prava u Crnoj Gori u poslednjih nekoliko godina sve više se govori u medijima. Jedan ohrabrujući fenomen jesu povremene ispovesti roditelja („Majka LGBT devojke. Samo javna podrška znači“, 2017).

viđeni na afirmativan način: “Roditeljima ni na jednom nivou njihovog formalnog obrazovanja, niko nikada nije rekao da homoseksualnost niti koga povređuje niti ugrožava bilo čija prava” (Mršević, 2015b: 87).

Što se tiče sfere **zaposlenja i radnog mesta**, osoba najčešće bira svoj posao rukovodeći se materijalnim interesima i napredovanjem u karijeri, dok seksualna orijentacija utiče na odnose na poslu. Najčešća strategija jeste strategija potpune nevidljivosti. Nevidljivost ne znači samo da osoba ne može da govori o pojedinim aspektima svog života, na primer o svom partneru/ki, o tome s kim ide na letovanje ili s kim će da provede to veče, već se ta strategija odnosi na potpuno izbegavanje komunikacije i odnosa. Ova strategija je posebno izražena u situaciji gde osoba ne može da izbegne ili prekine odnos – posao je mesto na koje moraš da dođeš i sledeći dan i suočiš se sa istim ljudima a od tog posla zavisi tvoja egzistencija. Ispitanica koja radi kao programerka u velikoj firmi, živi sa svojom partnerkom, opisuje jednu od tih situacija:

„Ja na poslu o tome ne pričam jer je tamo atmosfera onako, malo srpska, balkanska.

I: Pitaju te da li imaš dečka?

Kažem *Da*, ali ne preciziram. Ali baš sam razmišljala šta da kažem, kako da se predstavim, ako neko krene da ulazi u detalje, ne mogu da kažem: *Šta te briga, nemoj da me pitaš*. Vremenom se uspostave takvi odnosi, pogotovo što s tim ljudima provodiš po 12 sati. Ali, pošto sam ja do sada stalno menjala ekipe, budem nekoliko puta s njima i neki od njih odmah pitaju, a njihovo pitanje je: *Jesi li udata*, to je ono tipično. Ja kažem *Nisam* i tako. Ali nekako kao da možda i svi znaju zato što me više niko ne pita. Sa ovom ekipom sam godinu dana i oni me nisu nikad ništa pitali.

I: A to je čudno?

Pa čudno je, jer ja stalno pričam telefonom sa nekim i izlazim napolje. A tamo, u firmi, pravilo je da ako izlaziš napolje i pričaš sa nekim, onda ti je to dečko. Jer obično se tako odvajaju ljudi – ako pričaš sa ortacima onda sediš tu, a čim izlaziš napolje znači ti imaš nekog. Tako da pretpostavljaju da ja imam nekog iako ja nju ne spominjem. Jednom je ona došla na posao tako da ja mislim da oni znaju devedeset posto (...) Ja se ne intimiziram preterano. Jer ako sad krenem ja njih da ispitujem o njihovom životu krenuće oni mene o mom, tako da držim neku distancu. Da smo okej i da imamo profesionalni odnos“ (Magda, 39, Beograd).

Materijalna sigurnost i zaposlenje su jedne od najbitnijih stavki za život trans osoba u Srbiji. Kao što je već rečeno, problem sa izmenom ličnih dokumenata je u tome što je u Srbiji moguće promeniti lična dokumenta (što uključuje promenu imena i matičnog broja) tek nakon hirurške intervencije. Dakle, ceo period do operacije, za trans osobu je period kada mora da koristi stara dokumenta što predstavlja prevelik izazov i stres i zahteva stalnu izloženost. Dodatni problem, ako se osoba odluči na hormonsku terapiju i operaciju izmene pola, jeste što osoba mora biti finansijski stabilna jer sama plaća troškove hormonske terapije koju uzima do kraja života. Međutim, finansijska stabilnost nije dovoljna, već je potrebno i poslovno okruženje koje je, bar donekle, senzibilisano za proces tranzicije kroz koji osoba prolazi. Nemogućnost nalaženja novog posla, zadržavanje starog posla nakon promene pola i okruženje sa kolegama/inicama koje osobu znaju od ranije, su izazovi sami po sebi, što rezultira time da trans osobe ili rade na poslovima ispod svojih kvalifikacija ili traže poslove za rad od kuće ili su nezaposleni. “Javnost i dalje, najčešće, ne pravi razliku između transrodne/transseksualne i LGB populacije, te su ove osobe česte žrtve homofobičnog (i transfobičnog) nasilja, zbog čega se često sele u druge, veće gradove. Istraživanje u našoj zemlji je pokazalo da veliku teškoću predstavljaju institucionalna nevidljivost i administrativne teškoće i diskriminacija prilikom administrativnih procedura, koje mogu veoma dugo trajati, a direktno su vezane za nemogućnost zapošljavanja ili nužnost prihvatanja poslova koji su ispod njihovih kvalifikacija, pre nego što se procedura završi (Zulević, et al, 2015).

Kada je u pitanju svakodnevni život, ono što su iskustva LGBTQ osoba u gradovima i manjim mestima van Beograda, jesu čest osećaj usamljenosti, nedostatak komunikacije i razmene iskustva sa drugim neheteroseksualnim osobama, nedostatak događaja koji okupljaju i koji se bave LGBTQ tematikom, osećaj preterane izloženosti i nedostatak anonimnosti (“svi te poznaju”, “svi će saznati”), strah da će doći do diskriminacije, naročito u porodici, što je kod nekih osoba pojačano generalnim osećajem neizvesnosti života usled ekonomske zavisnosti i siromaštva. Osećaj usamljenosti osobe najčešće prevazilaze različitim strategijama, putovanjima do Beograda ili drugih gradova (Novi Sad, Niš), u kome je donekle moguće zadovoljiti potrebe za socijalizacijom sa LGBTQ zajednicom. Međutim, taj osećaj izolovanosti je često pojačan materijalnim aspektom života, jer ispitanici/e ovog istraživanja, u

gradovima van Beograda, najčešće nemaju dovoljno resursa da mogu da pokriju troškove putovanja i da posećuju različite događaje u Srbiji ili van nje. U tom smislu njihove pozicije se razlikuju, pa dok recimo osoba koja na osnovu svojih primanja može da se svrsta u “viši sloj”, svoj život sasvim drugačije percipira i ne oseća toliko “stege” manjeg grada u kome radi i živi jer često putuje, dok ostali ispitanici najčešće imaju alternativne strategije preživljavanja. Ispitanik koji živi u Kragujevcu i nema stalni posao, koristi socijalne mreže, poznanstva sa LGBT i feminističkim aktivistima /kinjama iz zemlje i regiona, i na taj način nadoknađuje potrebu za kontaktima i putovanjima (putuje na različite seminare i festivale). Njegov osećaj je da mu je ta vrsta povezanosti mnogo važna i da mu pomaže da prevaziđe osećaj izolacije: “Malo vadi ta cela priča oko aktivizma, malo ti daje mogućnost, ne toliko materijalno, nego da se osetiš bolje, da upoznaš druge ljude, da negde odeš, da ne budeš stalno tamo, daje ti mogućnost da razmišljaš o nekim drugim, globalnijim stvarima, a opet provincija dosta utiče na tebe da ne možeš baš da se snađeš svuda, gde ljudi znaju neke fore, a ti si malo van tih tokova. A unutrašnjost je i dosta siromašnija od Beograda. Ja napravim uvek neku kombinaciju, uštekam neke pare, odem negde (...) I naravno u Kragujevcu ne postoji gej aktivista koji je javan svima, to ne postoji. A možda ja volim da istjeram svoje i da mi bude prijatno, da se ne obazirem sad na to, ako hoću da se poljubim sa nekim, da li neko sa strane gleda ili da li će neko da me bije. Ali nisam inače u fazonu, da sam pravio neke ekscese – mislim nosim ja roze šorts, to je kao ekstra eksces. To je možda najveći trip, jer oni zapravo očekuju kada vide gej osobu, da im ona deluje kao gej, da je uplašena, možda ne i da je feminizirana, ali da je uplašena. I kada oni to ne primete kod mene oni se parališu, sklanjaju je, imaju trip, jer sam ja baš u fazonu kao: *I, šta, hoćeš da me biješ, bravo!* Mislim nisam nikad imao takvu situaciju, ali možda jer ja ostavljam taj utisak da bih možda mogao tako nešto da kažem“ (Nemanja, 37, Kragujevac).

Gej, lezbejski, trans i biseksualni identiteti (razlike i specifičnosti)

Rodni identitet ima različito značenje u smislu toga kako ga percipiraju gejevi i lezbejke u poređenju sa trans osobama: “Dok za neke ljude rod igra vrlo važnu ulogu,

drugi žele da ga u celosti odbace kao pojam i prevaziđenu kulturnu tvorevinu. S jedne strane, postoji tendencija oslobođenja od klasifikacije roda, a sa druge, snažna borba za slobodu biranja roda i življenja roda, jer rod za neke može biti ključ onoga što jesu i kako se osećaju. Drugim rečima, rod je poput jezika koji se uči, koga neki ljudi govore i prihvataju, a koga neki negiraju i/ili nadilaze, kreirajući vlastiti spektar identiteta, izražavanja, uloga i normi” (Milenković, 2015: 28).

Percepcija roda, odnosno pola u slučaju trans populacije, je jedno od ključnih mesta povezanih sa njihovom diskriminacijom. Vidljivost trans identiteta je skoro neminovna kada se njihova lična dokumenta ne poklapaju sa onim kako se osoba rodno deklariše i taj problem nije ni izbliza adekvatno rešen u Srbiji. Za cis osobe⁸², ove situacije su skoro pa nezamislive, u poređenju sa čitavim nizom situacija u kojima se može naći jedna trans žena u svakodnevnom životu: “Cela grupa ljudi NEMA PRAVO NA DOKUMENTA. Mislim, da, tehnički, imam ja dokumenta, ali svaki put kada sam primorana da dam ličnu kartu bivam prisilno autovana. Na šalteru u pošti ne mogu da podignem novac kada mi majka pošalje, niti da uplatim sama sebi novac na račun u banci, zato što mi ne veruju da sam to ja. Nije im jasno: kako muško u ličnoj karti, a žensko uživo? Uvek moram da prolazim kroz prisilno autovanje, gde sam primorana da objasnim da sam trans žena, kao i kroz ponižavajuću proveru, gde se dvoje, pa troje, pa četvoro šalterskih radnika okuplja oko mene i gleda čas u moju ličnu kartu, čas u mene i pokušava da provali, jesam li to ja ili ne. Da ne spominjem koliko vrata mi je zalupljeno pred nosom kad sam pokušala sa ovom ličnom kartom da se zaposlim ili iznajmim stan” (Sajzor, 2017: 11).

“Prisilno autovanje” koje se ovde spominje, je svakodnevna situacija za mnoge trans osobe, posebno kada žive u Srbiji koja je izrazito transfobično društvo. Saša objašnjava “iscrpljenost” koju doživljava pri svakodnevnom autovanju, kao i neke aspekte autovanja koje trans osoba mora da reši drugačijim strategijama od LGB osobe: “Kao upoznam se sa nekim, kažem svoje ime, oni se razrogače jer vizuelno njima se to ne uklapa sa mnom i onda ja kažem ja sam trans osoba i onda oni kažu – *Aha, aha*. Ali ja sada ne reagujem na taj pogled i začuđenost, uopšte više ne reagujem i ne

⁸²“Cis“ ili *cisgender* kao pojam se odnosi na osobe čiji se osećaj sopstvenog identiteta poklapa sa polom i rodnom koji im je dodeljen po rođenju, odnosno kada se nečija rodna uloga poklapa sa onim što društvo očekuje od osobe tog pola.

objašnjavam (...) Ali ja ne mogu da se objašnjavam svima, mnogo je naporno i osećam se glupo. Ranije je to izgledalo, autovanje na svakom koraku – upišem studije i onda moram svim profesorima da se autujem pred svim onim ljudima kojima sam se već autovao. I onda znaš kako to izgleda – prvo, što zauz imam tuđi prostor pa onda ne znam kako će ti profesori da reaguju. Jer kada te profesori prozovu, oni hoće da se upoznaju, i onda ja zamolim da koriste muški rod ako nije problem“ (Saša, 34, Beograd).

Jasno je da u ovakvim situacijama strategija trans osobe mora biti neka vrsta otpora društvenim očekivanjima – ako društvo očekuje „čist“ identitet, transparentnost, jasne rodne označitelje, trans osoba je prinuđena da to redefiniše, jer ako podlegne pritisku svakodnevnog objašnjavanja svog roda i seksualne orijentacije, onda je to preveliki psihološki izazov. Osećaj iscrpljenosti koji se spominje je povezan sa stalnim izlaganjem koje zahteva dodatne emotivne i mentalne resurse što može biti praćeno krivicom, osećajem manje vrednosti, nižim samopouzdanjem, potrebom da se osoba brani, agresijom, itd. Sa druge strane, posledica ovakvih strategija LGBTQ osoba u heteronormativnom okruženju jeste dekonstruisanje normi vezanih za rod i seksualnost, pomeranje granica izvan „binarnih“ opozicija i izazov uverenju o preovlađujućoj heteroseksualnosti. Takođe, strategija bunta i otpora često se spominje generalno među neheteroseksualnim osobama: „A to autovanje znaš kako funkcioniše – ako se ti postaviš kao jedna osoba onda će svako da te maltretira, a ako se postaviš sa tim *Ja sam trans osoba, da li ima neko neki problem?* – onda je sve super i idemo dalje“ (Saša, 34, Beograd).

Vidljivost identiteta za transrodne osobe je takođe nešto što čini veću razliku u odnosu na mnoge LGB osobe. Neminovnost menjanja vizuelnog aspekta identiteta diktira od detinjstva pa nadalje njihove celokupne odnose, od sfere privatnog pa do javnosti. Bojan, trans muškarac govori o položaju trans populacije u Srbiji:

“Katastrofa je trans osobama. Dosta trans osoba, a pogotovo trans žena nema podršku unutar porodice. Ajde, za trans muškarce i đene đene, ali za trans žene je katastrofa, jer zamisli ti jednog heteroseksualnog muškarca koji je sin, – *eej, sin bre*, i sad taj sin u jednom momentu kaže da nije sin, i da ne želi to da bude. I baš su retki slučajevi da porodica komplet prihvati trans ženu, jer trans dečaci kada odrastaju, devojčica kad se obuče u odeću dečaka, drugačije je prihvaćena, a kad si dečak koji se obuče kao devojčica to je već problem. Jer nije čudno ni kada feminina žena obuče mušku košulju,

muške pantalone, to je kao dobro. A zamisli muškarac koji je onako maljav, maskulin, obuče haljinu, biće kao – *šta je ovo?* To se zove *real life* test, da ti vidiš kako se u javnosti nosiš sa svojim identitetom sa kojim želiš da prođeš, u raznoraznim okruženjima, i kako te ljudi percipiraju” (Bojan, 29, Beograd).

Za transseksualne osobe njihov rod, trans identitet nije nešto što mogu lako da “prikriju”, posebno u periodu tranzicije (dok je seksualna orijentacija često mesto konfuzije tek kada se ispolji, kada je predmet pažnje). Trans osobe zato svedoče o razlikama koje postoje i različitim kodovima koji se pripisuju trans muškarcima u odnosu na trans žene. Za trans žene je mnogo veći izazov da se uklope u srpskom društvu, koje je pretežno hetero patrijarhalno, usmereno na maskulini identitet ali generalno, trans osobe krše bazična pravila „patrijarhata“ – jer biti „nedovoljno“ žena ili „nedovoljno“ muškarac predstavlja “iskakanje” iz zadatih i krutih muško ženskih rodni uloga. U tom smislu, vizuelni kodovi za trans osobe su jako bitni, posebno u situaciji kada postoji nepoklapanje načina na koji se neko rodno određuju sa ličnim dokumentima.

Među ispitanicima/ama ovog istraživanja postoji svest o diskriminisanosti različitih kategorija unutar „LGBTQ“, što je logično jer neheteroseksualne osobe takođe prolaze kroz socijalizaciju koja je duboko homofobna, u društvu u kome je, bar kad su u pitanju Romi dosta rasizma i koje ne toleriše ni druge vrste razlika:

„LGBT isto žive u ovom društvu, oni su isto vaspitavani po istim obrascima po kojima i strejt ljudi, pa su po tome i konzervativni na sličan način. Tako da ljudi koji su ovde transeksualni i koji su malo drugačiji, oni stvarno žive na marginama te LGBT zajednice – ti ljudi su stvarno unutar te zajednice diskriminisani. I nedaj bože ako si LGBT i imas AIDS, takođe si užasno diskriminisan, jer ljudi ne žele to. Ili Romi recimo, Romi tranvestiti, a ima ih puno stvarno, vidiš ih po klubovima, ja se sa njima stvarno družim, jer su mi interesantni, jer sebe osećam isto diskriminisanim i onda se pronalazim u njima, neke saveznike i onda se družim sa njima. Ja sam isto sarađivao dosta sa Romima, i oni stvarno imaju neku vrstu slobodarskog duha i vaspitanja, kod njih nema neke vrste diskriminacije jer su već ugnjetavani i onda znaju kakav je to osećaj, i onda se vaspitavaju u tom slobodarskom duhu. Na primer, oni stvarno nemaju problem sa tim, većina Roma, ako su gej oni to priznaju, sebi i svojoj okolini. Dok ovde ako osećaš da si *transgender*, ti ne smeš to da pokažeš javno, jer ćeš biti osuđen na neku

vrstu stigme i niko neće hteti da bude sa tobom. Ili im ljudi šalju razne poruke privatno, potvrdu ti si super, ali niko im to neće reći u javnosti, u javnosti su izopšteni, zato što se ljudi plaše da će biti neprihvaćeni unutar te manjinske zajednice a društvo ih već ne prihvata“ (Stefan, 27, Novi Sad).

Pored rasizma i transfobije, pojava koja je prisutna unutar LGBTQ populacije jeste i diskriminacija biseksualnih osoba. Najčešći vid diskriminacije prema biseksualnim osobama jeste negiranje da biseksualnost postoji. Neke od tvrdnje ispitanika/ca jesu da nikad ne bi mogli da budu u odnosu sa biseksualnom osobom uz argument da neko ne može biti privučen/a od strane oba pola: “Ne bih mogla da budem u vezi sa biseksualnom ženom znajući da će jednog dana da me možda prevari sa muškarcem, to mi je onako baš hevi. Te biseksualne žene baš ne volim. Otkud znam, uvek sam u fazon da ti neka strana prevagne, ili će više da ti se sviđaju žene ili više muškarci. Ne može jednako, mislim da ne možeš jednako da voliš oba pola, otkud znam” (Marina, 23, Beograd).

U ovom uzorku neki od stereotipa koje su biseksualne osobe često navodile u vezi svog identiteta tiču se nepoverenja koje postoji od strane drugih ljudi, pa čak i unutar same lezbejske i gej zajednice, stereotipa po kome biseksualne osobe “nisu opredeljene”, zatim, da postoji ogroman pritisak koji osoba usvaja a to je da se mora “odabrati” jedna strana (biseksualne osobe same sebi stvaraju pritisak da moraju da se odrede, tj. internalizuju društveni pritisak, Forca, 2016), zatim stereotip o promiskuitetnosti (“svi misle da si ti sa svima”), i sumnjičavost koja se pojavljuje od okoline, kao i očekivanje od heteroseksualne većine da osoba bude “strejt” i paralelno očekivanje od lezbejske i gej zajednice da osoba bude homoseksualna. Svi ovi stereotipi stvaraju velike izazove za biseksualne osobe, jer negiranje identiteta i nevidljivost identiteta mogu biti izraženiji nego kod lezbejske i gej populacije.

Iskustva aktivistkinja u Srbiji opisuju koje je to mesto koje zauzimaju biseksualne osobe u društvu: “U poslednje vreme mi je važno da govorim o sebi kao o biseksualnoj ženi. S jedne strane smo pobegli od politika identiteta jako brzo. Imali smo razvijene gej i lezbejske studije i onda smo odjednom skočili na *queer* studije, gde su svi identiteti počeli da se dovode u pitanje, sve kategorije, i to sa pravom, jer su razbijeni neki univerzalizmi, to je donelo dobre stvari, promenu paradigme. Ali je nekako ostalo da politika identiteta i dalje radi u realnosti, jer i dalje se ljudi ponašaju

kao žene i muškarci, vaspitavaju se tako, postoje dihotomije i tako dalje. I u svemu tome ostala je praznina oko biseksualnih osoba, niko se time ne bavi, tj. bavi se ali u daleko manjoj meri u odnosu na ostale identitete i biseksualnost je ostala kao neka vrsta brisanog prostora. Kad izgovoriš LGBT, jako je zanimljivo da se pitamo koliko uopšte biseksualnih osoba ima na tim mestima, kao što je važno da se pitamo i za transseksualne osobe. Biseksualnost je ostala i teorijski neistražena, iako su prva istraživanja o seksualnosti, Kinsijeva govorila o tome da su ljudi negde između, ni heteroseksualni, ni homoseksualni” (Forca, 2016).

Ono što je zanimljivo uočiti u smislu samoodređivanja seksualno-emotivne orijentacije jeste da biseksualnost nekada može biti odrednica koja se koristi da opiše određene emocije i iskustva iz ranijeg perioda ali koji više ne predstavljaju identitet te osobe: “Ti mene da pitaš da li sam ja biseksualna ili lezbejka, ja bih rekla lezbejka. Ne zbog mog seksualnog iskustva jer jasno mi je da bi po tome morala da budem biseksualna nego zato što više ne želim da budem sa muškarcima. Nekako, niti me privlače seksualno niti sam ikada osetila tu vrstu...emotivno, muškarac ne može da me zadovolji i umiri tako da ja budem srećna, da budem zaljubljena” (Tamara, 41, Beograd). Prema nekim autorima, zbog toga što je razvoj seksualnog identiteta proces za koji su LGB osobe u društvu bili nepripremljene i koji je kontekstualno nepodržan i stigmatizovan, često postoji nedoslednost ili nesaglasnost između afektivne, kognitivne i bihevioralne komponente identiteta, tako da se ponašanje ne podudara uvek sa afektnim delom i/ili identitetom iako osoba tokom vremena teži da uspostavi njihovu podudarnost (Rosario et al. 2011). Longitudinalna studija među mladima, na uzorku od 156 osoba, koja je imala za cilj da ispita promene identiteta tokom vremena, pokazala je postojanje tri obrasca seksualnog identiteta: dosledno gej/lezbejski identitet, tranzicija iz biseksualnog ka gej/lezbejskom identitetu (*transitional identity*) i dosledna biseksualnost. Od ukupnog uzorka, 72% je stalno identifikovano kao gej/lezbejka ili biseksualna osoba tokom vremena, 57% mladih su dosledno samo-identifikovani kao gej/lezbejka, 18% je tranzitiralo od biseksualnosti ka gej/lezbejskom identitetu a 15% se dosledno identifikovalo kao biseksualno tokom vremena. Ova studija je zanimljiva ne samo zbog toga što pokazuje kako biseksualnost zaista može biti “faza” u razvoju seksualnog identiteta, kao vid tranzicije ka lezbejskom ili gej identitetu već i zbog toga što pokazuje da neke osobe ostaju biseksualne tokom vremena. Studija takođe pokazuje

i uticaj konteksta na ove procese, jer se pretpostavlja da potencijalno neprijateljske sredine kao npr. ruralno okruženje možda utiču na veću nepodudarnost između različitih komponenti identiteta, dok urbane verovatno podržavaju podudarnost i stabilnost između ovih komponenti. Takođe, ova studija ne pokazuje da su žene u uzorku mladih imale više “fluidne” identiteta od muškaraca, i da se žene češće identifikuju kao biseksualne (jer neki teoretičari to sugerišu). Metodološka manjkavost studije jeste što su podaci ograničeni na period od jedne godine (koliko su ih istraživači pratili) ali s obzirom na nedostatak studija na temu praćenja promena seksualnog identiteta tokom vremena, ovi podaci su vredni i ukazuju na određene obrasce u procesu identifikacije.

Što se tiče drugih specifičnosti u uzorku ovog istraživanja, mnoge od njih bi zahtevale više objašnjenja i detalja jer se radi o velikoj raznovrsnosti unutar uzorka od 46 LGBTQ osoba, tako da su neke od razlika tek naznačene. Starost ispitanika neminovno utiče na samopercepciju neheteroseksualne osobe u smislu da može da stvori osećaj nesigurnosti:

“Što se tiče godina, nisam ranije imao problem sa tim, da, kad kažeš sebi, kad izgovoriš, bez ulaženja u neku suštinu kako sam ja do tad zamišljao to 40 godina, duboka starost. Ali sada imam, ne tako često, ali ipak intenzivne napade straha, da ja izgleda nisam spreman na činjenicu da ja izgledam tako, jer ja uskoro punim 50. Nije jednostavno. Iako ja izgledam mlađe, ali postoje oni koji te realno procene. A ja imam taj problem da drugima procenjujem godine, da kažem da li je neko mlađi ili stariji, pa na primer za nekog ko ima preko 40 kažem stariji ali to je sve toliko iracionalno” (Mario, 49, Beograd).

Generacijske razlike u ovom uzorku otkrivaju specifičnosti u odnosu kontekst – identitet. Naime, mlađe osobe su se mnogo ranije autovale, tako da se jedna ispitanica koja u trenutku ispitivanja ima 23 godine, od svoje 16 godine izjašnjava kao lezbejka, dok za generacije rođene 70-tih i 80-tih taj proces se pomerao u kasnije godine (ispitanik koji sada 38 godina sa 28 godina je počeo da se viđa sa drugim muškarcima). Posmatrano samo sa tog aspekta autovanja, otkrivaju se različiti uslovi odrastanja između generacije ispitanika ispod 25 godina i iznad 35 godina, od kojih su među najvažnijim faktorima pojava interneta koja za mlađe generacije znači veću šansu za upoznavanje partnera/ki, povezivanje sa drugim LGBTQ osobama i dobijanje informacije. Za „stariju“ generaciju ispitanika/ca, glavni problem koji čini suštinu

konteksta njihovog odrastanja je bio nedostatak informacija i mogućnosti da se osoba lako identifikuje sa nekim neheteroseksualnim modelom. Generacijske specifičnosti upućuju na velike razlike u društvenoj klimi koje su postojale u samo dve decenije – situacija nakon 2000. godine, u vreme kada su mlađi ispitanici/e iz ovog uzorka autuju u svojoj okolini (oni tada imaju 16 do 18 godina) bitno je drugačija od perioda pre devedesetih. Za nekog ko je svoj identitet formirao tokom 70-ih ili 80-tih ili ranije, kontekst je mnogo drugačiji nego za nekog ko odrasta u Beogradu 2000-tih. Pre sredine 90-tih, o homoseksualnim odnosima, a posebno o lezbejskim odnosima, nisu postojale nikakve javne informacije, o tome se nije govorilo, nisu postojale javne figure sa kojima je bila moguća identifikacija, a bez postojanja interneta nije bilo moguće informisanje niti povezivanje između ljudi. Promene koje su se desile su bile brze, čak i okviru života jedne pojedinačne osobe. Danas je klima straha mnogo manja dok su ujedno pored globalnih faktora kao što su internet i gej pop kultura, postojanje brojnih LGBT organizacija u Srbiji i regionu, usloveli da je afirmacija neheteroseksualnog identiteta značajna i nudi mogućnost za pozitivno oblikovanje slike o sebi.

Takođe, u ovom istraživanju jedna od najupadljivih razlika jeste između gej muškaraca i lezbejki. Žene i muškarci pokazuju razlike u načinu na koji predstavljaju svoj identitet, što ima veze kako sa društvenim okvirom u kome muškarci direktnije i eksplicitnije izražavaju svoju seksualnost i razlike u načinu na koji percipiraju sopstvenu seksualnost. Iako i gejevi i lezbejke i biseksualne osobe osećaju diskriminaciju povodom svoje homoseksualnosti, izgleda da gejevi u svom odrastanju mnogo lakše i brže spoznaju seksualni aspekt svog identiteta i do prvog (homo) seksualnog čina dolazi dosta ranije nego kod žena, kod kojih se prvi seksualni odnos sa osobom istog pola često događa dosta kasnije u životu. Razlika između gejeva i lezbejki se javlja i u smislu deklarisanja, *coming-out*-a i biranja odrednice za imenovanje sopstvenog iskustva. Gej muškarci u ovom uzorku se mnogo lakše identifikuju sa odrednicom „gej“, a često u afirmativnom smislu koriste izraz „peder“. Izraz *peder* je poželjan izraz za označavanje sopstvenog identiteta i tu se vidi jasan stav prema deklarisanju kao političkom činu: „Ja se time ponosim, volim sebe takvog. Znaš, jedan Hrvat sa kojim sam bio je rekao: *Pa gej bih mogao da budem u Engleskoj, a u Hrvatskoj sam peder*. To je značenje jedne reči u koju ja želim da upišem nešto lepo,

pozitivno, nasuprot tom negativnom kontekstu kojom je ona opterećena (Dejan, 32, Beograd).

Kod žena određivanje sebe kao „lezbejke“ je nešto složenije – kod ispitanica ne postoji jedinstvenoznačen termin lezbejkanititajtermin koriste zasebesvehomoseksualnoorijentisane žene u uzorku. Ispitanice sebe definišu i kao lezbejke, biseksualne i kao *queer* i kao „fluidne“. Ovo se može pripisati tome što je za žene termin „lezbejka“ ujedno termin stigme i uvreda u homofobnom diskursu, a ujedno predstavlja uobičajen izraz koji se koristi za označavanje žene koja voli žene, pa se koristi u afirmativnom smislu. Zatim, iskustvo lezbejstva za žene nastupa dosta kasnije u životu – prve seksualne odnose sa istim polom, na osnovu ovog uzorka, žene najčešće imaju nakon dvadesete godine, ako su u pitanju srednja i starija generacija žena, dok su se kod mlađih ispitanica prva seksualna iskustva događala ranije. Paralelno, kod muškaraca nisu postojale takve razlike među generacijama, i kod većine muškaraca prva homoseksualna iskustva bez obzira na generacijsku pripadnost javljala su se dosta rano, oko 15-te godine ili u osnovnoj školi. Pored razlika u slobodi i načinu na koji žene i muškarci percipiraju svoja tela i istražuju telesnost (Marion Young, 2005) nevidljivost lezbejske seksualnosti svakako je jedan od faktora koji utiče na ove razlike s obzirom da se negativna stigma prema homoseksualnosti primarno vezuje za muškarce i tu je upadljivija, dok se saznanja o lezbejskom identitetu formiraju kada se osoba sretne sa takvim modelom/primerom u svom životu. Po nekim autorkama nevidljivost lezbejki je povezana sa tim da je proces izgradnje „lezbejske zajednice i konstrukcije lezbejskog identiteta“ kroz istoriju zahtevao određen nivo ekonomske samostalnosti i stvaranje određenih društvenih prostora, što nije bilo dostupno svim ženama – „Brak sa muškarcima je bio, a i dalje je, smatran esencijalnim za žene u većinskom dijelu društva. Stoga, ako društvo i jeste tolerantno spram ženskih istopolnih veza, one se odvijaju na marginama heteroseksualnog braka“ (Rupp, 2011: 246). Svakako da heteronormativnost utiče i na žene i muškarce ali pozicija žene u okviru heteroseksualnog sistema je takva da se njena seksualnost podređuje muškarcima i u susretu dve žene, postoji problem da se takva želja jasno artikuliše – heteroseksualnost se pretpostavlja kao „seksualna preferencija“ većine žena, bilo implicitno ili eksplicitno (Rich, 1980). Za Adrijen Rič ženska heteroseksualnost je strukturalno normirana kroz nasilne prakse, u šta ulazi i negiranje drugih mogućnosti, kao što je lezbejstvo. Dakle,

prisilna heteroseksualnost ili heteronormativnost imaju istorijsku dimenziju i način na koji su proizvedene, ali se svakako aktivno proizvode i u savremenom društvu.

Generalno, životne priče LGBTQ osoba svedoče o tome da iskustvo diskriminacije i nevidljivosti čini sastavni deo deklarisanja, *coming out*-a i formiranja slike o sebi. Iskustvo diskriminacije takođe često nije završen proces već traje i oblikuje različite životne strategije i odnose sa značajnim drugim ljudima, sa porodicom i prijateljima. Nasilje i diskriminacija u svakodnevnom životu se ispoljavaju na ekstreman način, ali i kroz različite suptilne oblike diskriminacije koji nisu prepoznatljivi na prvi pogled, čak i za samu osobu. Na primer, internalizovana stigma kao negativna slika o sebi kao neheteroseksualnoj osobi je često sastavni deo formiranja identiteta. Razlog tome je društvena klima jer u kontekstu Srbije, postoji jak pritisak da se ne dozvoli ispoljavanje homoseksualnosti u javnom prostoru. Takvo stanje je ujedno produkt određenih faktora na nivou strukture (politike prema homoseksualnosti, heteronormativnosti, tradicionalnih vrednosti) i ujedno nepostojanja modela na osnovu kojih bi homoseksualna osoba mogla uopšte da formira afirmativan stav o svojoj seksualnosti.

Ako kulturu prema Gercu, čine “društveno ustanovljene strukture značenja”, možemo pretpostaviti da pripadnici LGBTQ populacije čine deo skrivene i nevidljive kulture, jer postoje značenja koja su opozitina heteronormativnim i koja konstituišu sazajni i emotivni svet neheteroseksualnih osoba. Biti u opoziciji sa heteronormativnim značenjima znači izloženost diskriminaciji i nasilju, znači dosta nesporazuma i osećaja nerazumevanja, ali znači i otpor, izvesni izazov društvu koje je normirano prema heteroseksualnim pravilima i binarnim rodnim režimima u kojima su jasno razdvojene kategorije heteroseksualno/homoseksualno, muškarac/žena.

2.3. Životna priča – Saša

Odrastanje, škola

Prvo sećanje koje vezujem za neku tu drugačiju rodnost u detinjstvu je kad su me vodili u bolnicu i tamo su mi obukli one muške gaće sa džepićima. Imao sam četiri godine. Moja majka je pošizela kada je to videla, a ja sam mislio da je ona pošizela zbog toga što su mi obukli muške gaće, ali ona se u stvari naljutila što su mi obukli bolničke gaće, jer je ona donela svoje. I to je prvi strah koji vezujem za to, kao kakav je sad ovo kaos, jer znam da te gaće ne pripadaju rodu kome je namenjen – nastala mi je neka konfuzija u glavi. Sećam se isto da me je majka tada spakovala i odvela kući. I sećam se kad smo stigli kući da sam ja mesecima posle toga tražio te gaće zato što sam hteo da ih nosim, ali ih nigde nije bilo, ona ih je verovatno bacila. I to mi je prvo sećanje na rodni identitet, da je tu nešto bilo čudno, nešto se ne uklapa, nešto nije prihvatljivo. Isto iz tog perioda pa sve do osnovne škole, ja sam tražio da me zovu Nebojša i oni su me tako i zvali – moja mama nije ali ostatak rodbine jeste, njima je to bilo zabavno. I to je meni bilo kul, da me tako zovu. Međutim, posle kada sam krenuo u školu, keva je obavila razgovor sa mnom, kao ne može više ovo, moraš da se uozbiljiš, sad ideš u školu i moraš da koristiš svoje ime, zaboravi na sve ovo ranije. Inače, u detinjstvu, ja sam se više družio sa dečacima i igrao se tih muških stereotipnih igara, puške, lopte, fudbal i uglavnom ništa sa devojčicama. Imao sam kod kuće gomilu lutki koje su mi kupili ali nisam se igrao sa njima. Najčešće ovo ne govorim, jer zvuči baš tako binarno, kao da trans dečaci moraju da se igraju muških igara – u mom slučaju to jeste bilo stereotipno ali to ne mora ništa da znači.

Mene je keva terala da nosim ženstvene stvari, suknjice i sve te gluposti, ali ne kod kuće, jer to kod kuće ne bi nikad prošlo, nego je to bilo kad negde idemo, na primer na neku svadbu ili ispraćaj u vojsku. I onda me tako obuče. Znači kod mene se uvek razlikovalo privatno, moja kuća, dvorište i ulica i javno, gde je neka šira publika. I onda je to bilo kao da moram tako da se oblačim. Međutim, moja keva nikad nije mogla da me natera da se ja ponašam u skladu sa tom garderobom, nego, odvede me na neku svadbu, i tamo se ja pobijem sa pet dečaka, pocepam odeću, suknju i sve redom i onda

ona sledeći put bude u fazonu: *Jao, očigledno nije trebalo*. Jer ja nisam hteo da stojim tu kao udrvljen i da pričam sa nekim, nego sam išao da igram fudbal i totalno je postalo nepraktično da budem tako obučen. I u školi, prvo me je tako oblačila u prvom i drugom osnovne, neke te suknjice, jer to je bilo kao škola ti je posao na neki način, neka obaveza, a kod kuće budi šta hoćeš. A u školi moraš da budeš tip top, kao devojčica. To je bilo vreme kada sam ja imao neka dva identiteta, kojih naravno nisam bio svestan – u školi sam se zadržavao na nekom kulturnijem ponašanju, a na ulici svaki dan neka tuča, batine i neko ludilo. I jednom je bila scena: igrao sam se na nekom igralištu blizu škole i nisam smeo tuda da vozim biciklo jer je to bilo strogo zabranjeno. I jedan nastavnik me zaustavio i pitao ko sam. Ja sam mu rekao ime, prezime, odeljenje i sve. Sutra u školi su me zvali u zbornicu i kad me video taj nastavnik je rekao: *A ne ne, nije to to dete, to je bilo neko ciganče*. Tako je odreagovao jer sam ja na igralištu bio sav prljav, raščupan, u pantalonama, a u školi karnerići i kikice, i on nije mogao uopšte da me prepozna. Ja sam naravno ćutao, nisam hteo da me kazne.

U osnovnoj školi, do četvrtog petog razreda, bio sam u fazonu da sam fino dete, imam sve petice, neću da pravim probleme, a van škole živim kako ja hoću, jer tih pet sati koliko sam u školi mogu da izdržim da se ponašam „fino“. Znači ako mi neko nešto dobacuje ne svađaš se, trudiš se da budeš dobro dete. A posle već, u petom razredu krećeš da slušaš neki pank i nešto, kreću neka bockanja i onda si drugačiji. Hteo sam da se ošišam na kratko i mogao sam to nekako da isteram kod keve i nisam naravno više hteo da nosim to što mi je ona davala, nego sam nosio rokersku jaknu i tako to. Onda su deca krenula da me zadirkuju i onda sam ja krenuo da se tučem, ali nikad to nisam radio u školi nego ih sačekam ispred – jer sam znao da van školskog dvorišta škola nema ingerencije i mogu da radim šta hoću. I onda je to bila neka opuštena varijanta jer sam bio dosta krupno dete, nisu mogli da me lemaju neki dečaci, nego ko me dira ja vratim. Sa dečacima sam bio i OK, oni nisu hteli da me toliko maltretiraju u tim nižim razredima jer su jednostavno bili navikli na mene, i drugo, ja sam sa njima igrao fudbal i njima je to bilo super. Ali imao sam incidente – na primer neki dečak kaže da mu se ja sviđam i ja ga posle izbijem, a to nije bilo dozvoljeno (smeh).

Kasnije već, u osmom razredu ja sam shvatio da tu može biti problema, jer deca kreću svašta da pričaju i kreću da ti nameću taj seksualni identitet. Meni je to bilo malo problematično tako da nisam hteo mnogo da se ističem, malo sam se povukao. Nije to

bilo nešto vidno jer ja

odem kući i tamo imam svoje društvo. U srednjoj školi je to povlačenje bilo totalno i nisam dozvoljavao nikom da me maltretira – to sam rešio odmah na početku, prva osoba koja je prišla da me maltretira verbalno ja sam to odmah saseko i nisam to dozvoljavao. Sa druge strane, nisam ni imao nešto puno prijatelja. Reakcije drugih su bile totalno transfobične samo što ja to nisam tada znao. Jer to je neko nasilje koje je prećutno, ne znam. Dešavalo se na primer da neko neće kao direktno da me udari, ali na odmoru lik koji sedi blizu mene naglo ustane ali ustane tako da njegova stolica padne na moju nogu. E sad, zašto bi to uradio osim ako ima neki hejt prema meni? I ja sam znao da ako pustim da se to dešava da će toga biti sve više i više. Onda sam reagovao munjevito, kako on to uradi ja ga napadnem. I znalo se da ću napraviti kaos ako me neko dira, a opet, ipak je to bila gimnazija i deca nisu baš divljaci, tako da su se samo povremeno događali incidenti i ta priča iza leđa. Ta priča mi je naravno smetala ali nikad mi nije smetalo zbog mene nego sam se brinuo zbog ljudi s kojima se družim, jer sam imao dve tri drugarice koje su okej, i onda sam se brinuo kako će one to da podnesu. To bi bilo baš problematično, da te moje drugarice budu u fazonu da neće da se družu sa mnom jer je neko mene obeležio na neki način. I onda sam ja razvio tehnike da nekako predupredim maltretiranje, verbalno ili bilo kako drugo, i kada vidim tendenciju kod nekog da komentariše ja onda napadam prvi – prvi krenem i ismejem nekog i onda oni vide da tu nema zezanja i iskuliraju. Tako da mi je taj mehanizam odbrane ostao do danas, samo što sam sad mnogo opušteniji, ali dugo mi je to bio mehanizam. Većina ljudi to shvata kao šalu i neku moju zabavnu stranu, jer kad nekog upoznam, nešto se zezam na njegov račun i ljudi znaju da mogu da napravim neki fazon koji nije baš zgodan i onda me puste. Neki su nervozni pa me se klone, a nekom to bude super i puste me i to bude kul. Ljudi su shvatili da je to mehanizam odbrane.

(Samo) prepoznavanje identiteta i „prvo“ autovanje

Tokom srednje škole ja sam znao da tu nešto nije OK, ali nisam znao da odredim svoj identitet. Znao sam da mi se sviđaju devojke, to sam znao od malena, od kad sam pošao u školu. Sa devet godina sam došao kevi i rekao sviđa mi se ta i ta devojčica, a

ona je rekla, svima je to tako, proći će te to. Ali ja sam poverovao da će da me prođe i čekao sam da prođe i mislio sam da će da prođe. Na neki način, jer ona je bila lekarka, ja sam mislio da ona to zna, tako sam ja to povezao. Njoj se to nikad nije dopadalo – na primer, ako me u petom osnovne zatekne da sam legao da spavam u šortsu, napraviće problem. Ja sam spavao u šortsu jer sam imitirao da su to bokserice, a ona je od toga pravila kaos, ali opet bez ikakve potrebe jer neko to ne bi ni primetio. Ili na primer, ja nisam pušio, i kada uzmem cigaretu i bacam je da je kao uhvatim ustima, njoj je to bilo problematično – svi ti rodni izrazi. Ja sam trenirao fudbal sa dečacima u muškom fudbalskom klubu i ona je to pravdala time što ja imam astmu, pa će to da mi pomogne ako se bavim sportom. Tako da ona jednostavno nije mogla da spreči neke stvari – recimo, ja sam igrao fudbal u ulici, kada me je trener video i rekao hajde da igraš sa nama jer baš je zabavno, devojčica koja igra fudbal, super. I ona je to nekako pustila, ali kasnije se to otelo njenoj kontroli i onda je imala neke izjave: *Trebalo je više da te bijem onda ne bi tako.*

Meni su se uvek svidale devojčice i znao sam da ne smem to ni da kažem jer može svašta da bude. Nikom nisam rekao, jer sam znao da ako nekom kažem gotovo je i onda bolje da nikom ne govorim. U to vreme ja sam odrastao u manjem mestu van Beograda i ja sam 1983. godišta, tako da tada nije bilo ništa dostupno! I ja se sećam da se u to vreme Chaz Bono⁸³ autovao kao lezbejka i da sam ja pomislio kako je Cher popularna i bogata i ima sve a ćerka joj je lezbejka! I sećam se da su tada bile Olimpijske igre i pesma Barcelona koju pevaju Freddie Mercury i Caballe. I sećam se da je keva tada rekla: *Kakav je frajer ovaj Fredi ali je gej.* I kada je ona to izgovorila, ja znam da sam se preznojio od glave do pete, jer meni nešto nije bilo lagodno u celoj toj priči, iako ona ništa nije meni uputila. Znači, to se sve događalo početkom devedesetih. Sećam se i da sam prestao da se družim sa nekim drugaricama s kojima sam se super družio, kada su počeli da kruže oni leksikoni koji su bili malo opušteniji sa pitanjima, sa pitanjima o seksu. Ja sam bežao od toga, a one su meni to nabacivale dok su popunjavale, da kao i ja popunim. I onda su one umesto mene odgovarale na pitanja, koja se direktno odnose na to da se meni sviđaju devojke. Ja sam ćutao na to, a one su provocirale – non stop neko provociranje. U osmom razredu sam imao i nabacivanje od

⁸³ Bono je između ostalog poznat kao trans muškarac i sin poznate pevačice Cher koji se 1995. godine autovao kao trans, nekoliko godina nakon što je bio autovan kao lezbejka.

strane nekih devojčica ali nisam na to reagovao, a nisam ni znao šta to znači, da li je to fora ili ne – ne smem da reagujem jer će me provaliti. Ja nikad nisam znao koliko je neko poverljiv jer sam mislio da neko to namerno radi i onda će svima da razglasi. A u stvari, najviše sam se plašio kako će moja majka da reaguje.

Ali ja ništa nisam radio ni kasnije u srednjoj školi. Našao sam jednu drugaricu koja je bila na neki način aseksualna ali ona je to predstavljala tako da mi nismo kao ove seljanke koje samo pričaju o tipovima, mi samo slušamo muziku i čitamo knjige. I ona je izbegavala takve devojčice, kao one su glupače, a ja sam se prilepio za nju zato što me ona nikad neće smarati i neće me zapitkivati ko mi se sviđa – mi se kao družimo i pričamo o nekim stvarima koje nemaju veze sa tim. Meni je bilo smešno što sam deset godina posle srednje sretao neke ljude koji su pričali o tome kako smo ja i ta moja drugarica bili u vezi (smeh). A mi nismo imali nikakvu emotivnu povezanost. Tako da mi je srednja škola bila jako naporna, a treći i četvrti razred su mi bili naporni u smislu da nisam izlazio, već sam vozio bajs, čitao knjige i učio jezik. Na neki način sam bio skroz zatvoren iako sam lik koji voli društvo, ali jednostavno, tu nije bilo ničega za mene. Ne ponovilo se nikad stvarno, jer je bilo odvratno i znam da sam se pitao – *Kakav je ovo život, šta je ovo?!*

Baš mi je to smetalo i to je bilo jako čudno – jer bilo je par devojčica iz odeljenja koje su bile OK sa mnom i bilo je to da se vraćamo zajedno iz škole, ali nikad to nije bila dinamika da smo kao drugarice, uvek je to bila neka šala koja je bila na nekoj granici. I meni se to dopadalo, ali nikad nisam prelazio tu granicu. To je bio neki flert ali nikad eksplicitan, jer me one nikad nisu smatrale za neku devojčicu, ne kao da smo drugarice. I to mi je prijalo, to je bilo super. Ali otkud ja znam kako bi one reagovale da su znale, otkud znam, jer možda one koje su imale neka seksualna iskustva su možda i naslućivale, samo što sam ja gledao da sebi izbrišem iz glave sve te stvari i onda sam čak negirao neke momente. Znaš kad gledaš da sebi izbrišeš ceo taj segment, i onda sam imao to čak i kad mi neko kaže nešto da ne skontam odmah. Na primer, drugarica mi priča o svojim seksualnim iskustvima, ali ne na način da kaže to direktno nego koristi izraze koji upućuju na to da ona ima seksualna iskustva jer ima dečka koji je deset godina stariji od nje i naravno da imaju seks. Ali ja sam recimo tek posle godinu dana shvatio šta je ona meni rekla – kao – *Aa to je to značilo!*

U srednjoj školi je bila jedna osoba za koju su svi znali da je lezbejka. Ona je

bila mlađa od mene i nekako bučna i ona je bila bogato dete, pa je tako bila i tretirana. Za drugu decu nisam znao, osim nekih muškaraca za koje sam provalio da su verovatno gej, ali nisam se družio sa dečacima. Ali nisu ljudi ni imali šta da komentarišu. Recimo, ja sam posle toga završio srednju muzičku školu i tada kada sam bio stariji, posmatrao sam kako deca reaguju – na primer, bio je naslov u novinama „Otvoren gej klub u Beogradu“, i deca to komentarišu, kao idemo da ih bijemo i tako neke stvari. Hoću da kažem da su te mlađe generacije imale šta da komentarišu, a u vreme kada sam ja bio u srednjoj školi nije bilo ništa, nisu imali zbog čega da napadaju, nije se o tome toliko pisalo tada. A tek trans priča, o tome neću da govorim, to kao da nije ni postojalo, ali transfobija jeste, jer ja mogu sad da identifikujem transfobične komentare još iz osnovne škole. Na primer, komentari na moj račun su bili – *Bog se predomislio u poslednjem trenutku!* I to, razumeš, to totalno pikira na rod, ne bavi se seksualnošću, nego rodnošću. I gomila tako nekih komentara, iako oni nisu ni imali za šta da se uhvate, jer recimo i ja sam tek na fakultetu čuo za nekog ko je transseksualan i ko je promenio pol! I meni je to bilo bizarno kad sam čuo – ja sam bio u fazonu da je to neka margina. To sam pročitao u novinama i ta osoba koja je promenila pol je operisana u zgradi neke privatne klinike pored koje ja često prolazim. U pitanju je bila trans žena i ja sam bio šokiran. Ja se sećam da sam posle tog pročitanoog članka išao do te zgrade, da vidim tu zgradu, iako ne znam šta imam da vidim, ali meni je to bilo kao: *Jel' to moguće!?* To je bila 2002. godina a tad su već radili operacije u Srbiji, a mislim da je prva promena pola bila još početkom devedesetih. Ljudi su to radili ali o tome se nije pričalo. To je bio šok, ali ja uopšte nisam povezao sebe sa tim, nisam povezao to sa tim da bih ja to uradio, već sam imao neki dubok unutrašnji nemir koji nisam mogao da definišem. I ja dok se nisam autovao, nisam mogao to da svarim u svojoj glavi. Nije lako da to izjaviš. U stvari, cela ta priča je problematična – ja sam se mnogo bolje osećao kao *butch* lezbejka nego kao trans, mnogo bolje. I znam dosta trans ljudi iz inostranstva koje su se isto tako bolje osećali u toj nekoj ulozi, ali jednostavno, ne možeš da lažeš sebe, prosto to nije to. Razlika je u tome što to nije to, jer iako se ja osećam dobro u „zajednici“, to je super, to je baš lepa uloga, ali jednostavno ja nisam žena, ne mogu jednostavno da živim ulogu lezbejke kad je to laž. Jednostavno, biti *butch* lezbejka ne korespondira sa mojim osećajem sopstva. Mislim, ja se nikad nisam identifikovao kao lezbejka nego su me drugi tako identifikovali i meni je to bilo kao

super, bilo mi je okej. Ali ta faza je trajala kratko, možda nekih godinu dana.

Trans „identitet“ i trans zajednica – „drugo“ autovanje

U to vreme sam upoznao dve trans osobe sa foruma, ali koje su bile problematične, onako psihički, i onda kad ti imaš za *role* modele takve osobe, brineš se, jer ti vidiš da si ti drugačiji, da si ti totalno socijalno uklopljen i da dobro funkcionišeš sa ljudima, a ovi ljudi su nešto drugačiji, ti jednostavno nisi kao oni, nisi takva osoba. I tek kada sam shvatio da postoje druge trans osobe koje žive svoj život, koji su se prilagodili, onda sam to prihvatio. Ali jako teško sam to prihvatio i prevalio preko jezika, jer ja sam od ljudi koji kad nešto izgovore, to je onda gotovo i idem s tim, a dok ne izgovorim onda to kao nije tačno. I trebale su mi godine da se autujem. Moje prvo autovanje je bilo sa nekih 25 godina, to je bilo baš onako zeznuto, a posle nekih godinu dana sam se autovao kao trans. To je bilo jednostavnije u smislu tog društvenog prihvatanja, ali je bilo komplikovanije zbog tog roda, jer treba ljude da navikneš na to. Ali ovo prvo mi je bilo strašno u smislu kako će ljudi da reaguju, jer nemaš pojma. Ja sam prvo rekao cimerki, ali otkud znam kako će ona da reaguje, otkud znam?! Ja sam se prvo autovao u vezi seksualnog identiteta a rod sam tada ostavio po strani. U suštini, meni je moj rod bio baš važan ali jednostavno nisam mislio da to mogu da promenim. A seksualni identitet je bio bitan jer mi je jednostavno bio potreban kontakt sa ljudima, to mi je bilo potrebnije tada nego rod – bio sam praktičan. I da tada nisam naišao na zajednicu koja je pozitivna prema trans osobama, ko zna koliko bih ja živeo tako. Nije mi bilo lako da živim kao *closet*, odnosno to nije ni *closet* nego neko ko se nikako ne definiše.

Trans zajednica u Srbiji postoji od 2006. godine a ja sam trans zajednici pristupio 2008. godine, kada sam se povezao sa njima. Što se tiče seksualnog identiteta ja nisam mogao da kažem da sam lezbejka jer se nekako nisam osećao kao žena, i nikad za sebe nisam govorio da sam gej, nego da me privlače žene. A i sad se deklarišem kao „neheteroseksualan“, nikad ne govorim da sam strejt. A kad je trans identitet u pitanju, onda kad sam to nekako svario u svojoj glavi, da nešto tu nije kao stereotipno, to sam otprilike lako prevalio, trebalo mi je samo par meseci da to izgovorim. Ja sam tada bio u

vezi pa mi je i to bilo malo problematično, kako će to da prihvati moja devojka koja je deklarirana lezbejka. U stvari ona me je podržala u tome. Tada smo bili zajedno šest meseci, i to mi je bilo dragoceno. Njoj su se na primer sviđale *butch* žene, što je super jer to je već na neki način maskulini identitet, pa mi je to nekako pomoglo i ona mi je pomogla da nekako iskristališem tu svoju rodnu poziciju kao drugačiju. Jer mene je sve to počelo da muči, video sam da kao mogu ali skoro pa kao mogu. I onda sam se autovao i jedno vreme mi je to autovanje stvarno bilo baš veliko olakšanje.

U trans zajednici u Srbiji nikad se nisam tako dobro osećao zato što se i tu osećam malo drugačije jer neki od njih me malo pritiskaju. Samo stupanje u trans zajednicu je obeležilo to što su oni od mene tražili da idem kod psihijatra za potvrdu da bih uopšte mogao da pristupim trans grupi, što je meni bilo očajno. Tada je bila takva politika. Ja sam izbegao da to uradim zvanično, svakako se išlo privatno po tu potvrdu, jer nisam hteo nikakve pisane tragove, šta će mi to?! Uglavnom, to su tražili od mene – meni je to bilo jako glupo, ali dobro, možda tada nisu znali bolje. Ja sam išao po tu potvrdu i dobio potvrdu i pristupio zajednici. A u zajednici su bili onako, trans mačo muškarci, što se meni nije sviđelo zato što ne volim tu neku agresiju, a drugo, uvek se meriš sa njima, pa mi je to stvaralo neku vrstu nelagodnosti. Kao, ja nisam na hormonima, a oni su bili na hormonima, i znaš, nekako, to je loš osećaj. Posle sam ja ušao u aktivističke krugove i počeo malo više da razmišljam drugačije i o svim tim identitetima. Malo sam više osvestio to da je lično političko, pa sam posle skroz drugačije definisao sebe. U stvari kasnije sam nešto fluidirao od transrodnog ka transseksualnom, pa do *queer* pa nazad, pa kako to već razrađuješ u svojoj glavi. I dan danas, ja sam u tom nekom limbu, stalno menjam kako se određujem. Moram tako, pa ne možeš drugačije, i ja generalno propagiram tu priču, jer binarnost mi je onako baš smor, a kod nas su ljudi baš dosta u toj binarnoj priči. Recimo, u Hrvatskoj nisu, ako govorimo o trans zajednici. Na Zapadu je opet malo drugačije, jer sam upoznao dosta ljudi iz inostranstva koje su dosta rodno fluidni ili su trans, ne definišu se kao muškarci ili kao trans muškarci, nego nađu na tom spektru nešto srednje. Recimo, jedan dečko iz inostranstva je radio u Srbiji jedno istraživanje o trans osobama, i svi ljudi sa kojima je razgovarao, niti je on sreo nekoga ko ima sličnu identitetsku poziciju kao ja, niti su oni znali osobe koje se ne definišu van tih krutih kategorija, a ne znam ih ni ja. To je strašno čudno! Ima ih sigurno, ali nisam ih eto još uvek upoznao. I ja sam mu rekao da neće

pronaći nikog, a on me je pogledao malo skeptično, jer ja i on smo slični identitetski, i nakon što je završio istraživanje, on mi je rekao da stvarno nije našao nikog, što je baš čudno. A recimo ako odeš u Hrvatsku naći ćeš takve osobe.

Mene sigurno, već pet godina niko ne pita da objašnjavam svoj identitet. Nisam se sreo sa tim pitanjima, ali rado pričam, nije da me smara. Mislim, ima ljudi koji smaraju ali ne smaraju me ljudi, nego to jako iscrpljuje, ta priča iscrpljuje. Ali ja mislim da ljudi da bi me razumeli moraju prvo da shvate moju poziciju, moram da im objasnim. Ako ne znaju ništa o tome, ako nešto nagađaju, ako znaju samo iz medija, onda je još gore, onda me neće razumeti. Tako da ja moram da objasnim šta je moj identitet i onda ta priča krene od Kulina bana i to strašno iscrpljuje. Mada sam primetio da me to ranije mnogo više praznilo nego sada. Evo sada dok pričam sa tobom potpuno je opušteno i pričam ti to kao neke crtice iz svog života, dok sam ranije mnogo više trudio kad je neko ko je van zajednice – trudiš se da ljudima objasniš da ti u stvari imaš neku vrstu problema. Jer hoćeš da te oni zaista shvate, da to nije nikakva zezancija, da to nije nešto što je moderno, da su to zaista neke stvari koje tebi znače, pričaš im neku svoju bol. I onda kad im to pričaš, ti se toliko emotivno isprazniš, posle toga si kao kanta, kao da si bolestan. Posle sam čitao u nekim radovima o trans osobama da je to tako, bukvalno te isprazni potpuno, odeš kući i pitaš se, zašto se osećaš kao da si se pravdao svo vreme, i zašto sam se ja uopšte pravdao, da li sam ja nekoga gnjavio zašto ima taj identitet i zašto mu je taj identitet uopšte potreban u životu?! A najsmušnije mi je kad me ljudi pitaju za seksualni identitet, kao – *kako znaš?* I onda sam ja to pitanje uporno vraćao pitanjem: *Kako ti znaš za sebe? Pa jednostavno! Pa isto tako jednostavno i ja za sebe.* Mislim, nije mnogo komplikovano, ili te neko privlači ili te ne privlači. Ali to sve strašno iscrpljuje jer ti nekom bukvalno moraš da se pravdaš zašto si takav kakav jesi. I smaraju me ti pogledi. Niko mene nije pitao ništa neprijatno, nego jednostavno ti pogledi, te razrogačene oči. I smetalo mi je jedino što ljudi kada govore o tome govore kao da transrodnost ili homoseksualnost nije i nikad ne može biti deo njihovog života. Nekako se postave tako, takav im je govor tela i stav, nije eksplicitno rečeno, ali kao to ne može biti deo njihovog života. Čak i kad te sažaljevaju, kad im je žao što se tebi to desilo, oni to postavljaju kao da to njima nikada ne može da se desi. To recimo zna da me zaboli i imao sam potrebu da reagujem, pa sam im govorio da može da im se dogodi da imaju transrodno dete, ako žele decu, na primer. To je možda malo bezobrazno sa

moje strane, ali ja sam imao potrebu da to tako postavim, jer nemoj da to postavljaš i identifikuješ kao problem i kao nešto što ne može da bude deo tebe i tvog života. Znači može vrlo lako da ti se desi – možda ti nisi trans i nisi homoseksualna osoba ali neko tebi blizak može da postane. Ja ih uvek vratim u realnost, jer to se zaista i dešava, pa se onda oni malo zapitaju.

Meni je godinama dosta udobnije u svom identitetu. I ljudi to primećuju i sada sam skroz razvio strategije i mislim da zato ljudi i ne pitaju, jer ranije sam to rešavao tako da čim se upoznam sa nekim ja se autujem jer izgovorim svoje muško ime. Onda se ljudi pitaju i da bih im objasnio onda moram da objašnjavam redom od početka. Kao upoznam se sa nekim, kažem svoje ime, oni se razrogače jer vizuelno njima se to ne uklapa sa onim što vide i onda ja kažem ja sam trans osoba i onda oni kažu – *Aha, aha*. Ali ja sada ne reagujem na taj pogled i začuđenost, uopšte više ne reagujem i ne objašnjavam. Ako neko nešto pita odgovorim, a najčešće ne pitaju i ja onda ćutim pa neka razmišljaju – jer me to smara. Ali imao sam i super pozitivna iskustva, posebno kad sam u većoj grupi ljudi i kada me svi prihvataju i koriste muške zamenice i tako me oslovljavaju, dok neki ljudi uopšte ne postavljaju pitanje. I desi se da recimo posle nekog šestog susreta, ja kažem na primer da sam trans i onda se oni začude. Ali danas, ja stvarno mislim da me ljudi više znaju pa više ne pitaju, ali mislim i da među sobom razgovaraju, pa neko među njima ko zna objasni. Ali ja ne mogu da se objašnjavam svima, mnogo je naporno i osećam se glupo. Ranije je to izgledalo tako što se autujem na svakom koraku – upišem studije i onda moram da se autujem svim profesorima pred svim onim ljudima kojima sam se već autovao. I onda znaš kako to izgleda – prvo što zauzimam tuđi prostor, pa onda ne znam kako će ti profesori da reaguju. Jer kada te profesori prozovu, oni hoće da se upoznaju i onda ja zamolim da koriste muški rod ako nije problem. Reakcije su bile baš pozitivne u institucijama, tu nisam imao nijedan problem. Prvo sam bio upisao ekonomiju i tamo nisam hteo da se autujem jer mi je izgledalo kao zatvorena sredina, a kasnije sam upisao režiju, pa je to umetnički fakultet i potpuno je drugačije. Tu me bilo i baš briga, jer takav je fakultet, ja sam bio već stariji kad sam ga upisao i sumnjam da bi ljudi sebi dozvolili da se otvoreno ponašaju homofobično, transfobično i tako dalje. Meni je kasnije bio i problem da upišem master studije zato što moram da upoznam hrpu novih ljudi i da se svima autujem, a već sam bio autovan kao trans osoba i nisam mogao više da idem institucionalno kao žena, a da

živim dva identiteta baš me smara. Posebno me smaralo jer su to studije koje plaćam i onda još da plaćam i da me neko maltretira, stvarno nisam mogao. I onda sam odlučivao da li hoću ili neću da upišem taj master i onda sam skupio hrabrost i odlučio da hoću. A to autovanje znaš kako funkcioniše – ako se ti postaviš kao jedna osoba onda će svako da te maltretira, a ako se postaviš sa tim *Ja sam trans osoba, da li ima neko neki problem?* – onda je sve super i idemo dalje.

Bio sam jednom na nekom rođendanu i došla je devojka koja je buč, koja je zapravo trans ali koja živi u nekoj sredini gde nema šanse da se autuje i okej, ostaće takva. I došla je sa svojom strejt prijateljicom, koleginicom sa posla. I s obzirom da je rođendan tu je dosta nepoznatih ljudi i u tuđoj sam kući a ta njena prijateljica me gleda i tačno znam i što me gleda i šta će da kaže. I ja se celo vreme krijem iza drugih ljudi da ona ne bi gledala u mene i da ne ostvarimo kontakt, ali ona ipak kreće agresivno na mene: *A, što tebe tako zovu kako te zovu?* Ja joj kažem: *Ja sam trans.* I ona kaže: *Jel' to ovaj novi zakon?* – *Ne, nego ja sam takav!* – *Ajde skini gaće. Jesi ti muškarac?* I ona je napravila celu agresivnu scenu gde je muž te moje drugarice koji je sedeo sa strane ustao i rekao: *U čemu je problem, zašto ga napadaš?* Ona je poludela, izašla iz prostorije i zalupila vrata. A ova buč devojka propada u zemlju i počinje da mi se izvinjava. Meni je bilo neprijatno jer sam u tuđoj kući, na tuđem rođendanu i ne želim nikakve scene. I ja se uvek osećam loše i osećam neprijatno, jer ne želim da sad ovde, pred ne znam koliko ljudi bude neki kaos i ja se osećam krivim jer sam tim ljudima upropastio večer. Zašto da drugi ljudi doživljavaju diskriminaciju zbog mene iako sam ja žrtva i nisam kriv zbog toga, ali se jednostavno osećam kao uzročnik nekog problema, jednostavno ne želim scenu i uvek sam se družio sa malo povučenijim ljudima koji isto ne žele scenu. A sa druge strane ja sam nekad malo teatralan, ali mi je glupo da privlačim pažnju zbog drugih i glupo mi je što sam to večer upropastio ljudima zabavu.

Meni su dosta pomogle radionice za pomoć LGBT osobama, to me je u to vreme osnažilo. Bez zajednice je osnaživanje teško, ali mene je trans zajednica i dosta pritiskala oko toga zašto nisam ušao u medicinski proces tranzicije. Zajednica je poprilično rodno binarna i svi su ranije dolazili na te grupe podrške da bi dobili informacije o promeni pola i to je bila na neki način ključna stvar i samo se o tome pričalo. Nije se pričalo o identitetima i raznim drugim stvarima, što je meni smetalo. Ja nisam hteo da uđem u taj proces i taj pritisak mi je baš smetao – ako moram da se

pravdam u okviru svoje zajednice. Danas su informacije dosta dostupne i preko interneta, posebno o ljudima koji nisu binarni i mislim da danas i trans ljudi nekako to više shvataju. Nije me niko maltretirao, ali su bila pitanja: *Kad ćeš, kad ćeš?* Bilo je i zezanja oko toga da se plašim. Pa naravno da se plašim, istina je, to je jedan dobar razlog zašto nisam ušao u taj celi proces. Jer, kao prvo, plaši me zdravlje u Srbiji, zatim, plaše me hormonalne promene na telu, ali ne u smislu fizičkih promena već moguće nusposledice. Nije jednostavno, o tome se jako malo zna, ljudi o tome malo pričaju, dosta ljudi ima problema zbog tih procedura i tako. Nije baš za preporučiti, ali ko ne može da izdrži, možda je to stvarno jedini izlaz, ali ja sam za sad našao put da preživljavam bez toga. Ljudi u to ulaze jer je tako lakše živeti. Naravno, mi ubedimo sebe da ne možemo sa ovim telom, društvo ih je naučilo da mrze svoje telo. Sigurno tu ima još nečega, samo što ja neću javno da podržim te neke esencijalističke priče, više mislim da je to konstruisano ali ne mogu ni sam da razlučim šta je tu problem i o čemu se radi. Ja mislim da društvo vrši ogroman pritisak i ljudi hoće da se utope u tu masu i da ih jednostavno ostave na miru. To je veliki razlog, jer zašto kod nas 99,9% trans osoba vrši tranziciju a u inostranstvu ne? Rade i tamo, ali tamo se dosta ljudi odluči na neke delimične promene, operacija grudi ili samo hormoni, dok je to kod nas SVE. Dobro, tu je problem i promene dokumenata. A kakvi su problemi nakon operacije ne znaš, zato što se time niko ne bavi. Ljudi misle da kad završe sa tim da im je najveći problem u životu rešen i sve su rešili, a u stvari i nisu. Ja mislim da je ta želja dosta uzrokovana pritiskom društva, jer ako recimo uzmemo da rodna disforija postoji kao psihički problem, uslovno rečeno, zašto onda veći problem imam da kažem to među cis strejt ljudima nego među *queer* zajednicom? Zašto se osećam nelagodnije među gomilom cis strejt osoba koje to ne razumeju? Osećam se loše nekad i kad sam sam, ali različiti ljudi mi izazivaju različite reakcije. Što se tiče LGB zajednice, lezbejke su me dosta lepo prihvatile i tu se osećam okej. Sa gej muškarcima i nemam neki poseban kontakt mada oni znaju da budu onako neosetljivi, ali ja mislim da sam ja tu izgradio neki svoj imidž i onda tu plivam s tim.

Porodica, iskustvo diskriminacije, živeti kao „Drugi“

Moji su se razveli dok sam još bio mali i sa ocem nisam u kontaktu, on nikad nije bio deo mog života. Nisam ni inicirao taj kontakt zato što je komplikovano i mnoge stvari ja u životu izbegavam zato što su komplikovane. Možda to nije dobro ali tako mi je nekad lakše. To je nekad malo bezveze jer možda bih neke ljude upoznao, a ja ne želim jer mi je to komplikovano. Taj strah pravi dosta ograničenja u životu. Od 365 dana u godini ja se 365 dana budim kao trans osoba. Mislim, ja to ne bih želeo ali to se tako dešava – ja jednostavno svaki dan imam neki problem vezan za to. Za početak i kao prvo, šta ću da obučem i sve što planiram moram da mislim unapred – na primer, odradim nešto privatno i neko treba da mi uplati novac za to, a ja sam se dopisivao sa mejla koji nosi moje ime, i ja moram tom nekom da dam da mi uplati novac na žiro račun sa ženskim imenom. Ili, hoćeš da uplatiš letovanje, moraš da uplatiš na svoje žensko ime, razumeš? I kao dokle više? Ja možda mogu da promenim ime u neko androgino, recimo Vanja, ali onda ne mogu da promenim oznaku pola u dokumentima. Ali stvar je u tome zašto bih sad petljao oko toga, mnogo mi je sve to komplikovano. Opet imam utisak da će nešto da iskrсне – šta ako dobijem neko nasledstvo za koje nisam znao (smeh).

Mnogi ljudi uđu u proces tranzicije, počnu sa hormonima, urade gornju operaciju, ali donja operacija mnogo košta, jer iako fond plaća 60% od operacije dok ti dođeš na red, dok ti to sve odradiš, ti praktično ideš fizički kao muškarac ili fizički kao žena, a nosiš dokumenta na svoje prethodno ime – petljaš se na granicama, to su mučenja i maltretiranja ljudi, bukvalno. Jer ti stalno radiš nešto sa dokumentima, i uvek se ispostavi neki jebeni problem. I uvek se iznerviram i kad pričam o tome jer uvek bude neki problem – gde god da dođeš, uđeš, sedneš, neko te oslovljava, jer ti živiš sa tim i to nosiš, to lebdi nad tobom ko neki oblak. Tako da nekad me nervira kako me ljudi vide a nekad samo iskuliram, šta me briga. Ali, recimo primetio sam da je mojoj devojci koja me je upoznala u ovom nekom identitetu, strašno čudno kada odemo u moj rodni grad i sretnemo nekoga ko me zna od ranije i ko mi se obrati u ženskom rodu. I meni je to naporno. Ali recimo kevu neću da uznemiravam i onda pazim da pred njom ne govorim u muškom rodu, ali kad se nešto iznerviram onda mi izleti. Govorim u aoristu, izbegavam prošlo vreme – nešto muljaš, brljaš – naučio sam već kako da

govorim. Ali često glupo zvuči. Mislim, svi prijatelji me podržavaju, neki razumeju manje neki više, zavisu. Imam prijateljicu od detinjstva koja se stalno nešto plaši za mene, i kad sam se autovao to je bila drama, a ja konačno živnuo jer kakva drama? Ona uvek po svaku cenu koristi taj ženski rod, mada ne družimo se često jer ne živimo u istom gradu. Ali smešno je jer svi ljudi u toj ekipi, svi mi se obraćaju u muškom rodu i imenu, a ona ne. I meni je to smešno, jer ona je u stvari jako dobra osoba ali strašno konzervativna, i neće nikom ništa reći ali ona tako razmišlja. Nikad me ništa ne pita, to mi je još bizarnije, a ja namerno ćutim.

Dobio sam ćušku jednom u životu – tada nisam bio autovan, tek sam došao da studiram u Beograd. Bio sam sa nekim prijateljima koji su skroz okej, ali oni nisu znali ništa o meni jer tada nisam ni bio autovan. I primetio sam da me gledaju neki tipovi, i tačno sam znao koji je to pogled – kad te neko gleda zato što si mu čudan što si transrodna osoba. I likovi su me posmatrali i ja sam svaki put kad bi išao u WC zaobilazio taj sto, baš da ne bih provocirao na neki način. I kad smo mi krenuli krenuli su i oni. Bila je velika gužva i ja sam bio iza svojih prijatelja jer sam video da se ovi približavaju i znao sam da će nešto da se desi. Ja sam tačno znao da će nešto da bude. Išli smo prema Kališu i likovi su prišli i napucali me pesnicama u leđa. Pošto je bila gužva ljudi ja sam ćutao, nisam uopšte odreoovao. Da sam bio sam verovatno bih se do krvi pobio sa tim likovima, ali pošto sam bio sa tim prijateljima, ja nisam ni pisnuo, zato što nisam hteo da oni pomisle ili kažu: *Tako ti treba, kad izgledaš drugačije*. Plašio sam se njihove reakcije, nisam želeo da oni misle tj. da oni ne odobre to kakav sam ja, hteo sam da izbegnem tu temu. To mi je bilo baš strašno, baš tužno što se to dešava. I šta sam mogao? Da bežim, onda će tek biti pitanja – pustio sam da me izudaraju, nisu bile neke batine ali ti nije prijatno da te neko tako izudara – ćutao sam i oni su prošli. Ja sam strepeo sve vreme da ne ispadne još neki incident, ali srećom ih nije bilo.

Kada sam bio u bolnici na hirurgiji bio sam na izmešanom odeljenju – imaš više prostorija, negde su većinski žene a negde većinski muškarci ali je malo izmešano. I bio sam u sobi sa nekim starijim ženama koje te nešto i ne zagledaju i one su mene percipirale kao nekog dečka. I onda dođe sestra i proziva me pod mojim imenom i sad svi u šoku, gledaju me. I kad je došla moja devojka, neke od njih celo vreme gledaju, bulje u nas. Ali bilo je čudno jer to su žene iz različitih ruralnih krajeva i verovatno preživljavaju porodično nasilje i svakakve strahote i onda mi je bilo smešno što su

dolazile kod mene da im dajem savete. One su mene sasvim prihvatile, iako se ja nisam uopšte izjašnjavao o svom identitetu niti su one pitale. Neki od lekara su provalili o čemu se radi, i onda se taj hirurg nešto i sprdao na moj račun, to je bilo polupozitivno. I ta glavna sestra, i ona je imala neke opaske, zvala me „dečko“ i tako. Meni je to bilo smešno, pa na primer kaže drugoj sestri: *Jel' da da liči na dečka, šteta što nije muškarac. I je li, jel' imaš seks?* – tako me pita. A ti sa njima moraš da se smeješ i budeš pozitivan da bi ti završile neki termin jer zavisiš od njih. Kad dođeš kod lekara ti dođeš u tu glupu situaciju.

Ja sam se autovao svojoj majci kada sam ušao u svoju prvu vezu. Ona nije reagovala loše u smislu da me vredala ili nešto tog tipa, ali je pala u depresiju. U početku mi je bilo malo žao a posle sam bio baš besan – zašto bi padala u depresiju kada je meni konačno u životu dobro?! Bilo mi je krivo, meni je sad super a ti si sad u depresiji zato što je meni super, baš je nekako bezveze. Ali s obzirom da sam ja brzo ušao u aktivističke krugove, osvestio sam to, pa sam bio više besan i agresivan zbog njenog stanja nego što sam bio potišten. I trudio sam se da joj ukažem da greši i malo sam više pritiskao.

Ipak, kod nje se ništa vremenom nije promenilo, i mislim da me ona dosta blokira u tome da budem slobodniji u životu, zato što je baš onako stroga i prenosi svoje strahove na mene. Ali imam slobodu da joj kažem nemoj da me maltretiraš i slično. Sada je lakše nego ranije u smislu da sada mogu da je upoznam sa nekim drugarom koji je trans, pa nekada kada sazna za nekog za koga ne možeš da provališ po fizičkom izgledu, ona se u početku šokira, pa to prihvati, pa krene sa klasičnim strahovima vas će neko da bije, umrećete od hormona, pa hoćeš li ti to da radiš, nemoj molim te i tako dalje. I to mi smeta, jer moram još da brinem i o njoj. A srećom nemam neku veliku rodbinu, pa kada sam i išao na neka okupljanja, slave i tako nešto, nisam se autovao. Jednostavno, ja te ljude sretam jednom u pet godina i nema razloga da to nešto potenciram. Znam da je to mojoj kevi problem i da bi oni nju prozivali i da bi automatski ispalo da je ona mene loše vaspitala, da je ona loša majka i zato neću da joj pravim frku. To bi nekako bilo njeno autovanje a ne moje, jer mene baš boli briga šta će oni reći. Bilo mi je smešno kad je jednom bila neka situacija, neki mali klinac od nekog rođaka me upoznao, i dete me oslovilo sa „bata“. Onda su ga oni šljepnuli, kao to je „seka“. Meni je bilo mnogo smešno jer dete je u pravu (smeh).

Interesantno je još i to da kad sam se svojoj mami autovao kao trans morala je i ona da ide kod tog psihijatra kod koga sam ja išao jer je on to tražio, i bilo je OK da ona popriča sa nekim. I sećam se kada je ona izašla sa tog razgovora promenila je temu, počela je da priča o nekim zavesama. Ja sam je pitao da popričamo o tome o čemu je pričala, a ona je rekla: *Šta ima o tome da pričamo, ti si trans osoba, ja te nikad neću zvati muškim imenom, nikad ti se neću obraćati u muškom rodu, ti si za mene moje dete koje ja znam ceo život i kraj priče. Samo mi nije jasno, ako ti nisi muškarac, ti si trans osoba – strejt žene neće sa tobom da budu, lezbejke neće sa tobom da budu, i ko će sa tobom da bude?* Ja se sećam da je to bilo baš okrutno i ja sam joj rekao: *Čekaj bre, jel' ti zaista misliš da sam ja neko koga niko ne može da voli?* – *Pa nisam to mislila.* Ispostavilo se posle da ima cela *facebook* grupa žena koje vole trans osobe.

Partnerski odnosi

Veza u kojoj sam se ja autovao kao trans je trajala sedam godina. To je bila moja prva veza u koju sam ušao sa 25 godina. Nisam imao nešto puno veza, jer sad sam u drugoj vezi. Ona je bila mlađa od mene nekoliko godina i jako mi je odgovarala jer je bila jako otvorena osoba. Ne mogu da kažem da je bila identiteski fleksibilna jer se i ona razvijala, a ako se neko identifikuje kao politička lezbejka a sa trans osobom je u vezi, postavlja se pitanje kako će ta osoba da bude politička lezbejka u društvu, dok je sa trans osobom koja želi da promeni pol. Ona će u tom slučaju biti viđena kao strejt osoba, jel' tako? Razumeš, ti na neki način kada si trans, automatski određuješ identitet osobe sa kojom si. I to je jako problematično, jer sad ako je ona lezbejka i sa likom je koji izgleda fizički kao muškarac, šta se dešava? Ta osoba želi da bude prepoznata kao lezbejka, ne želi da bude viđena kao strejt osoba, to joj je jako važno u tom trenutku. Mislim, nije ona od toga pravila problem ali to jeste bila malo tema. Ona nije meni rekla nemoj ti da se autuješ ili nemoj da menjaš pol ili nemoj da uzimaš hormone, zato što ja neću biti viđena – ali primetio sam da joj u tom trenutku nije bilo baš lagodno i da razmišlja o tome šta će se desiti. Znači, ona je prolazila kroz to na samom početku naše veze, a posle se i ona razvijala i njen identitet je fluidirao ka nekom panseksualnom pa je to sve onda bilo manje problematično. Tako da se to nekako tako razvilo. To sve nije

uticalo nešto negativno na naš intimni odnos. Mi smo nekako u isto vreme pristupili LGBT zajednici, bili smo nekako zajedno deo toga i svi su nas prepoznavali kao takve – znaš, poznati smo bili kao par. Ali na početku, ja nisam bio siguran da li želim da uđem u vezu – jer tek sam se autovao, prošlo je tek nekoliko meseci otkad sam upoznao tu devojkicu, ona je htela sa mnom da uđe u tu vezu, a ja nisam bio spreman jer sam hteo još da ludujem. Mislim hteo sam „da ludujem“ – ja nisam imao nikakvo seksualno iskustvo, praktično nikakvo, ali nije da sam ja hteo da budem promiskuitetan pa sad neću u vezu, nego jednostavno nisam hteo ništa da obećavam zato što sam hteo malo da razgledam, jer sad konačno smem da gledam žene na ulici bez osećaja krivice. Znači, hoću da se opustim.

Ali ona je na neki način bila uporna, da se tako izrazim, i ja sam pristao na vezu, kao da vidim šta će da bude (smeh). I eto, onda je bilo – sedam godina smo bili zajedno. Prvih par godina veze je bilo okej, a posle i nije bilo baš tako okej. Ali koji je razlog tome mislim da bi ona to bolje znala, zato što sam ja neko ko voli da se vezuje za ceo život, i ne volim da idem iz veze u vezu, meni to na neki način predstavlja emotivni teret. I ne volim previše emotivnih komunikacija sa nekim ljudima zato što ja to sve upijam i onda mi je to sve preteško. Ja nemam čak ni puno bliskih prijatelja zato što me to jednostavno opterećuje. Zato što o svim tim ljudima previše brinem i onda osećam da ću se ugušiti u tome.

Mi smo živeli zajedno praktično od početka naše veze, možda nismo samo prvih nekoliko meseci. Bili smo tada studenti i brzo smo odlučili da živimo zajedno. Meni je tada to sve bilo nekako novo i super, nemam pojma. Imali smo dosta zajedničkih prijatelja koje smo upoznali u tom periodu autovanja i ja sam za našu vezu rekao svim svojim prijateljima. Moja keva je upozнала moju tadašnju devojkicu kao drugaricu i bila je super prema njoj. Međutim, kada sam rekao da mi je devojkica, ona je krenula sa nekim hejtom. To je van pameti – kao, prvo ti je neko super a onda ti je bezveze samo zato što je sa mnom u vezi! Ona je posle iskulirala pa je bilo okej. Nije ona bila otvoreno agresivna ali je to svakako bio neki hejt u vazduhu i osećalo se i bilo je bezveze. Kasnije je ona dolazila, bila kod nas po nekoliko dana, mi smo išli kod nje i tako. Kod roditelja moje devojkice je bilo sve super. Svi su bili super pozitivni, iako ni njena majka nije bila baš srećna kad se ona autovala, ali svi su to prećutno znali. Nije se o tome nešto specijalno govorilo, osim ako je prajd pa nas pitaju jesmo li bili na prajdu.

Nije se spominjalo da smo mi u vezi, ali mi smo bili uvek u paru i to se nekako znalo. Nikad se nije govorilo *tvoj dečko* ili *tvoja devojka*, ali se to podrazumevalo jer idete zajedno na more, idete tamo i vamo. To sa njenim roditeljima je bilo prijatno iskustvo – prijatnije je bilo sa njenima nego sa mojom kevom. Zato što su me oni prihvatili kao mene, nisu me gledali kao nekog uljeza, dok moja majka ima običaj da tako posmatra ljude. Mislim da bi ona to radila čak i da sam strejt.

A kada sam upoznao njene roditelje ja se još uvek nisam autovao kao trans. Malo nam je bilo previše jer se ona tek autovala, pa nam je bilo bezveze da im to tada kažemo. A i oni su mene uvek gledali kao nekog dečka i znali su da tu nešto rodno nije baš jednostavno. Sa njima smo na primer dosta pričali o trans problematici, spominjali smo drugara koji se operisao – tako da su oni bili skroz upućeni u to, samo nikad nismo javno rekli. Meni je bilo i svejedno zato što tamo idemo tri ili četiri puta godišnje i nema razloga se sad stvara neka neprijatna atmosfera. Totalno mi je prihvatljivo da me zovu u ženskom rodu, neću crknuti zbog toga za tih par dana i znam da me ne gledaju kao neku devojčicu – jednostavno je bilo super i opušteno. To je bilo kao neko te tretira kao muškarca, samo ti se ne obraća u muškom rodu. Čak su i izbegavali taj rod, jer ljudi to često rade – kada ja izbegavam rod ljudi ga takođe izbegavaju. To mi je bilo baš pozitivno iskustvo – mi smo na ta porodična druženja išli kao par i čak su nam se i roditelji upoznali u nekom trenutku.

Mi smo se inače opušteno ponašali. Možda je to bilo zbog aktivizma, ali mi smo se držali za ruke, ljubili smo se na ulici bez ikakvih problema – ljudi su gledali, a mi smo se osećali opušteno. Naravno, nismo boli oči gde ne smemo da nas neko ne bi isprebijao. Bilo je dobacivanja u početku: *Šta je ovo, muško ili žensko?* Ja sam bio malo agresivan na ta dobacivanja ali sam se posle smirio, shvatio sam da je bolje da malo ćutim. Kad je došlo do par incidenata znaš da ne ugrožavaš samo sebe već ugrožavaš svoju devojku i ljude sa kojima si i onda shvatiš da je bolje da se ne raspravljaš sa budalama, produžiš dalje. Imao sam samo verbalne napade .

Znači, u prvo vreme smo bili tako opušteniji, a posle toga se ona promenila. Desilo se da je ona proširila krug svojih prijatelja i poznanika na neku širu ekipu koja nema veze sa LGBT zajednicom i nekako je nametnula to da nije htela da govori o svom privatnom životu sa tim ljudima – iako nije htela da to bude tako lako vidljivo. U prvo vreme ja sam to dobro prihvatao zato što ona inače ne govori puno o svom

privatnom životu sa drugim ljudima – možeš pričati sa njom tri sata i nećeš saznati ništa o njoj. I ja sam bio sa tim prvo OK jer što bi se ona otvarala tamo nekim ljudima. Ali ujedno, to mi je malo smetalo. Ako se sa nekim ljudima vidiš jednom nedeljno ili češće, malo je bezveze – ali mi je bilo bezveze da joj kažem idi autuj se tim ljudima, jer zašto bi ona to radila? I onda, tu smo se udaljili, jer jednostavno ona svoj seksualni identitet, lezbejski ili panseksualni ili kakav god, može da sakrije, ne mora da govori o njemu, nije vidljiv – a kad mene predstavi to je gotovo! Meni nije bilo fer da se ja na taj način nekom mešam u život a sada mislim da je bila greška što sam se složio sa tim da to tako ostane, jer je to na neki način bilo transfobično sa njene strane. Mene prijatelji inače zovu „hodajući kompromis“ (smeh).

Ja mislim da smo se nas dvoje više povezali jer smo bili na nekim sličnim životnim putevima, autovali smo se roditeljima u slično vreme, i to je za oboje bila prva veza i sve te sličnosti su nas nekako spojile, a možda nas dvoje nismo tako kompatibilne ličnosti, možda nismo osobe koje zanimaju iste stvari. Ja sam poprilično lik koji voli neku domaću atmosferu, kuću i tako – ja sam u tom smislu nekako konzervativna osoba. Na primer, ako mi neko kaže za neku svoju seksualnu praksu koja nije baš stereotipna ja ću da se malo štreknem. Mislim, osvešćen sam dovoljno da ne treba da mi ništa bude čudno, neću da uvredim tu osobu ali ću napraviti neku foru. Moja devojka bi na neku bizarnost rekla kako je to super i stvarno će da misli da je to super, a ja ko zna šta ću da pomislim (smeh). Na primer ako neko ko ima 40 godina dođe i kaže našao sam dečka ili devojku koja ima 18, ja ću da reagujem pitanjem: *Zašto?*, a moja devojka će da bude u fazonu: *Jao, kako je to dobro!* Mislim ja neću pomisliti ništa loše o toj osobi, ja ću samo da navedem pedeset razloga zašto će to toj osobi napraviti haos od života. Ako mi neko kaže da vara svog dečka ili devojku, to povređuje nekog, ja neću reagovati prihvatajuće na to, a to je malo konzervativno, malo više.

Što se tiče naših uloga u kući, ona se ponašala kao tipični balkanski muškarac a ja kao tipična balkanska žena (smeh). Znači, ja čistim, perem i stalno sam kod kuće, a ona otprilike ne zna gde je veš mašina i šporet i gde stoji kafa kada dođu gosti, a o kuvanju neću ni da pričam. Nju to prosto ne interesuje i ja to sve radim, ali ja to ne vezujem za rodnu ulogu, jer ljudi su ili pedantni ili nisu i nikad mi nije bio problem da to sve ja radim. Ali s druge strane, u nekom odnosu, jeste to bilo binarizovano, da sam ja imao tu kao neku mušku ulogu. Što se tiče seksa, ja sam imao problem sa svojim

telom i sa istraživanjem tako da je tu bio problem na početku. Na primer, postavljaš se kao *stone*⁸⁴ u startu i onda vremenom otkrivaš sebe i radiš na tome. I moraš da radiš na tome, da se opustiš, jer ne vredi ako nisi opušten sa sobom. To kod nekih trans osoba traje godinama, neko to nikad i ne prevaziđe.

Nas dvoje smo razgovarali i o porodici i deci. Ja sam više bio u fazonu porodice, a ona uopšte to nije htela niti je govorila o tome. Posle mi je bilo čudno jer se ona nakon našeg raskida posvetila tom projektu sa decom. Čudno mi je jer sve te godine neko pored tebe priča o karijeri i onda odjednom nešto drugo i pitaš se da li je ta osoba bila iskrena prema tebi. Raskinuli smo kada je ona počela da izlazi sa drugim ljudima i da to krije, a meni je to smetalo i bilo mi je totalno smor. Ja sam donekle imao razumevanja za to, za svačiju potrebu da proba nešto novo, pa i da napravi glupost, šta god, ali jednostavno, do neke granice idem i onda više ne. I mislio sam da je bolje da se to prekine.

Mi smo se udaljili u nekom trenutku i ja nisam osećao povezanost neko vreme, al kad s nekim živiš, onda se udaljavaš nekako postepeno. U nekom trenutku smo mi kao zvanično bili u vezi, ali ako ti nekog pitaš: *Jesmo li mi sad u vezi?*, a on ti kaže *Ne mogu sad da ti dam odgovor na to pitanje* – šta to znači? Ja sam je pitao više puta ali nisam dobio odgovor, što je bilo bezobrazno. A pošto sam ja neiskusn u tim stvarima, nisam znao šta to znači i onda sam čekao. Nisam dugo, ali čekao sam nekih sedam, osam meseci da se ona izjasni, i onda kad mi je dojadilo, kad više nisam mogao to da izdržim, ja sam to presekao i krenuo dalje. Ona je takođe u tom periodu imala neke životne projekte koje je htela da realizuje i ja prosto nisam hteo da je uznemiravam. Ali sam se na neki način polako oslobađao te veze, i kad sam već to izgovorio, i kad je ona već završila te svoje obaveze, i kad sam bio siguran da moja izjava neće da je ugrozi, onda sam to mogao slobodno da kažem. Mi i nismo živeli zajedno poslednjih meseci, nismo ni imali kontakt, to je bilo kao razdvajanje i ako neko ima životne planove koje planira bez tebe, jasno ti je.

I bilo je primetno, jer smo u početku svuda išli zajedno, a posle ne, posle sam

⁸⁴*Stone butch lesbian* (stoun buč lezbejka) su često maskuline lezbejke koje su u seksualnim odnosima dominantne i ne vole da im se dodiruju genitalije pa se ovde referira na tu vrstu prakse i odnosa. *Stone butch* lezbejke su predvodile lezbijsku revoluciju '70-ih godina 20. veka u Americi (prema Čaušević, 2013: 26).

svuda išao sam, a i ona je našla novi krug prijatelja. Tako da je to ljudima bilo malo čudno, dok meni nije, jer svako ima svoj život, mada mi je posle malo smetalo jer uvek idem negde sam. Interesantno je da ja nikom nisam ni rekao za naš raskid, i prolazio kroz to sam i kad sam kasnije rekao prijateljima svi su bili šokirani. Moja keva je videla da se nešto dešava ali nije ništa rekla. Njen animozitet prema mojoj prvoj devojci je godinama slabio ali ga je imala i dalje. Jer ranije kada me zove priča sa mnom pola sata i ne kaže mi da pozdravim devojku, a kad smo raskinuli, onda je počela da pita za nju, šta radi i tako, sad joj valja. A njeni roditelji, mi se i sada ponekad čujemo, jer jednostavno okej su ljudi, super su. U suštini meni je kod te veze koja je poslednje tri ili četiri godine bila propast najžaliji bio gubitak cele te porodice, to mi je teško palo, a generalno je veza bila loša – ne izlaziš sa nekim, nemaš seks sa nekim, ne vidate se, sve češće se svađate. Tako da smo ozvaničili naš raskid.

Vrlo brzo posle toga ja sam ušao u novu vezu. Ja sam tu devojku znao i pre i dopadala mi se. I sebi sam dozvoljavao da mi se dopadne, jer veza u kojoj sam bio je već bila u krizi, a inače ja to nikad sebi ne bih dozvolio. Sa tom prvom devojkom, dešavalo se da mi se neko dopadne jer šta da radiš, neko ti se dopadne i ja to odmah kažem. Tako da smo o tome razgovarali, jer sam u tim situacijama hteo to da rešim, ja sam se osećao loše što je to tako. A sa ovom devojkom, prvi put mi se desilo da mi se neko dopao i da sam ja to prećutao. Zato što sam smatrao da ne treba da kažem, jer ni ona nije bila iskrena prema meni. I prvo mi je bilo loše zbog toga, imao sam osećaj krivice, a posle sam bio opušteniji i slobodnije sam razmišljao.

Ali dok nisam zvanično raskinuo prethodnu vezu, ja nisam hteo da flertujem sa njom, ni sam ne znam zašto. Posle raskida sam bio u fazonu da dejtujem, a ja sam u stvari mnogo smotan, i nešto sam to sve trapavo radio i mislio sam da nemam šanse. I ja sam nju zvao na kafu i to je bio kao dejt, samo što ona nije ni provalila da je dejt. Fora je u tome što kada sam pričao sa prijateljima, oni su mi rekli: *Pa da li si ti njoj rekao da je to dejt?* Ja sam rekao: *Pa valjda ona to zna, jer zašto bih ja nju zvao na kafu?! – Pa zato što se ljudi zovu na kafu. – Pa znam ali ona je devojka, zašto bih zvao devojku na kafu? – Ali kakve veze ima, pa i strejt tipovi zovu devojke na kafu, ne da ih muvaju nego da piju kafe. – Da, ali zašto bih, to je neka devojka koju znam preko nekog, nema poente? Osim ako se nismo slučajno sreli u gradu pa te zovem da ubijemo vreme, ali sad da te posebno zovem na kafu, a nemam vremena ni za svoje prijatelje, sad ću da zovem*

tamo neku devojkicu da bi pili kafu, baš ću (smeh). Dakle, ja sam bio ubeđen da je to dejt i da se ja njoj ne sviđam. Jer me ona čak pitala šta mi radi devojkicu, i ja umesto da kažem da smo raskinuli, ja sam rekao okej je, radi to i to. Bilo mi je totalno glupo da na tom tzv. dejtu kažem da sam raskinuo, tj. mene je plašilo da ne ispadne, e raskinuo sam, znači sad sam slobodan. I da će onda da pomisli vidi ovaj raskinuo i sad odmah hoće da dejtuje – što je valjda legitimno ali je meni delovalo glupo (smeh).

Nas dvoje smo u vezi sada skoro dve godine. Za nas sada znaju svi i to je super. Imamo neke zajedničke prijatelje preko kojih smo se i upoznali, a družimo se i sa mojim prijateljima i sa njenim prijateljima i mešamo ih, tako da je super. Ja poznajem njenog oca, on zna da sam ja trans i nema problem sa tim što je isto super. Moja keva je ista kao sa prvom devojkicom, i dalje ima neki glupavi hejt. Ona ništa konkretno ne kaže, ne uradi, ali osećaš taj neki hejt i ja ne mogu da se svađam sa njom jer mi je dosta toga.

I ova veza je nešto što sam hteo, nešto kako sam ja zamišljao da je biti u vezi kada sam bio u srednjoj školi. Zato što sam se zaljubio, zato što me osoba privlači na jedan sasvim drugačiji način, nekako je ispunila tu moju stereotipnu viziju o vezi, a ne znam ni kako ni zašto. Tako treba da izgleda veza, tako sam je zamislio. Možda ta veza malo više liči na taj neki muško-ženski odnos, ima tu vrstu dinamike, iako ja nisam toliko u toj muškoj ulozi, nemam taj hetero ili mačo senzibilitet. I zabavno mi je što je osoba iskusnija od mene i onda mi je to baš nekako super. Ona je mlađa od mene ali je iskusnija od mene u vezama, i ne moram ja da nekako vodim celu tu priču, drugačiji je taj odnos od prve veze gde sam ja sve nešto organizovao. I ja sam je prosio već (smeh). Ja sam se kao šalio u vezi toga, ali ona vrlo dobro zna da se nisam šalio (smeh). Mislim, mi to ovde ne možemo ni da sprovedemo u delo, mada meni papiri nisu ni važni. Ali ja sam prosio i prvu devojkicu i ona me odbila. Nisam ja to nešto tragično shvatio, ali opet mi nije bilo baš svejedno, kupio sam i prsten. To je trebalo sve da bude kao simbolički. A sad, u ovoj vezi, to sam uradio maltene u prva tri meseca veze i ona je bila u fazonu: *Jesi ti normalan* (smeh). I rekla je, pitaj me to za godinu dana, i ja sam rekao pa pitaću te, pitaću i za pet godina i za deset godina, jer znam šta hoću. Mislim, ne mora to da bude zvanično, ne moramo da idemo u Dansku da bi to sproveli, možemo to i ovde da sprovedemo tako što ćemo da potpišemo i lupimo neki pečat i eto ti (smeh). Ne mora čak ni to ako ona ne želi. Ja sam za legalizaciju istopolnih zajednica jer ako svi imaju to pravo hoću ga i ja. Ne znam da li bih to radio, ali želim to pravo, da mogu da ga

odbijem. Komplikovano je, ali hoću da mi država dozvoli nešto što imaju drugi, jer ako ja nemam to pravo onda ga ukini i drugima. Sad, da li bih ja to sprovodio ne znam, ali ja na neki način volim te stvari, u tom smislu sam „tradicionalista“. Ali volim ja to i da parodiram, pa kažem na primer jednom svom gej drugaru ajde da se venčamo, odemo u Sabornu, ja obučem venčanicu a ti odelo – jer on nikako da se autuje svojim i ja kažem što me ne upoznaš sa njima kao svoju devojkicu, prihvaćice tvog dečka, jedva će da čekaju kad vide mene (smeh). Znači, s jedne strane volim to, a s druge strane mi je i smešan ceo taj hetero trip.

Ja sam smešan po pitanju tih veza – ja mogu tebi sad da kažem kako ja volim te tradicionalne brakove sa decom i sve to, ali u suštini ja nikad ne bih dejtovao devojkicu koja je strejt. Meni to na neki način smeta, ne bih se nikad pronašao sa takvom devojkicom, a ni ona ne bi mogla da bude sa mnom jer onda ona automatski ne bi bila strejt. Nekako, sve ja to volim što sam ti rekao, ali nikako ne mogu da zamislim da devojkica sa kojom sam ja voli to isto – da je u fazonu ajde da se venčamo i imamo decicu, razumeš. Meni je to nekako – *ova će sad da traži da budem neki cis strejt lik* – tako da kad neko drugi to želi ja sam u fazonu vidi ovu konzervu, a kad ja to želim – *nisam ja konzerva bože sačuvaj, ja drugačije o tome razmišljam* (smeh). Bilo je jako smešno kada sam raskinuo prethodnu vezu i pričao sa svojim prijateljima i onda su svi počeli da mi govore – *a jesi video onu, a sećaš se da te muvala ona?* Hteli su da me upoznaju sa nekim devojkicama, da me zovu na neke događaje, razmišljali s kim bih ja mogao da budem i onda su zaključili: *Jebote, baš ti je sužen izbor!* A ja sam rekao: *Pa baš vam hvala* (smeh).

O budućnosti, identitetima i društvu

Meni je mnogo zabavno, ja imam jednog trans drugara koji je mnogo širokih vidika, možeš da kažeš za njega da je *queer*, ali dejtuje žene, i imao je dosta nekih dužih veza sa ženama koje nisu lezbejke, nisu *queer*. Dakle, one izlaze sa muškarcima a on fizički izgleda kao muškarac, osim tog dela sa genitalijama. Kad su raskidale sa njim počele su da se viđaju sa ženama i onda sam se ja zezao sa njim: *Ti pretvaraš sve žene u lezbejke* (smeh). Jednostavno, osetile su taj neki mekši senzibilitet koji nije agresivan –

nema kompetitivnosti, izražene agresije. Jednostavno, ja imam istoriju kao žena, ja sam za ove ljude oko sebe i za ovu državu i dalje žena i tretiran sam kao žena na svaki mogući način, i možda mi neko neće dobaciti na ulici zato što imam dobro dupe, ali će mi dobaciti zato što imam kratku kosu, razumeš?! To je drugačija vrsta pritiska. Sve te njegove devojke su postajale lezbejke i to mi je mnogo smešno –jednom sa trans osobom i više nisi strejt.

A kada razmišljam, gejevi imaju sve, sve im je dostupno, aplikacije i ostalo. I vidljiviji su od lezbejki, ti odmah vidiš geja koji je možda aktivan i on će lako naći drugog koji je možda feminiziran, to se vidi. Kod lezbejki to baš ne znaš, vidiš samo bučice, ali ni tu sve nije baš jasno. Takođe, ima manje autovanih lezbejki od gejeva.

U budućnosti, meni je teško da zamišljam sebe u ovom identitetu, tj. kada imam neke želje o budućnosti uvek zamišljam nekog tipa umesto sebe (smeh). To je malo problematično, jer ta želja, šta god da želiš, nikad nije odvojena od nečega što ja nikad neću biti. S druge strane, razmišljao sam šta bih radio kada bih skroz promenio pol, kada bih skroz bio muškarac, pa imam nekad utisak da bi mi to čak i smetalo, totalno bih bio nevidljiv. S jedne strane mi jako smeta kada dođe leto, ali nekako baš bih voleo da sam *queer*, ne bih voleo da sam tako neki...Pazi, da sam neki strejt cis lik, ja bih se do sad verovatno oženio i imao petoro dece, zato što tako razmišljam. Ali pošto nisam strejt lik, onda moram te stvari da uzmem u paketu. Moj odnos prema mom telu se menja i sada neke stvari bolje prihvatam, pa iako i dalje imam svoj koncept u glavi kako treba da izgledam ali me neke stvari ne nerviraju kao ranije. To se menja, nekad me nerviraju, nikad nisam u fazonu: *Jao što super izgledam* – definitivno ne, poludim kada treba da kupim nešto od garderobe, znojim se, kao da sam mokar do gole kože, zato što me to strašno izluđuje jer moram da brinem o tome. To mi baš smeta jer ja imam tu žensku građu i moram da razmišljam kako mi koja majica stoji, da li se nešto vidi, ma idi bre. Ne kažem da cis muškarci uđu, obuku nešto pa im sve stoji kao saliveno. Međutim, da mi je to nešto mnogo bitno, verovatno bih smršao i izgledao androgenije, nego ovako, očigledno se ne trudim dovoljno. Mogu da se nabildujem recimo ali ja uzmem tegove dva dana, vežbam i bacim, nisam uporan u tome – jer možeš ti telo da menjaš i bez hormona i nekih agresivnih zahvata. Kada bih zamišljao idealno telo, to bi zaista bilo totalno cis muško telo. Ne znam kako bi se to odrazilo na moj život jer sam navikao da budem *queer*, ali bih to baš voleo. Mislim, moja devojka mi kaže da se ja

njoj sviđam ovakav kakav sam, a i ako bi želeo nešto drugo za sebe, i to joj je okej. I to je super, jer me ne pritiska. Ja znam puno devojaka trans muškaraca koje ih pritiskaju – pritiskaju ih direktno ili indirektno da urade operaciju.

Ono što mi najviše smeta u Srbiji je nedostatak zakonske regulative koja bi kažnjavala ljude koji pokušavaju da me diskriminišu na bilo koji način. Na poslu takođe znaju da sam trans, to je vremenom procurelo i sada znaju i za moju vezu. Mene na poslu niko ne diskriminiše ali generalno, voleo bih da za trans ljude postoji opcija da kada ih neko diskriminiše zbog toga što su trans osobe, da odgovaraju za to, jednostavno. Na neki način, smeta mi verovatno ono što smeta i Romima, neko te diskriminiše na osnovu tvog rodnog identiteta, nečeg što je vidljivo. Mislim da je to manje za LGB zajednicu zato što jednostavno ti ne moraš da iznosiš taj svoj identitet. Kad mi neko kaže molim te iskuliraj se, to znači odmah zatvaranje za mene, jer ja moram da govorim u drugom rodu, da biram aorist u govoru, što je jako teško, ne mogu da promenim svoj fizički izgled, da se oblačim drugačije, ne mogu da se ubacim u taj stereotip, jednostavno ne mogu, tek onda bih izgledao... ja ne znam kako bih izgledao – jer moja fizionomija i gestovi su potpuno muški. A pozitivna diskriminacija, to nekad malo nervira jer nekad neko hoće da priča sa tobom, da bude nešto super zato što si trans, drugačiji si od drugih, zanimljiv si, *queer* si. Isto možda ne bih bio sa nekim u vezi kome je fetiš da bude sa trans osobom, to mi je malo bezveze, jer imaš neke žene u zajednici koje su lezbejke ili *queer* i koje baš često dejtuju trans muškarce, idu od jednog do drugog i to mi je isto nekako malo bezveze, jer zašto bi bio sa nekim samo zbog toga? Ok mi je da neko voli više maskuline osobe jer imaš na primer lezbejke koje su *femme* a vole *butch* ili trans, ali neko ko te pikira samo zbog toga, ne, ne mogu to. Mislim, ne osuđujem, jer neki ljudi možda žele drugačije iskustvo, kapiram tu potrebu za iskustvom, zato sam verovatno i pravio toliko kompromisa sa tom prvom devojkom, zato što mogu da razumem da neko želi neko drugo iskustvo, mogu da razumem da neko ima potrebu, samo mi je varanje bezveze. I dosta je trans muškaraca sa tom činjenicom – kada se smuva sa nekom devojkom koja ranije nije bila sa trans muškarcima, a recimo ako je biseksualna ili nešto drugo – uvek leži taj neki strah, šta ako poželi da bude sa muškarcem, kako da joj zabranim, kako da joj ukinem to iskustvo koje je ipak za trans muškarca traumatično. Jer ti želiš nešto, da imaš nekakvo telo a taj neki drugi subjekt, koga poželi tvoja devojka je tebi kao pretnja. Pa ti je onda lakše da ti

žena ode sa devojkom, sa bučicom, nego sa strejt tipom i to je kod svih tako. To je pritisak u smislu da moraš da se nešto takmičiš. To je čudno, u pitanju je neka energija i moje neko shvatanje je da su ljudi generalno sveseksualni. Iako ja nikad ne mogu da zamislim da budem sa muškarcem, ali mislim da je to definitivno posledica društva, društvenog pritiska jer verujem da su ljudi po prirodi, iako sad ulazim u esencijalizam što je bezveze, ali nekako verujem da nema tih pritisaka, da nema roda, pola i tih konstrukata, da bi ljudi bili mnogo fluidniji. Primećujem da su ljudi ograničeni, da žene osećaju tu energiju, imao sam priliku da sa mnom flertuju žene koje su strejt, bile su strejt i ostale su strejt – jednostavno, privlači ih energija. Ja sam to često osetio na svojoj koži, ne da one žele kao nešto samo da probaju, nego ih nešto privlači. Nije kao upoznale su te, pa kao hoću da probam ovo, nego jednostavno vremenom privučesh ih, samo što je to baš klizav teren – jer ako neku ženu privlače isključivo strejt muškarci, uvek se plašiš i ne znaš šta da očekuješ. Čuo sam i izjave: *Eh da si muškarac, ja bih sad...ostavila dečka zbog tebe*. To mi je bilo smešno: *Pa odmah ga ostavi ako tako misliš* (smeh). I nikad ne bih bio sa takvim devojkama jer šta da očekuješ – to je ono pitanje, kada ti cis strejt muškarac kaže da je otvoren i da sve razume, i neko me ubeđuje da je ta osoba potpuno senzibilisana i sve, i mogu da razumem da je senzibilisana u smislu da je edukovana, ali da će napustiti svoju sigurnu poziciju moći, ne neće! Ti možeš sad da budeš Paris Hilton i da kažeš ja bih volela da vidim kako žive siromašni ljudi, ali sigurno ćeš ostati u toj poziciji, jer zašto bi to radila kad možeš da živiš u svojoj udobnoj poziciji?! Čak im i ne zameram, jer jednostavno im je dato, uzimaju i to je to.

Jedan moj drugar, koji nije iz Srbije, dosta se družio sa feministkinjama, i kada je krenuo na testosteron, čim je počeo sa hormonima one su ga pitale: *Kako se osećaš na poziciji moći, nekog ko ugnjetava?* On je rekao: *Koja crna pozicija moći, uopšte se ne osećam da sam na poziciji moći, ja se osećam kao da sam kao i druge žene u ovom društvu*. Ja sam imao priliku, da razgovaram sa jednom ženom koja je u stvari žena jednog trans muškarca, koji je izvršio potpunu promenu pola i živi kao cis muškarac. Ta žena i ja smo se nešto sporečkali jer ja sam implicirao nešto o tome da taj njen muž ne radi baš dobro za trans zajednicu, i ona ga je branila i onda se nekako osećala napadnutom jer je osetila da ja govorim iz pozicije nekog ko je diskriminiram a ona kao nije, jer je ona strejt žena u vezi sa muškarcem. I onda je rekla da je ona u ovom društvu

žena i samim tim je diskriminisana. I ja sam rekao da sam i ja u ovom društvu žena i samim tim sam diskriminisan kao i ona, jer nemoj da me učiš poziciji koju ja već živim. Ona možda trpi opresiju što se nije udala i što je u braku u kome nema dece, a ja trpim istu tu opresiju, mene ovo društvo i dalje tretira kao ženu. Jednostavno, ja osećam taj pritisak, ja imam žensku istoriju i ja od nje ne mogu da pobegnem nikad, ja to živim.

Meni je malo trulo da lezbejke ne žele kontakt sa trans ženama ili trans muškarcima. Čak više mogu da razumem da ne žele sa trans ženama nego sa trans muškarcima – pa ja sam odgajan kao žena, ja sam živeo taj život, ja sam čak super *role model* za neku radikalnu feminističku priču jer sam ja otišao i korak dalje, ja sam žena koja u ovom društvu živi muški rodni identitet, izborio sam se za to. Žena u ovom društvu mora mnogo da se bori da bi nešto postigla i diskriminisana je ako želi nešto drugo. Da li me moje muško ime, muške zamenice koje koristim čine opresorom, nema šanse! Ja mogu da razumem da ti ne želiš da ti neka konkretna osoba ugrožava tvoj sigurni krug, jer imaš trans muškarce s kojima se ni ja ne bih nikad družio, koji prosipaju neku priču – ali to je bukvalno stvar stava, zbog toga što je navodno trans populacija u Srbiji binarna i smatra da je ženi mesto u kuhinji, ali onda diskriminiši ponašanje a ne celu populaciju. Ja to ne smatram i nemoj da me diskriminišeš, glupo je. Cela ta politika identiteta je glupa, s jedne strane potrebna ali opet glupa, praviš neki novi front koji opet diskriminiše nekog trećeg, i vrtimo se – lezbejke će diskriminisati biseksualne, itd.

Ja sam dosta vezan za svoje prijatelje, ne bih baš voleo da ih napustim ako bih odlazio iz Srbije. Nisam vezan za zemlju, već za ljude, prijatelji su ti koji me drže, iako ih sve više odlazi. Ne znam kako zamišljam budućnost, zamišljam da smo u čabru i da moramo da se pomirimo sa tim. Mogu makar da stvorim svoj mikro svet koji će mi biti prijatan. Ja sad radim na radnom mestu gde me prihvataju ali ako se nešto promeni i budem u nekom problemu, rešavaću taj problem. Jednostavno sam prihvatio da moj život nije tako lak i nije ničiji ali svako se bori kako zna i ume, tako ću valjda i ja. To mi je nešto najpozitivnije što mogu da zamislim. Nekad sam imao veliki problem kad dođe leto i onda je glavni problem da li da obrijem noge ili ne. Neko leto ih obrijem, neko leto ne, ali uvek imam dilemu oko toga. Ove godine sam obrijao noge zato što sam rekao stvarno ne mogu i smara me – mislim, volim svoje lepe dlake ali stvarno ne mogu zbog pogleda drugih i imam neke druge brige, i hajde da to odradim da ne razmišljam.

Na ulici ili ako uđem u radnju, ili ako sedimo ovde u kafiću, i ako dođe konobarica i ona me percipira kao devojkicu, ja se kladim, i ona ako vidi te dlakave noge ona će svaki put kad dođe da pogleda u to. Meni je onda neprijatno zbog sebe, neprijatno mi je zbog tebe, razumeš! Ako sam sa nekim s kim sam na istoj talasnoj dužini – imam jednog drugara koji je strašno radikalan, i ako sedim sa njim mi ćemo recimo da napravimo sprdnju na temu toga što ta žena gleda, a ako sedim sa nekim drugim pa i sa tobom iako znam da je tebi OK, nekako mi je – *Ja, samo privlačim pažnju.*

Ja sam na početku svoje prve veze bio slobodan u svom ponašanju, ali tada sam bio mlad, i bio sam u fazonu sada ću svima da se pokažem i boli me dupe šta ljudi misle. Onda tokom godina, desio se onaj prvi pokušaj Prajda 2009. godine, pa sva ona tenzija kao da će ratno stanje, kao da će bombardovanje, pa onda Prajd 2010. godine i ja ne smem na ulicu i plašim se, jer kao prolaze horde ovih ludaka, pa prebijeni neki ljudi i taj stres. Kako je vreme prolazilo ja sam se udaljio sa svojom devojkicom pa nismo više zajedno išli po gradu, nismo se više držali za ruke, nismo više imali tu neku intimniju atmosferu, možda zato što je duga veza, ja sam mislio da je zbog toga. I onda sam zaboravio kako se to radi i kad sam se upoznao sa ovom devojkicom, ona je toliko slobodna i opuštena i ona je u fazonu da ljude boli briga i šta nas briga ko nas gleda i niko nas neće napasti. A ja sam imao neki strah, neku tenziju, plašim se, jer imam trip da ona ne zna koliko su ljudi nasilni i agresivni, zato što ona do sada nije bila u nekoj LGBT vezi i plašio sam se da ona ne zna koliko je ovo društvo transfobično i homofobično i da možemo oboje da nadrljamo. Tako da tu učim sad ponovo da se oslobađam, ponovo radim ono isto što sam radio pre deset godina, baš tužno. Nisam ja u fazonu da ne smem da se poljubim na sred ulice, ali ako sedimo u kafiću i primetim neke likove koji su mi sumnjivi, onda ću da budem u strahu i sve vreme gledam, jer ja sam naučen da čim uđem u neki prostor, skeniram sve ljude, šta ko može da kaže ili uradi. I biram mesto, a to sve nekad bude malo naporno, konstantno neki oprez! I nervira me kad ljudi gledaju, kad bulje. Nervira me kada ljudi pretpostavljaju kog sam roda, pa recimo dođe konobar i pita: *Gospođice, šta želite?* Nekad sam u fazonu koja bre gospođica, a nekad sam u fazonu da me boli briga i kaži šta 'oćeš. A dešava se da recimo sedim sa super strejt ortakom, i sedimo u ćevabdžinici i možeš da zamisliš tu atmosferu. I kao drugar poručuje i kaže: *Ja ću deset ćevapa i njemu isto*, pokazujući na mene. I konobar tako pogleda u mene i ja sam u fazonu pa zar opet i šta je sad ovo. A

moj ortak je toliko opušten i njega boli briga i ako konobar nešto kaže on će da skoči. Ja sam njemu bio i kum na svadbi, na jednoj potpuno strejt tradicionalnoj svadbi. On je tada rekao ja hoću da mi kum bude moj najbolji drugar koji je trans i to je to, gotovo. I to je bio njegov uslov i to su morali da svare i njegovi roditelji i njeni roditelji i svi drugi. Ja sam tada bio u vezi, došao sa devojkom, u odelu, imali smo komplet tradicionalnu priču, venčanje u crkvi i to je ispalo super na kraju. I niko nije pisnuo o tome celo vreme, ni na veselju, a kum naručuje pesme (smeh). To mi je jedno od boljih iskustava, baš mi je bilo pozitivno i njemu je bilo super i baš mi je bilo drago. U međuvremenu, njemu se rodilo i dete i on je skroz u fazonu da budem deo života tog deteta, potpuno mi je to sve pozitivno!

2.4. Istopolne zajednice – redefinisanje heteronormativnosti

U zapadnim prodemokratskim društvima, mnoge neheteroseksualne osobe danas žive “obične” živote, nešto što nije bilo moguće zamisliti pre 20 godina – pa iako mnogi/e i dalje doživljavaju predrasude, heteroseksizam ili homofobiju, to nisu priče koje definišu njihove živote (Heaphy, et al. 2013). Za savremene generacije LGBTQ osoba stvarna prekretnica su bili pojava radikalnog lezbejskog i gej pokreta s kraja 1960–ih dvadesetog veka. Taj pokret je imao dubok efekat ne samo na živote i odnose ljudi koji su bili direktno uključeni u aktivizam, već i na šire društvo. Međutim, istorijski posmatrano, sama ideja istopolnog braka nije ni postojala do sedamdesetih godina 20.veka jer je lezbejski i gej pokret do tada bio usmeren na kritiku heteroseksualnog braka i institucije porodice (Hennessy, 2000), da bi od sedamdesetih godina, pokreti oscilirali između dve političke opcije – transgresije normi i ideje građanstva (*citizenship*). Prva opcija predstavljala je izazov za postojeći seksualni poredak, subverziju i preispitivanje konvencionalnih vrednosti u ime borbe “za nešto bolje”. Druga opcija se odnosila na borbu za pravednost i jednakost u okvirima postojećeg poretka – prepoznati razlike i redefinisati temeljne okvire zajednice kako se bi se ove razlike priznale i integrisale u društvo i postojeće institucije. U praksi,

“seksualne politike” često uključuju elemente “obe opcije” što implicitno i eksplicitno znači izazov heteroseksualnoj hegemoniji i za nju karakterističnu socijalnu formu – heteroseksualnu porodicu (Weeks, et al. 2001: 15).

Sa druge strane, “zaštita porodičnih vrednosti” pojavljuje se kao jedan od najjačih argumenata u rukama socijalnih konzervativaca, pa otuda i veliki fokus javnosti na istopolne partnerske odnose i zahteve za dobijanje prava na brak. U literaturi koja se odnosi na zapadni kontekst, spominje se da je pojava i legalizacija istopolnih brakova pokazatelj da i institucija braka postaje demokratičnija, dok istraživanja na uzorcima mlađih istopolnih parova ukazuju da su rodne i polne razlike u velikoj meri prevaziđene pa je sada mnogo veća sličnost između heteroseksualnih i istopolnih odnosa. Tako recimo ispitanici u britanskom istraživanju mlađih istopolnih parova (do 35 godina) navode da imaju “obične” brakove – što je povezano za pretpostavkom da su sada heteroseksualne i istopolne veze jednake u očima zakona i uopšte prihvaćene u svakodnevnom životu (Heaphy et al. 2013). Sve ovo je takođe u vezi sa snažnim osećanjem da je povezanost između dve osobe važnija od roda i seksualnosti kada je u pitanju formiranje “dobrog” odnosa i braka (Heaphy, et al. 2013).

Takođe, sudeći po sve većoj proliferaciji priča o istopolnim parovima u zapadnom svetu (o čemu svedoče brojni naslovi studija i radova na tu temu još od devedesetih godina⁸⁵), može se zaključiti da postoji sve više publike za ove teme i sve više onih koji takve priče žele da ispričaju (Plummer, 1995). Međutim, čak do pre nekoliko decenija, ove priče su bile prilično zanemarane, dok je u literaturi ali i u popularnoj percepciji preovladavao stereotip “predatorske promiskuitetnosti” gejeva, dok su (donekle) u kontrastu sa tim lezbejke posmatrane kao one koje su sklonije formiranju partnerskih odnosa. Ovo mišljenje se može sresti i danas i ova razlika je u velikoj meri povezana sa pretpostavkama o različitim seksualnim i emotivnim potrebama muškaraca i žena (prema Weeks, et al. 2001: 104). Takođe, postoji i dalje dosta jak stereotip o ne-egalitarnosti u istopolnim relacijama vezano za pripisane rodne karakteristike. Na primer, često se pogrešno misli da je *butch/femme* model odnosa među ženama prosto preslikavanje heteroseksualnih uloga i normi (Weeks, et al. 2001: 105). Ova pretpostavka na neki način dominira društvenom svešču – kao da

⁸⁵ Golombok, Tasker, 1996; Dunne, 1997; Weeks, et al. 2001; Clarke, et al. 2004; Diamond 2008; Heaphy et al. 2013; Golombok et al. 2014.

butch/femme dinamika nužno preuzima heteroseksualne obrasce dok se raspodela “muških” odnosno “ženskih” osobina pojednostavljeno pripisuje jednoj ili drugoj partnerki na osnovu njihovog “stila” i izražavanja rodnih uloga. Međutim, takva podela i ako postoji u LGBTQ odnosima nije na isti način strukturisana kao u heteroseksualnim odnosima.

Suprotno stereotipima, istraživanja pokazuju da su odnosi između žena i muškaraca u istopolnim vezama često prožeti ljubavlju, međusobnom brigom i postojanjem jakog etosa egalitarnosti u odnosima (Dunne, 2000; Weeks, et al. 2001; Heaphy et al. 2013). Takođe, ono što karakteriše istopolne odnose jeste to što neheteroseksualne osobe nemaju unapred (za)date institucionalne formalne okvire njihove međusobne posvećenosti, kao što je to brak za heteroseksualne parove (Weeks, et al. 2001: 105). Od kraja 1980-tih godina nekoliko studija je pokušalo da istraži nešto što bi bio obrazac u gej i lezbejskim vezama, pa su na primer istraživači Harri i DeVall (1978) došli do istog zaključka kao i autori britanske studije, sugerišući odsustvo predvidljivog obrasca u istopolnim vezama upravo zbog nedostatka institucionalnih očekivanja.⁸⁶ Ali bez obzira što ne postoji taj spoljni institucionalni faktor, u neheteroseksualnim partnerskim relacijama “jedan na jedan” ima nebrojeno mnogo odnosa prepunih posvećenosti i međusobne brige. I zaista, za mnoge ispitanike i ispitanice u ovom istraživanju, njihovi partnerski odnosi predstavljaju centralne odnose u njihovim životima, partneri/ke su najvažnije osobe sa kojima dele skoro sve, dok su mnogima ti odnosi zauvek promenili shvatanje o životu i sopstvenoj neheteroseksualnoj egzistenciji u dominantno heteroseksualnom okruženju kakvo je Srbija– odnosno zaštitu od preplavljujućeg heteroseksizma. Ali, mnogi od tih odnosa nisu imali podršku okoline i porodice, neki su takođe doživeli brojna razočarenja, govorili su o potrebi da ostanu/budu *single*, a pojedini su pretrpeli i fizičko i psihičko zlostavljanje od svojih

⁸⁶ Druge studije rađene na osnovu istraživanja partnerskih odnosa gej muškaraca, su ipak utvrdile određene obrasce u gej partnerskim odnosima: Bell i Weinberg (1978) razdvajaju muška partnerstva koja funkcionišu kao „otvoreni parovi“ i „zatvoreni parovi“, zasnovano uglavnom na istraživanju stavova prema seksualnoj „vernosti“, dok Silverstein (1981) nudi sličnu podelu na „*excitement seekers*“ i „*home builders*“. McWhirter i Mattison (1984) u svom istraživanju 156 muških parova predstavljaju najobuhvatniju tipologiju, sa šestostepenim modelom za opis dinamike partnerskih odnosa (*relationship careers*), od „mešanja“ (*blending*) i „gnezdenja“ (*nesting*) do “puštanja“ (*releasing*) i „obnavljanja“ (*renewing*), (prema Weeks, et.al 2001: 106).

partnera/ki.

Slično kao u britanskoj studiji, žene su u ovom uzorku u većoj meri favorizovale ekskluzivne i monogamne partnerske odnose u poređenju sa muškarcima (Weeks et al, 2001: 105). Međutim, britanska studija pokazuje da kada se pogleda praksa a ne samo stavovi, žene kao i muškarci imaju različit odnos prema otvorenosti veze i često problematizuju temu monogamije i alternativnih načina funkcionisanja u odnosu.

Za razliku od ove britanske studije, važno je spomenuti i studiju baziranu na uzorku od 50 mlađih istopolnih parova (Heaphy et al. 2013) koja je takođe vezana za britansko društvo ali koja daje nešto drugačiju sliku. Naime, autori i autorke okupljeni oko ovog projekta i sami tvrde da se njihovi rezultati donekle razlikuju u odnosu na studiju od pre jedne decenije (Weeks, et al. 2001), jer njihovo istraživanje pokazuje da mlađi ispitanici, oni koji imaju do 35 godina, u partnerskim odnosima imaju jaku želju da se konsoliduju kao “par”, a manje su koncentrisani na to šta ih razlikuje u odnosu na heteroseksualne parove i prakse. Naime, u ovoj studiji, istopolni parovi su videli manje razlika između svojih i heteroseksualnih zajednica i na primer, nisu isticali to da su njihovi odnosi “bolji” u smislu jednakosti, komunikacije i slobode u odnosima u poređenju sa hetero odnosima. Ovaj nalaz je značajan jer ukazuje i na budućnost razvoja istopolnih partnerstava, koja će možda biti manje u opoziciji sa heteroseksualnim vezama, ako društveni i politički kontekst bude dovoljno podržavajući za njih. Ujedno, treba uzeti u obzir i da se sami heteroseksualni odnosi menjaju, jer danas i heteroseksualne osobe svoje odnose formiraju sve manje u skladu sa određenim “formulama”, setom određenih pravila i konvencija, tako da u stvari postoje “nove” sličnosti između istopolnih i heteroseksualnih zajednica (Heaphy, et al.. 2013:8). Ovo se duguje tome što sada poput istopolnih partnera, heteroseksualni partneri moraju aktivno i intenzivno učestvovati u stvaranju svojih odnosa i brakova ali i zbog toga što brak više nije potreban za reprodukciju ekonomskog i socijalnog statusa. Takođe, brak ne mora nužno da pretpostavlja dugogodišnju posvećenost, i ljudi danas stupaju u brak sa prethodnim iskustvima seksualnih i intimnih odnosa (Heaphy, et al.. 2013:8). Autori studije takođe navode da treba uzeti u obzir da su većinski, heteroseksualni odnosi i dalje privilegovaniji od istopolnih, i takođe navode, da se istopolni odnosi razlikuju među sobom, zavisno od društveno–kulturnog konteksta ali zavisno i od razlika baziranih na rodu, seksualnosti, klasi, godinama i etnicitetu unutar “LGBTQI” (Heaphy,

et al. 2013). Za Srbiju svakako ne važi zapažanje iz novije britanske studije gde se govori o prevazilaženju razlika između istopolnih i “hetero” parova jer ne postoji društvena i zakonska baza za tako nešto (iako je zanimljivo imati u vidu zaključke studija koje prate progresivnije političke i društvene prilike povodom LGBTQ zajednica)

Za kontekst Srbije i istraživanje svakodnevnih praksi i domaćeg života neheteroseksualnih osoba, važno je istraživanje Ildiko Erdei, objavljeno u zborniku “Među nama” (Blagojević, Dimitrijević, 2014). U tekstu pod naslovom, “Kod kuće: konceptualizacija doma i prakse njegove proizvodnje kod osoba istopolne seksualne orijentacije”, autorka putem dubinskih intervjuja istražuje značenje “doma” i vezu doma sa emocijama, identitetom i partnerskim odnosima kod LGB osoba. Autorku zanima na koji način neheteroseksualne osobe konceptualizuju/proizvode sopstveni domaći prostor kao izazov heteronormativnim konceptualizacijama doma kao esencijalno porodičnog (heteronormativnog) prostora, ili pak na različite načine pregovaraju ili se konformiraju sa dominantnom normom (Erdei, 2014).⁸⁷ Zanimljivo je zapažanje da ideje o domu “kao najintimnijem delu socijalnog prostora ne svedoče o odbacivanju dominantnih kulturnih obrazaca kod LGB populacije, niti se u praksama njegovog stvaranja gej i lezbejski identitet pojavljuje kao jasan i naglašen” (Ivanović, 2014: 122). Radi se o tome da u ostvarivanju “alternativnih oblika društvenosti, kakvi su i lezbejski i gej dom ili ‘kuća’”, neheteroseksualne osobe “u zavisnosti od konteksta i prilika mogu kombinovati taktike otkrivanja i prikrivanja seksualnog identiteta” – “ovo istraživanje svedoči ne samo da u uslovima homofobije i stigmatizacije višestruki, ‘promenjivi identiteti’ i strategije ‘prolaska’ čine deo svakodnevnog iskustva gejeva i lezbejki, već i o tome da njihovo pozicioniranje ne mora biti radikalno van sistema društvenih i kulturnih normi” (Ivanović, 2014: 122). Ovo zapažanje je značajno u smislu da alternativnost koja se nekad afirmativno pripisuje LGBTQ partnerskim odnosima, često promašuje suštinu njihovog načina funkcionisanja koje je rezultat određenog konteksta i kulturnih uslova. U svojoj priči Aleksandra to objašnjava na sledeći način:

“Nekada, neki biraju da kreiraju alternativne načine života, kako bi bili dalje od svojih primarnih porodica. Pa su na neki način primorani, pa onda to možda izgleda subverzivno. A i nekada žive sa drugim ljudima zato što je ekonomski opravdanije, a ne

⁸⁷Ovo istraživanje je rađeno 2013. godine na uzorku od 19 osoba u Beogradu i okolini (Erdei, 2014).

zato što je *full* njihov izbor. Nekako, kada bi bili rasterećeni u ekonomskom smislu, možda bi taj varijetet bio još življi, a možda i ne bi. Jer mnogi izaberu zajednički život kao strategiju opstanka, a ne zato što su takvi po prirodi. Ja mogu da kažem za sebe, da volim taj suživot sa nepoznatim ljudima, koji ti nisu brat, sestra, partnerka, jer onda mnogo lakše postavljaš te granice. A neko s kim si u vezi može lako da uđe u taj tvoj sistem. Možda to zvuči kao nešto gde ja imam najveću kontrolu, ali ako je tako neka jeste tako, to meni emotivno i treba” (Aleksandra, 43, Beograd).

Istraživački zadatak od koga sam ja pošla u analizi partnerskih zajednica LGBTQ osoba nije podrazumevao utvrđivanje obrazaca u njihovom načinu funkcionisanja koji bi mogli da se izraze u vidu određenih “modela LGBTQ odnosa”. Naime, ovo istraživanje nije imalo zadatak da utvrdi postojanje neke vrste tipologija LGBTQ partnerskih zajednica (iako je moguće da takvi modeli postoje, ali oni prosto nisu bili u fokusu mog istraživanja). Weeks i autori/ke takođe izražavaju sličan stav u svojoj studiji partnerskih istopolnih zajednica u Britaniji: “Iako nema sumnje da postoje različiti obrasci odnosa, mi tvrdimo da nijedan pojedini model ne može uhvatiti njihovu složenost i fluidnost. Posebno smo odbacili sve automatske faze u ne-heteroseksualnim odnosima, iako će se očigledno svaka veza razvijati na složen način tokom vremena. Umesto da se koncentrišemo na modele i različite obrasce, mi više preferiramo da istražimo vrednosti, obrasce pregovaranja i oblike posvećenosti” (Weeks, et al. 2001: 106–107).

U ovom poglavlju analiziram sledeće aspekte LGBTQ partnerskih odnosa:

- problem legitimiteta i vidljivosti (iskustva u odnosu na vidljivost odnosa, politički aspekti vidljivosti i odnos prema ideji “braka” i registraciji partnerstva)
- intimu (iskustva LGBTQ osoba u partnerstvu, emocije, diskriminaciju),
- prakse egalitarnosti i odnose moći (iskustva različitosti u LGBT vezama, hijerarhije i prakse egalitarnosti) i
- seksualnost (prakse, iskustva, osećanja).

(Ne)vidljive veze

Nesumnjiva činjenica da su LGBT parovi još uvek pravno ali i socijalno

nepriznati u našem društvu, doprinosi njihovom osećaju dalje marginalizacije. Moguće je razmišljati u pravcu povećanja vidljivosti neheteroseksualnih partnerskih zajednica na alternativne načine koji ne podrazumevaju pravno priznanje i bračnu jednakost (to je jedna od ideja koja se javlja među ispitanicima/ama ovog istraživanja) ali potreba za nekom vrstom validacije od strane drugih je neophodna, posebno u uslovima visoke homofobije.

Ono što razlikuje neheteroseksualne izbore od heteroseksualnih nisu različiti načini shvatanja intime već okolnosti koje su ostavljene akterima da ih samostalno kreiraju i koje svakako povratno utiču i na samu intimu. Ako uzmemo u obzir visok stepen nevidljivosti LGBTQ odnosa u Srbiji, gde veliki broj ljudi nema svest da ti odnosi postoje, da su oni među njima, na ulici, u prevozu, kafiću i u svakom javnom prostoru koji možemo da zamislimo, onda se LGBTQ osobe neminovno prilagođavaju tim uslovima. Prilagođavanje se odnosi direktno i na partnerske odnose što je možda najupadljivije kod pojave da neke osobe biraju partnera/ku koji izgledaju rodno “prihvatljivo”, koji ne izazivaju pažnju u javnosti. Jasmina opisuje svoje iskustvo sa problemom vidljivosti u javnom prostoru koje nam govori o stalnoj svesti o kontekstu u kome se krećemo i stepenu izloženosti:

„To kako izgledaš na ulici, zavisi da li si sa drugom ženom ili ne, jer ja kad sam sama možda je percepcija da sam strejt, ali kada sam sa drugom ženom to te automatski čini izloženijom. Moja cura je iz Hrvatske, tako da se tamo svuda držimo za ruke, hodamo, aut smo, tako da nemamo nikakvih problema te vrste i to uopšte nije tema. Ali recimo kad smo ovde u Beogradu, ona se ne oseća sigurno, zbog svih slika koje ima, koje nisu da kažem neopravdane kada se radi o Srbiji i nasilju ovde (smeh). Ja sam nekako slobodnija, ja nemam problem ni ovde sada, u centru grada, da nekako budem dosta slobodna sa curom, da možemo da se uhvatimo za ruke ili zagrlimo, otkud znam. Baš nemam to, dosta sam se opustila po tom pitanju ali mislim da većina žena to ne može. A postoje i razlike, znaš. Mnoge žene su mi govorile o tome, da u odnosu na to i biraju svoje partnerke – jer različito je kad ti hodaš pored neke *butch* žene koja je u javnosti *butch*, i kad hodaš sa nekom ženom koja, da kažem, može proći kao strejt žena ili neće privlačiti toliko pažnje da je po nečemu različita. Mislim, ono što znam je da mnoge žene baš zbog toga biraju *ne-butch* partnerke, zato što te to manje izlaže, ne samo u svakodnevicu dok hodaš ulicom, nego pred prijateljima, rodbinom, svima živima“

(Jasmina, 41, Beograd).

Nevidljivost u javnoj sferi ne znači samo strah od prisilnog (raz)otkrivanja već su u pitanju očekivanja LGBTQ osoba da li će doći do razumevanja sa “druge” strane, da li će prihvatanje biti potpuno i odnos dve osobe neminovno zavisi od takvih spoljnjih potvrda. Ovo je i logično, s obzirom da odnosi ne postoje u vakuumu, naš osećaj sopstva i sigurnosti se formira kroz osećaj da smo prihvaćeni od okoline (Yontef, 1993) tako da je legitimitet koji neheteroseksualni odnos dobija spolja važan za opstanak takvih relacija: “Nemoguće je znati do koje mere se ljubav ojačava njenim obznanjivanjem; uprkos romantičnom idealu skrivene ljubavi, verovatno je da posle određenog vremena ljubavnici imaju stvarnu psihološku potrebu za podrškom koja proizilazi iz toga da su prepoznati kao takvi (...) Svi smo mi društvene životinje i veoma zavisimo od odobravanja drugih” (Altman, 2010: 21).

Ako govorimo o generacijama koje su formirale svoj identitet u periodu kada je “LGBT” bilo nešto prilično nevidljivo u Srbiji, možemo videti koji stereotipi su oblikovali prve predstave o partnerskim odnosima, jer se homofobične predstave o partnerstvu takođe internalizuju. Jasmina objašnjava svoju “putanju” razvoja lezbejskog identiteta, pri čemu su joj druge lezbejke i partnerke bile ključna podrška u tome da odredi svoj identitet i razume sebe. Partnerski odnosi se tu pojavljuju i kao mesto nesigurnosti usled spoljašnje homofobije, ali kasnije i kao mesto osnaživanja, kao formativno mesto za razumevanje identiteta:

„Ja sam se prvi put zaljubila u devojkicu i počela odnos sa njom kada sam imala 17 godina. Mi smo išle u isti razred i to je trajalo do kraja škole, sa raznim nekim prekidima i upadima. Tada, u tom periodu nisam sebe nazivala lezbejkom, imala sam čak i otpor prema tome. A opet, sa druge strane, nisam se nazivala ni heteroseksualnom, uopšte se nisam određivala u tom smislu, ali sam imala tu dosta dugu fazu odnosa sa njom kada sam imala veliki otpor prema tom delu svog identiteta. I sve sam živo prošla, mislila sam da sam bolesna, da sa mnom nešto nije u redu, da treba da krijem, osećala sam krivicu i odgovornost u odnosu na nju zato što sam stalno imala utisak da sam ja kao nju zavela u tom nekom smislu (smeh). Ne kao da sam je izmanipulisala, već zato što je ona u tom periodu, u dva navrata kada smo mi prekidale, imala odnose sa muškarcem, za kog se kasnije i udala (smeh), ali dobro, i razveli su se (smeh). Ja sam imala to kao jao možda ona nije ta, možda sam samo ja, pa ne znam šta i kao. Stalno

sam imala to da sam osećala neku odgovornost, iako smo naravno obe bile jako zaljubljene jedna u drugu. Šta znam, to je bio baš težak period i krile smo to. Zнала je samo jedna drugarica iz razreda, a ostali, pa možda je neko sumnjao ali čak mislim da nisu ni sumnjali. To je bilo tada toliko nešto daleko i toliko niko nije pričao o tome, to uopšte nije bila tema. To su bile te godine. Ona je imala baš veliku potrebu da to niko ne sazna, a ja sam onda nekako štiteći nju pa i sebe isto ćutala. Ali baš mi je bilo teško, ja čak nisam imala potrebu da to toliko krijem. Ja sam tada za sebe mislila OK, danas mi se sviđa ona, sutra će mi se možda svidetiti neki tip, kao, ja sam se zaljubila u osobu, a ne u ženu, i sve to sebi objasnila, normalizovala (...) Kasnije sam na fakultetu imala drugu partnerku. Zajedno smo studirale i ona je zapravo bila prva osoba kojoj sam ja izgovorila – nisam rekla – *Ja sam lezbejka*, ali sam rekla: *Meni se sviđaju žene*. I ona je bila jako pozitivna prema tome, i sećam se da me je mnogo ohrabivala, hajde da nađemo neka mesta gde se izlazi, ajde ovo, ajde ono. To su bile devedesete, tek sam dobila prvi kompjuter. I zapravo tek kad sam upoznala druge lezbejke ja sam počela sebe da određujem kao lezbejku. Znači, do tad nisam mogla uopšte da izgovorim, mislim da mi je bilo potrebno stvarno okruženje drugih da bih mogla sebe nekako da odredim. I mene je zapravo najviše od svega oslobodio feminizam“ (Jasmina, 41, Beograd).

Štosećičev vidljivost partnerskih odnosa u porodičnim relacijama, vidljivost odnosa često ima efekat potvrđivanja autovanog statusa osobe. U momentu kada roditelji upoznaju partnera/ku svog deteta, onda shvate da njihova deca ne prolaze kroz „fazu“ homoseksualnosti (Mršević, 2015a) i taj momenat upoznavanja može da bude neka vrsta ponovnog autovanja, gde roditelji ponovo promišljaju izbore svog deteta. Za razliku od Sašine mame, koja je često izražavala neprijateljstvo prema njegovim partnerkama u obe njegove veze (poglavlje 2.2.), kod Marine je porodična situacija drugačija, sa mnogo više prihvaćenosti:

„Ja sam mami rekla čim sam nešto osetila mada mi nikad nismo imale baš neki dobar odnos ali sam joj ispričala. I ona je meni rekla: *To ti je faza, kao, nema veze, proći će to, nemoj da se brineš*. Međutim kad sam ja krenula da dovodim moje devojke kući ona je shvatila da to nije faza i pomirila se s tim. Nemam zaista problem s njom, uopšte, uvek je upoznam sa devojkom kad mi devojka baš znači i uvek mi kaže: *Samo mi reci da je mlađa od mene* (smeh). Nemam problem s mamom, tata isto zna. Tata je znao sve vreme ali nismo pričali o tome. Kad sam došla da živim kod njega kao moram sad da

mu se autujem, ipak sam tu. I jedan dan ja dođem i kažem: *Tata ti znaš da sam ja lezbejka* i on kaže: *Ma znam, opušteno. Sve vreme ja znam, meni je to OK, podržavam te.* Tako da zaista imam sreću, to mi je bilo najbitnije, roditelji da me prihvate. I jesu“ (Marina, 23, Beograd).

Već je spomenuto da roditelji i sami prolaze kroz iskustvo homofobije i borbe sa sopstvenom autohomofobijom, tako da su porodične relacije još pred jednim izazovom kada se pojavi partner/ka LGBTQ deteta, jer vidljivost odnosa razotkriva i sam identitet i karakter takvih relacija. Takođe, ovo je razlog zašto veliki broj LGBTQ osoba krije svoje partnerske odnose od porodice, kalkuliše, čeka pravo vreme ili prosto nema poverenja. Vlada opisuje jedno iskustvo iz manjeg grada, gde se posebno vidi koliko je teško ostvariti gej partnerske odnose i koliko je vidljivost odnosa rizična u smislu prisilnog autovanja:

„On je bio iz manjeg mesta blizu mog grada. I ja sam imao osećaj da to nije normalno, jer ti kad godinama slušaš da ti neko ispira mozak time, da je to bolest, da je to nenormalno, onda pomisliš kakvi su ti ljudi, da li su isti kao ja, da li su to nenormalni ljudi kao što ti pričaju, bolesnici koji siluju, pedofili, sve te gadne stvari. Tako da, bilo je u početku tih problema, a posle naravno kad sam shvatio da su ti ljudi isto poput mene, sasvim normalni, sa kojima mogu normalno da pričam, onda je taj strah vrlo brzo nestao. To je bilo samo to prvo iskustvo, ostala iskustva su već bila mnogo opuštenija, svako naredno iskustvo je bilo za nijansu mnogo opuštenije od prethodnog i drugačije. Sad naravno, taj strah je uvek postojao, da će me videti roditelji kad se budem sastajao. I ja sam se tu teško snalazio, zato što je to mali grad. Jednostavno, nema puno prostora za to, uvek može da se desi da neko naiđe, pogotovo ako si u centru grada i tamo radiš. Tako da sam ja jednom i bio uhvaćen od strane roditelja kad sam šetao sa partnerom. Mi smo tako šetali trgom i bili smo prilično bliski, a oni su nailazili u suprotnom smeru. Ja sam se brzo udaljio i počeli smo da se razdvajamo, međutim on je onda zbrisao i onda je to mojim roditeljima bilo jako čudno. Ja sam se približio svojim roditeljima, stisnuo sam ih za ruke, i nisam znao šta da kažem, ja ne znam da lažem. I oni su tad videli da nešto nije u redu, da ja nešto petljam i mutim, i uglavnom ništa tada nismo pričali na ulici, ja sam rekao da idem do neke koleginice da joj dam skripte i to je to. I znam kad sam se vratio kući, moj čale je samo ušao u sobu rekao: *Šta je pičko jedna, šta ćutiš, ko je on u tvom životu?* I krenuo je tako sa vikanjem. Ja nisam hteo da kažem, nisam hteo

da mu potvrdim da je on moj dečko nego sam rekao da je on moj kolega, izmislio sam neku priču i tad je to još nekako i upalilo. Ja sam godinama valjao takve priče, išao iz greške u grešku, ostavljao za sobom tragove i to je njima dalo za pravo da me jednom jednostavno pritisnu i bukvalno sam morao da im priznam. Saterali su me u čošak, hteli su čak da zovu policiju, mislili su da se bavim nekim kriminalnim radnjama, da dilujem drogu ili tako neke stvari, zato što sam dosta stvari krio od njih, ništa nisu znali o meni, ni gde idem ni šta radim. Živim sa njima i sada, ali jedno vreme su me bili izbacili iz kuće. Otišao sam kod partnera, ali tada, oni su mi rekli: *Imaš dva dana, ili ćeš se iseliti ili ćeš živeti kako ti mi kažemo*. I dali su mi uslove – da se oženim, da imam decu, porodicu ili suprotno, da se gubim iz kuće, da neće očima da me vide. Ali inače taj period nakon što sam priznao je bio katastrofalan – majka je bila izuzetno agresivna u svakom smislu, čak je jednom i fizički nasrnula na mene. Govorila mi je da želi da me vidi mrtvog, da bi radije da vidi mrtvog sina nego da sam ovakav kakav jesam, i da bi bila srećnija da sam narkoman ili kriminalac ili tako nešto, zato što bi onda mogla da me usmeri i da me odvede na pravi put, a ovako, vidi da ništa ne može da uradi i jako je krivo i da bi volela da me vidi mrtvog – i to nije jednom rekla nego bar 30 puta u tom nekom periodu. Imala je te ispade da se baš dere na mene i iživljava. Rekla je da sam ja kriv za propast cele porodice. Nakon mog priznanja da sam ja dugo godina trpeo i čuvao to u sebi i trudio se da budem kao većina, nakon toga što sam otvorio dušu i rekao joj šta me tišti, šta mi je bio problem, grč svih ovih godina i kako je uopšte težak život u laži, i kako je teško živeti kada nisi ono što jesi, kada si neko drugi, na sve to ona je meni došla i rekla, *trebao si i dalje da budeš takav, da se kriješ, umesto da nas sve ovako ubiješ u porodici*“ (Vlada, 24, Subotica).

S obzirom da je (ne)vidljivost odnosa stalni predmet percepcije i svakodnevno iskustvo za LGBTQ osobe, neminovno je da će razmišljanja o partnerskim odnosima često biti u konekciji sa širim društveno-političkim kontekstom. Politizacija partnerskih odnosa generalno je prisutna u većini narativa ispitanika/ca, a posebno kada se radi o temi legalizacije istopolnih zajednica i pitanja „gej braka“. Međutim, ovi stavovi nisu bili ujednačeni, i kao što pokazuju druga istraživanja, formalno priznavanje istopolnih partnerskih zajednica izaziva mešovita osećanja, i stavovi LGBTQ osoba su često oblikovani pragmatičnim razmatranjima (Weeks, et al. 2001: 128). Stavovi ispitanika/ca ovog istraživanja su raznovrsni – za jednu grupu, ispitanika/c legalizacija istopolnih

zajednica je poželjno rešenje jer vide važnost i ističu značaj legalne reprezentacije i dobijanja prava „koja imaju i hetero osobe“, što je ujedno i najčešći argument navođen u intervjuima:

„Ja sada na brak gledam kao na neki projekat, koji nam pomaže da kao lakše živimo, da se osećamo bezbednije jer šta ako se razbolimo i tako. To mislim generalno za brak. Brak kao ljubav je prevaziđen ali brak kao projekat i brak kao sigurnost nije, ali to podrazumeva otvorenost i neke stvari koje ovde uopšte ne postoje. Potpuno mi je ok da imamo brak, jer ako strejt ljudi imaju brak hoću da i ja imam to pravo pa da odlučim da li hoću tu instituciju ili ne. Ali bilo bi mi potpuno ok da to bude nazvano životno partnerstvo ako će to tako lakše da prođe, ali ako će da garantuje sve one stvari koje su garantovane bračnim partnerima. Tako da ja jesam za pravo na brak“ (Aleks, 22, Kraljevo).

„U današnjem kontekstu i u mom životu to je itekako aktuelno pitanje, jer ako bi se sad pojavio taj neki famozni sa kojim bih ja možda čak zamišljao nešto, itekako je bitno to pitanje imovine, jer pravno gledano, da li možemo nešto zajedno da kupimo, mislim, činjenice o kojima ja nikad nisam razmišljao na taj način, jer nisam razmišljao o braku. Važno mi je to pitanje vrlo“ (Mario, 49, Beograd).

U ovoj grupi stavova često dolazi do izjednačavanja „braka“ i „registrovane partnerske zajednice“, ne zato što ispitanici ne prepoznaju razliku između dve institucije već zato što je u njihovoj percepciji to vrlo blisko i slično:

„Možda sam više za tu neku registraciju istopolnih zajednica, a što se tiče gej brakova malo mi je to previše rigidno i nazadno. Možda sam više za registraciju, ali opet kada pravim tu komparaciju, strejt veze više opstaju i nećeš videti toliko strejt ljudi u 40-tim koji su *single* jer venčani su, imaju dete, pa je to ono što ih veže. To je ono što fali u gej vezama i to je možda jedan razlog zašto jesam za registraciju – to je čisto strah od samoće pa mislim da bi to bilo dobro za gejeve za njihovo psihičko zdravlje, i ja ne vidim neku veliku razliku između braka i registrovane zajednice. Mislim da mogu da kažem da ne znam u čemu je tu suštinski razlika sem u toj terminologiji“ (Nebojša, 28, Beograd).

Takođe, i u stranim istraživanjima kod ispitanika koji su formalno u registrovanom partnerstvu mala je razlika između *marriage* i *civil partnership*, i oni za sebe često govore da su „u braku“ (Heaphy, et al. 2013: 42). Međutim, brak se kod

nekih ispitanika posmatra kao da nosi sa sobom više simboličku vrednost i potpuno priznavanje sa heteroseksualnim osobama, dok se registracija partnerstva posmatra više pragmatično, tako da neki ispitanici kada razdvajaju te kategorije izjavljuju da bi tražili formalno priznavanje svojih zajednica ali ne bi ušli u brak (brak se vidi kao da i dalje nosi neku tradicionalnu auru i kao pretežno „heteroseksualna“ institucija).

Osim izjava ispitanika koji su „za“ ideju braka veliki broj ipak naglašava da to traže kao vrstu političkog i građanskog prava, a da verovatno sami neće ući u brak jer to nije vizija odnosa u kome žele da budu:

„Ja to kao sociolog kritikujem, kao heteronormativnost koja nam se nameće. Ali sa druge strane praktičan realan svet je drugačiji, ipak ti moraš da živiš u tom svetu. Tako da sam za to zbog svih beneficija zakonskih koje to donosi. I onda to mogu s jedne strane da kritikujem, teorijski, ali sa druge strane, prihvatam“ (Stefan, 27, Novi Sad).

Za mnoge neheteroseksualne ispitanike/ce privatna i intimna obećanja/osećanja koja imaju u svojim odnosima za njih su „dovoljna“, nije potrebno imati „to na papiru“. U ovom slučaju vidljivo je razdvajanje intimnog i javnog/političkog sopstva – razdvajanje nastaje usled specifične pozicije, društvene nepravde koja zahteva „intervenciju“ koja je političkog karaktera („zahtevamo jednaka prava“) dok je intimni odnos prema braku i partnerstvu često sasvim drugačiji od tog deklarativnog stava. Međutim, usled nedostatka pravnog okvira partnerskih odnosa i toga što taj okvir ne postoji u percepciji mnogih osoba kao realna opcija (ili nešto što će se dogoditi u skorijoj budućnosti), brak ili legalizovano partnerstvo kod mnogih osoba ne izaziva previše emocija, o tome se ne razmišlja kao nečemu konkretnom, dok je za neke ispitanike to još jedno u nizu prava koja neće zaživeti u praksi.

Za razliku od prve vrste argumentacije, neki ispitanici i ispitanice ističu jasan politički bunt koji osećaju povodom toga da njihova veza zahteva „papir“, tj. legalno priznanje i ističu posebnost i autentičnost istopolnih partnerskih odnosa, odnosno „mogućnost kreiranja nečeg drugačijeg“ (Weeks. et al. 2001: 128). Argumenti iz ovog „tabora“ su često navodili opštu kritiku institucije braka, kritiku heteronormativnosti kao i mogućnost izgradnje alternativnih zajednica:

„Ja sam protiv braka kao takvog, uopšte kao institucije. Zato što je to potpuno heteronormativni patrijarhalni koncept, i koncept dominacije i moći. Jedna od osnovnih institucija koja održava patrijarhat. I mislim da je ta priča o LGBT brakovima totalno

loša, i da je zapravo poslednja na lestvici proriteta u društvu koje živimo, ako uopšte imamo tu lestvicu – da brak kao takav ništa ne donosi osim ostvarenja tih nekih prava koja su važna, ali niti umanjuje društvenu homofobiju, lezbofobiju, transfobiju, niti čini da se ti osećaš bilo šta bolje, ništa, apsolutno i prezirem tu priču kao jednu zaludnu *mainstream* priču. *A propo* brakova, gde ti stalno imaš statistiku da svaka druga žena koja je u heteroseksualnom odnosu preživljava neki oblik nasilja – svaka druga žena na planeti, što je užasno ogroman broj, ti pričaš o legalizaciji i plasiraš neku priču koja će svakako proći jer je u kontekstu ljudskih prava, jer je neoliberalna moćna priča, potpuno sumanuta stvar. Mislim da se tu uopšte ne radi o ostvarivanju prava – prava kao prava, za deset godina imaćemo različita prava. Nije to moje pitanje – moje pitanje je kada se sva ta prava budemo imali zakonski šta će biti sa našom egzistencijom, a ostaće ista?! Nijedno od tih zakonski regulisanih prava, nije i neće umanjiti nijedan oblik nasilja, mrzim tu reč diskriminacija, koji mi preživljavamo“ (Ivana, 29, Beograd).

„I ja stvarno nisam za legalizaciju istopolnih zajednica, i pored tih takozvanih povlastica. Zato što ja mislim da zato što nemamo ta prava, legalistička, to je za nas ogromna mogućnost da dekonstruišemo brak i porodične odnose, što je meni kao feministkinji jako važno, da se ne zalažem za brak. Ja bih radije zauzela taj prostor, jer LGBT imaju savršenu platformu da dekonstruišu pitanje braka, brak kao takav – to je politička platforma za koju bih se ja založila. Svesna sam tih posledica, koje su ozbiljne – ima onih koji su za to da je bolje osvajati mic po mic, ali ja se bojim da kad dostigneš privilegije da se nećeš tako lako njih odreći i da je to izgubljena bitka. Naravno, ima sad tu čitav niz argumenata ali da se ja opredeljujem, opredelila bih se da nikako ne idemo putem legalizacije nego da nastavimo dalje u pravcu da dekonstruišemo“ (Aleksandra, 43, Beograd).

Takođe, mnogi stavovi prema braku su ambivalentni i mešoviti. U slučaju Saše, trans osobe, pojavljuje se parodiranje heteroseksualnih „pravila“, preuzimanje tradicionalno „strejt“ simbola kao vrste bunta, ali ujedno i ozbiljan stav kroz te iste „parodije“ (sličan fenomen takvih dvostrukih emocija opisuju i autori Weeks, et al.. 2001: 129). Dakle, kod Saše, radi se ujedno o igranju sa heteroseksualnim normama, ali i o upotrebi tih simbola u momentu kada nudi brak partnerki sa kojom je u vezi: „I ja sam je prosio već (smeh). Ja sam se kao šalio u vezi toga, ali ona vrlo dobro zna da se nisam šalio (smeh). (...) To sam uradio maltene u prva tri meseca veze i ona je bila u

fazonu: *Jesi ti normalan* (smeh). I rekla je: *Pitaj me to za godinu dana*, i ja sam rekao, *pa pitaću te, pitaću i za pet godina i za deset godina, jer znam šta hoću* (...)Ali volim ja to i da parodiram, pa kažem na primer jednom svom gej drugaru ajde da se venčamo, odemo u Sabornu, ja obučem venčanicu a ti odelo – jer on nikako da se autuje svojim i ja kažem što me ne upoznaš sa njima kao svoju devojku, prihvaćće tvog dečka, jedva će da čekaju kad vide mene (smeh). Znači, s jedne strane volim to, a s druge strane mi je i smešan ceo taj hetero trip“ (Saša, 34, Beograd).

Simboličke potrebe koje navode ispitanici i ispitanice su takođe i potreba da se proslave godišnjice veze ili da se na drugi način veza obeleži i da joj se obezbedi legitimitet – „mnogi osećaju potrebu za simboličkim cementiranjem odnosa“ (Weeks. et al.. 2001: 129). Svakako da je ova potreba jaka jer se time potvrđuje i sam odnos, daje mu se legitimitet iznutra, ali „simbolička venčanja“ i proslave godišnjica imaju za cilj i pridobijanje podrške spolja. Svi ovi aspekti, potrebe ispitanika/ca za potvrdom partnerskog odnosa će biti možda jasniji kada se pogleda šta ti odnosi znače za njih.

Posvećenost u LGBTQ vezama

Načini promišljanja posvećenosti (*commitment*) u neheteroseksualnim odnosima se dosta vezuju za narrative o ljubavi, za sličnosti i razlike u životnim izborima i vrednostima, zatim za otvorenost veze, međusobna očekivanja, i za sve ono što čini posvećenost i u heteroseksualnim odnosima. Ljubav se shvata kao centralni aspekt partnerskih odnosa i uključuje različite dimenzije: emocije i brigu za drugu osobu, poverenje, poštovanje, strast, prijateljstvo, mogućnosti za rast i razvoj, itd.

Konkretni opisi posvećenosti i intime u neheteroseksualnim odnosima, otkrivaju nam izazove, emocije i dubinu takvih relacija, jer potencijal za ljubav u velikoj meri zavisi od izgradnje posvećenosti i poverenja, što može biti teško i izazovno u smislu postojanja nesigurnost i u trajno vezivanje ili drugih vrsta nesigurnosti (Weeks, et al. 2001: 125). Intervjui u ovom uzorku svedoče o značaju partnerskih odnosa u životima LGBTQ osoba:

„Mogu da ti kažem da ja u početku uopšte nisam htela tu vezi (smeh). Ja sam Svetlanu znala iz viđenja i uopšte mi se nije sviđala, kao: *Bože opet ova* (smeh). Kao izlazimo na

neka ista mesta, *gay friendly*, i stalno viđaš iste ljude. Međutim, uskoro smo počele da pričamo i malo po malo, to se pretvorilo u najznačajniju vezu u mom životu, skoro sedam godina. I da, živele smo zajedno, više od tri godine. Posle je bilo jako teško, i meni je trudnoća bila jako teška i radila sam, tako da sam ja tada bila kod mojih, malo sa njom i tako mi je bilo lakše. Ali generalno nam je bilo super u vezi. Puno smo se družile sa prijateljima, skućile se, putovale zajedno, obe promenile poslove u toj vezi“ (Iva, 34, Beograd).

„Živimo zajedno, tri i po godine, u vanbračnoj zajednici. Radimo, imamo posao, pazarimo, ono što bi rekli naši ljudi kućimo kuću, najnormalnije. Spremamo, kuvamo ručak, peremo veš, gledamo televiziju, izlazimo, imamo društvo, odlazimo na godišnji odmor, zezamo se, posvađamo se, pomirimo se. Ja jedva čekam da dođem kući da se nas dve vidimo i ona isto, da bi zajedno nešto radile. Da bi samo ležale na krevetu i umirale od smeha i lupale gluposti, da bi izašle u grad zajedno, da bi gledale neku utakmic koja nas zanima, fudbal ne volimo, da bi radile bilo šta zajedno“ (Mirela, 32, Beograd).

“Za tri godine naš odnos, ne bih nazvao to srećom, ali to su već bile životne okolnosti, ali reč je o nekome ko je deo mene. I znači ubiću za njega, tu nema ni racionalnog jer on je, pojma nemam, prosto deo mene do kraja mog života! I taman da se više nikad ne čujemo i ne vidimo” (Mario, 49, Beograd).

„Ja i Saška smo počele da živimo zajedno pre nego što smo se smuvale. To je bilo mnogo smešno. Rekla mi je dva dana unapred, recimo, rekla mi je u ponedeljak, da će u sredu nešto da mi kaže. I sad ja kao čekam, a kao pretpostavljam šta će da mi kaže jer bih to i sama rekla, ali ne znam kako da kažem, jer ja to nikad nikom u životu nisam rekla. A to je bitno, da ja 15 godina pre toga, dobijam jednu ključnu poruku stalno, a to je da ja nikoga ne umem da volim i da mene niko ne može da voli. I sad, ja mislim da je to ključna poruka u mom životu, razumeš?! I OK, dođe ta recimo sreda, i ništa se ne dešava. Idemo mi taj dan svuda i onda dođe sreda uveče i dalje se ništa ne dešava. I kao naručimo mi neku hranu zajedno i jedemo i posvađamo se oko neke gluposti i dobro. I dođe ponoć i ja čekam da ona meni kaže nešto važno. I prođe ponoć i ja je pitam: *Pa dobro hoćeš mi reći to što si htela?* I ona ode u drugu sobu, i vrati se sa papirom, na kome piše *Te amo*. I ja stanem sa onim papirom i kažem najgluplju moguću rečenicu: *Pa dobro, šta ja sad da radim?* I ona se naravno rastuži skroz. Onda je prošao period od

par sati dok ja njoj objasnim, da ja u stvari i ne znam šta sad da radim, da ne znam da li ću da je povredim ikad u životu, da ne želim da je povredim. A u isto vreme nisam bila sigurna u sebe, i šta će da bude ako mi ikad raskinemo? Ja nju mnogo volim, ona je meni veoma draga, ali šta ako, meni je to uvek, šta ako se za dva ili tri meseca nešto dogodi, dok je ona govorila ma neće i neće. I ništa, posle nekoliko sati ja se kao iskuliram i kažem: *Okej, pa šta bude biće*. I kao, probale smo. I ne znam, kao prvih pet meseci je sve bilo kao u nekom magnovenju, kao da hodam po zemlji a kao da nisam tu. I sve što se dešavalo, i najsitnija stvar koja se dogodi meni je izazivala nenormalnu sreću (Ivana, 29, Beograd).

Različiti ispitanici su takođe izražavali izrazitu refleksivnost povodom svoje intime i veza, posmatrajući sebe kroz različite periode života:

„Imao sam nekih pet ili šest veza, ali to je sve trajalo po nekih mesec dva, najviše dva i po meseca. Imao sam tako seks šeme, ali to se ne računa. To je bilo na fakultetu, kad sam se autovao. A što se tiče seksa, to je zavisilo od perioda, nekada je bilo i toga da sam se osećao emotivno prazno pa sam to hteo da nadopunim seksom, a nekad mi se dešavalo da po par meseci apsolutno ne pomislim, i onda kad mi se desi seks, to je čisto radi reda. Ja uopšte nisam zaljubljive prirode (smeh). Ja sam baš kritičan prema ljudima, ja njih posmatram i apsolutno sam svestan svih njihovih mana i umem da ih potenciram. Sa druge strane ih prihvatam jer su mi kao takvi i interesantni. A što se tiče veza nikad nisam prihvatao ljude jer uvek su te mane bile u meni nekako naglašene ili su hteli od mene da naprave nešto što ja nisam hteo da budem. A ja sam bio kao previše lud, previše nenormalan, previše autodestruktivan, ne znam, pijem, zezam se, izlazim, imam čudno društvo i uvek me smarala ta vrsta kritike koju su mi upućivali. Ali ja sam i njih kritikovao, da su zatvoreni, dosadni, uplašeni, inhibirani. I jednostavno kad mi se neko sviđi to dosta brzo prođe – bio sam zaljubljen možda dva puta u životu, pre sadašnjeg dečka. Ja sam emotivac ali imam naglašen racio – ja sam sebe i terao da budem sa ljudima, kao ajde probaću, ali jednostavno nisam mogao. Baš sam terao sebe i onda sam i odlučio da više neću ni da budem u vezi, super mi je i ovako, zašto bih morao. Sve dok mi se nije desila ova veza. Ja sam mislio da sam previše nesvakidašnja osoba, da mi se to u životu neće desiti jer sam prevazišao te stvari i ja sam njega u početku iskulirao. Onda smo počeli da se viđamo po gradu, i onda smo dva ili tri puta blejali zajedno i posle tih nekih intimnih druženja ja sam skapirao da smo mi u stvari super i kad smo

sami i kad nismo sami i nekako je bilo dosta opušteno, nije bilo uopšte stresno, već kao da smo se znali godinama od ranije. Tako da, nekako je sve bilo normalno i fino i onda sam se ja upleo u tu mrežu opuštenosti (smeh). Nisam se forsirao, samo sam bio to što jesam. Ali prvih par meseci nisam hteo da prihvatim da je to veza, nego kao ajde dok smo zajedno zajedno smo, opušteno, otvoren odnos. Ali vremenom ispostavilo se da smo toliko kompatibilni, u seksu, u komunikaciji, u razmišljanjima, doduše ne u ispoljavanju istih (smeh). Ali jednostavno, ja sam skapirao da ja jednostavno više nemam potrebu da budem sa bilo kim drugim, da nam je mnogo lepo zajedno, da se slažemo“ (Stefan, 27, Novi Sad).

Partnerske priče većine ispitanika/ca otkrivaju da su partneri/ke ne samo seksualni partneri i prijatelji, već su to osobe koje su neka vrsta štita od spoljašnje društvene homofobije. Otuda veliki značaj koji se pripisuje partnerskim odnosima, a posebno ako se sagleda kontekst u kome po rečima većine ispitanika/ca nije jednostavno ostvariti vezu i upoznati nove osobe, postojeća veza dobija još više na značaju. Etika prijateljstva se često spominje u partnerskim odnosima kao nešto što nudi “okvir za preživljavanje i lični rast” i prijateljstvo igra veliku ulogu u strukturiranju ovih odnosa (Weeks, et al. 2001: 120). Takođe, neki autori (Blumstein, Schwartz, 1983), upoređujući heteroseksualne i istopolne parove, govore o tome da lezbejke i gej muškarci kombinuju potrebu za prijateljstvom i romantičnom ljubavi u jednoj osobi u većoj meri od heteroseksualaca.

Međutim, pored ovih aspekata koji neminovno potvrđuju značaj podrške koji proizilazi iz partnerskog odnosa za LGBTQ populaciju, ono što karakteriše iskustva ispitanika/ca, u ovom uzorku, jesu problemi povezani sa različitim oblicima diskriminacije koji su specifični za partnerske odnose i koji se samo nadovezuju na diskriminaciju u odnosu na vidljivost identiteta. Sledeća iskustva govore upravo o tome, o barijerama na koje LGBTQ parovi nailaze u svakodnevnom životu:

„Za mene i devojkicu znaju otprilike samo najbliži prijatelji. Ne znaju ni moji ni njeni roditelji, ni komšiluk. Za komšije mi smo recimo cimerke i to je to, i na to smo nas dve navikle. Moj osećaj u vezi naše veze se menja, i nekad me sve to baš ljuti i baš sam besna, i samo bih plakala, posebno kada se desi neka svađa između nas dve koja mene dodatno poremeti, a sigurno i nju“ (Sanja, 28, Beograd).

„Ne zna mnogo ljudi za nas. I nekad, kada na primer strejt drugar reaguje na moju vezu

tako, malo čudno i kao da to nije toliko bitno, mnogo se iznerviram. To je kao neki osećaj poniženosti, jer zašto ti misliš da moja veza nije dovoljno dobra ili zašto nisi zvao mog partnera na rođendan, ako si već pozvao momka naše drugarice i svi drugi su bili pozvani? Jer to su te situacije, oni Srđana lako zaborave, iako smo ja i on skoro dve godine zajedno. To je kao neki njihov strah da će tu sad da im se pojave neki pederi i svi će da pomisle ne znam šta, da se on druži sa pederima. Glupo je, čemu takav odnos?!“ (Jovan, 24, Beograd).

Ono što je često slučaj jeste i da za raskide LGBTQ osoba niko ne sazna (kao kod Saše) ili saznaju samo prijatelji koji su podrška. Dešava se da porodica često zna za raskid ali ne predstavlja mesto podrške, kao što je opisala Aleksandra u svojoj priči:

“Kad sam ja raskinula sa dečkom bilo je da pravimo tortu, kao da bih ja zaboravila da ne budem tužna. A kad sam raskinula sa prvom curom, to je bila i moja prva duža veza, najduža u životu, komentar moje majke je bio: *Ti si ionako izabrala smrt*. Ali taj deo se ticao baš raskida, jer sam ja rekla baš mi je teško sada, ne osećam se dobro sada. Ne mislim da mora da bude torta, ali samo hoću da kažem da nije bilo podrške. Jer kad si u tugovanju i kad si izašla iz veze treba ti neka vrsta podrške, kako to već ide. Posebno što je bilo evidentno da sam ja tužna, morala sam i da se preselim, da se vratim u svoj prethodni stan, to je stvarno bilo jako...a moja mama je znala za to, nije da sam ja krila nešto, pa se sad ne zna. Tako da u tom smislu, hetero veze imaju podršku, mi je nemamo (...). Moj osećaj je uvek bio da se mi uvek rastajemo u nekoj tišini, niko ne zna. Neki prijatelji naravno znaju, ali u nekoj tišini se spajamo, u tišini se razdvajamo, kao neka vrsta društvene nepostojanosti. Jer ima onih veza za koje niko i ne zna” (Aleksandra, 43, Beograd).

„Niko nije znao kada sam raskinula svoju prvu vezu sa djevojkom, ni roditelji, ni moje drugarice, ni nastavnici u školi, samo najbolja prijateljica. Posle su svi saznali i da sam bila u vezi i da se prekinula ali ja tada nisam mogla da pričam o tome. Ta veza se prekinula naglo nakon skoro dve godine. Mislim da sam za dva meseca smršala oko 10 kilograma i svi su mislili da sam bolesna (...) Ali kad se setim to je stvarno bilo užasno. Da nije bilo moje najbolje prijateljice, ne znam šta bi se desilo sa mnom i njoj sam zahvalna što sam to nekako pregurala“ (Sanja, 28, Beograd).

U svim slučajevima prepliće se više oblika diskriminacije kada su u pitanju partnerski odnosi – diskriminacija koja prati autovanje i autovanje same veze,

diskriminacija u porodici, nedostatak podrške nakon raskida, materijalna ugroženost, i psihološke krize. Svi ovi aspekti su pojačani što je više smanjena vidljivost identiteta osobe i što je osoba mlađa, jer je ekonomski zavisnija. U slučaju Nebojše je vidljivo preklapanje diskriminacije u porodici i materijalnog aspekta jer biti LGBTQ i izbačen iz kuće zbog seksualne orijentacije i u stalnoj brizi za egzistenciju je preveliki izazov za mladu osobu. U tim slučajevima partnerski odnos postaje ključno mesto podrške:

„Mi smo počeli da živimo zajedno kada sam se ja autovao roditeljima, i mene su roditelji izbacili, odnosno otac. I ja sam tada došao da živim kod njega, a mi smo već bili u vezi godinu dana. I živeli smo zajedno godinu i nekoliko meseci. Mislim, tada su počeli i moji problemi sa depresijom. Depresija je bila izražena nakon tog izbacivanja, a on je stvarno bio dosta tu za mene, baš kad je bilo potrebno. Što se tiče oca njega nisam video već četiri godine, tj. video sam ga dva puta slučajno, jedan put u prolazu, on je samo okrenuo glavu na drugu stranu i prošao, i to je to. To me ne pogađa toliko, tj. postoje momenti kad se osećam baš loše zbog toga, ali to me nije toliko pogodilo budući da mi nikad nismo bili u dobrim odnosima, i ja sam njega u određenim periodima života čak i mrzeo, jer me on dosta i tukao kao malog i svašta je tu bilo. On je baš bio u fazonu postavljanja tih normi koje ja nikad nisam prihvatao, nikad nisam bio u kondiciji, nisam se bavio sportom, mrzeo sam fizički rad u bašti ili šta već. Nikad nisam bio taj model za razliku od mog brata koji jeste sve to – tako da me to nije pogodilo, ali pogađa me u tim momentima, kao kada se desilo prošle godine da ja budem bez stana, a nemam gde da odem, bukvalno sam bio na ulici. I nemam dovoljno primanja. Mislim, meni je to neverovatno, oni odlično žive, imaju veliki stan, imaju vikendicu, kupili su nova kola prošle godine, svake godine idu na odmor, moja brat ide na more u Tursku, oni posebno idu na more – ja na moru nisam bio već četiri godine! Tako da tu postoji ta razlika, ali dobro, mama mi daje povremeno novac. Ali ja uvek imam tu potrebu da moram još više da zaradim, što se često odražava i na fakultet, pa kad radim nemam dovoljno vremena za učenje“ (Nebojša, 28, Beograd).

Često je za LGBTQ osobe da odrastaju u uverenju da su oni „jedini na svetu“, bez znanja o drugim neheteroseksualnim osobama oko njih. Strah od usamljenosti se na neki način nastavlja i kasnije pa je česta tema i u partnerskim odnosima LGBTQ osoba, jer postoji uverenje da osoba neće pronaći ponovo novi odnos i nekog bliskog, što je razlog zašto se raskidi u istopolnim vezama doživljavaju dosta teško i pokreću

egzistencijalne strahove i patnju kod osobe. Ovo je povezano i sa tim da biti *single* LGBTQ znači veću neizvesnost nego u heteroseksualnim odnosima, veća je anksioznost, dok među partnerima/kama često postoji potreba većeg ulaganja u vezu, veća su očekivanja i na taj način odnos postaje opterećen prevelikim očekivanjima što može da ga učini nestabilnim (partner/ka je “sve”). Takođe, strahove osobe pojačava i saznanje da ne poznaju dovoljno drugih istopolnih parova koji su u dugim vezama, što se ponovo svodi na nedostatak adekvatnih kulturnih modela na koje se može osloniti. Trajanje odnosa je poseban izazov za LGBTQ osobe i ispitanici ovog istraživanja često spominju ovaj aspekt. Kod sledećeg ispitanika tema trajanja veze pojačava anksioznost povodom razmišljanja o sopstvenoj budućnosti:

„Primećujem strah od usamljenosti, to mi je ogroman strah, naročito kad vidim na Romeu te ljude koji imaju preko 40 i nešto godina i traže nekoga. I taj strah je dosta veliki i verovatno je uticao da ja ostajem u tim nefunkcionalnim vezama i naročito ga imam sada, mada sam sebi malo to racionalizovao, pa ajde i dalje sam u dvadesetim godinama, kao tek ću od tridesete ući u neku vezu, koja će trajati do kraja života. Imam veliki strah naročito što je taj strah čini mi se realan jer ja ne poznajem nijedan gej par da su u vezi pet godina. Za neke koje sam znao, koji su bili zajedno tri ili četiri godine oni su funkcionisali jer su bili u otvorenim vezama, ali ne znam nijedan par koji je u tako dugoj vezi da funkcionišu. I to mi je jako naporno i često mi se dešava, pošto mi od septembra, kada sam raskinuo tu drugu vezu, veze traju najduže mesec, mesec i po dana. Meni je to neverovatno, kako je moguće, kako sam ranije uspevao toliko dugo a sad to ne uspevam? Tako da ima toga da i energičnije tražiš, i da sad imam osećaj da sam se možda i više umorio, možda mi treba neki period da budem sam, ali mi se dešava i da mi se malo ko dopada” (Nebojša, 28, Beograd).

Možemo reći da kada su u pitanju raskidi takođe nema modela kako je moguće da taj raskid izgleda. Aleksandra opisuje model raskida u kome partnerke teže da razviju drugačiji odnos, ostajanja u prijateljskim odnosima, što je često slučaj u lezbejskim partnerskim odnosima, na osnovu iskustava ispitanica, a to je da su bivše partnerke sadašnje prijateljice, što je takođe neka vrsta strategije u LGBTQ odnosima, odnosno stvaranje mreže podrške:

“(…) a onda kad je formalno došao raskid mi smo dobro funkcionisale jer smo brzo prešle na logistiku i čak odlučile da jedno vreme još živimo zajedno, jer nam je tako

odgovaralo (...) Mi smo spavale u istom krevetu dok se ona nije odselila – dakle, nije bila ta vrsta netrpeljivosti, jer imao je ko gde da spava. Znam da smo i o tome pričale: *Jel' tebi okej da ja spavam tu? A jel' tebi ok da ja spavam ovde?* I sećam se da smo pričale o tome šta ćemo da radimo još zajedno, jer kao možda više nikada nećemo živeti zajedno. Onda smo se trudile da se u nedelju dana dogovorimo da makar jedan dan ručamo zajedno. Pa i treba tako da bude, bilo je kao, mi to možemo da izvedemo. Zato što su to neke stvari koje smo mi volele da radimo, i planirale. Bilo nam je isto važno da nijedna ne mora da ode naprečac iz stana, ili da donese neke odluke koje će je oštetiti” (Aleksandra, 43, Beograd).

Ono što karakteriše partnerske odnose neheteroseksualnih osoba jeste i osećaj fluidnosti i pregovaranja koji se javlja među partnerima/kama (Weeks, et al. 2001: 107). Naime, kada govorimo o postojanju potvrde spolja, ne radi se samo o nedostatku institucionalno sankcionisanog okvira koji bi bio smernica za istopolne odnose, već o nedostatku kulturnog modela veze i odnosa – neheteroseksualne osobe moraju izmisliti načine povezivanja i odnosa između sebe jer ne postoje gotovi kulturni ili istorijski modeli ili “formule” za erotske i emotivne istopolne odnose na način na koji postoje za heteroseksualne odnose (prema Weeks, et al. 2001: 111). Međutim, usled ovih nedostataka koji mogu biti teškoća za zasnivanje odnosa, ujedno se otvara i prostor za kreativnost, inovativnost odnosa (Rich, 1980) i slobodan izbor partnera/ki da kreiraju egalitarne odnose (najčešće se spominje mogućnost da se izađe iz stereotipnih rodni uloga). Ali kao što je spomenuto, i sami heteroseksualni odnosi se menjaju, pa ono što prema Blumstein i Schvartz (1983) karakteriše i heteroseksualne odnose od 80-ih godina dvadesetog veka jeste da je emotivna veza između partnera u odnosu postala važnija od porodice (prema Weeks, et al. 2001: 108).

Takođe, nedostatak modela i nevidljivost istopolnih partnerskih odnosa stvara osećaj kod tih osoba kao da oni/one moraju da se pravdaju svojim heteroseksualnim prijateljima/prijateljicama ili čak unutar LGBTQ zajednice zašto je njihov partnerski ili roditeljski odnos baš takav kakav jeste (Dunne, 2000). Tako da je dobar primer za određenu vrstu “slobode” LGBTQ osoba, nepostojanje spoljašnjeg pritiska da imaju decu (jer se to od njih i ne očekuje), dok je u heteroseksualnom odnosu ideja braka i dalje skoro pa nekompatibilna sa idejom da par odluči da živi bez dece (Dunne, 2000). Naravno, ovo za neke neheteroseksualne osobe može biti prednost dok je za neke

stereotip koji opterećuje, kao što će biti jasnije u poglavlju o roditeljstvu.

Generalno, postojanje prostora za kreativnost i slobodan izbor među istopolnim partnerima/kama neće se pokazati baš tako jednostavnim u Srbiji, gde nedostatak ustaljenih normi ili “putanje” razvoja takvih veza (nešto što se možda očekuje u heteroseksualnim odnosima), iako otvara prostor za kreiranje slobodnih veza, ujedno može biti ispresecan preprekama koje uzrokuje homofobija. Dakle, postoji nekoliko karakteristika koje kreiraju istopolne odnose u Srbiji: **nedostatak pravno-institucionalnog okvira** (koji se nekada pokazuje kao teškoća za trajanje samog odnosa i njegovu stabilnost jer bez pravnog okvira smanjena je i šira društvena vidljivost odnosa koja ga svakako čini više stabilnim); **nedostatak kulturnih i istorijskih modela odnosa** (modeli koje osobe imaju na osnovu medijskih reprezentacija ili u svom okruženju, posebno ako su u pitanju mlađe osobe, gde svakako govorimo o mnogo manjem broju takvih modela nego kada su u pitanju heteroseksualne veze); **postojanje praznog prostora ili neke vrste kulturnog vakuuma**(što za LGBTQ osobe u Srbiji znači da često formiraju odnose koji su održivi na njima svojstven način, gde nekada preuzimaju ili preuzimajući menjaju heteroseksualne obrasce a nekada kreiraju svoje načine postojanja u odnosu). Na ovaj način nedostatak kulturnih modela za istopolne veze može biti shvaćen i kao “negativan faktor sa potencijalno pozitivnim efektima” (Weeks, et al. 2001: 112).

Kada govorimo o zajedničkom životu i intimnosti, prostor privatnosti ili dom za LGBTQ osobe predstavlja dvostruko značajno mesto u odnosu na iskustvo različitosti. S jedne strane, neheteroseksualne osobe su primorane da budu u privatnom prostoru i to je ono što može da stvori nelagodnost a ponekad i osećaj izolovanosti jer biti prinuđen/a da budeš i da se viđaš sa nekim ili ispoljavaš intimu samo u „četiri zida“ jeste i prostorna ograničenost i ograničenost u shvatanju sopstva. U isto vreme, za neke osobe prostor doma u odnosu na javnost u kojoj je ispoljavanje intime i fizičkog kontakta vrlo ograničena predstavlja mesto utočišta, familijarnosti – „mesto “slobode”, “autentičnosti”, performativnosti “istinskog” selfa; prostor u kome mogu da budu “ono što jesu”, “verni sebi”, bez bojazni da će to predstavljati problem bilo njima, bilo bliskim osobama (rodbini, prijateljima)” (Erdei, 2014: 133). Na ovaj način, dom „dobija na značaju kao mesto ispoljavanja i življenja sopstvene različitosti povezane sa seksualnim opredeljenjem“ (Ibid.). Dakle, treba uzeti u obzir dvostruko značenje koje

dom ili privatni prostor ima za LGBTQ osobe i koje posebno utiče na partnersku dinamiku. Aleksandra opisuje dvostrukost ovih pozicija kada govori o svojoj vezi i zajedničkom životu sa partnerkom. Ona govori o tipičnom „sklanjanju predmeta“, strategiji poluvidljivosti kada dođu roditelji, rođaci ili osobe od kojih lezbejski par skriva svoju vezu:

„Ali u tom smislu, za mene je to jako važno, ja ne bih više bila sa nekim i ako bismo živele zajedno, sa devojkom sa kojom ne bih imala do kraja kompletirano to autovanje, šta god to kompletirano značilo. Nije u poslednjoj vezi bilo tako da sve mora da se krije, da se skloni iz kuće, stvarno nije bilo to, ali ona je morala nešto u svojoj sobi da promeni – recimo mi nikad u njenoj sobi nismo imali našu zajedničku sliku, ali iskreno nismo se mi nešto ni furale na te zajedničke slike, ne zbog roditelja nego inače. Zato što je njena mama volela malo da ispretura po policama, da pita šta je ovo šta je ono, ali ništa zlonamerno, nego iz svojih potreba. I onda ova da ne bih objašnjavala, njoj je bilo lakše da skloni. Meni je to bilo strano, nisam imala to i ne bih imala to, sve da je moja mama dolazila i imala nešto protiv, ja to stvarno ne bih sklanjala, to nije uopšte moj problem, uopšte me ne zanima. To je pitanje mog privatnog života, partnerskog, moje ljubavi ili nekog ko je meni značajan. Na fotografijama je moja baka, ako su moji omiljeni citati, moje mačke, moje prijateljice, što ne bi bila i moja devojka i ja sa njom, pa nismo sad baš u nekim prikazima, gole niti nešto previše intimno, pa kao sad je to problem“ (Aleksandra, 43, Beograd).

Za neheteroseksualne osobe, dom može predstavljati i mesto u kome oni „prevazilaze heteronormativne 'zadatosti' organizacije i upotrebe prostora, cementirane ideologijom tradicionalne, heteronormativne porodičnosti i pokazuju da je moguće realizovati alternativne koncepcije doma, što uključuje različite odnose i životne aranžmane“ (Erdei, 2014: 134). Recimo ideje „hraniteljskog doma“, kao i „deljenog“ ili „otvorenog“ doma (Erdei, 2014: 137) se pojavljuju često u narativima ispitanika/ca. U pitanju su ideje o domu koje nisu povezane sa porodičnim domom ili konvencionalnim idejama o tome šta dom treba da predstavlja već predstavljaju više „prelazno rešenje“, povremeno i privremeno utočište koje osobe imaju sa različitim ljudima. O tome ponovo govori Aleksandra kada opisuje kako je njen i Milin dom bio zaista utočište za razne druge lezbejke i gejeve sa kojima su njih dve delile svoj prostor:

„Jer videle smo toliko parova koje su se tako odseljavale, sve u jednom danu, jedna je

morala da ponese svoje stvari, pola je bacila pola je ostalo na kiši, morala je da ide kod roditelja i onda je to bilo teško. Jer kod nas je dolazilo puno drugara kad su bili u svađama sa svojim partnerima ili partnerkama – imali smo to: *Dođi kod drugarica, nećeš kod roditelja sad, mi ćemo da ti kuvamo, imaš svoju sobu, mace su tu. Nemoj da ideš kod mame i tate, da te sad ispituju, a možeš i brže da se oporaviš kod nas a možete tako i da imate distancu da možete ponovo da sednete i da razgovarate.* Jer nekima je trebalo da se samo malo razdvoje, a neki su i raskidali zbog toga“ (Aleksandra, 43, Beograd).

Kroz ovaj primer koji daje Aleksandra se vidi i specifična vrsta etike koja postoji među neheteroseksualnim osobama, jer svest o različitosti i diskriminaciji kod mnogih povlači i određenu solidarnost. Kada se radi o prostoru postoji i određena vrsta redefinisavanja prostora koja je vezana za ljude, osobe i kontekste pre nego za lokaciju i stanovanje, i to je još jedan fenomen koji je proizvod društvene stigme – LGBTQ osobe kreiraju nove načine adaptacije i koncepte privatnosti koji ne podrazumevaju stalnu upućenost partnerki jedne na drugu. Recimo, jedna strategija upotrebe prostora u domu je zanimljiva – u pitanju je podela prostora na dve celine, u kome partnerke postavljaju jasnu granicu između privatnog i zajedničkog prostora i ističu važnost „sopstvene sobe“:

„Mi (smo) tražile pravi stan i došle do toga da je to što mi tražimo stan sa dve sobe, soba A i soba B, a ne dnevna i spavaća, da je to bullshit, da mi to nećemo, jer kao svaka će da ima svoju sobu, kad se mi posvađamo, svaka ima svoja vrata, i svaka može u svojoj sobi da radi šta hoće, iako često mi spavamo zajedno u jednoj sobi. I mi smo imale tako običaj, sad ja ću raditi ovo celu noć i ja sam u svojoj sobi, ili sad imam ovo da završim, i tako. Ili neko spava a neko radi, ili neko gleda film ili seriju, pa gleda nešto što mene uopšte ne interesuje, i ode u svoju sobu pa gleda seriju, tako da je bila bitna ta neka privatnost. Mislim da ona nije imala te istančanije potrebe za privatnošću kao ja, ali smo se mi uklopile u tom nekom smislu, pa smo onda i našle stan koji je bio takav, da smo mogle da se uselimo u taj stan i da ga platimo i da nam bude okej. Ali ja sam prva dva meseca preplakala. Meni je jako nedostajao moj način života, ali sam nekako htela da dam šansu tome, jer sam shvatila da moje granice oko toga kad se sa nekim živi su nekako istančanije i kako ću drugačije da radim nekako na tim granicama, ako ne živim sa nekim. U tom smislu Mila je bila na drugačiji način organizovana, i

nekako mi ulivala poverenje kao osoba koja će moći da hendla pod navodnicima “te moje probleme”, u vezi sa tim granicama“ (Aleksandra, 43, Beograd).

Za razliku od aspekta gde postoji kreiranje novih verzija shvatanja intime i prostora, postoji aspekt i gde dolazi do preuzimanje već postojećih načina „funkcionisanja“ u odnosu, gde se razlike prepliću sa onim što je „tradicionalno“, kao u slučaju Saše: „Ja sam poprilično lik koji voli neku domaću atmosferu, kuću i tako – ja sam u tom smislu nekako konzervativna osoba“ (Saša, 34, Beograd). Ovaj aspekt preplitanja uslovno rečeno „tradicionalnih“ i „postmodernih“ obrazaca ponašanja uočen je i u istraživanju Ildiko Erdei, gde jedan deo „gej i lezbejske populacije u svojim svakodnevnim praksama nastoji da se približi heteronormativnom modelu, a ne da ga osporava“ (Erderi, 2014: 142). Radi se o tome da u Srbiji za razliku od onoga što teoretičari na Zapadu označavaju „post–gej situacijom“⁸⁸ postoji i dalje radikalna negacija neheteroseksualnih osoba, pa smo mi za razliku od „zapada“ suočeni sa „vremenskom kompresijom koja karakteriše temporalnost post-socijalističke Srbije“ a koja dovodi do simultanog postojanja „predmodernih, modernih, post-modernih i post-modernih orijentacija“ – „odnosno ulazak u post-gej eru pre eliminisanja golog nasilja kojem su još uvek prečesto izložene LGBTQ osobe“ (Erdei, 2014: 143). Ovaj nalaz je jako značajan jer nam omogućava da uvidimo kompleksnost položaja LGBTQ populacije i raznolikost njihovog položaja unutar te „zajednice“ pa čak i različite i višestruke pozicije unutar jedne životne priče. Ovo poslednje je na primer uočljivo u životnim pričama ispitanika gde postoji (kao kod Aleksandre) potpuno nepriznavanje i odbacivanje unutar porodice zbog seksualne orijentacije, a ujedno život osobe koji se razvija u skladu sa vrednostima koje su alternativa „hetero“ modelima.

Takođe, u uslovima u kojima heteroseksizam i homofobija stvaraju prepreke za ostvarivanje slobodnog povezivanja među LGBTQ osobama, materijalni uslovi mogu

⁸⁸ Naime, od osamdesetih i devedestih godina 20. veka, na zapadu je uočen trend integrisanja seksualnih razlika u širi repertoar kulturalnih razlika (Erdei, 2014: 143), pa se “post-gej trenutak“ ili „situacija“ odnosi na „mejnstrizimizaciju“ seksualnog identiteta, gde seksualnost postaje samo jedan aspekt ličnosti, jedna odrednica u nizu drugih, ništa važnija od profesionalnog identiteta ili neke druge vrste identifikacije. Na primer, istraživanje iz 2013. godine otkriva da je među 19 ispitanika/ca, samo jedna osoba „među svojim brojnim identifikacijama (odgovor na otvoreno pitanje kako bi se predstavili nekome ko ih ne poznaje) navela da je „lezbejka“, uz odrednice “feministkinja” i “aktivistkinja”, koji ovakvu retku transparentost čine razumljivom“ (Erdei, 2014: 142).

biti i često jesu dodatna prepreka. U manjim mestima usamljenost i izolacija kojoj su LGBTQ osobe naročito izložene, moguće je donekle prevazići stalnom mobilnošću i putovanjima, najčešće u druge veće gradove (Beograd, Novi Sad, Niš), u kojima postoje razni *gay friendly* prostori, gde se organizuju LGBT događaji (žurke, projekcije filmova, feministička i *queer* predavanja) i gde je moguće upoznati druge osobe. Međutim, da bi se svakog vikenda ili par puta mesečno putovalo, potrebno je obezbediti i resurse koji nisu zanemarljivi a za mnoge osobe oni su luksuz. Na taj način partnerske odnose i celokupnu egzistenciju LGBTQ osoba u manjima mestima u Srbiji određuju zaposlenost i visina primanja. Pored svega toga, manja mesta karakteriše i izražena autohomofobija kod LGBTQ osoba, koja je rezultat preovlađujuće homofobije koja postoji u unutrašnjosti Srbije:

“U Novom Sada ili Nišu je malo bolje, ali kad su u pitanju neki manji gradovi u Srbiji kao na primer Kraljevo, Kruševac, tu je strašno biti gej, a u nekim još manjim mestima pretpostavljam da je strašno. Ali postoje te situacije straha oko otkrivanja, anonimnosti, da neko ne sme sa nekim ko je aut da ode na kafu, to postoji. Skoro sam imao situaciju sa nekim likom u mom gradu i sve je bilo onako super, i desilo se da sam bio u Beogradu na Prajdu i da me on pitao šta radiš, i ja sam rekao: *Evo me u Beogradu, – Šta radiš tamo?*, i ja sam rekao – *Bio sam na prajdu*, i od tad mi nemamo više komunikaciju, nema poruka, ništa. Jedino možeš da napraviš socijalne krugove oko sebe i tu se osećaš zaštićeno. A što se tiče ostatka zajednice, postoji neinformisanost i internalizovana homofobija, a na toj neinformisanosti se radi. Na primer, ja dozvolim nekom da me upozna, a taj neko zna da sam gej, i onda taj neko pomisli pa nije ništa strašno” (Aleks, 22, Kraljevo).

Partnerski odnosi LGBTQ osoba u manjim mestima i gradovima van Beograda su naročito obeleženi temom vidljivosti i autovanja. Nemogućnost autovanja i osećaj da se stalno kalkuliše sa pitanjem vidljivosti identiteta obeležava kako svakodnevni život tako i partnerske odnose. Naime, strah od autovanja na poslu, u porodici, komšiluku je svakodnevni strah sa kojim osoba funkcioniše, čak i kada je u određenom stepenu autovana u porodici ili prijateljima, a kada se pojavi partner/ka onda je osoba naročito u fokusu pažnje okoline. Situacija se najčešće komplikuje ako druga strana nije autovana, tj. ako partneri/ke imaju izraženiji strah od toga da se sazna za njihov partnerski odnos. Česta strategija jeste da se osobe viđaju sa nekim ko je u drugom gradu ili imaju veze na

daljinu, ali koje za posledicu imaju neostvarenu punoću odnosa i nemogućnost da se ostvari zajednički život (nijedna osoba iz ovog uzorka u mestima van Beograda u trenutku intervjuisanja nije živela sa svojim partnerom/kom). To neminovno dovodi do raznih emocija usamljenosti i frustracije koji su ispitanici/e spominjali. Takođe, poseban problem koji obeležava partnerske relacije van većih gradova jesu nemogućnost da se sretno potencijalna osoba za vezu, nemogućnost upoznavanja drugih osoba, jer su LGBTQ događaji retki i nedovoljni za vrstu socijalizacije koji osoba želi a “gej” žurke se tek povremeno organizuju. U toj situaciji gej muškarci najčešće koriste gej aplikacije i sajtove za upoznavanje, dok je ista mogućnost za žene ograničena više na *facebook* kao mrežu za upoznavanje drugih žena. Kada su u pitanju lezbejski odnosi, feminističke mreže, nevladine organizacije koje se bave ljudskim pravima i pravima žena, kao i različiti događaji koji imaju feminističku tematiku, postaju mesta susreta drugih lezbejki. Zanimljivi su neki podaci o generacijskim razlikama i životu gej muškaraca u manjim mestima, pa recimo jedan ispitanik opisuje kako je izgledao *cruising* u ranijem periodu: “Devedesete, čega si ti tu mogao da se nagledaš, to je bilo katastrofa. Jer *cruising* je bila opcija, ali to je bila *hardcore* opcija jer policija je jurila te likove, kreirala im posebna imena i spiskove, oni su se međusobno cinkarili, sve kao u nekom strahu. A onda su u policiji imali kao ženska imena, koji su sami sebi davali. Možeš da misliš kako je to izgledalo, policija ih je otprilike hvatala kao pse lutalice i odmah ih vode u stanicu. I to sve samo zato što su gej! (Nemanja, 38, Kragujevac). Treba uzeti u obzir da ovo istraživanje nije imalo dovoljno veliki uzorak da bi se detaljnije moglo zaključiti o posebnim strategijama i specifičnostima LGBTQ partnerskih odnosa u manjim mestima u Srbiji.

Prakse egalitarnosti i odnosi moći

Jedan od važnih aspekata koji obeležava partnerske odnose jesu odnosi moći. Međutim, za razliku od heteroseksualnih zajednica u kojima se odnosi moći često formiraju u odnosu na relaciju muškarac/žena, u istopolnim zajednicama rodna podela faktički ne postoji iako to ne znači da su odnosi izolovani od hijerarhija. Naime, razlike

među LGBTQ partnerima/kama se formiraju ne samo oko aspekata koji su inače predmet uspostavljanja hijerarhija među partnerima/ama kao što su novac, godine, socijalni status, obrazovanje, već i oko nekih aspekata koji kao takvi ne postoje u heteroseksualnom odnosu – kao što je autovanost ili neautovanost osobe što može biti i često jeste predmet sukoba u odnosu.

Kada se radi o odnosima moći, zanimljivo je da mnoge neheteroseksualne osobe veruju da imaju veće šanse od većineheteroseksualaca za uspeh u izgradnji iskreno egalitarnih i demokratskih partnerskih odnosa: “Dominantno uverenje u neheteroseksualnom svetu je da istopolne partnerske zajednice nude jedinstvene mogućnosti za izgradnju egalitarnih odnosa” (Weeks, et al 2001: 109). Naime, postojanje sličnih iskustva koje dele dve osobe jer su istog pola kao i nepostojanje *a priori* modela koji određuje ko zauzima poziciju moći na osnovu rodni uloga, predstavljaju mogućnost da se u istopolnim odnosima pregovara o jednakosti pozicija. Neki od ispitanika/ca iz britanskog istraživanja smatraju da upravo zbog nepostojanja jasnih modela kao u heteroseksualnim odnosima, istopolne veze zahtevaju novu vrstu pregovaranja, kao i mnogo eksplicitnije iznošenje oko toga šta obe osobe žele jedna od druge u odnosu. Ali, ispostavlja se da je realnost mnogo kompleksnija jer iako LGBTQ osobe teže ravnopravnosti u odnosima, pored svih nejednakosti koje nastavljaju da strukturiraju naša društva, kreativnost i sloboda izbora mogu biti lajtmotiv odnosa “ali postoje vrlo stvarne granice izbora” – “Mi ipak tvrdimo da je ključno pitanje posvećenost težnji za odnosima jednakosti, što je glavna karakteristika neheteroseksualnih načina života” (Ibid. 109). Ideja egalitarnosti odnosa je na taj način vrlo dominantna u britanskoj studiji. U mom istraživanju se pokazuje da su teme jednakosti u odnosu i poređenje sa heteroseksualnim parovima takođe česte teme i često se o egalitarnosti eksplicitno govori kao o vrednosti koja je važna u partnerskom odnosu (i pored toga što praksa često pokazuje i odnose nejednakosti):

“Neko misli da sam ja uvek dominantan u javnosti, da sam ja taj koji donosi odluke koji je muškarac, a da je on dominantan u krevetu – kad se zezamo (smeh). Ali u stvari, što se tiče odluka, to varira, pošto ja i on komuniciramo dosta, onda to bude stvar dogovora. Ja sam možda glasniji kad raspravljamo o nečemu, ali sa druge strane apsolutno uvažavam neka njegova mišljenja. I onda to stvarno bude stvar dogovora, apsolutno sve, od toga gde ćemo da prenoćimo do toga šta ćemo sutra da radimo, do toga šta ćemo da

radimo narednih mesec dana” (Stefan, 27, Novi Sad).

Najčešće egalitarne prakse koje su LGBTQ osobe navodile su vezane za donošenje odluka, za obavljanje poslova u domaćinstvu kao i za raspodelu budžeta. Kada se radi o temi kućnog rada, ona u slučaju istopolnih parova svakako nije determinisana rodnim ulogama, što otvara veliki prostor za međusobne pregovore i zajedništvo u ovoj sferi. Dunne smatra da postojanje istog pola u roditeljskom paru čini da postoji „ravnopravnost u rodnoj hijerarhiji“, viši stepen refleksivnosti i mogućnost konstrukcije egalitarnijih pristupa u brizi o deci (Dunne, 2000: 13). Dunne u ovome vidi radikalan potencijal lezbejskog majčinstva jer smatra da na taj način mogu biti transformisane neke negativne socijalne posledice majčinstva. Cela njena ideja jeste preispitivanje dominantnog heteroseksualnog okvira u kome se formiraju roditeljske i bračne uloge kao i načina na koji teoretizujemo o podeli rada i roditeljstvu – „fokus na lezbejsko iskustvo nudi izvanrednu priliku da ispitamo granice i mogućnosti egalitarizma, bez pozivanja na naučnu fantastiku. Rešenja koja žene zajednički nalaze da reše problem provođenje vremena sa decom i ujedno zarađivanja za život, mogu obezbediti model feministkinjama, bez obzira kako žene definišu svoju seksualnost“ (Dunne, 2000: 14).

Mnoge izjave ispitanika/ca svedoče o prilično egalitarnoj raspodeli kućnih poslova, promenljivosti u odnosu na to ko obavlja koje poslove (podela poslova nije fiksirana i nekad se menja vremenom), i česta “formula” po kojoj se podela posla obavlja jeste “kako ko voli”.

Međutim, neki od ispitanika/ca koji žive u domaćinstvu, svedoče o tome da je faktor zaposlenja svakako jedan od činioca koji usložnjava problem podele poslova u domaćinstvu. Naime, zaposleni partneri/ke preuzimaju manje obaveza što je nekada stvar dogovora a nekada je “prećutni” konsenzus, što kod jednog ispitanika izaziva povremeno osećaj nelagode: “nisam siguran da li želim da to bude moja obaveza samo zbog toga što ja trenutno nemam posao a on ima” (Jovan, 24, Beograd).

Pored ovih primera, ispitanici/e su navodili i prakse koje obeležavaju njihovu intimu ali koje ukazuju na neegalitarnost u odnosu. Neki od ovih primera su upravo vezani za podelu kućnih poslova, gde se neravnomerna podela poslova različito interpretira – pa npr. neki ispitanici je samo donekle vide kao primere neegalitarnosti, već više kao sopstveni izbor, dok neki to vide kao problem:

“Ja stalno kuvam, ja perem, ali meni je to okej. Volim to da radim, meni je to u redu, nije mi to teško. Ja sam negde preuzeo tu ulogu i jedna osoba mi je rekla da je to neplaćeni ženski rad i da ja tako preuzimam tu žensku ulogu i kupujem njegovu ljubav. Ja mislim da je to baš ružno, stvarno ne gledam to tako” (Dejan, 32, Beograd).

“Nismo ih delile. Ja sam sve radila. To se ponekad rešavalo ali u stvari nije i ja sam to tako puštala. Ona odbija poslove po kući, njoj su to patrijarhalni poslovi, i ona to neće da radi. To je neka stvar koju stvarno nismo mogle nikako da iskomuniciramo. Ja sam ćutala, ali kao ćutim pet meseci, pa onda puknem pa joj kažem. Jer ja sam kuvala, a nikad pre toga nisam kuvala, možda sam pre toga za čitav život napravila tri puta neko jelo kad me neko baš izmaltretira. I kad sam počela da živim sa njom, kuvala sam za obe, al’ nekad mi je bilo stvarno naporno da kuvam za obe i perem sudove. Ona je ponekad iznosila smeće i šetala psa, mada smo podjednako šetale psa, al’ ajde, ona je možda više za tri posto. Ja sam uglavnom širila veš, i tako. Znaš šta – ja bih volela da je ona u tom smislu bila nekako drugačija i da je mogla da razume da meni prosto znači, da ne moram 28 puta u toku dana da kažem: *Ajde molim te operi sudove!* Ali kako god, ja nju volim i dalje, bez obzira što sad nismo zajedno” (Ivana, 29, Beograd).

Pored raspodele kućnih poslova, novac i materijalno izdržavanje se pojavljuju kao potencijalni faktori koji utiču na odnose moći u partnerskim LGBTQ odnosima. Prakse raspodele novca su najčešće u vidu “zajedničkog budžeta” u situacijama kada partneri/ke žive zajedno. Međutim, i kada ne žive zajedno, razmena novca od osobe koja je zaposlena/bogatija/ima više resursa, je često išla u smeru pomoći i povremenog i u nekoliko slučajeva potpunog izdržavanja druge osobe. Što se tiče postojećih razlika u novcu, neki ispitanici su objašnjavali na koji način su videli ulogu partnera u odnosu na primanja, pa recimo Kris objašnjava kako mu je bilo važno da zadrži svoj osećaj samostalnosti posebno kada je bio u odnosu sa dosta starijim i finansijski nadmoćnijim partnerom:

„Teoretski mi je prijalo isto da mi on kupuje stvari, ali kada smo jednom došli u šoping, meni je mama bila dala pare da nešto kupim, ali sam hteo da kupim više stvari, i moram da se odlučim, a on je bio u fazonu: *Zašto moraš da se odlučiš, pa kupi sve, ja ću ti dati.* I tu sam bio u fazonu: *Ne.* Ne znam zašto, kao da u tom momentu kad bih to uradio ja bih bio dužan, kao da sad moram to da vratim. Tako da sam uzimao novac za taksi, za večeru sa drugaricom, ili da kupim nekom poklon za rođendan, to mi nije bio problem,

da uzmem od njega dve do tri hiljade, ali da mi kupuje stvari, to nisam mogao, to bi bilo kao da mi zamenjuje ulogu mame, bio bih zavisan“ (Kris, 31, Beograd).

„Pa nisam se nešto osećao kao da zavisi od njega – tj. mi smo već ušli u taj deo veze koji ja jako volim, a to je da je sve naše. Pritom, ja sam dosta radio ovako, pomagao mu oko posla, radio i honorarno u kafiću, i meni je mama slala nešto novca. To jeste bio više njegov novac, i sećam se da sam odbijao neke stvari – on je hteo da idemo zajedno na more, ja tada nisam mogao da platim, pa sam odbio, jer to je puno novca koji bi mi neko dao, da jednostavno nisam mogao. Mada sam ja često uzimao svoj novac kada sam recimo kupovao hranu, baš sam osećao veliku obavezu da kada mi mama da to nešto novca, da kupim nešto što će i on koristiti, ali sam često i njegov novac koristio za te kupovine“ (Nebojša, 28, Beograd).

Ovakve prakse svedoče o tome da je novac kao i svaka druga kategorija u odnosima – podleže odnosima moći i poverenja, zajedništva i separacije i pregovori o novcu su čest pokazatelj kvaliteta partnerskog odnosa. Ilustrativan je primer Stefana koji opisuje iskustvo sa starijim partnerom gde vidimo preklapanje materijalnog aspekta sa emotivnim i sa razlikom u godinama koja se neretko pojavljivala u ovom uzorku. Ova priča je o tome kako razlika u godinama nekada može biti “mesto” gde partneri nadoknađuju nešto iz primarne porodice (roditeljska figura), kroz razmenu iskustava i učenje drugačijih oblika ponašanja:

„On mi je dosta pomagao što se tiče nekog materijalnog izdržavanja. Mi smo živeli zajedno skoro tri godine, baš dugo. Ali to je meni uvek, nisam to skapirao kao vrstu veze, to je meni bila kao neka vrsta prevaspitanja iako je tu bilo sve – zajednički život, emocije, seks. Ja sam to sve poštovao, ali nisam bio emotivno vezan, posmatrao sam to više kao život sa nekim roditeljem. Pošto ja nisam imao neku očinsku figuru, to mi je baš nedostajalo u životu. Tada mi nije prijalo, ali me je to dosta izgradilo kasnije. Sada mi je već jako drago što se to desilo jer da se nije desilo moj život bi verovatno bio potpuno drugačiji sada. On me je na primer naučio kako da neke svoje pozitivne strane, kao što je ta hiperaktivnost, iskoristim na bolji način, a kako neke negativne strane, kao što su preterana tvrdoglavost i manjak samokritičnosti koji sam imao i preveliki bunt svedem na neki minimum, u smislu da ostane u meni ali da mene negde ne koči u nekom u razvitku, socijalnom i profesionalnom. Tako da je to bilo učenje neke samokontrole, a on je jako dobar pedagog, i onda je tim nekim vaspitnim merama koje ja nisam

odobravao uspeo da reguliše neko moje ponašanje, koje jeste bilo malo van kontrole. Dodatno, među nama je bila i razlika u godinama, 19 godina razlike, ja sam imao 21 tada. Meni je to izgledalo kao borba sa autoritetom koju svaki tinejdžer prolazi sa roditeljima, a ja to nisam imao u svojoj porodici. Ja sam upao u tu vezu, nisam preterano razmišljao o tome – neko mi je ponudio neku sigurnost što je meni tada trebalo, ponudio mi je neku pažnju, i meni je to isto tako bilo interesantno i prihvatio sam to. Kada sam sve to dobio na tanjiru, meni je bilo teško da se izvučem iz svega toga, ali na kraju je ipak moja neka želja da pobegnem bila presudna. Tu je bilo i nekog uslovljavanja sa njegove strane, nije to bezuslovna roditeljska ljubav (smeh). Tako da, na kraju sam zbrisao! Ali ipak smo u super odnosima i dan danas, on mi isto pomaže finansijski i daje mi savete. Sad sam i ja već sazreo, pa ja njemu dajem neke savete koje mislim da treba da mu dam i to je baš lep odnos“ (Stefan, 27, Novi Sad).

Razlika u godinama u istopolnim partnerskim odnosima se često posmatra moralizatorski, kao još jedna vrsta prelaženja granica „dozvoljenog“ bez uviđanja konteksta koji nekada oblikuje takve odnose. Ispitanici/e u mom uzorku takve razlike uglavnom ne interpretiraju kao oblik hijerarhije već kao prostor za razmenu i intimnost.

Neki od njih ove razlike ne vide prosto kao „razlike u godinama“ već kao razlike u stilovima života, tj. generacijske razlike posmatraju kao „kulturološke“. Zanimljivo je zapažanje ispitanika o tome da postoje neki faktori na širem planu koji mogu uticati na učestalost takvih odnosa:

„Ja mislim da ljudi ne razmišljaju previše o tome, ali ti ovde imaš smanjeno tržište, i onda moraš da otvoriš prostor starijim muškarcima, ako si mlađi. A ako si star otvaraš prostor i mlađima – samo zbog toga što ti je tržište smanjeno, moraš da budeš svestan toga šta ti se nudi, šta ti možeš. Zato mislim da su gejevi otvoreniji, ne zato što žele nego zato što moraju“ (Stefan, 27, Novi Sad).

Takođe, jedna od karakteristika egalitarnosti na koju su naišli autori britanske studije, jeste to da su njihovi neheteroseksualni ispitanici i ispitanice svesno pokušali da oblikuju svoje odnose u suprotnosti sa pretpostavljenim heteroseksualnim modelima, pa recimo neke žene dodatno interpretiraju svoje lezbejstvo kao svesno izabranu alternativu subordinaciji muškaraca. Ovaj nalaz se pokazao sasvim tačnim i u podacima ovog istraživanja i kao važna karakteristika koja oblikuje narative LGBTQ osoba u njihovim partnerskim odnosima. Sanja, biseksualna žena, opisuje svoje partnerske

odnose takođe ih posmatrajući iz perspektive lociranja tih odnosa u širem društvenom-političkom kontekstu i s obzirom na vidljivost i podršku koju takve veze imaju u okolini. Takođe, ona opisuje odnose sa muškarcima, gde je bilo više očekivanja u smislu rodni uloga, u poređenju sa istopolnim vezama u kojima je gradila bolju povezanost. Ona svoju poziciju objašnjava „feminizmom“, što u stvari i oblikuje njene veze:

“Osećala sam veću sličnost sa partnerkama, što je valjda i očekivano jer sebe smatram feministkinjom u patrijarhalnom društvu. Sa bivšom partnerkom sa kojom sam bila dve godine u vezi ja sam mislila da ćemo mi uvek biti zajedno, toliko smo bile povezane. Sa partnerima je uvek bilo rasprava na tom nivou, uvek sam u tim vezama morala nekako da budem više feministkinja. Ne radi se o tome da su odnosi moći isključeni između dve žene u odnosu, ne mislim da to ima baš toliko veze, ali teme i svađe su mi bile drugačije sa ženama u odnosu na muškarce. Partneri sa kojima sam bila, ipak su to bili probrani, bili su mnogo manje mačo od srpskog proseka ali opet smo se svađali oko uloga i očekivanja u odnosu, jer moj izbor nije da rađam (...) Sada kada sam ponovo u vezi sa ženom (smeh), pa ne znam, to je ponovo neka jaka povezanost i ljubav. I ako me pitaš za razlike, naravno da je lakše biti u hetero vezi nego sa istim polom, neuporedivo je lakše – drugačiji status, drugačija očekivanja, mnogo više podrške od okoline, mnogo nekog maženja i potvrda. Moja veza sa ženama je uvek bila i manje podržana i manje je ljudi znalo, i to se nekad baš osećalo. Zašto kada sam sa muškarcem svega toga nema, i stvarno, nema tog osećaja tereta” (Sanja, 28, Beograd).

Autovanost osobe je često povezana sa odnosima moći. Ako je jedna osoba u odnosu neautovana, to onda stvara veliki broj kompromisa za partnera/ku. Često su sloboda kretanja, izlaganje u javnosti kao i zajednički život prožeti ovom temom. Recimo, ako se radi o delenju doma i zajedničkog prostora, osoba koja nije autovana u tom momentu može svog partnera ili partnerku da dovede u situaciju da moraju da se suoče sa granicama, kako sopstvenim tako i onim koje se kreiraju u partnerskom odnosu, gde su te granice direktno oblikovane statusom druge osobe (materijalnim, porodičnim, autovanim/neuatovanim). Aleksandra opisuje takvu situaciju u vezi sa bivšom partnerkom:

„U vreme kad smo se Mila i ja upoznale, ja sam živela sama u svom stanu, a ona je živela sa svojim roditeljima. Nekada, ako je htela da ostane duže kod mene, to je značilo da nekako to mora da obrazloži a nekada i da laže svoje roditelje – onda mora

da ode u kupatilo i ispriča njima gde je ona, kod nekog svog druga i tako. Pritom je njoj stvarno bilo bolno da slaže, njoj je to bilo baš grozno. I to je za mene bilo dosta naporno, u smislu da ona nije bila aut svojim roditeljima. Mislim, nešto se tu načulo kod njenih jer je ona pre toga imala veze sa ženama. Ali taj deo da nisi aut kod roditelja je jako naporan, u tom smislu da sam ja davno prošla tu fazu. I onda je svako to njeno ostajanje kod mene tražilo objašnjavanje s one strane, tako da je to kod mene proizvodilo da sam imala neku brigu, i imala sam neku količinu nedostajanja, zato što nismo mogle baš da planiramo kad ćemo biti zajedno. Naravno, njoj je iz nekog drugog ugla bilo teže, verovatno još i teže nego meni, jer ja sam morala to da hendlam sa njom, a ona je morala sa svojim roditeljima tako da je njeno bilo teže. Tako da su to bile neke otežavajuće okolnosti u našem već izgrađenom životu. I onda smo trebale zajedno da preguramo njen odlazak od kuće. Kad su tako intenzivne emocije vezane za bilo šta, a u ovom slučaju za roditelje i odlazak iz roditeljske kuće, neminovno je da se to onda preživljava u vezi“ (Aleksandra, 43, Beograd).

U ovom slučaju, materijalni aspekt se javlja kao bitan tj. dolazi do preklapanja autovanosti i ekonomskog statusa osobe što može voditi krizama u odnosu, jer nemogućnost da se obezbedi sopstveni stan i kada neko direktno odlazi iz roditeljskog doma zbog homofobije ili autovanja to direktno utiče na partnerski odnos (a najčešće tada i dolazi do autovanja usled toga što je osoba sada u partnerskom odnosu koji joj je dosta važan). Čest je slučaj da su lezbejke usled tradicionalnih predstava o tome da je ženi mesto u roditeljskom domu dok ne pronade partnera i gde su one možda finansijski manje samostalne u odnosu na gejeve, više pod pritiskom kada je u pitanju tema zajedničkog života. Međutim, u tim situacijama, pritisak se neminovno prenosi i na onu partnerku koja u tom momentu ima svoj stan ili živi samostalno, jer se sada očekuje da će pomeriti svoje granice usled odluke partnerke koja napušta roditeljski dom. Ove situacije se naravno javljaju i kod heteroseksualnih osoba, samo što ovde postoji faktor diskriminacije unutar porodice i spoljašnja homofobija koja obavlja celo pitanje stanovanja. LGBTQ osobe se pojavljuju kao neka vrsta „ilegalaca“, metafora koju koristi Foucault⁸⁹, a u ovom slučaju onih koji su u potrazi za svojim sigurnim mestom, i

⁸⁹ “Kao odgovor na pitanje o prikrivanju mogu da kažem da je istina da je, na primer, tokom 19. veka u izvesnoj meri bilo neophodno prikrivati vlastitu homoseksualnost. Ali, nazvati homoseksualce lažovima isto je što i nazvati lažovima ilegalce u periodu vojne okupacije. To je kao kada biste Jevreje nazvali

gde ih ta potraga često odvede brže u zajednički život nego što bi to planirali da nema diskriminacije:

„Ona je čak u jednom momentu, meni rekla, ako se nešto desi, i ako ona u nekoj svojoj reakciji i afektu kaže svojim roditeljima da ima curu, pa eto, onda će ona doći kod mene, kao da živi sa mnom. I ja se sećam da je to za mene bilo onako kao: *Wow, ja stvarno ne želim taj scenario. Zvuči malo sebično, jer svakako da bi ona mogla da dođe kod mene, ali stan koji sam ja odabrala nisam ga tako dizajnirala niti odabrala da tu živim sa još nekim. To je stan u koji dolaze moje prijateljice i prijatelji, i ja tu živim sa svojim mačkama i naravno da može da dođe moja cura, jer je to jedino mesto gde možemo da budemo opušteno. Ali ja ne želim da se naprasno, za jedan dan nešto desi i sada mi živimo zajedno! I ja sam rekla da ja to nekako ne bih volela: *Možeš da računaš na moju podršku ali ja ne bih volela da to bude tako. Tako da bi bilo dobro da ne radiš ništa u afektu, nego da napraviš plan.* I dobro, sve je tako i bilo“ (Aleksandra, 43, Beograd).*

Jedna od tema koja se najdirektnije tiče odnosa moći a koja je često zanemarena u analizama istopolnih partnerskih odnosa jeste nasilje u vezi. Nasilje u LGBTQ partnerskim odnosima može da obuhvata različite aspekte: fizičko, seksualno i psihičko zlostavljanje, zatim vređanje, omalovažavanje, kontrolisanje partnera/ke, ljubomoru i uskraćivanje komunikacije sa drugim osobama, zastrašivanje, ucenjivanje povezano sa autovanjem, itd. Neke izjave ispitanika/ca svedoče o ovim aspektima odnosa:

„Nasilja je bilo, verbalnog vređanja, pretnji fizičkim nasiljem. To se dešavalo u prošloj vezi, i tada nisam bila potpuno svesna svega što se događa, nisam bila svesna da je to nasilje. Bila sam dosta mlađa i tada se sećam da sam čitav jedan period živela bukvalno u paranoji tj. tek kasnije sam shvatila da je to bio strah od nje, partnerke. Kasnije sam išla na terapiju i dosta vremena mi je trebalo da samoj sebi oprostim sve što se događalo. Ja sam imala 25 godina kada se to događalo i ona mi je mnogo značila i malo je ljudi znalo za našu vezu – mislim, jasno mi je zašto je to ostalo tako dugo skriveno“ (Nina, 30, Beograd).

„Ja sam se doselio kod njega u jednom momentu. On je bio dosta stariji od mene i sećam se da meni nije uopšte prijalo to njegovo pokazivanje mene drugima – kao ovo je

'lihvarima' u trenutku u kojem je jedino zanimanje koje im je dopušteno pozajmljivanje novca” (Arsić, internet).

moj dečko i vidite kako je lep! I dobro, on je tako došao jedno veče i hteo je da nešto imamo. Ja sam spavao i on me probudio, a kao došao je iz grada i smrdi na alkohol. Pored njega sam se prvi put osetio ... osetio sam šta znači nasilje. On je popizdeo zato što sam ga ja odbio, počeo je da viče na mene, razbacao moje stvari svuda po stanu. Ja sam bio prestravljen! I ipak je uspeo da me ubedi da ostanem i da mu oprostim. Međutim, to je bila greška zato što se to ubrzo ponovilo“ (Pavle, 20, Beograd).

Nasilje u istopolnim partnerskim odnosima nije lako za istraživanje jer se teže prepoznaje i teže samoprepoznaje kao nasilje. Česte emocije koje prate nasilje odnose se na šok i nevericu, stid, krivicu, nemoć i potrebu da se zaštiti nasilnik/ca. Kada se dogodi nasilje u partnerskom odnosu u kome neko nije autovan/a, onda je stalno prisutna i dilema na koji način prijaviti nasilje ili kome se uopšte obratiti za pomoć – izazovi su mnogo veći i složeniji nego kada se događa nasilje u heteroseksualnom odnosu. Prema jednoj studiji, na pitanje da li postoji fizičko nasilje u istopolnim vezama, pokazalo se da je nasilje postojalo u 7% od 706 lezbejskih parova i u 11% od 560 gej parova (Rose, 1999). Ova tema je važna kako bi problem nasilja u istopolnim vezama mogao uopšte da se prepozna i da se tretira kao partnersko nasilje, što nije moguće dok se ne poveća vidljivost samih istopolnih zajednica. S obzirom da su same zajednice nevidljive, i s obzirom da nemamo još uvek pravni okvir koji se odnosi na njih, onda se i nasilje u ovim vezama ne problematizuje, dok se rasprave na tu temu retko vode i u okviru LGBTQ zajednica. Takođe, zbog getoizacije, usamljenosti i kompromisa kojima te zajednice podležu, to nasilje može da bude daleko opasnije – u tim slučajevima imamo nevidljivo nasilje i efekat „duplog ormara“.

Uzevši u obzir različite primere, što se tiče odnosa moći u samom odnosu, većina ispitanika/ca je navodila određene aspekte koji su prožeti odnosima moći, ali su svoje odnose uglavnom opisivali kao “ravnopravne”. Većina onih koji su sada u partnerskom odnosu opisuju ih na način koji isključuje relacije moći, dok je pogled unazad na prošle veze uglavnom prožet kritikom i uviđanjem realnijih dimenzija odnosa u poređenju sa sadašnjom vezom. Takav pogled “unazad” je bio koristan jer je pružao i drugačiju perspektivu, o prošlim vezama se “lakše pričalo”, iznosilo se više detalja, a vremenska distanca je omogućavala i objektivniji prikaz partnerske dinamike, jer se i sopstvena uloga posmatrala sa više kritike. Ipak, pitanje otvorenosti veze i neverstva je izazivalo najveći broj sukoba što je logično s obzirom na tenzije koje okružuju temu

monogamije vs poligamije.

Seksualnost i partnerski odnosi

Seksualnost igra centralnu ulogu u životima neheteroseksualnih osoba, kao i u životima svih ostalih (Weeks, et al. 2001: 132). Značaj seksa, rodne uloge, vrednost seksualnosti u životu LGBTQ osoba česta je tema studija i istraživanja (Weeks, et al 2001; Diamond, 2008; Heaphy et al. 2013). Za mnoge LGBTQ osobe stereotipi koje doživljavaju često su vezani upravo za seksualne odnose između osoba istog pola. Međutim, za nekog ko je LGBTQ neheteroseksualnost je „više“ nego sam seks, jer za neke pojedince, ideja da su seksualne aktivnosti element koji definiše neheteroseksualno iskustvo je ostatak heteroseksističke „ideologije“ (Weeks, et al. 2001: 136). Takođe, jedan od stereotipa koji se često pripisuje LGBTQ osobama (ali koji je nekada aktivan i unutar same zajednice), jeste da je tu “svako bio sa svakim”. Kako to opisuje Marina, ovakva percepcija je razumljiva s obzirom na veličinu određenih krugova u kojima se pojedine LGBT osobe kreću: “Bila sam sa jednom devojkom i onda slučajno za jedno veče sa drugom ne znajući da su njih dve bile zajedno. I to me nervira, svi se znaju. I onda ti si kurva, spavala si sa pola grada – pa kad nas ima šačica, mogu da na prste nabrojim 50 lezbejki koje znam“ (Marina, 23, Beograd).

Istraživanje iz 1973. godine na uzorku od 65 homoseksualnih žena od 18 do 55 godina, pokazuje da je 28% njih postalo svesno svoje seksualne orijentacije između šeste i desete godine života, dok je 42% prve homoseksualne fantazije imalo između 11 i 15 godine. Više od dve trećine uzorka prva homoseksualna iskustva je imalo pre 20-te godine i ta inicijalna iskustva nisu bila „istraživačka“ već ono što su ispitanice voljno odlučile. Istraživanje pokazuje i da su prva fizička iskustva sa osobom istog pola prethodila ulasku u lezbejsku zajednicu i po nekoliko godina. Skoro devet od deset žena su bile u vezi sa muškarcima tokom života, a više od polovine ispitanica je imalo seksualno iskustvo sa muškarcem (Hedblom, 1973). Vidljivo je dakle da su iskustva žena koje vole žene različita i da one prolaze kroz različite faze u svojim seksualnim istorijama, da ne postoji jedinstveno objašnjenje homoseksualnog ponašanja. Prema Lisi Diamond, jedna od glavnih razlika između muške i ženske (homo)seksualnosti jeste

fluidnost koja je karakteristika ženske seksualnosti. Ova fluidnost se odnosi na "fleksibilnost" što znači to da neke žene žele muškarce ili žene pod određenim okolnostima, bez obzira na njihovu preovlađujuću seksualnu orijentaciju. Jedno od objašnjenja koje autorka daje za svoju tezu jeste to da su žene više sklone od muškaraca da razviju „romantičnu ljubav“ koja sama po sebi nema „orijentaciju“. Naime, žene mogu razviti snažna platonska osećanja koja sama po sebi nemaju veze sa seksualnom orijentacijom, ali neočekivano takva osećanja mogu da se razviju u seksualnu privlačnost – jer veza između ljubavi i želje (*desire*) je pod uticajem snažnih kulturoloških, psiholoških i neurobioloških faktora. Poznato je da želja često može da se razvije u romantičnu ljubav ali može da se dogodi i obrnuto – romantične emocije se razvijaju u seksualnu želju. Imajući u vidu ovu dvosmernu vezu između želje i ljubavi, jasno je da seksualno može da nas privuče ili da možemo da se zaljubimo u nekog „pogrešnog“ roda (Diamond, 2008: 203).

S obzirom da kategorije seksualnog identiteta i seksualnog ponašanja ne moraju uvek da se poklapaju, ispitanici/e iz ovog uzorka govorili su o nekim posebnim životnim fazama – na primer, kada njihovo seksualno ponašanje nije odgovaralo tome kako se deklarišu. Ovo je recimo često u slučajevima kad je neko u heteroseksualnom odnosu ili nema odnose; deklariše se kao heteroseksualna osoba ali oseća privlačnost prema osobama istog pola; osoba je po iskustvu heteroseksualna ali vremenom otkriva ili ima povremene homoseksualne fantazije, itd. Sama seksualna aktivnost nije neophodna da bi neko prepoznao svoje homoseksualne želje, tj. razumevanje sebe kao neheteroseksualne osobe nije nužno povezano sa homoseksualnim ponašanjem – nije u pitanju ista stvar (Weeks, et al. 2001: 136). Dakle, seksualnost se izražava preko različitih aspekata i ne postoji uvek poklapanje kategorija kao što su identitet, ponašanje ili seksualne fantazije/želje. Sanja, koja se deklariše kao biseksualna, opisuje svoju putanju i preispitivanje svog identiteta koje je često kod biseksualnih osoba u mlađem uzrastu:

„Ja sam za sebe znala da me privlače žene još od 15-te godine. To mi je bilo jasno jer sam osećala da me žene zanimaju i mnogo više i drugačije nego što o njima pričaju moje drugarice. Na neki način, dosta sam se bavila ženama i bila sam svesna da to radim, da razmišljam o ženama, iako do tada nisam imala seksualno iskustvo sa njima. Sa muškarcima jesam, i znam da sam se baš dugo preispitivala da li sam ja znači

lezbejka ili biseksualna, iako sam sve vreme bila samo sa muškarcima! Kasnije se to donekle promenilo, pa kada sam od 22 godine prvi put bila sa ženom, više sam htela da budem sa ženama, bilo mi je to kao nešto što sam tražila i nekako drugačije i novo, drugačija energija. I opet je tu bio jedan krug preispitivanja, jer sam tada stvarno mislila da sam lezbejka, da bih kasnije stigla do toga da sam bi. Nikad nisam mislila da sam hetero (smeh)“ (Sanja, 28, Beograd).

Strategija parcijalne vidljivosti identiteta ili određena vrsta paralelizma u izborima partnera/ki je prisutna kod ispitanika/ca koji su imali iskustvo heteroseksualnog braka. U tim slučajevima ne možemo govoriti toliko o smišljenoj strategiji (iako i to može biti slučaj), jer u pitanju je najčešće uverenje i osećaj osobe po kome je ona heteroseksualna (kao što je u slučaju Tamare), nakon čega dolazi do postepenog otkrivanja homoseksualne orijentacije, ili se događa da osoba ima prethodna iskustva i odnose sa osobama istog pola ali se ipak odlučuje za heteroseksualni brak, nakon čega ponovo može da dođe do “vraćanja” prethodnim izborima:

“Meni je brak i život sa ženom bio naporan jer sam tada živeo lažni život. Ali ja nisam živeo dvostruki život, ja nju nisam varao sve do zadnje godine i nisam bio sa muškarcem sve do poslednje godine našeg braka. Iako sam ja osoba koja je od 15-te godine u gej klubu. Imao sam prvu ljubav, i ta osoba je bila posebna i mislim da će ostati posebna do kraja života. Taj odnos se jako grozno završio, i onda sam ušao u drugi odnos u kome sam bio ljubavnik, a ja sam bio treći. A pored mene i njega ta osoba je imala još milion ljubavnika. I meni se to smučilo, i ja tu prekinem totalno sve odnose i krenem da izlazim na strejt mesta. Upoznam nju i mi se venčamo. To se sve izdešavalo za nekoliko nedelja. Onda je ona ostala trudna. Ali sam ja svo vreme tražio način da se mi razvedemo i mislim da se mi ne bismo ni razveli da ona nije došla i rekla kako ona to više ne može da trpi. Jer ona je znala celu moju priču od početka, da sam ja gej, da sam imao muškarce, sve je znala. Onda mi je rekla da ona pedere nikad nije mrzela, a da mi je namerno to govorila u braku zato što je to bio jedini način da me uvredi. Da je to bila jedina stvar koja mene odvaja od nje! I rekla je da vidi da ona to ne može da promeni i da prosto nema snage da se bori sa tim, da se jednostavno umorila. Tako smo završili. Bili smo oboje deca i ja sam mislio da sam odjednom strejt, da sam postao strejt, to sam mislio. U našem odnosu, ja sam bio malo povređen sa gej strane i možda sam tada mislio da teram inat drugima al sam ga isterao sebi. Meni je mama rekla da se ne ženim,

svi su mi rekli. Mama je kasnije jedva čekala da se razvedem, zato što je znala da sam nesrećan, da me to sve muči” (Darko, 28, Šabac).

Sami izbori su različiti i odluke ispitanika/ca su individualne, ali njihova iskustva govore da je kontekst nedovoljno podržavajući za njih, i sami raskidi između istopolnih veza nekada su suviše teški za osobu koja nakon toga ne vidi mogućnost i prostor da ispolji svoj identitet ili ima strah da neće sresti novu osobu. U takvim okolnostima često se i događa da početna homoseksualna ponašanja kod osobe budu vrlo brzo „zataškana“ ili „prikrivena“ heteroseksualnim odnosima i brakom. Nekada postoje i psihološki i emotivni razlozi koji su uvek konektovani sa društvenim, zbog kojih osoba fluidira između homoseksualnosti i biseksualnosti, pa je na primer u braku, ali nastavlja da ima homoseksualne odnose.

Zanimljiv aspekt životnih priča jesu i objašnjena ispitanica/ka o tome kako tumače svoju seksualnost, i način na koji tumače „sopstvo“ je ponovo povezan sa njihovim shvatanjem sebe kao dela određenih struktura, rodnih, hijerarhijskih i odnosa moći. Na primer, oni interpretiraju svoju seksualnost i rodni identitet, u kontekstu toga da nisu imali dostupne „modele“ neheteroseksualnih oblika seksualnosti. Jelena to objašnjava kroz pogled na svoju rodnu ulogu i odnos sa majkom ali i širim društvom:

„Moja mama uopšte nije pričala o seksualnosti. Preko nje nisam otkrila ni šta je menstruacija. Moja mama se nikad nije šminkala, posebno oblačila, nikad se nije sređivala, uvek kao sa kampovanja (smeh). Nisam nikad želela da je drugačija ali sam shvatila da se ne snalazim najbolje oko seksualnosti i onda sam htela da je bila drugačija, da je mogla da me nekako prirodno uvede u sve to. Ono čega se sećam kao mala jeste da sam non stop bila svesna diskriminacije nad ženama, ne nad LGBT nego nad ženama, i ja jednostavno nisam mogla da se postavim u tu situaciju objekta i svega ostalog šta žena jeste. I jednostavno time što se postavljaš u poziciju muškarca koji možda voli žene, ti dobijaš sve te privilegije, da govoriš, da misliš, i ako sebe tako koncipiraš ti praktično staješ na stranu ugnjetavača, što je jako glupo, i imaš sve to. Ja mislim da sam ja sebe tako postavljala, naučila sam da ne stavljam sebe u tu podređenu poziciju a sa tim je išla i ta neka orijentacija. Pa i ako gledaš filmove, neke romantične scene i sve to, uvek su tu priče muškaraca, dečaka, avanturista. Ti ako u sebi prepoznaš neki avanturizam ili neko romantično zaljublivanje, a jedini model sa kojim možeš da se identifikuješ jeste muški model onda ćeš ti posledično biti društveno formirana da

voliš žene. Ne znam da li to ima veze sa mnom, ali to je jedno tumačenje“ (Jelena, 42, Beograd).

S obzirom da je seksualnost često kontraverzan aspekt LGBTQ odnosa i često nevidljiv aspekt iz perspektive socijalizacije, konfuzija po pitanju shvatanja i autovanja osobe je česta i očekivana. Ovo možda važi više za lezbejsku seksualnost, gde se pitanje lezbejske intime i seksa često dovodi u pitanje ili je van imaginacije. O ovoj temi posebno je govorila Aleksandra, povezujući nedostatak modela lezbejskih odnosa u toku njenog odrastanja sa nevidljivošću i negiranjem koje prati ne samo lezbejsku već uopšte žensku seksualnost:

“Ja mislim da generalno ako gledamo, i seksualnost hetero žena je isto neko polje o kome se relativno malo priča. Kako se o tome priča, u kom kontekstu, gde je uopšte seksualnost žena u društvu, kada mi pričamo o tome, a da nije nužno konektovana sa muškarcima?! Mislim da je seksualnost žena takođe tema koja je prepuna nepoznanica. Kad se priča o klitoris, gde se to priča? Kaže se orgazam, ili tako nešto i kao priča se više u kontekstu reproduktivnih prava i tako dalje. Tako da prvo to, ja mislim, a lezbejke takođe nisu neka vidljiva kategorija u društvu. Ima puno mistifikacija oko toga, to su i dalje tamo neke žene koje tamo nešto rade. Recimo ja kad sam se autovala nekim svojim drugaricama, neke su me vazda opsedale, kako lezbejke uopšte imaju seks. Znači, evo, ja od svog života da počnem. Mislim meni je super drago da je to pitanje, ne mislim da je to nešto kao neprijatno da se pita, ali uz osobe koje mene poznaju, vole i tako dalje, istinski ne razumeju kako dve žene uopšte mogu da imaju seks. Šta se tu uopšte radi? Kako je uopšte moguća seksualnost? Ok, da, mogu da se grle, da se ljube, da budu bliske, to je nekako kao imanentno ženskoj prirodi, sad zvučim sarkastično, kao da žene delu neku intimu, kao fizičku, da se zagrle, da se poljube, ne znam šta, to nekako ljudi mogu da prihvate, razumeju, da im bude blisko. Ali da žene zadovoljavaju jedna drugu u seksualnom smislu i da budu time ispunjenje, tu nastaje ozbiljna jedna konfuzija i nepoznanica, pa čak i neverica” (Aleksandra, 43, Beograd).

Razlike u shvatanju seksualnosti kod muškaraca i žena u ovom uzorku mogu se shvatiti kao deo rodni razlika u shvatanju seksualnosti i telesnosti kod muškaraca i žena. Kada se uvodi pitanje razlike između muško-muškog i žensko-ženskog seksualnog odnosa, treba se setiti i heteronormativne percepcije o tome da je jedini „pravi“ seks onaj koji je penetrativan, penis-vagina seks – tj. nešto što muškarci „rade“

ženama (Weeks. et al. 2001: 138). Ova percepcija, tako široko rasprostranjena, posebno oduzima legitimitet odnosu između dve žene, jer implicira da zato što lezbejke ne poseduju penis to znači neku vrstu neautentičnog seksa ili odsustvo seksa (prema Weeks. et al. 2001: 138). Diane Richardson (Dajan Ričardson) sugerije da, kao posledica toga, žene nemaju pristup jeziku koji se može koristiti za opisivanje, diskusiju i pregovaranje o seksu: „Ona tvrdi da iako postoje brojni termini za opisivanje seksa iz od muških perspektiva, mnogo ih je manje iz ženskih perspektiva, a još manje iz perspektive seksa između žena (Richardson, 1992, prema: Weeks. et al. 2001: 139). Takođe, pretpostavke o tome da lezbejke nemaju seks koji uključuje penetraciju, vodi često do karakterisanja lezbejskog seksa kao neke vrste „maženja“ pre nego „seksa“. Sa ovim su povezani i stereotipi koji se često povezuju sa ženskom seksualnošću – „prirodna nezainteresovanost“ za seks, manjak neobaveznog (*casual*) seksa, nemogućnost da razdvoje seks i emocije, zatim seksualnost koja ne vodi prokreaciji (Dunne, 2000) i sl. Takođe, popularno je poznata i sintagma o *lesbian bed death*, što se odnosi na situaciju u kojoj lezbejski par prestaje sa seksualnim odnosima ali i dalje ostaje u vezi. To se navodno događa kada je „medeni mesec“ završen, nakon određenog perioda u vezi. Nije sasvim jasno koliko to zaista opisuje lezbejske seksualne prakse, ali svakako je značajno da li i koliko to utiče na razumevanje samih lezbejki o svojim odnosima (Weeks, et al. 2001: 139).

Nasuprot ili u skladu sa ovim stereotipima i shvatanjima, većina žena u ovom uzorku govorile su o tome da im je seks važan aspekt odnosa, za neke je manje a za neke vrlo bitan, neke su imale iskustvo toga da budu u vezama bez seksa i duži period i ostajale su u takvim vezama zbog emotivne povezanosti koja je i dalje postojala između partnerki, dok su neke žene govorile o neobaveznom seksu sa drugim ženama, „kombinacijama“ i „šemama“ u koje ulaze zbog seksa. Takođe, neke ispitanice su govorile o masturbaciji kao zameni za seks, kao nečemu što je normalna praksa ženske seksualnosti ali tema koja je prilično tabuizirana u našem društvu. Vrlo često su žene izražavale i bunt protiv konzervativizma i patrijarhalnosti iznoseći stav da im smeta imputiranje heteroseksualne obaveze da žele muškarce i seks sa muškarcima, što je povezano sa stereotipom da lezbejke ostaju lezbejke samo zato što još uvek nisu srele „pravog muškarca“.

Sa druge strane, gejevi su stereotipno viđeni kao „promiskuitetni“, oni koji vole

seksualne izazove, “opsednuti seksom”, poligamni, skloni nasilnim praksama, itd. Mnogi gej muškarci u ovom uzorku su navodili drugačije vrste praksi, od toga da im seks jeste bitan, da praktikuju anonimni seks i upoznavanje putem internet aplikacija, do toga da im je emotivna povezanost mnogo važnija od seksa, posebno kada su u vezi. U svakom slučaju, gejevi mnogo eksplicitnije nego lezbejke navode šta žele od partnera u smislu seksualnosti, odnosno otvorenije pričaju o toj temi. Takođe, gej ispitanici u ovom uzorku često razlikuju seks koji je neobavezan od seksa koji imaju sa partnerom sa kojim su u vezi, koji je mnogo više povezan sa emocijama (ovu razliku žene su ređe navodile). Zanimljivo je takođe kada se radi o razlikama, da se i žene i muškarci u ovom uzorku slažu oko toga da je muška homoseksualnost mnogo više skocentrisana i formirana oko seksualnih praksi u poređenju sa ženskim istopolnim odnosima.

U studijama u kojima se spominje gej seksualnost navodi se da je “laka dostupnost seksa bez posvećenosti jedna od najznačajnijih osobina gej scene” (Davis, prema Weeks, et al. 2001: 143). Ova osobina gej potkulture najčešće izaziva moralnu osudu od strane heteroseksualaca, ali povremeno i unutar LGBTQ zajednice. Međutim, u stvarnosti, ne postoji jedan “tip” gej muškarca, onaj koji samo ima neobavezni seks, ili gejevi koji samo imaju anonimni seks na javnim mestima, toaletima ili u “kruzingu” – umesto toga, verovatno će biti različitih motivacija u igri i želja za različitim oblicima seksualnih odnosa verovatno će varirati u životu jedne osobe (Weeks, et al. 2001: 143).

Gej „kruzing“, od engleske reči *cruising*, označava seks na javnim mestima koje su muškarcima poznate kao lokacije na kojima mogu sresti druge muškarce zbog seksa – „u prevodu, šetanje po određenim gej lokacijama kako bi se lako došlo do seksa, najčešće jednokratno i sa potpunim strancem” (Petrović, 2017). Nekada je, pre internet *dating* aplikacija za upoznavanje kao što su *Grindr* (2009) i *Tinder* (2012) ili bolje reći pre široke upotrebe interneta u Srbiji, kruzing bila jedina opcija za nalaženje seksualnih partnera. Danas se često može čuti metafora, da se i u eri interneta nije mnogo toga promenilo, jer kruzing je ostao isti, samo se iz parkova, šuma, javnih toaleta preselio u “neutralniji” prostor savremenih tehnologija (iako mnogi muškarci i dalje preferiraju kruzing kao praksu a neki navode da kruzing ponovo postaje popularan). Poznate lokacije u Beogradu za gej kruzing su park oko Ušća, Ada Ciganlija, javni toaleti kod Narodnog pozorišta i ispod Palate Albanija (Petrović, 2017).

Prema nekim podacima, danas je sve više uočljiv trend nestajanja “gej barova”

tj. mesta za upoznavanje LGBTQ osoba – na primer, broj LGBT barova i klubova u Velikoj Britaniji od 2006. godine do 2017. godine opao je sa 125 na 53 (Greenhalgh, 2017). Dakle, aplikacije za upoznavanje sve više preuzimaju funkciju susreta, što je u stvari jedna od važnih odrednica “LGBT kulture”⁹⁰ koja putem interneta gradi svoju “zajednicu” i osećaj zajedništva – jer gej populacija je uvek jako brzo usvajala nove tehnologije (Norman, 2015; Greenhalgh, 2017). Tako da je posebna vrsta narativa u ovom istraživanju bila vezana za odnos (pre svega) gejeva prema *online* praksama upoznavanja. Aplikacije kao što su *Gay Romeo* i *Grindr* su tipično gej aplikacije koje imaju svoje posebne načine komunikacije i definitivno utiču na percepciju o partnerskim odnosima i seksualnim praksama gejeva (lezbejke koriste *Tinder*; aplikacija koju koriste i “strejt” osobe).

Možemo razmišljati u pravcu toga koliko internet menja naše shvatanje odnosa jer svakako da *dating* aplikacije i prakse koriste i heteroseksualne osobe. Međutim, razlika između LGBTQ osoba na internetu i heteroseksualne populacije jeste u značaju koji *online* komunikacija ima za neheteroseksualne osobe, jer usled dugotrajne represije i nemogućnosti da se lako sretnu druge osobe, anonimnost i laka i brza komunikacija koju aplikacije nude, čini sve te prakse logičnim strategijama u neheteroseksualnim partnerskim odnosima. Treba uzeti u obzir da je za neke LGBTQ osobe u Srbiji, aplikacija možda jedini način preko koga se upoznaju (kao što su to bili LGBT forumi i aplikacija *My space* u periodu pre 15 – 20 godina u Srbiji), a danas posebno ako žive u manjim mestima, gde javna izloženost i autovanje još uvek predstavljaju ogroman psihološki izazov i rizik.

Naravno, postoje brojni stereotipi vezani za *dating* aplikacije ali treba uzeti u obzir da one nisu po sebi niti dobre niti loše, i da oni koji ih koriste imaju različit odnos prema njima (neko aplikacije koristi za *casual dating*, neko u potrazi za vezom, neko isključivo za upoznavanje partnera/ki za seks, a neko kao socijalnu mrežu za druženje ili samo *online* druženje, itd.). U izjavama ispitanika ovog istraživanja često je prisutan diskurs kritike *Gay Romea* i određenih praksi u okviru ove mreže za upoznavanje muškaraca, ali to i dalje ne umanjuje značaj ove prakse za mogućnost upoznavanja potencijalnih partnera. U stvari, kritika ponašanja drugih gej muškaraca na socijalnim

⁹⁰Postoji veliki broj radova i istraživanja različitih aspekata upotrebe interneta i novih tehnologija kod gej muškaraca. Za pregled literature pogledati: Wu, Ward, 2017.

mrežama kao i različita zapažanja o seksualnosti drugih u “zajednici” dosta govore o tome na koji način se oblikuje seksualnost, pa i kako je ona različita za različite “kategorije”:

“Bilo je dosta nekog razočarenja na *Romeu*. Zato što u privatnom okruženju ti si okružen sa dosta sličnim ljudima, i ti se nekako ušuškani u to da je većina takva i onda dođeš u kontakt sa ljudima na aplikaciji i onda, ne zbog te različitosti, nego razočaranost bude zbog toga što su oni u velikoj većini. Možda je opet ta usamljenost, jer ta gej populacija na *Romeu*, može da bude gej samo na tom mestu. Meni isto baš smeta to proganjanje nekog, meni jako dugo niko nije hteo da se javi na *Romeu* jer mi je pisalo – *Prestanite više sa tim, sa tim proganjanjem feminiziranih*, jer ako stalno vidiš to *Fem stop, fem stop*, ti ćeš otići odatle. Ili ja nisam nailazio na takve momke, ali ja mislim da su oni na neki način istrebljeni odavde, i to je meni veliki poraz, jer to je trebalo da bude mesto gde ćeš se ti osećati sigurno, ali mi se čini više imaš diskriminacije na tom mestu nego što ćeš doživeti na ulici – jer ti neprestano vidiš to, pa imaš profile koji se zovu *Ne fem*. I imaš neke koji se zovu, na primer, *Muškarčina* ili *Muški seks*. A često imaš ljude koji to onda usvajaju i kada opisuju sebe na *Romeu*, piše im *Ne-fem*, ili dodaju: *Nemam problem sa tim, ali ja to lično ne volim, to me ne privlači*, i tako dalje. Taj otpor prema feminiziranosti, ja to povezujem sa mizoginijom, na prvom mestu. Mislim, često piše na tim profilima, uz to da ne želi feminizirane, piše: *Ja tražim muškarca, da tražim ženu bio bih sa ženom*. Iako može da se desi da on u seksu ne preuzima tu aktivnu ulogu. Ja mislim da to ima veze sa tim, da je to taj društveni deo, da se radi o indoktrinaciji, o tim rodnim ulogama – kako ću ja izgledati ako je neko pored mene feminiziran. Nekom se gadi takav muškarac, kao što se homofobu gadi feminizirani muškarac, jer muškarac bi trebalo da je superioran, ne sme da preuzima karakteristike nekog ko je inferioran, a to su žene. Zato ja homofobiju generalno dosta povezujem sa mizoginijom, i recimo, postoji taj problem, to mi je jedan drug priznao, da pasivni muškarci često ne priznaju da su pasivni – kao da je mene ponekad sramota da to kažem. Kao što na *Romeu* imaš, neko stavi *Uni* što znači da je univerzalan, i aktivan i pasivan, a u stvari je pasivan. Ali to je isto taj prelaz kao kada se neko identifikuje i kaže u početku za sebe da je biseksualan, jer imaš tu gradaciju, prvo heteroseksualan, pa biseksualan, pa gej. Jer biti biseksualan je lošije nego heteroseksualan, ali bolje nego biti gej, pa tako je i sa ovim“ (Nebojša, 28, Beograd).

Određenu hijerarhičnost i fenomen mizoginije u gej zajednici koji opisuje Nebojša, možemo povezati sa mržnjom prema ženama koja se ispoljava kao mržnja prema feminiziranosti. U ovom slučaju radi se o tome da biti feminiziran gej je nešto što se često percipira kao slabost i prema tome se gaji odbojnost, pa se prema tome i “pasivnost” u gej seksu može povezati sa ovim kategorijama. U oba slučaja se radi o spoljašnjoj diskriminaciji, koja se prelama preko mizoginije i postaje homofobična mržnja – u mržnji prema feminiziranom izgledu nekih gej muškaraca se jasno vidi ukrštanje rodne i seksualne diskriminacije. Otuda i neprijatnost da se neko odredi kao “pasivan” u seksualnom smislu ili potreba da se predstavi drugačije, da istakne svoj „muški identitet“. U pitanju su svakako složeni psihološki i emotivni obrasci, ali je skoro kod svih ispitanika i ispitanica iz uzorka postojalo neko kontekstualno objašnjenje za njih, što svedoči o pokušaju da se objasni sopstvena neheteroseksualna egzistencija, usled nedostatka takvih objašnjenja i nepostojanja javnih diskursa o gej ili lezbejskoj intimi (ovakve i slične interpretacije često se mogu čuti samo unutar LGBTQ zajednice jer su spolja prosto nevidljive i predstavljaju nečitljive “kodove” ponašanja). Za Kris, aplikacije su “tržnica”, one oblikuju odnos prema telu, seksualnosti i onome “šta se traži na tržištu”, ali ujedno nešto prema čemu on ima ambivalentan odnos koji takođe objašnjava kontekstom u kome živi:

“(…) to su mreže na kojima ti ne tražiš srodnu dušu, kao može da ti se posreći ali ti nisi tu zbog toga. Ti si tu da bi našao seks za to veće, sutra ćeš naći nekog drugog, nećeš sutra opet s tim istim, nego hajde da promenim. Nekako je užasno, kao tržnica, ti si tu izložen, najverovatnije samo tvoje telo bez glave, jer verovatno kriješ svoj identitet (...) I ja nisam siguran kako da se odredim prema tome, zato što generalno imam taj momenat da moje telo mora da bude privlačno, tako da ja nemam negativnu konotaciju kada govorim o tim mrežama. Kao, ja sam to prihvatio, živim u takvom sistemu, gej društvo je takvo, i ja to moram da prihvatim, kao što moram da prihvatim da živim u Srbiji i da se neću obući isto kao u Berlinu. To je neka osobenost tog društva i to tako funkcioniše – ako si tu prihvataš ta pravila ili prosto nisi na *Romeu*, kao što i nisam prethodnih nekoliko godina. Ali ako si tu poštuješ pravila te grupe i želiš da budeš najbolji tu i onda se trudiš da daš onu vrednost koju to društvo traži. I to jeste tržnica, to su bukvalno karakteristike u vidu brojki – koliko sam visok, koliko sam težak, onda oznaka da si mišićav, *twink* ili ne znam šta – znači bukvalno sveden si na kategorije, na

sliku tela“ (Kris, 31, Beograd).

Dakle, pored toga što aplikacije mogu da utiču na to da budeš “sveden na kategorije, na sliku tela”, one ujedno budu privlačne kao sredstvo za upoznavanja drugih (ili su prosto neminovna opcija usled nedostatka drugih formi). Zanimljiva je i izjava Stefana koji govori o načinu na koji stigma oblikuje ispoljavanje seksualnosti i identiteta, pa su prepoznate strategije kojima neko izbegava identifikaciju sa LGBTQ identitetima:

„Postoji veći deo zajednice koje aktivizam ne zanima. To su često biseksualci, oni imaju svoj život, svoje priče i nisu toliko vidljivi. A ako žele seks, a većina želi seks, postoje tu razni sajtovi, razni načini da se dođe do seksa, a neka socijalnost, da se socijalizuju sa gej zajednicom, to ih ne zanima – ili da se sa njom identifikuju. A postoje i oni koji su izdvojeni iz gej zajednice i kojima ni na koji način ne odgovara da se eksponiraju ili da budu prihvaćeni kao deo gej zajednice. Tako da oni govore otvoreno o svojoj seksualnosti, ali ih to ne okupira toliko, ne smatraju to bitnim delom svog života, pošto postoje ovi koji su stvarno zagriženi svojim gej identitetom i to je njima najbitnija prva stvar u životu. Ali postoje i ovi koji su dosta opušteniji, oni već nisu deo te gej zajednice, oni pokušavaju da žive život kao svaka prosečna osoba u Srbiji. Pošto postoji ta stigma društva i postoji autostigma – oni na taj način izbegavaju tu stigmatu“ (Stefan, 27, Novi Sad).

Sledeći citati ilustruju kompleksnost monogamije vs poligamije u odnosima istopolnih partnera/ki, gde se može uočiti razlika koja postoji u praksi žena i muškaraca. Naime, žene u ovom uzorku više su se opredeljivale za monogamne odnose dok je kod muškaraca otvorenost veze opcija koju mnogo više uzimaju u razmatranje:

„Mislim da se dosta o tome priča, kod mene je to uvek tema kad god ulazim u neki odnos. Ne znam sad za druge ali meni je to dosta tema (smeh). Ja sam pre ove veze, u više tih odnosa insistirala na nemonogamnosti. To mi je bilo nešto važno, mislila sam da jedino na taj način mogu da ostvarim neki kvalitetan odnos sa tom drugom, ali to naravno ništa nije funkcionisalo (smeh). Jer prosto, mislim da niti smo imale dovoljno znanja da to funkcionise, niti smo dovoljno poznavale sebe i druge. Ali sam nekako, i do pre nje, to uvek zamišljala kao nekim idealom odnosa u kome želim da budem jer sam mislila da bi me sve drugo ograničavalo sa neke strane i možda me bacalo u taj strejt prototip veze i braka, što nisam želela za sebe. Ali sa bivšom curom, prvih par

godina veze smo bile jako zagrejane i usmerene jedna na drugu, i već posle, ja sam imala situacije gde su se meni sviđale druge žene i nekako sam imala potrebu i da o tome razgovaram sa njom i da se to nekako smatra zajedničkom temom. Htela sam da vidimo šta ćemo sa tim – ona nije bila baš puno otvorena za razgovor te vrste tako da na kraju nismo nikada pričale o tome – to se nekako zakopalo i to je bilo to. Ja sam o tome pričala sa svojim drugaricama, ali sa njom nije bilo prostora da se o tome razgovara. Sada, u ovom periodu svog života sebe ipak vidim na tom putu monogamije i želim da stvaram monogamne odnose i takav odnos imam sa sadašnjom devojkom, ali nekako, ne želim da zatvorim tu mogućnost razgovora za to da će neka od nas u životu, možda poželeti neku drugu ženu ili odnos sa drugom ženom ili će joj se sviđati druga žena. Pa to se dešava, i to je normalno da se dešava, i mislim da samo štetimo našim odnosima nepričajući o tome. I ja mislim da se onda tu skuplja puno nezadovoljstva i laži i onda to prosto pukne. Na primer, ja sam sa bivšom curom čak došla do toga, da je ona insistirala da ja čak i ako budem sa nekom ženom da ona to nikad ne sazna – što je meni bilo strašno, meni je to bilo strašno. Mislim, ja nikad nisam bila sa drugom ženom, svo vreme našeg odnosa, ali da sam bila ne bih mogla da ćutim o tome“ (Jasmina, 41, Beograd).

„Mi smo odlučili da imamo monogamni odnos. Prvo je to bio otvoren odnos, kao ako neko naiđe naiđe, zezamo se, uživamo, ali vremenom je to preraslo u ljubomoru, posesivnost, što je normalno. Jer ti možda hoćeš nešto da uradiš, ali zamisliš onda šta bi bilo da ta osoba tebi to uradi. I onda sam ja skapirao da je to baš teška stvar, jer obojica smo to uradili i mene je to povredilo užasno – a nije vredelo toga, svo to cimanje sa drugima“ (Stefan, 27, Novi Sad).

Monogamija je, kao u ovom slučaju stvar dogovora i nešto što se nije unapred podrazumevalo u odnosu Stefana i njegovog partnera. Kod mnogih gej ispitanika iz ovog uzorka, otvorenost veze je bila u nekoj fazi odnosa stvar o kojoj se raspravljalo, nešto što je moguća opcija ili moguća pod određenim okolnostima. Jedan model takvog odnosa opisuje Darko, koji ima vezu na daljinu:

„Ja imam veliki problem sa odnosima ovde. Mislim da je malo ljudi koji su iskreni. I mislim da većina nas ne zna šta želi, i da ja ne znam šta želim. Ja sam u vezi sa momkom koji je u Americi. To je otvoren odnos i ja mogu da budem s kim hoću, i ja to njemu uvek kažem. A on je to sve proživeo, jer je stariji od mene 15 godina. I

dogovorili smo se samo da ako kreneš sa nekim nešto ozbiljno, da kažeš! Ali se ja osećam nekako zaštićeno, mi ne lažemo jedan drugog, jer on je divan i dobar čovek, i možda je taj otvoren odnos samo pitanje nekog seksa. Kad pogledaš, on je osoba sa kojom bih ja živeo, da imam sa njim poštovanje, razumevanje, dogovore, iskrenost, možeš nešto da planiraš sa tom osobom, vidiš sebe kroz određeno vreme i u poslu i u životu“ (Darko, 28, Šabac).

„Ja ne mogu za sebe da kažem kako bih se osećao jer nisam to probao, da li bih osećao tu neku ljubomoru ili ne, možda bih, ali ponovo mislim da to treba biti u određenom periodu veze, posle par godina kad se ti osećaš i sigurno sa tim partnerom, jer uvek ima taj momenat šta ako se on zaljubi u nekog drugog. Meni lično, što se tiče samog promiskuiteta, imao sam te faze i tako se desilo da sam tokom jedne nedelje bio sa petoricom i bilo mi je to malo previše. Osećao sam se malo loše zašto to radim. Mada ja inače nisam toliko sklon tim seks dejtovima jer ranije sam imao malo problem sa tim, ne mogu da se prepustim, uvek mi je bilo potrebno da upoznam nekoga kako bih imao i poverenje i dešava se i dan danas da ne mogu da se prepustim. Meni se dva puta desilo da ne znam imena tih osoba sa kojima spavam, desilo se da jedan dečko nije hteo da mi kaže ime (smeh). Ali ja se nikad ne vidim sa nekim baš sa tom namerom, nego kažem ajde idemo na kafu, da pričamo, prošetamo i da nam bude lepo“ (Nebojša, 28, Beograd).

„Otvorenost veze je za mene mogućnost da ako se nas dvojica dogovorimo i ako nijedan ne zna za kombinacije onog drugog (...) Ali nas dvojica ne pričamo o tome otvoreno, sa kim je ko imao seks dejt, ne zanima me, nemoj da mi pričaš“ (Jovan, 22, Beograd).

Monogamija nije nešto što se *a priori* podrazumevalo u svim odnosima, bilo je dosta pregovaranja i procenjivanja potreba jedne i druge strane. Međutim, otvorenost veze je ipak nešto što je više obeležilo odnose među muškarcima. Kod ispitanica se monogamija takođe nije podrazumevala u svim slučajevima, ali je to ipak bio češći model odnosa kakav ispitanice žele za sebe.

Kada se govori o monogamiji vs poligamiji, poliamoriji i/ili promiskuitetu, važno je naglasiti da su važnija značenja i vrednosti koje ljudi pripisuju takvim praksama, nego ono što jednostavno čine ili šta ih privlači. Sami seksualni činovi nemaju neko intrinzično značenje – značenje zavisi od specifičnog konteksta u kome se seksualnost praktikuje: to nije toliko ono što radiš, nego kako to radiš (Weeks, et al.

2001: 148). Neki autori kada govore o ne-monogamnim odnosima koji karakterišu neheteroseksualne veze, govore o jednom pozitivnom aspektu koji stoji iza takvih praksi – naime, ne-monogamija nije ključni aspekt neheteroseksualne etike u odnosima. Pre svega, u pitanju su poverenje (i iskrenost) kao osnova posvećenosti i to je ono što ovu opciju čini mogućom kao i postojanje eksplicitnog pregovaranja među partnerima/kama (Weeks, et al. 2001: 152). U vezi nemonogamnog ponašanja, ovi autori spominju „prijateljsku etiku“ koja je u osnovi istopolnih partnerskih relacija i koja omogućava da različite seksualne i emotivne potrebe budu deo „pregovora“ među partnerima/kama. Očigledno da postoji i ovaj pozitivni aspekt, ali koji se obično ne vidi jer se ne-monogamne prakse često stigmatizuju i u heteroseksualnim odnosima.

Česta tema koja se pojavljivala u istraživanju je bila vezana i za različite seksualne uloge u lezbejskim i gej odnosima. Što se tiče *butch/femme* uloga, važno je demistifikovati određene predstave o rodu i seksualnosti koje se često pogrešno pripisuju lezbejskom paru. Ona koja je *butch* u rodnom smislu ili je tako prepoznata, ne mora biti i ona koja preuzima dominirajuću ulogu u socijalnom smislu ili tokom seksa (pritom, treba se ograditi i od stereotipa da je to „muška“ uloga u seksualnom odnosu). *Butch/femme* odnos čak i onda kada partnerke prihvataju ovu podelu kao način imenovanja svoje partnerske dinamike, ne podrazumeva nužno fiksirane seksualne prakse:

“Ja mislim da smo nas dve u nekom emotivnom i socijalnom smislu bile kao u toj nekoj podeli *butch* i *femme*, ali najmanje se to reflektovalo u seksualnom smislu. Nekako, baš smo dosta o tome razgovarale. Imale smo mi neke podele oko toga šta koja više preferira, u smislu obaveza, vrsta posla, načina na koji neka realizuje sebe unutar veze i van nje. Ali u kontekstu nas kao para, najmanje je to bila osobenost naše veze u seksualnom smislu – to je nešto što sad ne može da se vidi, al može neko da pretpostavi ili da učitava, ali tu je ta granica bila najmanje jasna, više je bila nekako preklapajuća. To je tako bilo od početka do kraja naše veze, a to može čak i da se menja tokom veze – kako smo se nas dve upoznavale, pa se tu nešto menjalo, jer mi svoje identitet razvijamo i kroz odnos sa ovom drugom” (Aleksandra, 43, Beograd).

Takođe, *butch/femme* podela uloga, iako “fluidna” za neke žene može biti fiksirana jer je u pitanju identitet i uloga koji se preuzimaju da bi se lakše definisale socijalne uloge i identiteske pozicije u istopolnim partnerskim odnosima. U pitanju je

podela koja može da funkcioniše kao označitelj, kao seksualna praksa, kao partnerski identitet ili samo kao uloga koja je identitetska za datu osobu:

„Mislim, razumem to kategorisanje i podržavam ako neke žene vole sebe da tako identifikuju, ali sebe nisam nikad jer mislim da je to užasno fluidno i mislim, svi mi smo i *butch* i *femme*. Mislim da se to menja stalno, da zavisi i od različitih situacija u životu (...) A kod drugih žena, mislim da je nekada lakše tako zato što kad sebe nekako staviš u tu kategoriju, onda ti to daje neke smernice, kako treba da se ponašaš, šta treba da radiš. Mislim da je to posebno vezano za partnerske odnose, zato što generalno odnosi među ženama daju užasno puno slobode, i to može biti zastrašujuće, zato što ne postoje neke smernice koje postoje u hetero odnosima. Na primer, zna se ko je muž ko je žena, čije su koje uloge, zadaci – manje više u svim dimenzijama života. A ti ovde nemaš ništa zacrtano i onda je ženama potrebno da imaju to, da ne kažem vrlo često, jer posle može biti vrlo zastrašujuće, imaš neku neizvesnost. I kako da nastupe i da se predstave. Mislim od svih dimenzija, mislim da to čak ženama daje dosta sigurnosti u domenu seksualnosti“ (Jasmina, 41, Beograd).

Iako među gejevima postoji vrlo slična podela (ko je “aktivan” ako “pasivan” u odnosu) koja verovatno funkcioniše na sličan način, kao neka vrsta psihološke strategije koja je duboko identitetska, neki ispitanici preispituju takve identitetske podele:

“Ja mislim da je ta podela ipak specifičnost ovog našeg podneblja, uopšte Balkana, da se to stvarno striktno deli. I da je to u vezi sa tim patrijarhalnim obrascem. Ovde je sramota biti feminiziran muškarac, kao što je na neki način sramota biti žena, podsvesno, ljudi beže od tog identiteta” (Stefan, 27, Novi Sad).

Generalno, može se reći da s obzirom da LGBTQ osobe promišljaju svoj život kroz društveni i politički status koji ih smešta na marginu u odnosu na preodominantnu heteroseksualnost, svoje partnerske odnose takođe vide kroz relacije moći koje oblikuju društvo – problem moći, jednakosti i nejednakosti su teme koje su spominjali skoro svi ispitanici, bez obzira na materijalni status i obrazovni nivo. Pokazuje se da diskriminacija i heteroseksizam oblikuju njihovu svakodnevicu, da utiču na njihov osećaj da li za njih i njihove emocije ima mesta u ovom društvu i dok je za neke je taj uticaj društva manje ili više intenzivan, svako od njih se bavi društvom u svojim životnim pričama. Dakle, kod većine ispitanika/ca postoji doza političnosti kada govore o partnerskim odnosima, a posebno instituciji braka. Uz to, skoro uvek je prisutna i

simbolička potreba da se odnos potvrdi/obeleži/da mu se da legitimitet, posebno u uslovima u kojima taj legitimitet ne dolazi spontano spolja.

2.5. Životna priča – Kris

Odrastanje

Ja sam poprilično otvoren što se tiče moje seksualne orijentacije. U udruženju psihologa gde sam terapeut, svi znaju za mene. Stvarno to ne krijem, ali nije i da idem i govorim – *E ja sam to*, jer mislim da ni mene niko nije vukao za rukav i govorio obrnuto. A sa druge strane, na mom drugom poslu, jer radim i kao psiholog u jednoj školi, ja sam uglavnom takav, ja kad dođem u novo okruženje preterano ne komuniciram sa ljudima dok ih sve ne izanaliziram – vidim ko će mi odgovarati pa ću sa njim da odem i popijem kafu ili šta god. I nekako gledam da to ne mešam niti imam vremena da se sa ljudima sa posla družim posle posla. I skoro se desilo da se moj dečko Janko razboleo i završio u bolnici, to je bila jako ozbiljna situacija, možda najozbiljnija u mom životu, da je neko bio ugrožen životno. I ja sam nešto bio van sebe jer nisam nikome rekao šta se dešava i direktor se nešto brecnuo na mene: *Kao šta je sa tobom, ne mogu da te prepoznam?* Otišao sam u kancelariju kod njega i ispričao mu šta se dešava i rekao sam: *Moj dečko je bolestan*. On je prvo bio u fazonu: *Čekaj čekaj, prvo, Tvoj dečko? Mislim, nemam problem sa tim...* Ali i ja uvek polazim od toga – ako imaš problem sa tim, to je onda tvoj problem! I kao šta ćeš sad da mi uradiš, da me istučeš ili da mi kažeš to je protivno mojim uverenjima. I sa tim sam nekako pripremljen, iako nisam imao takvu situaciju. Od te situacije ceo kolektiv u školi zna, to se proširilo. Neki su znali od ranije, jer se dešavalo da stojimo na pauzi i ja kažem: *E, idem sa Jankom u bioskop* – i neko pita – *Ko je Janko?* i ja kažem – *Moj dečko*. Nekako, uvek je tako, nemam taj tabu da to saopštavam sa nekim strahom. Možda ti sad rušim koncepciju sa ovim (smeh).

Iz detinjstva, sećam se svega. Mene je mama rodila sa 18 godina. Baka i deka su

bili visoko obrazovani ljudi koji su u Šapcu, gde sam odrastao, važili za neke komunističke ličnosti, taj sloj, kao neka elita. To kažem jer je baka za to vreme bila vrlo obrazovana, ona je završila gimnaziju ali je radila u sudu, kao daktilograf i sekretarica, a deda je bio direktor u raznim firmama. I oni su se družili sa nekim sličnim ljudima u gradu. Sa druge strane, tata je iz jedne siromašne radničke porodice, problematičan i tako. Veza mame i tate je bila osuđena na propast jer njih dvoje nisu iz istog sloja i baka i deda su bili užasno strogi i razdvajali ih. Međutim, mama je pobešla sa tatom. Deda je sa svojom braćom došao po nju, ali nisu uspeli da se dogovore i ona je rekla da je trudna. Onda se organizovala svadba, pozvano je 400 ljudi kao da je to oduvek bila ideja, kako bi se sakrila sramota. I onda sam rođen ja. Mami je postavljen samo jedan uslov – da završi fakultet – a pošto je ona bila dobro dete ona je pristala na taj uslov. Ona je otišla u Novi Sad i ja sam rođen dok je ona studirala. Znači, ja sam živio sa bakom i dedom, oni su praktično bili moji roditelji. I ja sam rastao uz baku koja je bila – ja ne znam s kim bih je uporedio, kao neka Žaklina Kenedi za mene, sva tako nežna i treptava i neparfemisana, ima predivan ormar, cipele i sve je složeno, opsesivno kompulzivni poremećaj sto posto (smeh). Ona je dakle i domaćica ali koja čita i ujedno zaposlena i uvek je sve predivno sređeno i skuvano, čeka se moj deda i sve je sjajno. Moja baka je u isto vreme i jedan strateg – ona uvek zna zašto nešto radi. Jer moj deda jeste glava porodice, autoritet, jedan Crnogorac koji je došao iz ničega i napravio nešto u novoj sredini, on pomaže svoju braću, oni funkcionišu kao pleme i on drži celu porodicu. Ali baka njega okreće kako ona hoće. I ona njega uspeva da pridobije, što nekom histerijom kada ne može drugačije, što nekim finim momentima. I ja gledam baku bukvalno kao nekog heroja, jer deda je za mene glup, on je muškarac koji je glup i nema svoje ja, ona će njega da okrene kako ona hoće. Ona čak meni nekada sugerše, kako će ona meni nešto da sredi: *Kupiće tebi deda to, baka će ga nagovoriti!* I to je meni nekako ostalo – kao žena treba da se služi svim sredstvima, žena sme da se služi svim sredstvima a kod muškaraca je samo snaga i eventualno neka materijalna moć.

Mene kada su pitali: *Na koga ličiš? – Na baku – Koga najviše voliš? – Baku.* Mom tati to počinje da smeta, jer ja počinjem da se igram sa lutkama jer one liče na baku, stavljam bakine parfeme, oblačim neke marame i bakine cipele i ja sam baka. Sećam se kako me ona vodi u zabaviše i ja stavim ruke blizu nje jer je zima, i onda mi ostane parfem na rukama i ja to ceo dan mirišem, miriše na baku. I znaš, sve je nekako

bilo obojeno tom ženskom crtom. Baka mi je kupovala te prve barbike pošto sam ja želeo barbike, i onda i cela porodica, pošto je to bila velika porodica, na okupljanjima, na slavama i kad mi je rođendan, meni svi donose lutke, barbike sa kućama, konjima, barbiku crnkinju, barbiku Brenu – imao sam sve živo. Ja mislim da sam imao više tih barbi stvari nego devojčice – čak su neke sestre dolazile kod mene da se igraju. Jer ja sam rođen u toj crnogorskoj porodici kao jedinče, svi su bili mladi i deda je bio najstariji brat i njegova ćerka ima 18 godina, znači sve ostale ćerke i deca su još mali, oni se praktično igraju sa mnom i tek kasnije dobijaju decu. Ja sam mezimče cele te familije i dobijam šta god da tražim – pošto je baka dominantna, ja dobijam ono što baka kaže, a pošto volim barbike onda dobijam to. Tada imam oko pet ili šest godina i pošto to sve počinje da smeta mom tati, ja idem kod jedne psihološkinje u dom zdravlja. Jer ja se ponašam kao devojčica, pričam kao da sam ja baka, ona je meni baš fiksacija. Meni kod psihološkinje bude baš fino, žena je super, ja nešto crtam i tako, do poslednjeg momenta kada mi kaže da treba da spakujem sve stvari koje su ženske i da ih poklonim nekoj devojčici. To je meni bilo bukvalno kao da mi je neko rekao sve što imaš daj nekom! Pritom, ja sam jedinče i ne znam da delim, kako ja to sve što sam skupljao godinama i pravio svoj svet, kako da to dam sad? I to se desilo zapravo, ja poklonim to nekoj sestri od tetke, koja se oduševi naravno (smeh). I ja sam to poklonio, ali pošto sam bio mali lukavac, ja sam uzeo sve knjige i slikovnice koje sam imao u kući, isekao slike žena i igrao se sa njima! Kao, ovo ne možete da mi zabranite jer šta je problem, ovo nisu barbike. Onda je psihološkinja rekla da tata treba da provodi više vremena sa mnom, da mi crta, da mi priča. A njegove priče o Indijancima i kaubojima meni stvarno nisu bile zanimljive – ja hoću princeze, labudove i neke bakine veštice, šta god, samo da su tu neke žene. Tata na primer kaže: *Nacrtaj mi Indijanca* i ja uzmem i nacrtam Indijanca i pored njega nacrtam cvet koji je veći od njega bukvalno četiri puta. Onda je deda pokušao isto to ali nije uspevalo. I nekako su oni odustali, prestali su da me vode kod tog psihologa. Ja sam znao da je to nešto što ne treba da radim, da ne treba njima da pokazujem da volim da oblačim marame i cipele, ali sam to radio kad ostanem sam u kući, igrao sam se sa tim lutkama od papira, imao sam gomilu nekih strategija kako da to izvedem.

Sa šest godina sam imao i prvo seksualno iskustvo, sa drugom koji je živio u komšiluku. To nije bilo seksualno iskustvo, to je bilo neko...neki peting recimo. To se

desilo pre škole, a nas dvojica smo kasnije zajedno išli u osnovnu školu. Čak nas je moj tata uhvatio u jednom momentu, gde smo se mi skinuli, ne znajući da to nije dobro, kao diramo se i pišamo. I kao tata se smejaao sa mamom i rekao: *Ne smeš to da radiš, nije dobro*. I ja sam to shvatio kao: *Aha, nije dobro da vi to vidite, ali mi ćemo nastaviti da to radimo*. Mi smo to radili bukvalno od tada pa do drugog srednje, toliko je to trajalo. Nas dvojica smo išli zajedno u osnovnu i kasnije u srednju školu. Međutim, naši razvojni putevi su totalni drugačiji – ja se družim sa devojčicama, on ne, potpuno dve različite ekipe, i mi ne komuniciramo u školi, mi nismo najbolji drugari. To je nešto što se dešava kad dođemo kući i kad ja njemu kažem: *Ajde dođi da mi doneseš domaći* – a znam da ga ne zovem zbog domaće. I onda se to desi, imamo seks i kada se to završi o tome se apsolutno ne priča. Kasnije, sa prolaskom vremena mene nervira što o tome ne pričamo i ja hoću da pričam o tome. Jer to što se dešava među nama se događa tu, u tom trenutku, i to uglavnom ja iniciram – on to prihvati i to se desi, i posle toga kao da se apsolutno ništa nije desilo. Onda sam ja počeo njega da pritiskam, u smislu da pričamo o tome, kao: *Baš je bilo dobro, ono je bilo super...* i ja vidim da ja od njega apsolutno ne dobijam povratnu reakciju, već kao – *Ne znam ja*. Ja sam njega u jednom trenutku pitao: *Jel' se tebi sviđa još neki dečak osim mene?* On je to negirao i rekao: *Ja nisam peder, ja samo isprobavam šta ću raditi sa ženom jednog dana*. To je otprilike kako je on to sebi negde objasnio. Sećam se da smo se jednom i posvađali, da smo imali neku pauzu godinu dana, da sam ja hteo ponovo da iniciram celu tu priču i da se to ponovo dešavalo jedno vreme i onda je on našao devojku. Imao je neku devojku s kojom je izlazio i on je bio veoma lep, bio je neki vođa među dečacima u školi, bio je lepotan. Imao je plavu kosu, a tada je bio popularan Leonardo Dikaprio pa se on tako slično šišao. To je ta neka priča sa devojčicama, jer su devojčice bile kao: *Kako je on lep, pa još se bavi sportom, pa on nosi Chicago Bulls dress*. Što je meni sve bilo smešno jer moje drugarice pričaju o njemu kao o nekom Don Žuanu, a ja znam šta se zapravo dešava i nikom to ne govorim. To apsolutno niko ne zna. Sećam se jednog momenta, učionice, bili smo u četvrtom razredu osnovne, i meni je neverovatno da se to tad dešavalo, da je moj mozak tako funkcionisao. Bili smo redari i bili smo sami u učionici. On je uzeo moj leksikon jer sam ja imao one leksikone gde se upisuješ, omiljena životinja, omiljeno ovo i ono. On se potpisao u leksikonu na više mesta, što je mene užasno iznerviralo jer sam ja to pravio, trudio se, i onda sam mu rekao: *Zašto si se potpisao na više mesta?* On je rekao:

Boli me uvo, pa šta? i ja sam rekao: *A jel' bi te bolelo uvo da ja odem i ispričam svima šta se dešava između mene i tebe? Mogu to da kažem, i ovako svi za mene pričaju da sam peder.* Meni to ništa ne bi značilo, samo bi malo više pričali. I tada imam toliko godina, mi smo u četvrtom razredu, ali ja sam već isprovociran time što mi ne razgovaramo. To je tako trajalo i trajalo sve do drugog srednje, i onda je on meni postao dosadan, nekako mi je užasno trom i sve izgleda kao neki brak u kome žena ne može više sa tim mužem. Zamisli, a to među nama se nije ni nazivalo vezom – mi smo samo drugari koji se viđaju posle škole i imaju seks i to je to.

Autovanje

A generalno, u osnovnoj školi, u razredu nikada nisam imao nijedan problem, ni od jednog dečaka. U stvari, imao sam super učitelja, a da li je on o tome pričao sa njima bez mog znanja ja ne znam, ali su stvarno svi dečaci iz razreda bili nekako čak užasno zaštitnički nastrojeni prema meni. Nisu se družili sa mnom, nije to bilo da sam ja kao deo ekipe nikada, ali nije bilo nikakvog maltretiranja, zezanja i to. Nikada nije niko fizički nasrnuo na mene, ali bilo je dobacivanja od drugih dečaka iz škole – *peško*, *pederko*, *ženski petko* i takve stvari. Što je meni možda kasnije u jednom trenutku i prestalo da smeta, jer ja sam imao jednu strategiju a to je da se družim sa devojčicama koje su alfa ženke. To su devojčice koje su ribe, kojima su prve izrasle grudi, koje su već kao odrasle i ja sam kao njihov drug. Ja sam u stvari primetio da kada prolazim sa njima kroz grad to se ne dešava, da dečaci kada vide mene sa njom neće to raditi jer onda su isključili mogućnost da im se dopadnu. I to je meni bila strategija celu osnovnu. Čak se kasnije i u srednjoj nekako provlačilo da ja moram da budem blizak sa devojčkama koje su ribe, face u školi. Ja mislim da je to mene dosta štitilo, kao i to što je moj tata u Šapcu dosta poznat, kao super lik, kul ortak, čak i sa nekim mojim drugarima – nekako me štitila i porodica. I to je bilo u osnovnoj školi tako. Mislim da mi se samo jednom desilo da me jedan lik pogodio sendvičem, ali mislim da se svakom desilo tako nešto u školi, neki kao incident. Mislim, on je mene pogodio sa namerom zato što sam ja *ženski petko*. I ja sam otišao kod razredne i napravio kaos. Bio sam u fazonu ili će on dobiti ukor ili ću ja tražiti da se prebacim u drugu školu. On je dobio ukor i gledao me

onako ispod oka, što je meni sve bilo strava jer znači imam moć da ti zbog mene dobiješ ukor, ja sam iskoristio svoje pravo da se žalim svojoj razrednoj, direktoru i šta god.

Srednja škola je bila drugačija jer sam se autovao i baš me bilo briga. I nekako sam osećao to kao moć što oni meni dobace a ja ne odreagujem i to mene apsolutno ne potrese. Ali tada se dešavalo puno stvari. U drugom srednje ja se razbolim. Dobio sam mononukleozu, i to otkrijem tako što sam otišao da uradim nalaze za krvnu sliku, i shvatio da imam te neke uvećane parametre. Tri dana se nije znalo šta mi je, moji se se užasno zabrinuli i nastala je cela ujdurma, čekaju se testovi na sve živo. Pojavila se mogućnost da imam HIV, i moji su bili u fazonu: *Ali on nije seksualno aktivan* – ne da oni znaju, jer ja sam tada tek drugi razred srednje. Ali ja ne isključujem tu opciju. Oni su bili: *Kako, šta se dešava?* – jer u tom periodu ja tu već idem sa nekim drugim ljudima, to akcijanje počinje tako što prvo vidiš one poruke na TV-u pa puštiš poruku, čujete se, ili ti pošalješ broj pa tebe svi živi zovu i ti onda izabereš s kim ćeš se videti. Ja se ne sećam da li sam ja tada imao zaštićene odnose, ne sećam se ali mislim da nisam o tome razmišljao, a ako je neko hteo mogao je da se zaštiti. I ja sam dobio tu mononukleozu, ali je bio taj period da nisu znali šta mi je, i moja mama koja misli da me dosta dobro poznaje shvata da ona ne zna nešto bitno iz mog života. Onda je uzela moj dnevnik i pročitala sve što sam ja napisao, i tu su bile neke izmišljene priče i neke totalne imaginacije, i svašta. I mene ona budi jedno jutro i govori: *Tebe mama voli, šta god da si ti, šta god da se dešavalo...Pa dobro, možda je i mama nekada imala potrebu da se poljubi sa nekom svojom drugaricom ali to nisam uradila...*Ja se budim i nije mi jasno šta žena priča. Tu ja prvo negodujem, a onda joj priznajem i počinjem da pričam o tome. Moja mama je prilično mlada i ona je to sve shvatila i prihvatila, ali se baš uplašila zbog mononukleoze, šta ja to radim, s kim se viđam i tako.

Prva osoba kojoj sam se ja autovao je bila profesorica engleskog u srednjoj školi. U stvari, mi smo imali na času neku priču o tome, a ja sam tada bio u situaciji da niko ne zna. Bukvalno, sa mojim prijateljima sam imao taj neki sistem da lažem da idem u Beograd kod devojke. A pošto sam maštovit ja sam izmišljao različite situacije – nekako to su bili čitavi scenariji šta se desilo, kako je to funkcionisalo, bukvalno sam izmislio celi univerzum za koji nisam bio siguran više ni da li se događa ili ne događa, to se totalno pomešalo. A ja zaista idem u Beograd, kod svog dečka, odemo na kafu ili na večeru ili blejimo u stanu, a za moje društvo je bila priča da sam preko vikenda bio

tamo i tamo, izašli smo tamo pa onda ta njena drugarica, pa dakle to je bila čitava priča, totalni paralelni univerzum. Generalno ne znam zašto je to bilo tako, to je bila jedna laž koja je pokretala drugu, i to je onda bilo, kad je već bal nek je... To je tako funkcionisalo s tim što je to pratio neki opsesivno kompulzivni poremećaj u tom periodu, koji ja povezujem sa tim. Dešavalo mi se da sam imao opklade sa satanom – znači, ja idem u školu i ne smem da stanem ni na jednu liniju, inače će mi umreti baka. A baka je osoba koja me je odgajila i koja mi je najbitnija u životu. I to je bilo toliko nevoljno, te moje radnje, da sam ja plakao, zašto ovo radim, šta radim sa sobom, zašto se ja kladim sa đavolom u moju baku?! I kad sam se autovao to je baš brzo nestalo, a što je simptomatično, jer su nestale sve te laži. Ja više nisam imao potrebu da pričam te svoje scenarije, jer sam imao svoju najbolju drugaricu koja to sve zna, i kojoj ću da ispričam šta se zaista dogodilo što je podjednako zanimljivo i super – kada sam video da me ona prihvata. A zapravo je krenulo sa tom profesoricom engleskog kojoj sam ja došao i rekao: *Hej, moram nešto strašno da ti kažem!* Ona mi je rekla: *Hajde, naći ćemo se posle časova u biblioteci.* I onda smo se našli i ja sam joj to ispričao, da sam gej i da imam dečka i ona je rekla: *Bože me sačuvaj, možeš misliti, ja sam mislila da ćeš mi reći nešto strašno, da se drogiraš ili da te neko zlostavlja, ili ne znam šta.* I još je dodala da ona ima gomilu prijatelja koji su isto gej. Do tog momenta sam mislio da sam jedinka koja je užasno specifična jer imam ta stremljenja, a da ja nisam neki bolesni perverznojak. Jer gej, peder, homoseksualac, šta god, u tom periodu je za mene neke bolesna osoba koja ne može da suzbije svoje nagone i koja šeta po parkovima. Ne znam zašto je to tako, u mojoj kući se nije o tome razgovaralo ali to je bila moja slika tih ljudi. I pitao sam se kako ću ja naći osobu s kojom ću biti ako su svi ti ljudi neki užasni perverznojaci, koji vrebaju iza grmlja u parku. I sada kada je ona meni rekla da ona ima takve prijatelje, pritom je ona meni oličenje neke urbanosti, ona je žena koja je singl, ima 45 godina, živi *Sex i grad* za mene, u tom trenutku to je ono, revolucija, za moje pojmove tog vremena, jer ona je neki moj idol, i sada ona kaže da se druži sa takvim ljudima! Kao – *Čekaj, Ti se družiš sa perverznojacima iz parka, što je neverovatno* – i meni odmah tu kreće da radi logika, kao postoje neki drugi ljudi koji su kao ti!

Onda, sledeća osoba kojoj sam se autovao je bila najpovučenija drugarica koju sam imao, odnosno neko za koga sam znao da nikad neće doći i iskomentarisati to nekom drugom, preneti dalje tu priču. Znači, nisam rekao svojoj najboljoj drugarici

nego drugarici koja je veoma tiha povučena i tako, u nekom svom svetu. I kad sam joj rekao ona je prvo bila malo šokirana, pa kao kako to, pa bila je prosto zbunjena, jer ona potiče iz jedne patrijarhalne porodice, otprilike, ne zna se da to postoji, za nju postoji neki *Will and Grace* tamo na TV-u, ali to su neki ljudi Amerikanci. E onda sam rekao najboljoj drugarici i to je nekako bila prekretnica. Tada se moj opsesivno kompulzivni momenat sve više pojačavao, tipa meni je neka pesma u glavi i ja ne mogu da je zaustavim, do te mere da ja počnem da plačem – kao šta je ovo sa mnom, jel' ja ludim? A to je verovatno neki stalni grč u kome sam ja živeo, ne samo što sam morao da pamtim šta sam rekao, kome sam rekao, sve te laži, da se to sve uklopi da bude neki roman, neka pitka priča, već sa druge strane ti opet kriješ nešto što je užasno strašno. I sad neko *To* nešto zna, još neko to deli sa tobom i to nije toliko strašno tim ljudima i to nije do te mere stigma – baš je bilo onako olakšavajuće. I ja nisam povezivao te simptome sa autovanjem do trenutka do kad su nestali – i kad sam se pitao – *Gde nestade ono?* Kako je moguće da nešto što je trajalo godinama, što je bila moja dnevna rutina vremenom iščezlo nakon tih situacija kada sam se ja osetio kao da su mi spali okovi i ja poletih.

Jer kada nekom kažeš ti imaš osećaj potvrde da si ti okej, da te neko prihvata i pored toga. I odjednom ti dobijaš neke saveznike, taj neko će da te pokrije, sa njim si kad ideš negde, zna detalje, zna gde se krećeš. Ja se osećam sigurnije ako sam rekao svojoj najboljoj drugarici: *E, idem da se vidim sa novim tipom, nemam pojma ko je.* I ona zna da sam ja otišao sa tim nekim novim tipom, ona ima na primer njegov broj, i ja sam otišao, siguran da ako mi se nešto desi, ona će nekako znati ko je on. Tako da sigurnost u nekom smislu, i ta neka potvrda, to su najvažnije stvari. Ranije je bilo, odem da se vidim sa nekim likom, a on može da me ubije, i niko me neće povezati sa njim jer on je na primer iz Kragujevca, znaš. I može da me odvede bilo gde, u šumu, u neko skriveno mesto, može da me baci u jezero ili šta god. Nisam o tome tada ni razmišljao, ali sad kad pomislim, ja kada sam išao u tako neke akcije, govorio sam svojoj najboljoj drugarici: *E, idem da se vidim sa likom, zove se tako i tako, evo ti njegov broj za svaki slučaj ako mi se ugasi telefon* – kako bih se ja osećao bezbednije.

Upoznavanja, veze

Što se tiče upoznavanja ljudi, u početku je bio forum na *Krstarici*, pa onda onaj *chat* na *Gay Serbia*, pa onda *MySpace*. Mada *MySpace*, ta mreža meni nije služila za upoznavanje. *Romeo*, *Grindr* pa i *Tinder*⁹¹, to su mreže na kojima ti ne tražiš srodnu dušu, kao može da ti se posreći ali ti nisi tu zbog toga. Ti si tu da bi našao seks za to večer, sutra ćeš naći nekog drugog, nećeš sutra opet s tim istim, nego hajde da promenim. Nekako je užasno, kao tržnica, ti si tu izložen, najverovatnije samo tvoje telo bez glave, jer verovatno kriješ svoj identitet. Zapravo retko ko će tu da se pojavi sa licem, i to su uglavnom neki kako bih rekao, nisu tu zbog toga šta je prioritet tih mreža, nego su tu više kao neki aktivisti, mogao bi ih nazvati nekim gerila aktivistima, kao – *Šta se vi skrivate, pokažite glave* – otprilike tako. Jer ako si na *Romeu* ti sigurno nisi strejt, nekako, nikad nisam čuo da je neko bio na *Romeu* da bi našao geja da ga tuče, nikad nisam čuo takvo iskustvo iako su postojale neke urbane legende, a to je ono desilo se drugu mog bivšeg dečka, mislim... I ja nisam siguran kako da se odredim prema tome, zato što generalno imam taj momenat da moje telo mora da bude privlačno, tako da ja nemam negativnu konotaciju kada govorim o tim mrežama. Kao, ja sam to prihvatio, živim u takvom sistemu, gej društvo je takvo, i ja to moram da prihvatim, kao što moram da prihvatim da živim u Srbiji i da se neću obući isto kao recimo u Berlinu. To je neka osobenost tog društva i to tako funkcioniše – ako si tu prihvataš ta pravila ili prosto nisi na *Romeu*, kao što i nisam prethodnih nekoliko godina. Ali ako si tu poštuješ pravila te grupe i želiš da budeš najbolji tu i onda se trudiš da daš onu vrednost koju to društvo traži. I to jeste tržnica, to su bukvalno karakteristike u vidu brojki – koliko sam visok, koliko sam težak, onda oznaka da si mišićav, *twink*⁹² ili ne znam šta – znači bukvalno sveden si na kategorije, na sliku tela, i na eventualno neki kratki opis koji čak – i to je nekako više nepotrebno, jer neće ljudi da čitaju ili su u fazonu: *Ovaj već smara, a nismo se ni upoznali* ili *Šta se ovaj raspisuje, hoću samo seks*. A *Grinder* je otišao još korak dalje, tu imaš 150 karaktera, to je kao jedan tvit, i ti možeš da napišeš neki bio ili nešto, ali i tu će neko pre da napiše stih neke pesme ili da traži lika za to i to ili oglas, nego što će da napiše ja sam ljubitelj umetnosti, fotografije i volim putovanja. Ja ne

⁹¹ U pitanju su socijalne mreže za upoznavanje čiji su korisnici uglavnom gej muškarci.

⁹² Značenje izraza twink: [https://en.wikipedia.org/wiki/Twink_\(gay_slang\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Twink_(gay_slang))

znam da li lezbejke imaju mreže koje su samo njihove, jer to bi totalno drugačije izgledalo, to bi bio profil nekih osoba – *Ovo je moja omiljena pesma, link*, to bi izgledalo drugačije totalno – kod gejeva je to baš svedeno na taj telesni momenat.

U međuvremenu, ja sam imao neke veze. Prvi posle ovog mog iz osnovne škole je bio brat jedne drugarice i živeo je u Beogradu. Sa njim sam imao neki pokušaj veze, međutim, ja sam se ponašao potpuno neadekvatno, on je bio deset godina stariji od mene i ja sam bio tako *needy*, govorio sam: *Ja tebe volim, zašto ti meni ne kažeš da me voliš, svaki dan...* I on je mene odjebao i meni je to bila najgora moguća veza, za njim sam patio godinama bukvalno. I onda je to krenulo samo od sebe. Prvo neki period eksperimentisanja sa svime i svakim, pa onda polako neko sazrevanje, i prva ozbiljna veza je bila pre odlaska u Beograd iz Šapca, sa jednim dečkom koji je bio skroz onako dobar i potpuno neka suprotnost od nečega što mene kao loži. Nemanja je bio stariji od mene 4 godine, ali je bio tako dosta pasivan, uspavan, i mislim da je to bio neki momenat samosazrevanja, kada sam shvatio da ti kao *bad guys*, koji su mene kao privlačili, da to zapravo nije neko s kim ja treba da imam vezu, da to nisu oni s kojima treba da gradim nešto. To je nešto na šta se ja ložim ali ja sa tim ljudima ne mogu da imam neku budućnost. I meni je bilo lepo sa Nemanjom, mi smo bili godinu dana zajedno. I onda se to prekinulo kada sam ja otišao za Beograd, jer ne možeš da čekaš da vidiš nekoga nedelju dana. A onda u Beogradu eksperimentisanje, izlaženje, žurke, razni neki ljudi. I sledeća ozbiljna veza mi je bila sa Nikolom, sa kojim sam najviše naučio i sazreo i sve to. Ja sam prvo bio upisao likovnu akademiju i to sam studirao, pa sam napustio te studije i upisao psihologiju. Akademija mi je bila naporna, nikad nisam bio zadovoljan onim što uradim – dobijem super ocenu ali meni nije bilo dovoljno dobro. I svi su mi bili bolji od mene i imali bolje radove, i tu sam imao problem konstantan, jer ja sam znao da ja moram da završim rad i završiću ga i neću biti zadovoljan i to me baš izjedalo. Onda sam krenuo na psihoterapiju. Tada smo krenuli na porodičnu terapiju, zbog problema koji su postojali sa mojim mlađim bratom. I na terapiji, ja, mama, tata i brat smo odlučili da to rešavamo. I mi smo išli na nekih deset razgovora kod nekog čoveka i to je tako pokrenulo neke procese u porodici, da smo mi naučili kako da komuniciramo i kako da ispoljimo emocije. I čuli smo jedni o drugima neke stvari koje nikada ne bismo rekli. I nakon toga ja sam napustio akademiju i upisao psihologiju. A tada sam u vezi sa tim Nikolom koji je još više sušta suprotnost od onoga što se meni

dopada. On nije ni fizički privlačan, onako ružnjikav je, ali važi za veoma harizmatičnog. On je i onako baš ciničan, i konstantno provocira ljude oko sebe, i provocira ljude oko toga šta su umislili, kako se oblače i ničim izazvan je to radio, niko njega nije prvi provocirao. Ali on je meni zapravo bio baš velika podrška, dao mi je podršku da napustim akademiju i upišem psihologiju, da počnu da me interesuju neke stvari, politika i razne edukativne radionice. On je meni pomogao da se malo izdignem na tom nekom intelektualnom planu, jer do tada, ja sam sebi bio lep i to je bilo dovoljno, na osnovu toga mogu da dobijem sve. Mi smo bili zajedno dve godine i to je bila jedna jako turbulentna veza, često smo se svađali i imali baš lepe svađe, ako to tako može da se nazove. Bukvalno mi nismo imali seks za te dve godine možda 20 puta, ali smo zato imali svađu svaki dan koja je bila bukvalno kao seks, mi završimo svađu i zapalimo cigaru i kao – *U jebote*. To je tako trajalo i mi smo praktično živeli zajedno, iako u različitim stanovima ali smo stalno bili u jednom od stanova zajedno. Ja sam bio zaljubljen iako u našoj vezi nije bilo patetike. Mi smo važili i za neki super par. Ali to je bila ta dinamika, ja sam lep, smeškam se i tako sam fin, kako mogu uopšte mogu da budem sa tim ružnim ciničnim Nikolom, iako sam ja znao zašto. To je meni prijalo, mom egu, ali njemu je sa druge strane užasno smetalo, cela naša veza: *Zašto sam ja ružan i zao, a ti si lep i dobar, a zapravo kad dođemo kući, to se obrne? Ja nemam ništa od te tvoje lepote jer ti nećeš da imaš seks skoro nikad, i još si kao najgora ona rospija koja kopa oči* (smeh). I to je trajalo dok on nije dobio novi super posao koji mu je bio novi statusni simbol i ja mu kao statusni simbol više nisam trebao. Naša veza se tu završava. Ja sam tek tada postao svestan koliko ga volim i koliko mi znači. Ja sam patio za njim jedno godinu i po dana, onako ozbiljno, pokušavao da se vratim, ali on je stavio blokadu na sve to. Mogli smo da popijemo kafu ali ne da budemo u vezi. Ja sam na sve moguće načine pokušavao da se vratim, pričao sa njim, sa njegovim drugaricama, šta god. A pritom, tokom cele veze sam ja pričao da treba da budemo zajedno dok nam prija, ali kad prestane da nam prija da raskinemo. Kao mi smo zajedno dok nam je lepo, kao ne mogu da obećam zauvek – to je bila neka moja filozofija. Ali s druge strane, tu sam i to znači da si ti osoba s kojom želim da budem sada. Ali šta ako kažem „zauvek“ jer ja mogu da odem u biblioteku i da vidim nekog lika, da se zapričamo i da bude ljubav mog života – to bi značilo da sam ja tebe slagao. I to je bilo, konstantno neka prepirka oko toga u našem odnosu. Nikad nije bilo dovođeno u pitanje da ću ja u vezi

nešto da uradim, već da mogu u nekom trenutku da se zaljubim u nekog drugog i odem sa tim drugim. To ja njemu ne mogu da obećam, da ćemo mi zauvek biti zajedno. Kasnije sam ja prihvatio njegovu priču, kao ovo je sad do kraja života, mi ćemo biti pravi par.

Kasnije, ja upisujem psihologiju. Bio sam onda i u vezi sa jednim likom, to je bilo interesantno, koji je dve godine stariji od mog ćaleta, razlika u godinama među nama je bila oko 25 godina. Bili smo zajedno oko pet meseci. On je bio bezobrazno bogat i meni je to onako baš prijalo, u nekom smislu ja sam voleo da vidim sebe sa nekim ko je toliko bogat – ja se baškarim po njegovom stanu, ja njega zovem da dođe po mene i ja uzimam pare najopuštenije. Teoretski mi je prijalo isto da mi on kupuje stvari, ali kada smo jednom došli u šoping, meni je mama bila dala pare da nešto kupim, ali sam hteo da kupim više stvari, i moram da se odlučim, a on je bio u fazonu: *Zašto moraš da se odlučiš, pa kupi sve, ja ću ti dati*. I tu sam bio u fazonu: *Ne*. Ne znam zašto, kao da u tom momentu kad bih to uradio ja bih bio dužan, kao da sad moram to da vratim. Tako da sam uzimao novac za taksi, za večeru sa drugaricom, ili da kupim nekom poklon za rođendan, to mi nije bio problem, da uzmem od njega dve do tri hiljade, ali da mi kupuje stvari, to nisam mogao, to bi bilo kao da mi zamenjuje ulogu mame, bio bih zavisn. Za njega je znalo moje društvo, da ja viđam nekog starijeg čoveka. Ali meni nije bilo prirodno da mi blejimo zajedno. Pritom on je vodio neki užasno čudan *life style*, nije imao prijatelje, ima popa koji mu osveštava stan, ima arhitektu koji mu sređuje stan, ima advokata, trenera i to su njegovi ljudi, veoma čudno. Mi nismo bili dugo zajedno, i ja sam njega napustio kad nam je bilo lepo, nismo se mi svađali, sve je bilo u redu, ja sam bio kao neka gejša, namenjen za uživanje – da on ima s kim da večera, da imamo seks, da idemo u pozorište i takve stvari. Ali sam u jednom trenutku ležao pored njega i gledali smo TV i ja sam se osećao užasno prazno, kao da nemam šta da pričam sa ovim čovekom, četiri meseca je prošlo a mi i dalje nemamo neku zajedničku temu, nekako čudno. Ja sam se samo ustao i rekao: *Idem kući*, a on je rekao – *A zašto, što ne ostaneš da spavaš?* – *Ma ne, kao idem idem,* – *Sačekaj, odvešću te.* – *Pa ne, kao taxijem ću.* – *Jel' ti trebaju pare?* – *Ne, ne trebaju mi pare i mislim da je to to*. On se nije bunio, to je tako prošlo i mi smo završili. Posle smo se viđali po gradu ali samo smo se javljali i to je bilo sve. Mi smo bili u vezi, i on je bio ozbiljan u nameri da nas dvojica budemo zajedno ali mislim da je bio spreman da ja u taj tempo ne mogu

da se uklopim. Jer ja sam mlad, hoću na žurke, mislim da je on sve vreme bio spreman na to.

Bio sam sa njim i bio sam sa još nekim ljudima ali to nije toliko interesantno za ovu temu. Ja sam se nakon završenog fakulteta vratio neko vreme u Šabac kod mojih i tu mi je bilo baš lepo. I tu se dešava da ja upoznam lika koji je kriminalac, vođa navijača Delija. On je video mene i drugaricu u kafiću, gledao je prema nama i ja kažem drugarici: *Verovatno gleda u tebe, pretpostavljam*. Posle, kad sam otišao kući dobijam poruku od njega da hoće da se vidimo i ja se odsečem – nekako sam bio u fazonu – *Šta on hoće?* Ja sam prvo pomislio da je možda čuo da sam psihoterapeut pa hoće da ide na psihoterapiju, šta bi drugo bilo. Međutim, nije bilo to, jer onda je krenulo baš onako seksualno dopisivanje i mi se tu dogovorimo da se vidimo. Ja sam imao baš anksioznost oko tog viđanja, zamišljao sam scene kako me čeka deset likova u njegovom stanu i isprebijaju me. I pritom, znam u kakvoj je on priči i sve to, ja onda odustajem i kažem mu da neću, a onda kao hoću, a želim, užasno želim. A on, baš onako super izgleda, tako je sav, testosteron curi iz ušiju. I ja razmišljam kako da se obezbedim. Šta sam uradio? Ja sam nazvao jednu devojku koju poznajem, koja je baš onako *butch*, ima dva metra i u dobroj je formi, kao da ona ide sa mnom dole ispred zgrade i ako ja nju ne cimnem kad uđem u stan, ona se penje u stan. I kao to je dogovoreno. Ona je otišla sa mnom i ja sam je cimnuo što znači da sam bezbedan, i sve je bilo u redu. Sa njim sam imao dva tri viđanja, vrlo slično kao sa onim mojim prvim – nema razgovora, gledamo TV i ja moram da iniciram, i onda se desi seks, i onda se obučemo, nešto proćakulamo, kao kakvo je vreme i onda odem. I tako je bilo dva tri puta i onda sam ja bio u fazonu – *Šta je ovo!* Posle toga smo se udaljili i ubrzo ja se vraćam u Beograd.

Sa Jankom

U Beogradu započinjem mirniji život. Roditelji su me finansirali par meseci, ali onda sam našao posao, prvo u jednoj prodavnici, pa onda u školi, a u međuvremenu se desio i Janko. To je jedna moja netipična veza, mirna, staložena i lepa. Sa Jankom se lako dogovoriti oko svega živog i ja nemam problem da ću to da pokvarim. Jer ja sam ranije imao slične veze, u kojima je mirno i onda mi bude onako dosadno i onda

napravim nešto oko čega imamo neku temu. Valjda sada nemam vremena da se time bavim jer sada radim, dođem s posla i onda se treba da se odmorim i onda imam terapiju i onda se vidim sa Jankom i hoću da nam bude lepo, da jedemo zajedno ili izađemo i vidimo se sa nekim. Nekako, hoću da vreme koje mi ostane da mi bude lepo. Mislim da bi sad bilo teško da imam vezu u kojoj moram da hendlam neke odnose, da bi meni to bilo prenaporno, ja bih samo prekinuo vezu, šta god.

Sa Jankom sam se upoznao tako što sam ja prvo pričao sa mojim terapeutom kako ja nisam nikad nikome prišao. Nikad nisam ja startovao lika, ni *online* ni *offline*. Ja kada sam na *Romeu*, nikad nisam nikome prvi pisao. A to je bilo sve da bih ja imao neki osećaj moći. Kao ti si mene startovao, i ti si kupio celi paket koji nudim, nisam ja tebe na ništa terao, nisam te zalučivao, zamajavao ili šta god. Čak ja imam tu strategiju da ti se odmah pokažem u najgorem svetlu, čak ću ti onako nakititi neke situacije, da bi ti znao šta kupuješ i onda imam tu slobodu, ti si znao od početka šta sam ja, šta ti sad meni ovo ili ono. I onda je moj terapeut rekao da ne bi bilo loše da vidimo zašto je to tako i da bi bilo dobro da ja nekog startujem. Ja sam seo i razmišljao *Kako da to sad uradim, šta, da pišem nekom?* Onda sam otvorio tu svoju listu na fejsu i gledao tako. Onda mi se Janko učinio kao lep dečko i ja mu pošaljem neku sliku, kao neka dva vojnika koji se ljube, neka istorijska fotografija. I ja mu samo pošaljem tu sliku. I on odgovori: *Ej, šta, kao, ne razumem?* i ja rekoh nešto kao – *Jao, pogrešio sam, mislio sam sebi da pošaljem pa sam slučajno tebi* (smeh). I to je bilo moje startovanje. On je rekao kao: *Pa dobro, lepa je slika u svakom slučaju.* – *Pa dobroo.* Sad sam ja očekivao da će on tu imati nešto da kaže, ali ništa, on me iskulira. I dobro, izgleda da ću morati da budem direktniji. Sad tu prolazi vreme i ja skupljam hrabrost, jedno tri četiri meseca je prošlo, i pošaljem mu pesmu. I on kaže: *Jel' sad opet greška?* – *Nije, sad je ipak tebi, poslao sam ti kao da čuješ pesmu.* – *Pa dobro, lepa je pesma.* I ja kažem – *Pusti pesmu, nije pesma bitna, nego ajde da idemo na kafu* (smeh). I odemo na kafu.

Ja sam odmah odlepio, meni je bilo tako lepo i tako prijatno sa njim, tako smo lepo pričali i on je bio tako kulturni, ne znam, sve u jednom. Pritom, nisam bio takav kakav bih ja ranije bio, to kao, da odmah skačem u oči sa nekim svojim negativnim osobinama, da pričam o sebi loše, nego predstaviću ti se kao na dejtu. Ajde, ne moraš sve da znaš, ajde polako. Skontao sam isto da on ne bi trpeo neko moje povisivanje tona ili da ja budem hirovit, da pravim scene, već ja to moram da držim za sebe. Znači, prvih

tri meseca sam ja doživljavao pakao od njegovog *Instagrama*, što njemu ljudi lajkuju, što on lajkuje i gleda. Nikada ranije nisam bio ljubomoran, al sad sam ja prišao nekome i sad je nekako psihološki veći ulog (smeh). Psihološki je veći ulog ako sam ja njega startovao i sad kad bi on otišao to bi nekako bila moja izgubljena bitka. I ja sam stalno gledao kome on šta lajkuje, ko njemu šta lajkuje, s kim se dopisivao na *facebook*-u, komentari, stavio ga u *close friends* samo da gledam njegove aktivnosti, sve! Nervirao sam se zbog toga konstantno, ali nikada mu nisam rekao da sam nešto video. I tu je prošlo jedno tri do četiri meseca moje agonije – *Pa zašto on neće da mi danas idemo na piće, zašto ne danas?* Ali ja to neću s njim da iskomuniciram, i ja to sve čuvam za sebe, a pred njim sam potpuno kul. Što je super u stvari, jer će se ispostaviti da sam ja tako sačuvao sebe od nekih nepotrebnih scena i verovatno kraja naše veze dok se nisam uverio da treba da imam poverenja. Moglo je da bude drugačije, da se uverim da ne treba da imam poverenja i da završimo. Ja sam uspeo da se nekako iskontrolišem da mu se ne predstavim u tom smislu dok nije kupio neko moje poverenje, dao sam kredit. I bila je neka scena gde sam jedno veče popizdeo, on se dopisivao sa nekim dečkom na *facebook*-u, razmenili su 12 *stickera* ispod nekog statusa. I onda sam ja rekao drugarici: *Ko još razmenjuje 12 stickera!* i ja sam njoj isprao mozak sa tih 12 *stickera*, nije to nekoliko nego 12, to već nešto znači (smeh). I sutradan se ja i on čujemo i ja ga pitam: *Šta radiš?* – *Evo spremam se, idem na Adu sa Markom* (tim dečkom). I ja budem kao OK, sad je stvarno dosta – *Šta to znači, šta ste vi sada? Jel' treba nešto da se brinem?* I ja sam tako pokazao šta mislim al' sam to provukao kroz neki filter. I on je kao odgovorio: *Bože me sačuvaj, ne, ne naravno, izlazim samo sa drugarom.* I vremenom sam ja shvatio da je Janko jednostavno takav, da ja nemam zbog čega da brinem. Nekako sam sada baš miran sa tim, sada, ne pamtim kad sam pogledao ko mu je lajkovao slike, verovatno ne godinu i po dana. Baš nekako imam poverenja u njega, i znam da je dobar i ispravan, on ima neku urođenu moralnost. Ja sam upoznao njegovu mamu, njegovu sestru, njegove prijatelje i znam da su to dobri ljudi, i znam da bi njegovi prijatelji osudili neko njegovo nemoralno ponašanje. I onda se nekako trudim da i ja budem takav iako moja priroda možda nije takva. Ja sam ranije bio drugačiji, ne znam da li sam i jednom dečku bio veran, pa čak i sa Nikolom sa kojim sam bio u vezi dve godine, imao sam jedan ili dva izleta. Sa Jankom je to baš onako, nemam ni potrebu niti me drugi ljudi interesuju. Da li sam ja sazreo ili to ima veze sa Jankom, ne znam, ali

nekako sam srećan što ga imam i što nemam potrebu da tražim druge – nekako je to traženje neke nove osobe ili osobe za seks ili osobe za dejt, kad pomislim na to nekako mi je muka, samo to ne, sad ću do kraja života ovako ili ću celog života biti sam. Mislim da kada bih raskinuo sa njim sada ne bi ulagao energiju u traženje nekog novog nego bih pustio, pa ako se slučajno desi, desilo se. Ne znam, nekako, drugačiji smo – ja i on smo kao vatra i voda, on je tako miran i staložen, a opet, ispod te staloženosti postoji neki temperament, neki inat, nešto što mene zapravo kod njega i privlači, što dosta duboko, ispod te kulturne fasade, i jedne staloženosti osetim – možda ja jedini i možda njegova mama. A opet, s druge strane, postoji taj momenat, da sam ja možda takav, to što je njegova fasada je možda više moja priroda, koju ću odmah da ispoljim – mene na primer boli zub ovih dana i konstantno nešto hukćem i ja bih sam sebi izudarao šamare – i pitam se kako on mene trpi, on tako sedi i potpuno me kulira, ništa ne komentariše (smeh). Ja ću odmah nešto da ispoljim – i na poslu, nekako planem i posle pet minuta, pomislim kakav sam kreten, nisam bio u pravu. Nekako nemam problem sa ispoljavanjem nekih emocija, i mene kod Janka nervira, ne zbog mene, nego zbog njega, to što ja mislim da on dosta potiskuje svoj bes, jer kako je moguće da ne odreaguješ a besan si? On je svoj život prilično podredio tome da se zaštititi od stresa, jer on ne odreaguje nikad, iznerviraš se u gradskom prevozu pa reci meni kako si se iznervirao, pokaži im šta misliš, reci izudarao bih ga po glavi, ispolji tu emociju. Kod njega je to tako nekako – *Pa što bih to radio* – on to tako proguta. Mislim ja znam da njega nekad iznerviraju u porodici a on to ispriča kao – *Opet je bila scena...* Ja bih se tako iznervirao, izderao bih se i završio to. Možda je to i dobro među nama, jer on mene negde smiruje, a ja njega uzbuđujem. Sad smo išli zajedno u Istanbul i ja sam našao toliko nekih tajnih mesta, i on kaže: *Ja ovo nikad ne bih sam pronašao, išao bih tamo gde idu svi turisti. I drago mi je što si me ti podstakao na te neke akcije.* Ja sam taj koji njega cima, koji ga vodi negde gde ne bi otišao, a to uzbuđuje. Ja njemu kažem ti meni daješ dovoljno energije, ljubavi i pažnje i to je sve strava, ali mu kažem zbog njega: *Pokreni se, imaš taj svoj talenat, radiš posao koji voliš, imaš ljude koje voliš, iskoristi sve to i radi više na tome* – jer on nekad dane provodi tako što leži, pasivan je. Dok bih ja sve, ne stignem da uradim šta sve hoću u toku dana, nikad mi nije dovoljan dan, a on tako polako sve.

Za nas svi znaju, svi kojima smo okruženi znaju. Mi živimo odvojeno, ali Janko

je često tu i prespava. Moji na poslu znaju za njega, pitaju me kao što bi pitali i nekog drugog: *Kako ti je devojka?* Tako da me pitaju za njega i kada je imao skoro povredu, pitali su: *Kako mu je, jel' se oporavio?* Potpuno kao neki strejt par, ne vidim ja tu neku stigmju. Čak ja i on imamo taj neki ritual kad se sretnemo i kad se rastajemo mi se uvek zagrlimo na ulici, kao dva drugara koji se rastaju i zagrlje kao da se dugo neće videti. Ili kad se sastajemo zagrlimo se i poljubimo kao da se nismo videli nedelju dana, a tipa to jutro smo se videli. I to je meni sasvim dovoljno, mislim da i kada bi živeli u inostranstvu da ne bih išao i držao se za ruke – a da li je to neka internalizovana opresija ne znam. Meni je čak i čudno kad vidim par starijih ljudi koji se drže za ruke, kao što se držite za ruke, moji mama i tata se ne drže za ruke, a kao ne mislim da im manjka ispoljavanja emocija. Oni se na primer baš vole ali ne ispoljavaju to u javnosti, nikad nisam video mamu i tatu na nekom okupljanju da se cmaču i ljube i da se zagrlje, to se kao ne radi, ali kod kuće on će nju poljubiti, ali možda čak i ne kad smo mi tu, ali se oseti prisnost.

Tako da i što se tiče Prajda, ja shvatam da je to neophodno da bi se neke promene u društvu desile i nekako je to treba da se obavi, i to treba da se dešava, kao što se dešavaju izbori, jer to je nekako politička stvar koja treba da se desi u jednom društvu koje je u tranziciji. Pa sad već vidimo da je društvo u tom smislu već toleratnije, imamo premijerku koja je gej, pa makar ona bila fikus, samim tim što ovo društvo pristaje na to, nisu se desili građanski ratovi zbog toga, nego je jedan Palma⁹³ prokomentarisao nešto pogrdno.

U mojoj školi postoji taj neki kolega koji izgleda kao da bi išao da tuče gejeve. I on zna za mene. I ja sam prva osoba koju je on upoznao i posle toga je išao sa nama u *Pleasure*⁹⁴, sa mnom i još nekim momcima koji nisu gej nego im je to bilo zanimljivo, da idu na gej žurku, neki drugi svet. I meni je to pobeda, meni je to Prajd, kad ja uspem nekog, ne tako što ću da ga ubeđujem, e to, je bitno, ljudska prava, ovo ono, nego ja sam čovek isto kao ti – ti voliš da imaš oralni seks sa ženom i ja sa muškarcem – isto je! I kao što tvoja mama ne bi volela da gleda tebe sa tvojom ženom, niti bi moja volela da gleda mene sa mojim momkom. I ja samo živim sa svojim momkom kao i što ti živiš sa svojom ženom. Tu se nekako završava priča. Čak sam imao razgovore sa nekim ljudima

⁹³Dragan Marković Palma, političar poznat po homofobnim ispadima.

⁹⁴Poznati gej klub u Beogradu.

koji su religiozni na tu temu i kao ljudi, jel' ja vas treba da učim? Ja sebe ne smatram ni hrišćaninom, ni pravoslavcem ali hajde vratimo se na Isusa – Isus je prvi bio borac za ljudska prava, zaštitio prostitutku od kamenovanja, štitio slepe, slabe i nahranio siromašne. Mislím, o čemu pričamo? Ko ste vi onda da bilo šta kažete? Pa kao Sodoma i Gomora – pa da, ali to je nešto drugo, to su orgije, znači oni nisu bili kažnjeni zbog homoseksualnog čina sa muškarcem nego zbog nečeg drugog, bluda i nemoralá, što je druga stvar. Naravno da toga ima u gej svetu, ali ima ga i u strejt svetu i to možda više. Šta, jesi ti kao upoznao svoju devojkú i ona ti je jedina žena do kraja života, i sa njom imaš seks samo kada planirate potomstvo?!

Gejevi i *Romeo*⁹⁵

Ali ja se ne družim toliko sa gejevima, nikad nisam imao gej prijatelje. To su bili neki ljudi, neko vreme, s kojima sam se ja družio ali ne toliko aktivno kao sada sa ovim drugarima, tako intimno. Ranije se uglavnom dešavalo da neko ima neke sklonosti prema nekom, uglavnom oni prema meni i onda bi se to završilo ili bih ja rekao *Ne* i postavio granicu i to bilo to. Ali nekako kad sam ranije imao prilike da blejim u gej društvima – osim u Jankovom društvu a oni su stvarno posebna neka kategorija gej muškaraca, to su uglavnom ljudi u dugim vezama, ozbiljni, sa nekim drugim temama – u tim tipičnim gej društvima, teme su bile kao seks, kakav je bio, koliki je bio i najbolje ako je neki ne-gej lik, znači smuvao sam oženjenog, ima dvoje dece, ili smuvao sam šabana navijača. I to su teme koje se provlače kroz ta društva. To su neke priče, ovoga sam video na *Romeu*, a u vezi je – to su klasične kao tračerske varijante i to je konstatno tako. Na primer, sedi pet muškaraca i svi su na *Romeu* i samo se čuje onaj zvuk da stižu poruke, i kome stiže više poruka on se ističe kao da je najpoželjniji i to tako funkcioniše. Možda je ovo moja predrasuda jer generalno nisam provodio toliko vremena sa njima. To je ujedno ta neka moja autohomofobija, zašto se ja ne družim sa gejevima, jer mene te priče ne interesuju, jer moj život ne izgleda tako niti bih želeo da izgleda. Ja imam jednog bivšeg koji mi je postao prijatelj, ali to je bilo moguće jer je prošlo neko vreme, i imam još jednog prijatelja. I imam gomilu poznanika, imam na

⁹⁵*Gay Romeo* – sajt za upoznavanje gej muškaraca.

facebook-u sigurno 700 gej muškaraca frendova, i ja nekako te ljude znam, poznajem njihove živote, neke njihove puteve. A Jankovo društvo su neki ljudi koji nisu u tim pričama, u toj materiji. I ja ne znam šta se dešava iza kulisa, jer oni izgledaju *polite*, kao neki konzervativni parovi, i ako se dešava nešto kod njih to ostaje u kući, to se ne deli tek tako. Čak i ako znam nešto o nekome ružno to neću reći jer to nije kulturno, i to je neka dinamika gde nije OK reći da si prevario svog dečka, to na primer niko neće iznositi tek tako u grupi. Ali više mi odgovara takvo društvo, nekako mi je prijatnije. Obično se nalaze u nekim restoranima, dogovaraju se, priča se o tome gde će se ići, na koji koncert i tako, ko je gde putovao, jer svi dosta putujemo, filmovi, serije i slično. I nije tipično gej druženje, nego kao druženje strejt parova ili klasično druženje ljudi koji su u brakovima. Iako su to sve veze koje traju oko dve godine. Jedan par je u vezi 11 godina. I između te dve grupe postoji neka kao odbojnost – ovi prvi o kojima sam pričao će nekako reći za ove: *Jao dosadni su, kao babe, zbabili se, ne izlaze, tripuju se da su u nekoj dugoj vezi, videćemo ih na Romeu za pola godine, misle da su uhvatili Boga za onu stvar, a zapravo nisu.* A ovi drugi će reći za prve: *Mi nismo mi to.*

Budućnost – Voleo bih da imam dete

Ja bih voleo da imam dete. Mislim, meni je to nekako kao ideja – ne mogu da zamislim da se to ne desi u mom životu. Mislim, mogu da zamislim ali bih ipak voleo da se to desi. Pa sad nekako, ne znam na koji način, ali nekako i bez usvajanja i bez tog zakona o zajednicama, mislim da postoji neki način – da li će to biti sa nekim lezbejskim parom koji isto to želi, pa ćemo nekako da se dogovorimo, da li će to da bude veštačka oplodnja ili seksualni čin, nije sporno, ali mislim da može da se izvede. Dalje, to je klasično pitanje, koliko ti novca treba da bi podigao dete u Srbiji danas, i nekako mislim da čekam negde taj trenutak, da se ja profesionalno ostvarim i materijalno obezbedim. Sada zarađujem ukupno oko 800e. Janko o tome nekako ne razmišlja, vidim da to nekako nije njegova ideja – on baš voli svog nećaka ali on pazi na odgovornost. Dok ću ja da se zaletim, ja ću usvojiti kera iz azila i neću znati šta to znači, koja je to odgovornost, da ti njega moraš da šetaš, hraniš, vodiš kod veterinara i paziš – i tek ću kasnije shvatiti kad je već gotovo. Kao i sa detetom, ja ću da dobijem dete i onda ću da

razmišljam šta ću s njim. Dok će Janko da bude u fazonu: *Jao, nemoj kera, to je obaveza, šta ako se razboli* – o čemu ja ne razmišljam a on razmišlja. Tako da i ako se tako nešto desi, ja mislim da će on biti taj koji će biti protiv ali da ću ja nekako biti taj koji će biti u fazonu OK, šta god, kako god, to je moj život. Ja ne vidim preveliku prepreku da nas dvojica imamo dete. To mi je potpuno otvoreno pitanje jer ako bi postojala mogućnost da ga usvojimo, ja bih bio za to, pa možda i da usvojimo dete sa posebnim potrebama, Roma, neko koje niko neće. Ako ne bi postojao taj zakon, onda možda nešto drugo. Surogat materinstvo mi je malo neetički i malo nasilno, nije mi najjasniji koncept surogat materinstva, jer šta, ta žena ti rodi dete i ode, nema je? To je njeno dete, ona ga je ipak rodila, nekako mi je to malo bezosećajno. S druge strane, najetičkije mi je da postoji lezbo par ili lezbejka koja želi dete, ili žena u godinama koja ne može da nađe muža ili je iz nekog razloga istraumatizirana od strane muškaraca pa ne želi da ima seks niti bračnu zajednicu sa muškarcima, i da kaže OK, ja želim tvoje gene, to mi je OK. I da to odradimo kako je već moguće, da li veštačkom oplodnjom ili ne, i da onda delimo starateljstvo nad detetom kao razvedeni roditelji. Da dete naravno živi sa njom dok ne stasa, da sa mnom provodi vikende a kasnije da uspostavimo neko zajedničko starateljstvo. To mi je nekako najprirodnija opcija, bez nekog mešanja države u celu priču, to su naša tela, naša želja, šta god.

Što se tiče te muške i ženske uloge, to iz mog iskustva postoji i u gej odnosima i lezbo odnosima. Uvek postoji neka figura koja je više mačo i jedna figura koja je više ženska. A tu su opet prošarane stvari, imaš možda tu žensku figuru koja ima više mačo stavove, više muške, i tu teško može da se uhvati obrazac – *On je žena, on je muškarac* – mislim da toga nema više danas, osim možda u nekim muslimanskim ili zajednicama Amiša. Mislim da to važi ne samo za gej nego i za strejt odnose generalno. Lupam, ali možda sam ja više naučio kako da budem muškarac od moje mame, nego od mog ćaleta. Nekako mislim da je u mom odnosu sa Jankom, ako budemo imali dečaka možda on neće naučiti da igra fudbal jer ga ni on ni ja ne igramo, ali ako on želi da igra fudbal upisaćemo ga pa nek ga trener trenira. Možda deca koja rastu u takvim zajednicama imaju čak više opcija. Nekako, niko ga neće primoravati na ovo ili ono, neće ga niko terati ni na balet ni na fudbal, on može da izabere šta god on želi. Ni ja ne volim ekonomiju iako je moja mama zaljubljenik u ekonomiju, nisam košarkaš iako je moj tata igrao košarku celog života. Možda je najveći uticaj na mene izvršila moja baka

ali opet je to moj senzibilitet, ipak je morao da postoji neki magnetizam, da se ja baš zalepim za nju kao figuru koju ću oponašati – što ne baš za moju kevu koja je bila super drugarica.

A što se tiče tih uloga u mojoj sadašnjoj vezi, Janko je prvi sa kojim ne postoje te uloge, gde se ja možda najviše osećam kao muškarac, nego u bilo kojoj prethodnoj vezi. Jer ranije sam ja uvek bio baka, uvek sam ja bio neko ko zahteva pažnju, zahteva poklone i da se taj neko povinuje, i kao moraš da vodiš računa o meni, dok sada nekako imam potrebu da vodim više računa o Janku, više nego o bilo kom drugom pre. Nekako se ranije od njih očekivalo da oni budu kao... čak taj neki konzervativni momenat, ne treba ja da donosim novac u kuću nego ono što zaradim potrošim na sebe, a ti treba da obezbediš da kuća stoji na nogama. Kod Janka imam taj osećaj da je on tipični muškarac, iako, ono što je zanimljivo, samo u seksualnom činu, i to je ono što mene održava u toj vezi, jer mi smo u seksualnom činu baš dobro kliknuli, zato što u seksu ja njega doživljam kao starijeg muškarca, jakog i moćnog, ko će mene da potčini. Čim se seksualni čin završi, on postaje mica, Janko, koga ću ja da mazim, da pitam šta će da jede i tako. Nekako, to je baš onako, jedna niša u kojoj se čuvaju ti moji stari impulsi.

2.6. Životna priča – Aleksandra

Identitet i odrastanje

Kada se govori o identitetu, ja sam u tom smislu pod navodnicima vrlo “tradicionalna”, da sam kao žena i moja seksualna orijentacija je lezbejska, i to je to, nevezano od moje seksualne prakse (smeh). Ako me pitaš kako se deklarišem, dakle vrlo prosto. I to se naravno menjalo – menjalo se zato što je bio deo života kad sam mislila da sam heteroseksualna, mada da sam se ja pitala ja ne bih bila heteroseksualna, zato što je to bila matrica u kojoj sam se videla, kao da je to jedino moguće. Znači, nisam to dovodila u pitanje, sve dok nisam počela da dovodim u pitanje, i iz prva ne

znajući šta dovodim u pitanje – neke svoje identitete, seksualne i rodne. Ja sam potekla iz feminističke priče i to je ono što me negde i oblikovalo. Onda mi je bilo jasnije, ali to je bilo neko vreme pre adolescencije, znači onda kada sam ja imala samo emotivne, erotske i seksualne veze isključivo sa muškarcima – o ženama nisam razmišljala.

Ja se recimo sećam moje velike idoltkinje – obično je iz sveta filma i muzike, moja je bila iz filma. Ne mogu da se setim iz koje godine, ali imala sam nešto oko osam godina – ja sam stalno pitala roditelje kada će da se reprizira kaubojski film *Kalamiti Džejn*?! Ja sam bila fascinirana njome. Mislim, tada su bili ili domaći fimovi ili američki holivudski – mi smo bili gledali kući, prvi program, drugi program... I znam kad sam razmišljala koji su bili ti moji idoli iz filma, ja znam da sam bila opčinjena, da sam čekala kada će da se reprizira, ali čak se ni serije nisu reprizirale, ali film ponekad bude repriza i piše čak *Repriza* i kao: *Kad će to da bude, da ja slučajno ne propustim* (smeh). Znači mene je kompletno fascinirala njena pojava, ona je onako čak i vrlo fem na neki svoj način, sa svim onim haljinama, ali imala je pištolj i pela se na sto, i kad ona kaže *Dosta!* – svi, a posebno muškarci zastanu, jer su ti barovi bili muški, žene su uglavnom bile kao prostitutke ili ništa drugo, nisu čak ni radile u tim barovima. Znači, neko u haljini, mene je fasciniralo ipak što je ona bila fem, bila je lepa, lepo je pevala i onda ona digne onu haljinu i ima pištolj i onda oni neće da je slušaju, ona opali i kao tišina dok ja govorim. Meni je to bilo... (smeh). Ja naravno, u tim godinama nisam imala nikakvu osvešćenost na tu temu, to je došlo tek kasnije kad sam vrtela film unazad.

Ali u svom detinjstvu ja sam imala neku najbolju prijateljicu, Katarinu, sa njom sam se stvarno redovno vatala i ljubila. Ali to je bilo kao mi se igramo i mi smo sada kao na filmu. Znači, u tom dečijem periodu, ja recimo imam osam ili devet a ona ima dvanaest godina. I ja sam jedno dva tri leta išla kod bake za letnji raspust i ti doručkuješ ujutro i ideš napolje da se igraš, i kako se ona pojavi obučena tako ja trčim kući da se presvučem kao ona! Kao, ako ona ima crveni šorc i belu majicu, onda ja idem da obučem to isto. Moja baka je to naravno primetila, pošto sam ja ulazila kao brzinom, *pšššš*, premetačina i sve, i kao: *Zašto?* – *Pa zato što Katarina to nosi!* Baka je to puštala, kao to su neke dečje fore, a roditelji bi se verovatno smorili ili bi im bilo smešno. Ali mi jesmo imale taj deo, koji nije bio naravno erotski u tom izabranom smislu ali je bilo erotski, mi smo se kao silno smejale, pa bilo je tu i stida, pa se mi kao

zavučemo negde, pa se nešto kao grlimo, ljubimo, vatamo, štipkamo i tako dalje. Ali to je kao deo igre, mi smo sada na filmu. Tako da deca imitiraju, ali ja nisam to imitirala ni sa jednim dečakom u tom uzrastu, predpubertetskom ili pubertetskom. Ja sam to imala samo s njom, ona je bila veoma podesna za to (smeh) i pritom sam ja u nekom dečijem smislu stvarno bila zaljubljena u nju. Znači, sva odeća, šorc, majica, skunja, bluza, i čarape – čak sam i čarape uklapala. To je neka preteča, predseksualno erotski period, jedan deo jeste takav, ali jedan deo i nije, jedan deo je i onaj emotivno dečiji, identifikacija sa nekim, jer nije neobično da se deca identifikuju. Tako da sam se ja identifikovala sa tom Katarinom ali znam takođe da to nisam imala ni sa jednim dečakom, nit mi je on nudio niti sam ja njemu – da se mi tu nešto kao ... čak ni ono kao mi smo muž i žena pa se držimo za ruke. Ja nikad nisam ni sa jednim dečakom to radila, a posle sam imala veze sa muškarcima.

Prve veze i zaljublivanja – šta mi je heteronormativnost uradila, i ja njoj

Od početka, mene su seksualno privlačili muškarci, i ja sam mislila da je to *To* i OK. Iz ove perspektive meni nije bilo loše sa muškarcima, iako, istina, jeste bilo malo dosadno, malo. Ali ja sam bila manje više zaljubljena u te svoje mladiće, nije bilo kao nemam šta drugo nego to – tako da to je bilo izabrano, dobrovoljno, ja sam to tako htela. Najduža od tih veza je bila nešto kao dve godine, to jesu bile veze. Ali mislim da je interesantnije da kažem to da u jednom momentu, to više nije bilo to, meni je tu nešto nedostajalo. Možda sam tada imala 19 godina, ne znam tačno.

Znaš šta sam ja počela da radim – ja sam onda u jednom trenutku završila, tako što sam bila sa tri tipa u vezi. Ja nikako nisam mogla da nađem dečka koji bi meni odgovarao, sa onim što sam ja. Sa jednim sam izlazila i imali smo OK seks, sa drugim sam se baš puno družila, i ovaj treći, koji je bio taj moj dečko koji me zove preko dana, bio je fiksni telefon, pa te on zove i pita *Dobro jutro, Dobro veče* i ne znam šta. Ali recimo s njim izlaziti je bilo potpuno idiotski, on ima te svoje drugare, oni gledaju fudbal i nešto, ja nisam bila deo njegovog socijalnog života jer sam bila previše intenzivna za njega, i kao ja sam neka devojkica i on je moj dečko. Ovaj drugi je bio potpuno socijalna kategorija i nije me gnjavio. Znači, mi kad izađemo na žurku, mi smo

stalno išli na žurke, mi smo mogli da budemo slobodni u smislu da radimo šta ko želi, ali se recimo dogovorimo da se zajedno vraćamo kući. I sa njim je kao super bio seks, ja sam njemu poklanjala cveće, on je meni čitao svoje pesme, imali smo to. Ali recimo, ja i on u dnevnoj varijanti, bože sačuvaj – znači da me on zove u toku dana da me pita kako sam, nikad. To uopšte nije bio deo našeg odnosa, i mi smo raskinuli tako što me on molio da idem sa njim do neke fotokopirnice da on završi neke tekstove, i ja sam ga odbila. Mi nikako nismo funkcionisali svakodnevno, ali imali smo neki *setting* u kome jesmo funkcionisali. I ovaj treći je bio super super – slušali smo muziku, imali neke zajedničke drugare, on je imao devojkicu, koja ga je puno volela. Ja sam htela u jednom momentu da budem sa njim kao malo više, da spavamo zajedno, i on je meni to baš lepo objasnio – on je meni rekao da je on toliko fasciniran svojom devojkicom, on je rekao da je on toliko dirnut načinom na koji ona njega voli, da takve nema više, samo je ona takva – i da on neće ničim to da ugrozi. Pa kao, neće da spava sa mnom, jer neće nju da povredi. I on je rekao ti si jedina devojkica, evo mi sad da se skinemo goli i da pijemo kafu tu kod njega, slušamo ploče, albume, detaljno analiziramo pesme, stihove, ti si jedina s kojom to može, da ne bude ništa. Ima tu neka tenzija, ali među nama nema ništa, nema seksa. I ja sam strašno volela taj odnos sa njim. I ja sam bila srećna sa tim, verovatno sam pronalazila takve muškarce.

Ali hoću da kažem da je to jedno vreme trajalo sa njima trojicom. Ja se sećam da je mene moj mlađi brat pitao: *E, a ti, kad bi sad bila na kafu sa jednim u gradu i kad bi sad došao drugi, kao šta bi uradila onda?* Ja sam rekla: *Kako šta bih uradila, pa upozнала bih ih, i rekla ovom da sedne.* I tada mi je rekao: *Ti nisi normalna, taj tvoj život.* A ja nisam nešto to krila, ja sam prema svima bila *friendly* i ne znam šta bi oni rekli. Nije to bilo nešto ja se sad krijem, varam ovog ili onog, jer sam sa svakim imala drugačiji odnos – ali njih trojica jesu bili u isto vreme. E, sve dok se to meni nije smučilo, da od njih trojice pravim jednu osobu. Jer to je bila strategija – da bih ja imala sve što meni treba: da izlazimo, da imamo seks, da imam i taj emotivni aspekt i da sam ja kao u vezi i mene neko voli, neko me zove na rođendan, neko će da mi pokloni nešto. Znaš, sve ono što je moja potreba kada imam vezu – želim da budem u vezi ali ja to ne mogu da nađem u jednoj osobi. Baš sam se mučila i ja sam to razrešila tako što sam sklopila njih trojicu. Meni je bilo nekako drago da sam bila u kontaktu sa svojim potrebama, ja sam očigledno imala jedan širok spektar potreba i tražila sam načine kako

da to zadovoljim. I uspevalo mi je – sve dok se nisam smorila jer sam ja imala i druge socijalne potrebe, pa mi nije ostajalo vreme, pa su mi oni to kvarili, razumeš (smeh). Ja sam to raščistila, mislim, ne mogu osam sati dnevno mladiće, jer da imam jednog, viđala bih se s njim manje, pa bih imala vremena za drugarice, da idemo na koncerte, pa ne moram s dečkom. U svakom slučaju, sa svima sam raskinula jer sam htela da budem malo slobodnija. Dakle, to nema veze s njima, oni su bili divni momci ali smaralo me to nešto. To je bio moj “mehanizam” ili – šta mi je heteronormativnost uradila, i ja njoj (smeh).

A onda sam se zaljubila u devojkicu i onda sam shvatila – ee, to je sve u toj jednoj osobi. To se tako razrešilo i ja sam posle stavila prst na čelo pa se setila: *Alo, pa šta ima neko da ti priča!* Ali u međuvremenu, paralelno sa ovim, ide trka sa time da ja negde paralelno u svom bivstvovanju osećam negde ogromni nedostatak i nešto za čim ja tragam i tragajući dođem do feminizma.

Ja sam tragala za nečim što su odgovori u mom celokupnom biću a ne s kim ja spavam, ko mi je dečko ko mi nije dečko, hoću li uopšte da budem sa nekim u vezi. Tako da to ide paralelno, taj rodni aspekt, gde ja otkrivam feministkinje kao izvor odgovora. To su bili odgovori koji su meni tada bili potrebni, a feminizam može da da neke odgovore o tome ko sam ja i da popuni taj neki deo koji stalno nedostaje – ima stalno neki deo gde nešto tu meni nije jasno. Onda mi je naravno bilo i lakše da u tom *settingu* i upoznam neku ženu – da nisam bila u tom *settingu* verovatno bi bilo malo teže. I sećam se kad sam se zaljubila u tu svoju prvu curu da mi je onda sve postalo kristalno jasno. I znam da mi je bilo baš smešno kako mi to nikad nije palo na pamet, kao teorijska opcija – a onda mi je posle bilo jasno i zašto mi nije palo na pamet. Kako bi mi palo na pamet – ko oko mene spava sa ženama i kaže super mi je sa ženama? Nije bilo primera, mislim, bilo je verovatno ali nekih skrivenih da ja to nisam mogla da vidim, ali nije bilo transparentnih da ja to mogu da vidim pa da mi padne na pamet. A pazi koliko sam bila kreativna, unutar hetero opcije sam smišljala razne stvari, kako da mi bude, šta je to što meni odgovara, a nije mi palo na pamet ovo drugo.

Tako da eto, taj neki mehanizam koji sam ja koristila da bih došla do onoga što meni najviše odgovara, a to je da budem u emotivnoj i seksualnoj vezi sa nekom ženom. Ja to nisam mogla sama da objasnim, meni su za to bili potrebni drugi. I moj život se kvalitativno promenio time što sam se zaljubila u neku ženu i zato što to onda malo

okrene svet naglavačke, posmatranje sveta kao takvog – nije to samo pitanje nekog drugog tela. Ja se sećam da sam bila totalno srećna i sećam se da me je ona u jednom momentu pitala kao: *Kako si ti stalno srećna?* Ona kao razume taj zaljubljeni deo, ali kao njeno iskustvo je da cure obično kada su prvi put sa nekom devojkom su dosta zbunjene i imaju puno otpora i da posle nekog veoma kratkog vremena postaju vrlo nesrećne. Mislim, dosta im je komplikovano, naporno, mora stalno da se priča iznova iznova i iznova, a kao *Kako ja to nemam!?* Ja se sećam da me je to pitala i nisam mnogo razmišljala o čemu drugi razmišljaju, verovala sam da je tako, i ona me pitala: *Ti možda žališ za nečim?* – jer su devojke verovatno imale to, da moraju da se vrate u prethodnu vezu ili da moraju odmah da nađu nekog drugog dečka, toga ima, kao da anuliraju to što se dešava. Ja sam rekla: *Ne, jedino žalim što nisam ranije to osvestila, što sam se mučila* – jer sam se mučila u stvari, ali dobro, nisu bile neke ogromne patnje. Ja se sećam da sam bila kao: *Ljudi moji kao, pa ovo svako treba, ovo treba da znaš od početka, šta ti najviše odgovora i zašto to ljudi to ne govore jedni drugima, da mogu žene da budu sa ženama, muškarci s muškarcima, s kojima oni hoće da budu, sa više partnera ili ne znam šta.*

Ja mislim da generalno ako gledamo, i seksualnost hetero žena je isto neko polje o kome se relativno malo priča. Kako se o tome priča, u kom kontekstu, gde je uopšte seksualnost žena u društvu, kada mi pričamo o tome, a da nije nužno konektovana sa muškarcima?! Mislim da je seksualnost žena takođe tema koja je prepuna nepoznanica. Kad se priča o klitoris, gde se to priča? Kaže se orgazam, ili tako nešto i kao priča se više u kontekstu reproduktivnih prava i tako dalje. Tako da prvo to, ja mislim, a lezbejke takođe nisu neka vidljiva kategorija u društvu. Ima puno mistifikacija oko toga, to su i dalje tamo neke žene koje tamo nešto rade. Recimo ja kad sam se autovala nekim svojim drugaricama, neke su me vazda opsedale, kako lezbejke uopšte imaju seks. Znači, evo, ja od svog života da počnem. Mislim meni je super drago da je to pitanje, ne mislim da je to nešto kao neprijatno da se pita, ali uz osobe koje mene poznaju, vole i tako dalje, istinski ne razumeju kako dve žene uopšte mogu da imaju seks. Šta se tu uopšte radi? Kako je uopšte moguća seksualnost? Ok, da, mogu da se grle, da se ljube, da budu bliske, to je nekako kao imanentno ženskoj prirodi, sad zvučim sarkastično, kao da žene delu neku intimu, kao fizičku, da se zagrle, da se poljube, ne znam šta, to nekako ljudi mogu da prihvate, razumeju, da im bude blisko. Ali da žene zadovoljavaju

jedna drugu u seksualnom smislu i da budu time ispunjenje, tu nastaje ozbiljna jedna konfuzija i nepoznanica, pa čak i neverica.

Razmišljala sam kasnije jer sam pričala sa drugim ženama, da je ta moja prva cura bila zapravo potpuno u pravu što me to pitala, kao: *Pa jesi sigurna?*, a ja kao: *Jesam li sigurna u šta?* Mislim, ja sam bila srećna srećna i srećna, i nisam imala više onu patnju – kao sad idem da nađem nekog dečka da bih to anulirala. To nije bio moj mehanizam ali ga ja razumem, potpuno razumem i uvažavam, samo ja nisam htela ništa da menjam u tome.

Pre izvesnog broja godina, ne mogu da se setim kad uopšte, ja sam bila sa nekim tipom koji je bio skoro deset godina mlađi od mene, tako da ja nisam imala baš kontinuitet u vezama sa ženama. Ne znam šta se tad desilo, prosto, on se meni dopao pa su me lezbejke maltretirale zbog toga, ali ja sam bila dovoljno okej da me bolelo uvo. Bilo je više smešno i bile su one koje su me naravno podržavale. Pritom, ja njega kad sam upoznala ja sam mu rekla da sam lezbejka, njemu je to bilo veoma interesantno, čak mu je bilo i drago, čak mislim i da me je voleo zbog toga (smeh). Nas dvoje smo se posle razdvojili, viđali smo se povremeno, on je meni pričao o svojoj devojci i govorio: *Kad ćeš ti da nađeš devojku, da i ti meni pričaš?* Pa ne mogu da nađem, ali eto povremeno se viđam sa njim, i to je bilo *safe* na neki način. Trajalo je to jedno godinu dana, ali to nije bila kao veza nego povremeno smo se viđali. Ja sam njemu to objasnila kao da sam želela da budem u emotivnoj vezi, ali i nisam htela da budem u vezi – imala sam neki problem sa poverenjem i da sam znala da neću moći sa njim da budem kao do kraja, i to je bila kao *safe* opcija. To je za mene bilo sigurno mesto, pa šta drugo sa tipom, on ne može da me povredi, ne može da me napusti, ne može zato što moje predavanje nije totalno, kapiraš. Mislim da je to bila neka moja emotivna faza pa se on tu uklopio – znači, ja sam mogla da uvedem nekog tipa jer je to nešto “polovično”, ružan je izraz, ali... Taj odnos je za mene značio manje energije nego da sam sa ženom u tom smislu da sam bila baš sigurna da se ja neću tako prepustiti, da me taj neko neće povrediti, s obzirom da je prethodni odnos u kome sam bila i taj raskid bio vrlo bolan. I to nije bilo ništa neobično ko god da je s kim kad god – imati vezu onako usput. Mi smo bili na neki način fascinirani jedno drugim, ja tom njegovom brzinom, mladalačkom opuštenošću iz koje sam da kažem izašla, a ja sam njega fascinirala zato što sam bila starija, verujem da je tako. I nama je bilo zabavno, baš nam je bilo jako jako zabavno,

neka ta unutrašnja deca su nam bila veoma slična. Dakle, u tom lezbejskom kontinuitetu je bilo i ovih faza, jednom, istina, ali ima i sad neki diskontinuitet koji je drugačiji od ovoga, nisam ga još dokučila.

Porodica i diskriminacija

Što se tiče moje seksualnosti, ja sam najveću diskriminaciju osetila u porodici. Moju mamu je to najviše povredilo jer ja nisam ispunila njena očekivanja, zato što sam jedina ćerka, a ona je u svoju ćerku upisala ogromna očekivanja. Njen život je bio takav kakav je bio i onda je ona mene opteretila sa tim očekivanjima. Pazi, svaka mama, većina, opterećuje, ali sa tim očekivanjima posebno u vezi sa porodicom i decom – znaš, to je njoj bilo najvažnije. Zato što je bilo važno da se njena ćerka brine o njoj i da i ona ima decu koju će na neki način pokloniti svojoj mami. Ja sam nju jako izneverila, jer kada sam se autovala svojim roditeljima moja mama je neprekidno govorila o unučićima. Mene je to jako zbunjivalo, ja sam bila mlada i da sam bila hetero ne bih ... ja i kad bih rekla evo imam dečka, hoću da živim s njim, i da moja mama govori o unučićima, mene bi to jako zbunjivalo. A to je bila njena potreba i ona neće imati unučiće zato što sam ja sa ženama. Pa jebote, koji unučići sada, kako? Ali kažem joj imaš unuče, nije da ga nemaš, jer ona već ima jedno unuče od mog mlađeg brata, pa možda će imati još jedno od moje starije sestre, pa kapiram ako imaš jedno ti se malo iskuliraš sa tim, znači već si baka. Onda je ona rekla ali nije isto sin i ćerka i onda je to mene totalno bacilo na pod – kako bre nije isto?! Zato što meni nije bilo jasno na onom nivou kao ovo je dete od sina i ovo je dete od ćerke i kako ti kao baka praviš razliku, kako ti ovo dete gledaš drugačije zato što je od ćerke? Ali onda, ne radi se o tome kako ti njih gledaš nego kako se u stvari ti osećaš! Tako da su to bila njena ogromna detinja očekivanja, to malo dete u njoj, neka mala devojčica koja nije ispunila neke svoje želje zbog svoje mame. Ona je meni sve to baš navalila i u stvari me otkačila – u smislu da neće ništa da čuje od mene na tu temu.

Naravno, ti apsolutno možeš da biraš, da se popneš na Mont Everest sa pet žena, neće ona time da se bavi ili neće tome stati na put, ali da ja koristim njenu imovinu i tako dalje, koja meni po prirodi stvari pripada, porodična imovina koju nisu samo moji

roditelji stekli, već su je stekli i nasledili – mogu samo kad ona ne bude živa. To je ogromna povreda, kazna! Ona je rekla da je sastavila testament ali ja ću biti jedina u porodici koja će to koristiti samo kad ona ne bude živa, ona i moj otac. Moj otac se sa tim ne slaže ali moja mama je ta koja donosi finalnu odluku. U emotivnom smislu, nije da imaš 12 godina pa ne možeš to da razrešiš, ali možda to nije konačno, možda će moja mama do kraja života to razrešiti, ali pošto ona ništa nije radila sa svojim “detetom”, pretpostavimo da baš i neće imati kapaciteta da to razreši. A ja imam odgovornost za sebe – tako da taj emotivni deo uvek može da se dekonstruiše – moja mama neće da prihvati, pa ako neće neće, šta sad, ali ja sam odgovorna za sebe. Ali mene to jeste osujetilo u tom smislu da ja nisam mogla da računam na neke privilegije, neke mogućnosti, mislim da me je to najviše osujetilo u smislu mog obrazovanja i podrške, jer kad sam joj ja tražila novac za školarinu ona je rekla: *Ti si odabrala smrt za svoj život!* – i to je bilo doviđenja, zdravo.

Tako da je trebalo podržati autonomni život i stil života koji ja imam, koji jeste uvek bio povezan sa drugim ljudima. Mislim da me to najviše osujetilo u smislu obrazovanja, a ja nisam neko ko traži veliki novac niti računam na njega, ali suštinski morala sam podržati svoj autonomni život, platiti stan i račune, jer prosto nisam mogla pored svega da uklopim i školarinu, iako sam bila vukovac, uvek fenomenalan đak i uspešna studentkinja. Ali nisam mogla, to je bilo previše intenzivno za mene, jer bi to tada značilo opredeliti se da imaš neki veći novac samo radi školovanja, ali onda šta ja da radim sa sobom? I to je bio onaj deo gde ti pomažu roditelji – svima u mom okruženju roditelji su pomagali na ovaj ili onaj način. Onda je bila ta situacija da je moja starija sestra dobila punu školarinu, posebno kad studiraš u Beogradu, to je sve bilo obezbeđeno. Takođe, jednom mom mlađem bratu je sve bilo obezbeđeno, dobio je najveći stan od roditelja, ali to je ujedno bila nagrada zato što on hoće i može da ima decu, i to je taj koncept. A moj drugi mlađi brat je takođe gej ali ne može da se autuje i pitanje je da li će ikada moći, i non stop je u nekom sranju. On ne može ni meni da se autuje, dakle ne može da se autuje meni i ja sam se sad više pomirila da je njegovo pravo da šta god i kad god i da nije na meni da to bockam i istražujem – njegov život je njegova stvar, šta god da je on. Ja računam da bih mogla da mu pomognem, a možda sam ja dosta i odmogla. Tako da u tom smislu, mislim da je roditeljska povreda najveća i to jeste diskriminacija, zato što moja sestra i braća imaju kompletnu imovinu, moj

mlađi brat se možda sa razlogom ne autuje, jer ima kuću na moru, ima svoj stan i tako dalje. A moja mama neće da dođe da me poseti, moja mama neće da dođe kod mene u posetu! Mislim, to je njeno, al hoću samo da kažem da sada nisam ogorčena, nemam ogorčenje, sve kapiram šta se desilo i ja sam odgovorna za svoj život. Ok sam sa tim sada, jedno vreme me to jako opterećivalo, sada više ne, zato što je bilo važnije razvijati sebe, biti okej, raditi na sebi i sa drugim ljudima, i to je neko učenje za život kome sam ja jako zahvalna, da sam imala tu šansu i mogućnost. Ja sam u jednom momentu otišla i pokušala da živim u Berlinu, jer sam imala neki projekat i plan. Provela sam tamo godinu dve ali sam se vratila.

Ali, verovala ili ne takav je taj porodično deo u sred Beograda. Skoro je moja mama nešto rekla: *Eto nešto mi palo na pamet ja svima sve živo dajem, a tebi ništa!* A sad, pošto sam odrasla meni to sve bude smešno, ja se sad ništa ne sekiram i kažem joj: *Pa dobro mama, šta ti to govori, mislim jel' ti to nešto govori?* – *Pa ne, eto tako* – kaopalo joj na pamet. Verovala ili ne, ja u mojoj kući nemam ništa od moje mame – to je jako neobično, s obzirom kakvo smo mi društvo, roditelji su dosta povezani sa svojom decom. Ja više stvari u kući imam od moje bake – sve što imam, ništa mi nije poklonjeno, sve sam sama, ali ok, to treba i da bude tako, ali treba i da ti roditelji pomažu, i to treba. To je sad stvarno humoristično. Zapravo, moja mama nije bezosećajna žena, ona ima svoje probleme, užasno zdravlje i nije razrešila neke svoje stvari, ali eto, mi kad ne radimo na sebi, mi na neki način povređujemo bliske ljude.

Tako da, OK sam skroz. Mislim da sam za ovoliko da oprostim sve. Mogao je moj život da bude lakši, ali ne sadržajniiji, on je super u tom smislu, ništa ne bih menjala osim tog dela, neki deo je morao da istrpi, jer bilo je ili bih ja bila bolesna ili bi moje obrazovanje bilo neadekvatno onome što sam ja, pa sam tu negde valjda napravila dogovor sa sobom da je bolje biti živ i zdrav nego obrazovan u smislu titule. Ako sam živa i zdrava, onda ću to da popravim. Ali ja sam dete svojih roditelja koje je najbliže vrednostima kojima su nas oni učili, a najudaljeniji su od tog deteta. Moj otac je vrlo pasivan, on ne može da preduzme nešto, ali on je jako kreativna osoba, al to ću valjda kad budem stara a sad moram da sredim druge stvari. Ranije sam se sekirala dosta, ali sad ne, ne može sve, jer bitan je taj neki mir sa sobom. Meni je sad interesantno iz ove perspektive da sam ja to odabrala, jer ti suštinski moraš da odabereš, ne možeš ti sad na tri fronta da ulažeš, čak i da imaš razne podrške. Ja mislim da je meni bilo potrebno i

relativno malo, ali ja mogu da kažem danas da uopšte ne žalim put koji sam izabrala – meni je bilo važnije da sa obe noge stojim na zemlji, nego taj socijalni status, šta god. A i taj ekonomski aspekt je danas užasno nestabilan, mi smo na periferiji i znanja i ekonomije sa tim EU tendencijama, čak i jeftina radna snaga sa visokim akademskim referencama, pa u tom smislu svi smo na neki način u čabru. Tako da ostati sa obe noge na zemlji, to je bio moj imperativ i to je blizu onome kakva je moja ličnost. To je moj prvi deo života, drugi deo će valjda biti drugačiji.

Ja sada imam mesečno oko 40.000 i nemam stalan posao, povremeno imam neki angažman ali to je nedovoljno. Dakle, nemam od roditelja ništa, tako da sam skroz *on my own*. Na plaćam stan, samo račune, jer živim u stanu prijateljice koja je u inostranstvu, i imam neku ušteđevinu, tako prolazim. Ali sad nije važno što nemam stalan posao jer hoću da se bavim nečim drugim. Meni je OK da živim sa jako malo para, a kako ne moram da plaćam stanarinu u stanu u kome sam, to je opet neka privilegovana pozicija – verovala ili ne, ja sebe opet smatram privilegovanom. Zato što, između ostalog, živim u centru grada, pripadam različitim mrežama ljudi gde ja gomilu stvari ne moram – ne moram da platim kod nekih ljudi neke usluge jer sam pomogla mnogim ljudima, mnoge poznajem. Hoću da kažem za nekoga ko je došao u Beograd, pa iznajmio sobu ili stan, pa čak i ako ima platu, možda bi neko rekao da živi teže nego ja. Ali ja i hoću da bude tako, jer ja ću tebi uraditi ovo, ti ćeš meni ono, mi ćemo se zameniti. Neko ruča kod mene, a posle mi pomogne u nekom smislu. Ja tako živim, a sa druge strane, to jeste odgovor na kapitalističko neoliberalno društvo – većina ljudi će ti reći sve mora da se plati, a za mene je važno da živim na drugačiji način, da ne znači da mora sve da se plati. To ne znači da ću ja da uđem kod obučara i kažem evo imam lepu lampu za vas a on, odlično evo mi ćemo da ti popravimo cipele – mislim nije tako, ali ima neka priča između. Ja smatram da koliko god da sam siromašna, što sada jesam, to je odabrano, zato što sam ja htela da nemam stalan posao i ja uvek mislim da mora da ima, ako ja imam da ručam da će biti makar za još jednu osobu iz mog kraja ili među mojim društvom, ko može da dođe da ruča sa mnom. Ja znam da je nekada imati socijalne mreže važnije nego imati novca – ima ljudi koji putuju po svetu a imaju malo novca – mislim da mali broj ljudi u Srbiji to može da razume. I takođe, nekom je vrlo važno da putuje i prosto ne troši novac na neke druge stvari, to ljudi teško razumeju, oni odmah misle da je neko veoma bogat. Dok sam živela u Berlinu, ja sam i tamo imala

zajednicu ljudi, mrežu, mi smo se podržavali. Možda neko misli da sam ja bogata, verovatno i misli.

Ja mislim da veliki deo takvog svetonazora stvarno dolazi iz moje porodice, a sa druge strane moji roditelji preziru to. Preziru da ti tako živiš, da nemaš platu, stan i stalnu profesiju i stalni posao, i ne znam šta. A sa druge strane moji roditelji su jako puno delili i dele sa drugim ljudima i to se smatra vrednošću. Tako smo u koliziji, mada dobro, oni sad već slabo razumeju tokove savremenog društva, nisu se prosto adaptirali. Recimo, oni i dalje teško razumeju da smo mi generacija koja neće imati penziju – mojim roditeljima je jako teško da to razumeju, ali ne zato što su nemarni ili needukovani ili neobrazovani nego zato što strahuju za mene, oni se plaše gladi, oni su generacija posle rata, oni ne razumeju kako se ja ne plašim gladi, njima to nije jasno.

Lezbejke i odnosi

U Beogradu, mi ne možemo da kažemo da su sva mesta *gay friendly*. Mislim, mi možemo na primer, nas desetero koji smo bliski, da fiksiramo neki kafić, i da se non stop okupljamo i da drugima kažemo i da ga u stvari pretvorimo u *gay friendly* mesto. Ali to mora da bude neki kontekst koji nije potpuno suprotan od nečega što su naše potrebe ili neki naš *lifestyle*, i gde možemo otvoreno da pričamo. A nisu sva mesta takva – dakle, mogu da zamislim da postoje neka mesta koja ne bih mogla baš da okupiram. Tako da nisu sva mesta *friendly*, to se odnosi na velike gradove, ne može da se odnosi na Paraćin recimo, tamo se svi ljudi poznaju, i lako će da krene neka priča i tako. Meni je važno da postoje *gay friendly* mesta, zbog socijalizacije, i znam da ću tamo nekoga sresti i znam da mi je lepo i opuštena sam, ali ne znači da će mi biti neprijatno na nekom mestu koje *a priori* nije *friendly*.

Da li je danas meni lako da upoznam neku ženu – pa i jeste lako i nije lako. Jeste lako zato ima žena koje su aut, koje su pod navodnicima “dostupne”, mislim za koje znaš, za koje ne moraš da potrošiš ne znam koliko sad vremena, nekog truda da bi ona možda bila zainteresovana. Neke “potencijalne žene”, da se tako izrazim. A ovaj deo kad kažem da je “teško”, mada mislim da sam tu verovatno negde između lakog i teškog, ako bih morala nekako da se odredim, žena ima više nego ikada, što se tiče

autovanosti i dostupnosti, a sa druge strane ono što je možda neka otežavajuća okolnost je ta što ja na primer, sad u ovom trenutku ne znam tačno ni šta bih tražila. Mislim, iskreno sada ni ne želim da budem sa nekim u vezi. Izašla sam iz duge veze, pa nekako po mom unutrašnjem osećaju ne tražim nekog s kim bih bila u vezi, ali to ne znači da ne želim nikoga da upoznam, i da sa nekim imam neku emotivnu ili seksualnu razmenu, nisam zatvorena za to. Sada nemam potrebu za vezom, važnije mi je neko vreme za sebe i neke druge stvari. Ali ako bi neka imala silnu želju, mi se tu ne bismo susrele, ne bismo mogle da se povežemo ili bi mogla da pravi neki kompromis sa mnom.

Nisam imala neke teškoće do sada da upoznam nekog, ali ja sam osećala da je taj krug mali. Što bi rekla moja mama: *Svaka je sa svakom bila* – pa je to onda nešto kao jako odbojno. Pritom, toga ima i u hetero svetu, sa sve onim kumovima i ne znam šta i da ne zalazim u rodbinu – nisam to nikad uspela da joj do kraja objasnim. To je pitanje šta je moralno, a šta nije – pošto je ovo neka moralna odrednica, “svaka je sa svakom”, mislim šta samo mi, neka potrošna roba, ne znam? Šalu na stranu, moja mama i njene predrasude, ali u nekom smislu, krug žena koji je negde aut, kao vidljiv i dostupan, meni nekad izgleda da i nije veliki. Ali šta to znači? To što ja znam nekog godinama i godinama iz viđenja, zašto mi se taj neko recimo sada ne bi dopao? Ili ja nekog?! To što smo se mi sreli nekada, upoznali, ili negde tako, znamo se iz viđenja, šta to znači – zašto mi ne bismo mogli da imamo nešto intimnije, zašto to sada mora da bude potpuno neko nov, pao sa neba? Pa šta, ja sam bila sa devojkom zbog koje je mene neka moja devojka davno ostavila – to je stvarno malo *weird* na neki način, ali šta, bila je lepa i obe volim i nemam ništa protiv. I na nekom nivou je smešno, mi stalno govorimo za sebe da smo rodbina, a u nekom smislu i jesmo (smeh). Mislim, mi to volimo među nama, imamo te neke interne šale, mi smo njene, ona naša – a neko drugi ne znam šta bi mislio, nije ni bitno. Volimo se i poštujemo i sada navodim ovaj primer da bih ti rekla da se ja nikad nisam osećala kao da nema nikoga za mene, niti da sam se osećala da je taj izbor za mene nepregledan. Ali nisam osećala neku ogromnu osujećenost, zato što mislim da nikada nisam imala taj neki osećaj getoiziranosti. Možda sam ja bila na tom mestu, da sam se upoznavala sa mojim ženama i ja nisam od onih žena koja za svaku ženu koja kaže za sebe da je lezbejka, ili da voli žene, ili da je biseksualna ili *queer*, da je ona za mene potencijalno neka osoba sa kojom bih bila. Tako da možda taj stav olakšava, jer ima jedan broj žena koje imaju malo taj momenat,

da ne pričam o onima kojima je svaka žena “potencijalna” (smeh). Imala sam prilike da kod nekog i to da vidim, da neka ima i takvu percepciju, pa na komentar –*Ali ta žena je hetero*, ona kaže –*Ali kakve veze ima?* To je po principu svaka žena je potencijalna lezbejka – to mi je strano, ali poznajući neke žene koje su na tom tragu, na neki način imam i neko razumevanje (smeh). Za njih ne postoji granica, ali ne zato što se one prave da su ne znam šta, neki ego tripovi, nego stvarno tako razmišljaju i stvarno tako reaguju, tu ima ogromno polje mogućnosti za njih (smeh). Ali sad, otkud znaš, nekada se to i dešavalo, nekada su i neke hetero žene govorile da nisu, pa i ja sam neka od tih, ja nisam “lezbejka od vrtića”, znaš one lezbejke što su znale kao male, znale su kad su imale tri godine – pa idite više, ja sam ukapirala tek sa 20 godina (smeh).

Veze, odnosi, raskidi

Kad sam ja raskinula sa dečkom bilo je da pravimo tortu, kao da bih ja zaboravila da ne budem tužna. A kad sam raskinula sa prvom curom, to je bila i moja prva duža veza, najduža u životu, komentar moje majke je bio: *Ti si ionako izabrala smrt*. Ali taj deo se ticao baš raskida, jer sam ja rekla baš mi je teško sada, ne osećam se dobro sada. Ne mislim da mora da bude torta, ali samo hoću da kažem da nije bilo podrške. Jer kad si u tugovanju i kad si izašla iz veze treba ti neka vrsta podrške, kako to već ide. Posebno što je bilo evidentno da sam ja tužna, morala sam i da se preselim, da se vratim u svoj prethodni stan, to je stvarno bilo jako...a moja mama je znala za to, nije da sam ja krila nešto, pa se sad ne zna. Tako da u tom smislu, hetero veze imaju podršku, mi je nemamo. Nekada ne zato što je neko protiv LGBT veza – moja mama se nije radovala ali nije mi ni pomogla da to prevaziđem. Ali u tim raskidanjima, nekada značajnu ulogu mogu da odigraju oni Drugi, u smislu da postavljaju neka pitanja, da podrže, da podrže neki dijalog koji ne možemo mi, koji smo u raskidu, da izvedemo. Moj osećaj je uvek bio da se mi uvek rastajemo u nekoj tišini, niko ne zna. Neki prijatelji naravno znaju, ali u nekoj tišini se spajamo, u tišini se razdvajamo, kao neka vrsta društvene nepostojanosti. Jer ima onih veza za koje niko i ne zna. Ja znam da sam razgovarala sa dosta cura, koje kad ih pitaš ko zna za vašu vezu, stvarno nije bilo malo puta da samo jedna njihova drugarica zna da su one u vezi. A nekada čak i kad su živele

zajedno – pa su onda cimerice. Mene je to stvarno plašilo, ja nikada nisam bila u takvoj poziciji. Ali ima takvih veza i znači ako njih dve raskinu, onda jedna osoba zna za to – takoreći Niko. Kako onda te dve osobe koje imaju neke potrebe, izlaze na kraj sa tim? Možemo da pretpostavimo, da one imaju kapaciteta da pronađu nekog, ali imala sam prilike da vidim cure koje onda odlaze kod psihijatra zato što su im onda potrebni lekovi, pa govore da su raskinule sa dečkom – znači to je sve jako komplikovano. Ne znam da li znaš za tu našu internu šalu, kao kad su LGBT ljudi u vezi, pa koliko su zajedno, pa kao npr. pet godina, pa mi to onda računamo duplo – zbog homofobije, seksizma, i tako dalje. Znači pet godina puta dva, zato što je sve duplo teže. To je neka mala anegdtoa iz zajednice – pošto imamo svest o homofobiji, lezbofobiji, seksizmu, onda je za nas to duplo teže, pet godina je kao deset, treba to izdržati.

Veza sa Milom

Ja sam imala pet veza sa ženama, a od toga sam sa dve živela zajedno. Ali ako pogledam, koliko sam ja sa ženama, više sam bila van veza nego u vezama. U prethodnoj vezi sam bila dve godine, a sa Milom, u poslednjoj vezi sedam godina i to su ujedno bile najduže veze, valjda zato što smo živеле zajedno. Ove druge su bile kraće, ali da, pola vremena sam bila u vezama, a pola ne.

U vreme kad smo se Mila i ja upoznale, ja sam živela sama u svom stanu, a ona je živela sa svojim roditeljima. Nekada, ako je htela da ostane duže kod mene, to je značilo da nekako to mora da obrazloži a nekada i da laže svoje roditelje – onda mora da ode u kupatilo i ispriča njima gde je ona, kod nekog svog druga i tako. Pritom je njoj stvarno bilo bolno da slaže, njoj je to bilo baš grozno. I to je za mene bilo dosta naporno, u smislu da ona nije bila aut svojim roditeljima. Mislim, nešto se tu načulo kod njenih jer je ona pre toga imala veze sa ženama. Ali taj deo da nisi aut kod roditelja je jako naporan, u tom smislu da sam ja davno prošla tu fazu. I onda je svako to njeno ostajanje kod mene tražilo objašnjavanje s one strane, tako da je to kod mene proizvodilo da sam imala neku brigu, i imala sam neku količinu nedostajanja, zato što nismo mogle baš da planiramo kad ćemo biti zajedno. Naravno, njoj je iz nekog drugog ugla bilo teže, verovatno još i teže nego meni, jer ja sam morala to da hendlam sa njom,

a ona je morala sa svojim roditeljima tako da je njeno bilo teže. Tako da su to bile neke otežavajuće okolnosti u našem već izgrađenom životu.

I onda smo trebale zajedno da preguramo njen odlazak od kuće. Kad su tako intenzivne emocije vezane za bilo šta, a u ovom slučaju za roditelje i odlazak iz roditeljske kuće, neminovno je da se to onda preživljava u vezi. A pritom je ona bila drugo dete koje je trebalo da napusti kuću i roditelji su je čvrsto držali, nudili joj sve žive povlastice, da ne mora da radi, da može da bira koju sobu hoće u stanu, sve žive povlastice, samo da ne ode. Tako da su to neke realno emotivne poteškoće, i ona je donela dobru odluku, ali to se jeste reflektovalo na mene i to je bila jedna poteškoća. Ona je čak u jednom momentu, meni rekla, ako se nešto desi, i ako ona u nekoj svojoj reakciji i afektu kaže svojim roditeljima da ima curu, pa eto, onda će ona doći kod mene, kao da živi sa mnom. I ja se sećam da je to za mene bilo onako kao: *Wow, ja stvarno ne želim taj scenario. Zvuči malo sebično, jer svakako da bi ona mogla da dođe kod mene, ali stan koji sam ja odabrala nisam ga tako dizajnirala niti odabrala da tu živim sa još nekim. To je stan u koji dolaze moje prijateljice i prijatelji, i ja tu živim sa svojim mačkama i naravno da može da dođe moja cura, jer je to jedino mesto gde možemo da budemo opuštene. Ali ja ne želim da se naprasno, za jedan dan nešto desi i sada mi živimo zajedno! I ja sam rekla da ja to nekako ne bih volela: *Možeš da računaš na moju podršku ali ja ne bih volela da to bude tako. Tako da bi bilo dobro da ne radiš ništa u afektu, nego da napraviš plan.* I dobro, sve je tako i bilo.*

Onda smo imali jednu fazu kad se ona odselila ali je živela na pet minuta od mog stana. I između naša dva stana je bio jedan park, i sećam se da smo nekad sedele u tom parku i do tri ujutru, ali je bilo pitanje gde ćemo da spavamo? I ako idemo kod nje, koja prva ustaje ujutro, pa ne znam šta, pa onda vikendom, pa moj frižider je obično bio prazan a njen pun, i onda kad idemo kod mene moramo da kupimo sto stvari i onda ona kaže: *Kakav besmisao, ja to sve imam kod kuće.* I onda nekako ta dva frižidera, i onda se ispostavilo da smo mi bile i tamo i vamo, i onda je to vremenom bilo trošenje vremena, iziskivalo je vreme, jer kada imamo slobodnog vremena svaka bi trebalo da čisti svoju kuću, a mi hoćemo u to vreme da budemo zajedno. I onda sve tamo ovamo. Tako da ono što je bila sledeća faza jeste da smo mi počele, na njen predlog, da razgovaramo da počnemo da živimo zajedno i naša diskusija na tu temu je trajala godinu dana. I posle tih godinu dana smo mi tražile pravi stan i došle do toga da je to

što mi tražimo stan sa dve sobe, soba A i soba B, a ne dnevna i spavaća, da je to bullshit, da mi to nećemo, jer kao svaka će da ima svoju sobu, kad se mi posvađamo, svaka ima svoja vrata, i svaka može u svojoj sobi da radi šta hoće, iako često mi spavamo zajedno u jednoj sobi. I mi smo imale tako običaj, sad ja ću raditi ovo celu noć i ja sam u svojoj sobi, ili sad imam ovo da završim, i tako. Ili neko spava a neko radi, ili neko gleda film ili seriju, pa gleda nešto što mene uopšte ne interesuje, i ode u svoju sobu pa gleda seriju, tako da je bila bitna ta neka privatnost. Mislim da ona nije imala te istančanije potrebe za privatnošću kao ja, ali smo se mi uklopile u tom nekom smislu, pa smo onda i našle stan koji je bio takav, da smo mogle da se uselimo u taj stan i da ga platimo i da nam bude okej.

Ali ja sam prva dva meseca preplakala. Meni je jako nedostajao moj način života, ali sam nekako htela da dam šansu tome, jer sam shvatila da moje granice oko toga kad se sa nekim živi su nekako istančanije i kako ću drugačije da radim nekako na tim granicama, ako ne živim sa nekim. U tom smislu Mila je bila na drugačiji način organizovana, i nekako mi ulivala poverenje kao osoba koja će moći da hendla pod navodnicima “te moje probleme”, u vezi sa tim granicama. Ali nije stvar nikad do jedne uvek je do nas dve i ja se u stvari nikad do kraja nisam navikla. Ne zato što je ona nešto uradila ili ja, nego zato što sam ja osoba koja najverovatnije neće birati da živi sa nekim, zato što taj neki prostor za intimnost ne mora da bude tako blizu svemu onom drugom što sam ja. Prosto, ja sam takva. I u nekom trenutku bih više mogla da gubim nego da dobijem što živim sa nekim s kim sam u vezi. Ja mogu da kažem za sebe, da volim taj suživot sa nepoznatim ljudima, koji ti nisu brat, sestra, partnerka, jer onda mnogo lakše postavljaš te granice. A neko s kim si u vezi može lako da uđe u taj tvoj sistem. Možda to zvuči kao nešto gde ja imam najveću kontrolu, ali ako je tako neka jeste tako, to meni emotivno i treba.

Što se tiče nekih odluka, mi smo imale i zajednički novac i onda smo zajedno donosile odluke. Bilo je faza i kad smo imale isto, kad sam ja imala manje a ona više, kad je ona imala manje a ja više, kad smo obe imale jako malo, kad smo obe promenile poslove i kad se to poklopilo u jednom periodu. Jedno leto nismo imale dovoljno da odemo na odmor. A novac smo OK raspoređivale, nije bilo nekog nepoverenja, ne znam čega, ili da neka potroši neki veći novac na nešto što uopšte nije deo plana i da se onda oko toga kreira neka tenzija ili neki konflikt. To stvarno nismo imale.

Što se tiče otvorenosti našeg odnosa i poverenja, na početku veze imale smo dogovor da jedna drugoj kažemo u slučaju da se nešto dogodi – što pre možemo i da se to poštuje. Zato što to može da se desi, i jednoj i drugoj, da se zaljube u nekoga, ili da uđu u seksualnu vezu sa nekim kako kod se to dalje razvijalo. I nešto najgore, za jednu i za drugu jeste da joj neka druga kaže ili da čuje indirektno, slučajno od nekog. To bi bilo nešto što je povređujuće. I što je pre u mogućnosti da se to izgovori, bez obzira na posledice, jer moje iskustvo je da se o tome priča tek kada se to desi, a uglavnom ne pre toga. A zbog lošeg iskustva u prethodnoj vezi ja sam bila od onih kojima je važno da se to kaže.

Tako da dogovor o tome je ako neka ima nešto sa nekom drugom ili drugim, da to kaže. Tako da je bilo toga u poslednjoj vezi – ona je imala sa nekim tipom neku povremenu vezu, šta god, seksualno emotivnu, i ona je meni to rekla u prvih mesec dva veze, da su oni nekako na putu da to obnove. I ja sam joj rekla da bi bilo najbolje da ona uradi šta ona hoće sa tim. Ako želi da nastavi vezu sa tim dečkom da me samo obavesti, da ona najbolje zna šta je za nju dobro. I da ću ja to da ispoštujem. I ona je obavestila tog dečka da neće sa njim. Ali sećam se, to je bilo dosta teško za mene, to sad zvuči kao da je bilo lako, ali tada, ja sam se bila zaljubila. I to je bilo na neki način potresno, jer sam se pitala – jao, pa ja sad ne mogu da budem sa nekim mesec dva a da tu ne bude neko drugi. A onda sam shvatila iz toga da nije važno da li postoji neko drugi jer to je mogućnost koja je svaki dan otvorena za svakoga od nas, i šta ćemo sad, da se zatvaramo ili nešto, nego da je samo bitno da možemo o tome da razgovaramo. Jer sam shvatila da je to nekako ključno mesto. I dakle, naša veza je bila monogamna.

Mi smo inače imale dosta nekih pravila u vezi – bilo je recimo da ako jedna ima neke lične probleme, a neminovno se reflektuju na našu vezu, ne očekujemo da ona sa tom drugom baš sve deli, kao da ona treba mene u svemu živom da razume. Na primer, ako ti imaš potrebu da malo više radiš na nekoj temi, ne znam, vezano za tvoj posao, svoje roditelje, ne mora tvoja cura non stop, 24 sata da bude uključena u to – možeš to da joj sažeto kažeš. Jer ima perioda kad nekoj treba više i da je ova druga sluša, gde ti imaš neke nedoumice, i onda ti moraš sve to da izvrtiš sa njom, a ona jedva stiže da spava. I onda kao ako to traje jako dugo a ti nju koristiš kao svoju terapeutkinju, onda će ova u jednom momentu prestati da te sluša, po prirodi stvari. A ako ti treba više da sa nekim tu temu proradiš i produbiš, onda lepo ideš na terapiju. Ako je frka da nema para,

onda je bilo tih pozajmica, makar i za prve tri seanse. Onda to treba i reći osobi: *Ja mislim da ti imaš potrebu da to produbiš malo dublje, zašto onda ne ideš na terapiju?* Na primer, ona je imala svoju krizu u koju je upala kada je ostala bez posla i to stanje se reflektovalo na našu vezu. I onda se sećam da sam joj rekla: *Ti nađi kod koga ćeš da ideš, jer sve može ali mene iritira da se ovo ovako prolongira.* Ta atmosfera u kući je meni postala grozna. Ne opere sudove, ne sredi stan, i onda ja to moram da uradim. Onda sam joj ja našla terapeuta. I onda je ona to brzo rešila, našla posao i počela da radi i imala je moju punu podršku. Ali cela ta situacija je bila izazov za našu vezu. Prvo za nju ali i za našu vezu, jer trebalo je proći kroz sve to i podržavati jedna drugu.

Ali mi jesmo podržavale jedna drugu, pred kraj naše veze mi smo išle i zajedno na terapiju. Onda smo našle terapeutkinju kod koje bi išli, ali nismo stigle da idemo, jer kada sam razmislila, ja sam shvatila zbog čega mi idemo i da ja mnogo više želim da idem na svoju terapiju nego da idem na terapiju i raspravljam o našoj vezi. Ja sam shvatila da ja to ne želim više i meni je u tome pomogla ta priprema, dok smo razmišljale šta bi bila tema, na čemu radimo, sa čime idemo na terapiju. I ja sam stalno imala neki osećaj, kao da imam otpor i onda je meni bilo jasno šta je taj otpor, jer prosto meni se više išlo na svoju terapiju, a ne mogu da platim za dve terapije, i zašto bi trošila toliko vremena. Onda sam ja shvatila da mene mnogo smara sve to, mene je već bolela glava od toga. Ja sam shvatila da ne želim da idem na zajedničku terapiju i ne želim da ulažem čak ni svoje vreme. To je bio početak mog izlaska iz veze.

To govori i o tome da u našoj vezi mi kada bismo identifikovale neki problem, mi bi tražile podršku za našu vezu. Tako da je bilo dobro diskutovati o odlasku na terapiju jer je meni to osvetlilo emociju koju ja imam u odnosu na našu vezu. To je bilo pola godine pre kraja naše veze. Ja sam tada već i izrazila želju da je moj osećaj da bi razrešenje našeg problema bilo da nismo više u vezi. Ona je to čula ali nije mogla da prihvati. Onda smo ponovo imale veliki razgovor, i ponovo je bilo isto. Ja sam nekako čekala da ona kaže da je to njoj okej. I tada jesam imala bes. I onda smo treći put razgovarali i to je bio kraj. I onda je ona to nekako prihvatila. Ali, mislim da je u našoj vezi bilo dosta stvari koje su bile konstruktivne, dobre, bazirale su se na dogovoru. Mislim da je bilo dobro i što smo godinu dana unapred razmatrale kakav će biti naš stan, pa smo pričale sa drugim drugaricama, lezbejskim parovima, niko to nije radio. Uglavnom ljudi to urade neplanirano, jedna živi u većem stanu pa druga dođe jer to je

prirodno. Ja ne mislim da sad svi moraju da planiraju tako dugo, ali onda se ispusti neko vreme kada mogu da se naprave neki dogovori. I kod nas je uvek dolazilo jako puno ljudi i imali smo mačke i druge životinje, i što kaže naša zajednička prijateljica, vaša veza me uvek asocirala na deljenje među prijateljima, deljenje hrane, resurse koje ste imali, na neko zajedništvo. I ja sam jako ponosna na dogovore u našoj vezi, i mi jedna drugoj i sada kažemo da smo ponosne na to. Mi smo bile slične što se toga tiče, tako da kad bi jedna predložila nešto, druga bi prihvatila. Mi nikad nismo imale rasprave, da je neka dugo odbijala pa nije htela, pa je nešto uzimala i tako dalje. Obično bi ili ona ili ja rekle: *Pa ovde ima problem zar ne?* Pa onda kad ima neki problem, onda pričaš, pa dokle stigneš.

Vidljivost veze – kako biti aut i u vezi?

Moja mama je znala za nas ali nas nije posećivala. Njeni roditelji dosta dugo nisu znali, tj. pravili su se da ne znaju. Oni su našli neki *modus vivendi* u smislu da prihvataju nas dve, ali moj manevarski prostor je bio sužen, zato što ja nisam mogla da idem preko granica svoje devojke – ne mogu ja pred njenim roditeljima da kažem evo nas dve, ne znam šta. Ne mogu da kažem da je meni bilo teže od nje, ne mogu to da kažem. Ali i ja nosim teret toga, a ona ima pravo da odredi kada će i šta uraditi, kada ona odredi to neko vreme, jer svako od nas ima pravo i to je jedino moguće i ispravno. Jer to su neki odnosi međuzavisnosti sa roditeljima, ja nisam prolazila takvu fazu, ali moja cura jeste. A na primer, moja prošla cura nije imala roditelje i ona je imala potrebu da se bonduje sa mojim roditeljima, zato što su joj falili roditelji. I moji roditelji su je prihvatili ali više kao Nju, nego kao moju devojku. Znači, oni su otprilike izbrisali da je ona u vezi sa mnom i oni nisu uopšte dovodili u pitanje naše posete i kad smo povremeno odlazili kod njih, oni su bili totalno okej prema njoj, čak su je voleli, imali su neke zajedničke teme, više je pričala sa njima nego ja. Ali to ne znači da smo mi bile prihvaćene kao par, do kraja. Mislim, jasno je njima, kad nas dve idemo na odmor, nema šta sad tu, jasno im je, ali to nije kliknulo do kraja kako treba. Ali u tom smislu, za mene je to jako važno, ja ne bih više bila sa nekim i ako bismo živele zajedno, sa devojkom sa kojom ne bih imala do kraja kompletirano to autovanje, šta god to

komplimentirano značilo. Nije u poslednjoj vezi bilo tako da sve mora da se krije, da se skloni iz kuće, stvarno nije bilo to, ali ona je morala nešto u svojoj sobi da promeni – recimo mi nikad u njenoj sobi nismo imali našu zajedničku sliku, ali iskreno nismo se mi nešto ni furale na te zajedničke slike, ne zbog roditelja nego inače. Zato što je njena mama volela malo da ispretura po policama, da pita šta je ovo šta je ono, ali ništa zlonamerno, nego iz svojih potreba. I onda ova da ne bih objašnjavala, njoj je bilo lakše da skloni. Meni je to bilo strano, nisam imala to i ne bih imala to, sve da je moja mama dolazila i imala nešto protiv, ja to stvarno ne bih sklanjala, to nije uopšte moj problem, uopšte me ne zanima. To je pitanje mog privatnog života, partnerskog, moje ljubavi ili nekog ko je meni značajan. Na fotografijama je moja baka, ako su moji omiljeni citati, moje mačke, moje prijateljice, što ne bi bila i moja devojka i ja sa njom, pa nismo sad baš u nekim prikazima, gole niti nešto previše intimno, pa kao sad je to problem.

Ja nikad nisam imala ništa ni sa komšijama. Moj prvi stanodavac je sam provalio, tako da je to bilo uvek nešto u šali i pozitivno. Moje komšije takođe su takođe znale, bez da smo vodili neke posebne dijaloge oko toga, tako da niko nije ništa krio. Recimo, pitaju nekad kao: *Gde ti je Mila?*, ali ne pitaju gde ti je devojka, ne tako! Ima nekih dijaloga, ako si bolesna ili nešto, zna se da je ona tu i tako. Sa komšijama dakle apsolutno nikakvih problema nismo imale.

U nekoj široj hetero populaciji nije bilo tog prepoznavanja, da su nas ljudi videli recimo kao *butch/femme* par – jedino sam mogla to da znam ako je neko to sa nama komentarisao. Naše društvo je bilo miks hetero i lezbejske zajednice, jer neke lezbejke su samo u lezbejskom okruženju, neke su isključivo u hetero, ima raznih. U našem slučaju, mislim da ova hetero zajednica nije to baš tako percipirala, a posebno ne kao *butch/femme* uloge, mislim da neki ni ne znaju za to. Ali, ja sad nemam pojma, možda posle Simpsona, kada Mardž ide sa ćerkom u kupovinu, pa je ona pita: *Mama, jesam ja butch?*, a ona joj odgovara: *Šta god da si super je* (smeh) – mislim da *butch* postaje deo neke opšte kulture. Ja mislim da smo nas dve u nekom emotivnom i socijalnom smislu bile kao u toj nekoj podeli *butch* i *femme*, ali najmanje se to reflektovalo u seksualnom smislu. Nekako, baš smo dosta o tome razgovarale. Imale smo mi neke podele oko toga šta koja više preferira, u smislu obaveza, vrsta posla, načina na koji neka realizuje sebe unutar veze i van nje. Ali u kontekstu nas kao para, najmanje je to bila osobenost naše veze u seksualnom smislu – to je nešto što sad ne može da se vidi, al može neko da

pretpostavi ili da uči, ali tu je ta granica bila najmanje jasna, više je bila nekako preklapajuća. To je tako bilo od početka do kraja naše veze, a to može čak i da se menja tokom veze – kako smo se nas dve upoznavale, pa se tu nešto menjalo, jer mi svoje identitet razvijamo i kroz odnos sa ovom drugom. U tom smislu je bilo manje više konstantno, od početka do kraja, to je interesantno. Nije tako bilo u svakoj mojoj vezi – u jednoj prošloj vezi ta podela je bila daleko jasnija. Otkako ja pratim neki svoj razvoj ja mislim da se to isto kod mene menja. Više mi se dopada da smo nekako sličnije, da je ta razlika između *butch* i *femme*, ako pričamo sad u tim kategorijama, što približnija moguća. Ali mislim, teško da ću ja sad za 50 godina biti ne znam, *stone butch*, to teško (smeh).

Mislim, nekad mi se sviđa da se identifikujem kao *femme*, a nekad mi to nije potrebno. Mislim da se najviše tako identifikujem kad sam najbliže lezbejskoj zajednici, zato što je to često izvor raznih anegdota, zabavno je i vrckavo i ne znam šta, i zato što je u *femme* upisano svašta nešto pa je to meni uvek izvor zabave i nekog humora, pa mi je pozitivno. Sad ne mogu da se setim da li mi je to nekad negativno, nekad ume da malo nagne u tu stranu, da kako *femme* ne ume da zavrti šraf, treba joj pomoć i tako nešto. A da ne pričam da sam više stvari ja popravljala u kući nego Mila, a pritom je ona kuvala, a ja sam mnogo manje. Tako neke stvari, koje ako gledamo iz one neke patrijarhalne podele ne važe. Tako da u tom nekom smislu, uvek sam ja bila *femme* ali nisam bila uvek ista, što i ne zavisi samo od mene kad smo u vezi.

Raskid

Ja i Mila smo imale jednu veliku svađu kad je ona meni vratila stvari koje sam joj poklonila. I meni je to bilo onako baš detinjasto, to mi je bilo nešto kao evo ti, vraćam ti kao neke knjige, sveske, šolju i nešto. I ja se sećam da sam širom otvorila prozor i bacila sve kroz prozor. Ja sam to samo tako s mog kreveta preselila u vazduh (smeh). Ja sam bila besna, a ona je prvo bila preneražena i tužna, bio je vetrovit dan i to je letelo svuda i bilo je nekako tužno. Mislim, u to su upisane mnoge emocije. Posle smo se kidale od smeha. Dakle, tih svađa je bilo pred kraj naše veze. I ja sam imala količinu besa koji je izlazio s vremena na vreme jer to je bila moja borba. Ona je imala svoje procese, ona je imala svoju tugu, a ja sam imala svoj bes. Taj deo je bio najteži, a

onda kad je formalno došao raskid mi smo dobro funkcionisale jer smo brzo prešle na logistiku i čak odlučile da jedno vreme još živimo zajedno, jer nam je tako odgovaralo. I to je bio super period. Ona je rekla u jednom momentu da joj se nekad čini kao da smo mi opet zajedno. Ja sam se osećala onda kao da više nemam taj teret, osećala sam se rasterećeno i nemam ništa protiv nje, samo sam htela da ne budem više u vezi. Mi smo spavale u istom krevetu dok se ona nije odselila – dakle, nije bila ta vrsta netrpeljivosti, jer imao je ko gde da spava. Znam da smo i o tome pričale: *Jel' tebi okej da ja spavam tu? A jel' tebi ok da ja spavam ovde?* I sećam se da smo pričale o tome šta ćemo da radimo još zajedno, jer kao možda više nikada nećemo živeti zajedno. Onda smo se trudile da se u nedelju dana dogovorimo da makar jedan dan ručamo zajedno. Pa i treba tako da bude, bilo je kao, mi to možemo da izvedemo. Zato što su to neke stvari koje smo mi voleli da radimo, i planirali. Bilo nam je isto važno da nijedna ne mora da ode naprečac iz stana, ili da donese neke odluke koje će je oštetiti, ali isto tako i da ne prolongiramo to previše, obe smo bile protiv toga. Jer videle smo toliko parova koje su se tako odseljavale, sve u jednom danu, jedna je morala je da ponese svoje stvari, pola je bacila pola je ostalo na kiši, morala je da ide kod roditelja i onda je to bilo teško. Jer kod nas je dolazilo puno drugara kad su bili u svađama sa svojim partnerima ili partnerkama – imali smo to: *Dođi kod drugarica, nećeš kod roditelja sad, mi ćemo da ti kuvamo, imaš svoju sobu, mace su tu. Nemoj da ideš kod mame i tate, da te sad ispituju, a možeš i brže da se oporaviš kod nas a možete tako i da imate distancu da možete ponovo da sednete i da razgovarate.* Jer nekima je trebalo da se samo malo razdvoje, a neki su i raskidali zbog toga.

Roditeljstvo – Jel' to zvuči utopijski?

Meni nije bilo bitno da li ću zatrudneti sa hetero ili gej muškarcem, ali je meni bilo važno da ja ne idem na asistiranu oplodnju. Ne znam kako da to objasnim, ali ja mislim da ja nisam tip za to, da u mom slučaju to možda ne bi ni uspelo, taj celi proces. Ja ne znam jesam li u većini ili manjini što se tiče toga u lezbejskoj populaciji, mislim da sam u manjini. Sve i da zamislimo, da ti samo hoćeš da zatrudniš, bez da razmišljamo o drugim aspektima, ja ako zadovoljavam sve te uslove ovulacija i šta ti ja

znam, ne zamišljam sebe u tom procesu. Mislim, ja mogu i da zamislim seksualni odnos sa tim muškarcem, što razumem da mnogim ženama nije tako jer ja sam imala ranije odnose sa muškarcima. I najviše bih volela da na taj način zatrudnim ako se mi oko svega toga dogovorimo. I to je isto bilo okej u vezi sa Milom – nije recimo remetilo ništa, na tom nivou dok smo mi pričale o tome. A bilo bi mi isto OK i da ona sa nekim zatrudni, ako se tako dogovorimo i tada sam imala to poverenje. Kao ti nikad ne znaš, ali mi smo o tome pričale, nama je to bilo okej. Takođe, mi smo znale muškarce koji su se nudili da budu očevi.

To ne znači da bi sve to uspelo, to je jedan projekat koji može da ne uspe. Mislim, sad tebi govorim onako vrlo samouvereno, e ja ne bih veštačku oplodnju, ali ukoliko se ispostavi da je “prirodan” način neuspešan, onda bih možda posezala za drugim načinima da to sprovedem. Tako da sad samo govorim šta je neki moj prvi izbor.

U konceptu naše veze, nas dve smo bile dosta slične, čak smo se dakle poklapale u tome da hoćemo obe da budemo trudne – ali ne u isto vreme (smeh). Mislim, ima lezbejki koje su bile trudne u isto vreme i dobile obe dvojke, znači apsolutno ne bih želela sebe u tom filmu. Dakle, mi smo obe htele da rodimo ali smo se složile da to ne bude u isto vreme, ali bi se u tom smislu dala prednost meni pošto sam ja starija – kao ja sam starija tri godine, pa kao ne mogu da čekam (smeh).

Međutim, priča o roditeljstvu kod mene se razvijala i posle Mile, kada se ta veza završila. To je zanimljivo, da je prvi put u mom životu to došlo kao intenzivna želja, i drugo, da ja nisam u vezi. Znači, to nije došlo kao proizvod toga što sam ja sa nekim pa je to deo našeg partnerskog odnosa. Zato što nikada ranije ta želja nije dolazila na tako intenzivan način, bilo da sam bila sa muškarcem ili ženom. I u tom smislu ja sam samu sebe iznenadila, kao otkud sad ovo. I onda sam razmišljala – šta je sad koncept, OK, samohrana majka, dobro, i ne bavim se dalje time. Ali ja sam bila iznenađena da je to tako jaka želja, izrazito jaka. I onda nisam mogla baš da ignorišem zato što je bilo tako snažno. I u tom momentu, kada o tome razmišljam ja imam 42 godine. To je prvi put u životu, a kada sam bila u vezi, to je proizilazilo iz te neke dinamike veze – za nas je bilo kao prirodno da pričamo o tome, jer nama su deca ok, pa to malo potencira jedna pa druga, pa smo imali te razgovore. Ali u poređenju sa ovom mojom željom, to nikad nije bilo takvog intenziteta – maltene fizički. I onda sam se bavila time otkud dolazi ovaj intenzitet – da li zato što ja imam 42 godine, pa kao sad ili nikad, ali nisam nešto otišla

dalje od toga. Možda sam ja previše u nekoj fantaziji, pa moći ću ja da imam dete i sa 60, razumeš. Ali nisam to analizirala, ne znam ni kako da analiziram, šta su mi polazne tačke – kako ja u svom telesnom aparatu prepoznajem da je meni frka, zato što kao imam puno godina? Kako da to analiziram? Mene niko ni na šta ne tera i nema očekivanja, ne dolaze od mojih roditelja – osim ako je možda nešto internalizovano. Ja sam dosta razmišljala o tome i nisam pronašla da ja to moram pa je to moj odgovor, moj telesni odgovor, da se materijalizovala neka želja da se ima dete. Neki odgovor je kao da ja prizivam neku drugu vrstu odnosa koji želim i da mogu sebe da zamislim u tome. Kao što prizivaš želju da hoćeš da imaš vezu, ili da hoćeš da živiš sa nekim – vrlo ti je to emotivno ispunjavajuće – ne samo emotivno u mom smislu, već životno. Konačno, kao da osećam neku vrstu kompetencije da bih ja želela da sprovedem takvu vrstu ulaganja u svoj život, osećam se kompetentno za to. Kao da bi mi to donelo neku satisfakciju, neku radost i ispunjenje, neki novi kvalitet odnosa, kao neko novo prijateljstvo.

I ja sam se obratila muškarcu za koga mislim da ima tu vrstu kvaliteta. Ali ne u smislu fizičkog, telesnog ili nekog kvaliteta tog tipa, ja nemam uvid ni u svoj – najverovatnije bih mogla da zatrudnim, zdrava sam, imam menstruaciju ali znamo da to može da bude ništa. On je imao neke kvalitete, prevashodno u smislu komunikacije, da može da prihvati i razume bez da problematizuje ono što sam ja i koji je moj koncept roditeljstva. Zato što je to ključno – da mi to možemo da iskomuniciramo jer ima puno toga da se iskomunicira, od prvog dana. I ja sam onda sela i napisala pismo, pola svog života, i na taj način uputila mu svoje pitanje. I sad zamisli da ti neko uputi tu vrstu ponude, šta je to?! Ali to je došlo stvarno iz nekog mog osećaja, osećaja poverenja zato što je to zapravo najvažnije – da li mi to možemo da iskomuniciramo, zato što ako to može da se iskomunicira, onda je to neki preduslov da to možda može da se ostvari jer na tom putu će možda izlaziti razni problemi i važno je da se o tim problemima razgovara – to je zapravo ključ – tako da je ta neka komunikacijska kompetentnost osnovna. Kod mene, to je bio razlog za izbor tog muškarca, a ne zato što on ima lepe plave oči ili je situiran ili ne znam šta.

Ja sam dobila odgovor koji nije baš onakav kakav sam htela. On je u stvari bio formalan ali je odgovor bio dirljiv – da on nema decu i on planira decu sa svojom devojkom sa kojom je u vezi. Ja u tom momentu nisam imala puno informacija, ali sam

naglasila u tom svom ličnom pismu da ako postoji neko sa kim on želi, ili baš planira sa nekim decu, da u tom smislu ja ostajem otvorena za razgovor sa njima dvoma. Zato što se to onda tiče i nje, a meni je to jako važno, tako da sam ja mogla da zamislim nas troje kako sedimo za jednim stolom i razgovaramo o tome. Jer ako on planira sa nekim roditeljstvo, onda je to neka žena koja je jako važna za njegov život, sve i da ne planiraju decu. Da, ja zamišljam to onda kao razgovor u troje, a ne kao to se tiče samo mene i njega. Ono što sam ja za sada dobila kao odgovor, ja mislim da ću ja neki odgovor dobiti još, to je neki moj potpuno lični osećaj, jeste da je to bilo previše veliko za njega. On se meni zahvalio i rekao da nikad u životu niko nije pozeleo ništa lepše od toga, da nikad nije dobio ništa lepše od toga. Da je to prosto kao neki dar i da je to tako i zahvalan je na tome. I da postoji ogromna zbunjenost i konfuzija i da je potrebno neko vreme da se to slegne. To je ono što sam ja dobila kao odgovor. Mislim, važno je da sam dobila neki odgovor, jer ja sam njemu napisala kako stvarno izgleda moja želja i da je to već deo mog roditeljskog opusa sve i da jednog dana ja nemam dete. Deo nekog mog roditeljskog pokušaja je već to pismo, i ja sam ga pisala dosta brižljivo i bogami sa dosta treme – to mi je bilo jedno jako važno iskustvo, jer sam veliki deo svog života ispisala da bi neko razumeo ko sam ja. I ja sam imala odgovornost prema tom svom osećaju – ja sam rekla ja pišem ovo pismo zbog sebe a ne zbog tebe, da to bude vrlo jasno, pre svega meni – jer zašto ja pišem ovo pismo?! (smeh). I onda sam rekla, da ja moram da se obratim nekom, nekim članovima ljudske zajednice. I sada, u ovom trenutku intervjuisanja, to je neki otvoreni proces. To je neki koncept u kome ja vidim svoje roditeljstvo – da bih mogla da sa nekim hetero parom uđem u tu vrstu dogovora, koji imaju kompetenciju da o tome razgovaraju, bez ikakve ideje da je to apsolutno idealno i da oko toga neće biti problema. Ja to ne mogu da znam, ali biram one sa kojima mislim da može da se razgovara i da se prave neki ugovori.

Meni bi samo recimo možda bilo bitno da se zna ko je otac deteta, zbog deteta, ili možda za neke vrlo bliske osobe. Ali za naše roditelje i ostale, stvarno ne, nije mi to nikakav problem. Ali da dete ima oca i otac je poznat ali ne moraju svi da znaju ko je. Ostavljam prostor i njemu kako da to kaže. Ali da je apsolutna tajna, da se njegov identitet nikako ne zna, ja bih pristala na to samo ako bi dete jednog dana znalo ko je otac, da bude dostupan u tom smislu da ga dete upozna ako ima tu želju i da znam kako da to detetu kažem – a svi drugi su nebitni, ne moraju da znaju. Ali ako bi on rekao da

ne želi ni to, mislim da bih pristala i na to, dotle bi to išlo. Ali bih svakako volela da mi napravimo neki ugovor, volela bih, i bila bih spremna da ga napišem, iako je to ništavno al eto. Jer znaš, uvek postoji mogućnost da to dete odraste i da otac dođe i zahteva to dete putem suda ili na neki način, putem potvrde očinstva, ili da osmisli neku tužbu i kaže, ja sad želim to dete ostatak života. To uvek postoji, žene u tom smislu, pa i ja, mogu da budu oštećene. Zato je meni važno da to bude neko sa kim ja mogu da pričam.

Ja nikom nisam ni pričala o ovome, prvi put sada. I prvi put sam u ovoj situaciji. Mislim, pričala sam o ovoj temi kad sam sa nekim u vezi, ali sa ovom dodatnom pričom post veza, nisam. Jel' to zvuči utopijski?

Ne bih mogla da kažem iz ove moje lične pozicije da je lezbejkama teže nego heteroseksualnim ženama, stvarno to nekako ne mogu da kažem – nisu situacije u kojima su heteroseksualne žene *a priori* jednostavnije, nužno lakše nego što je to slučaj sa lezbejkama, nije uvek tako. Uopšte to ne mogu da kažem, uopšte to ne vidim tako. Razumem ja da postoji neki domen da je lakše i sa time se svi slažemo, što se tiče dostupnosti, olakšica, podrške, ekonomske, finansijske, pravne, rodbinske, i tako dalje. Ima neka doza složenosti i komplikacija nego što je to slučaj sa hetero ženama, ali da je lezbejkama *a priori* teže a da je sve drugo *a priori* lakše, i sve je dostupno hetero ženama – sa tim se ne bih složila. Ali ja sam isto neko ko ne misli, ako nisam u okviru pravnog sistema – kao što ne mislim za istopolne brakove, da mi nešto dobijamo ako smo u sistemu, jer to meni daje i ogroman prostor slobode, da uređujem sopstveni život na način na koji ja želim. I potencijalno bih bila u mogućnosti da to i sprovedem, bez da mi u tome asistira država. To ima i svoje manjkavosti, ali ima i ogroman prostor slobode koji možda nekada i može da se dosegne u nekom stepenu – ne mislim sad kao neka apsolutna sloboda, to valjda i ne postoji. Mogu da sprovedem nešto što je najbliže nekoj mojoj zamisli, u smislu mojih potreba.

Da je zakonski okvir nužan za sve oblike zajednica, pa da je tako ja ne bih ni živela ovako, ovakva kakva jesam, da me je neko priznao jel'? Šta je lezbejsko što meni priznaje ova zemlja? Ja ne postojim? Pa mislim, sad treba da čekam da neko moje dete prizna ili moj ugovor sa nekim ko će biti otac mog deteta. U stvari, ako gledamo Ustav, ja kao lezbejka postojim, na neki način. Tako da OK, postojim, formalno pravno. I ja stvarno nisam za legalizaciju istopolnih zajednica, i pored tih takozvanih povlastica. Zato što ja mislim da zato što nemamo ta prava, legalistička, to je za nas ogromna

mogućnost da dekonstruišemo brak i porodične odnose, što je meni kao feministkinji jako važno, da se ne zalažem za brak. Ja bih radije zauzela taj prostor, jer LGBT imaju savršenu platformu da dekonstruišu pitanje braka, brak kao takav – to je politička platforma za koju bih se ja založila. Svesna sam tih posledica, koje su ozbiljne – ima onih koji su za to da je bolje osvajati mic po mic, ali ja se bojim da kad dostigneš privilegije da se nećeš tako lako njih odreći i da je to izgubljena bitka. Naravno, ima sad tu čitav niz argumenata ali da se ja opredeljujem, opredelila bih se da nikako ne idemo putem legalizacije nego da nastavimo dalje u pravcu da dekonstruišemo.

Dakle, po Ustavu ja kao postojim, ali ako bi zašli u domen reproduktivnih prava tu ne postojim kao majka. I neki muškarac kao otac, sa nekom majkom lezbejkom, da imaju dete, to zakonski ne postoji! Tako da je to neka nepostojeća kategorija, ali to ne znači da ne možemo mi da je izgradimo kao podršku, u našim životima – unutar ljudske zajednice, u domenu nekakvih konvencija, koje mi možemo da kreiramo između sebe. Mislim, sad stvarno zvučim, moji roditelji bi rekli, jao idiotizmi, ali kako da kažem, sa nekim mojim životnim iskustvom gde je idiotluk bio i to što ja živim kao lezbejka, šta ćemo sa tim? Jer šta znači nemoguće? To možda znači da ja možda nikada i neću imati svoje dete, ali šta znači isto pa i imati decu – šta je to sad majčinstvo? Ne umem sad do kraja da objasnim, ali mene zanima taj neki prostor koji sam ja otvorila za sebe. Ne znam kako će to da se završi – sad me prosto intervjuješ u delu mog života sa nekim novim pristupom, a možda za pet godina ja budem u nekom odnosu pa tu bude neko dete, znaš. Ja ne mislim da se to sad neće desiti, ali moram da kažem ovo – meni se čini da možda čak nije slučajno ideja o majčinstvu i roditeljstvu došla u periodu kada ja nisam u vezi, zato što, između dve žene, toliko mnogo kompromisa bi zapravo moralo da se uspostavi da bi se imalo dete. Pazi, meni nije lako sa mnom samom da to sprovedem, znači da dođem do toga šta bi to bilo za mene. Taj koncept je već sam po sebi složen, a kada se spojimo nas dve sa dve složenosti, to mi je nemogućije nego kada sam ja sama, uslovno rečeno “sama”. Znači sama, plus sama u kontekstu sa nekim muškarcem pošto kod mene postoji i ta mogućnost. Znači, ova pozicija je za mene povoljnija, znači mogućija je u smislu ugovora sa nekim muškarcem, nego što je to slučaj sa nekom ženom sa kojom sam ja u vezi. Ja ne odustajem od toga da je to nemoguće, ali to nije bio moj izbor – ja imam iskustvo toga da smo razgovarale o tome, u dve veze. To su bile *longterm* veze, imali smo prostor da ozbiljno razgovaramo o

tome, pa zato ih i uzimam kao reper. Sad bi me neke lezbejke sredile za doručak (smeh).

Kad sam pričala sa Milom, ja sam joj rekla: *Da ti rodiš dete meni bi bilo jako teško sa tvojom mamom* – zato što si ti njena jedina ćerka, zato što oni imaju pravo na unuča, i tako dalje, a ja bi trebalo da imam veći stepen prava zato što sam i ja mama. Bilo bi problema oko toga – s mojim roditeljima manje zato što ja imam sa njima veći stepen autovanosti i prosto bi znali gde im je mesto. I mislim da bi nas dve kao mame imale puno konflikata u tom segmentu. Sećam se da kad smo razgovarale, evo nas dve, mi smo porodica, ko su nam bake i deke, oni imaju interesa, pa su jedni bake i deke, ali i ovi drugi su isto to, ali onda je neka vrsta razgovora o tome, znači ko su biološki bake i deke. Oni imaju više prava nego ovi drugi koji su baka i deka, i kad sam razmišljala o tome, znači kad bi Mila rodila dete ja bih tu u kontekstu njenih roditelja bila prilično skrajnuta – to bi bilo jako problematično. I kada bih ja rodila dete, da li bi njena mama čuvala dete, i ne bi ga zvala unučetom, a bilo bi unuča. Da li bih ja mogla da se oslanjam na njenu mamu da pričuva dete i da li bi njeni roditelji razumeli da ona ima obaveze i tako dalje zato što je ona roditelj našem detetu? Moji roditelji se ne bi mnogo pitali oko toga – oni bi odredili koliko hoće koliko neće, to je njihovo pravo takođe. Ali dobro, možda bi se i Mila promenila pa bi to promenilo neke druge stvari. A osim porodice, imali bi neku podršku i šireg prijateljskog kruga, ili bi to možda bili neki nepoznati ljudi koje bi plaćali da pričuavaju dete, profesionalna podrška. A onda tu je i vrtić, kako bi tamo bilo upisano ko dolazi po dete, i koja je to kategorija, je li to tetka, je li to mama, zato što se tamo upisuje ko sme da dođe po dete. Sve i da dete nema tatu, da ona bude kao neka kategorija samohrane majke, onda bi ova druga bila mamina partnerica, mama broj dva, ili šta je onda ta druga? Ja sam mogla da zamislim, sećam se kad sam zamišljala nas dve kako podižemo dete, mogla sam da zamislim u socijalnom smislu da imam kompetencije da to hendlam, ali mi je bilo jasno, bez rezerve, da bi podizanje tog deteta značilo da ja moram da budem mnogo više uključena upravo zbog tih razjašnjavanja i objašnjavanja, jer bih morala možda i duplo više vremena da ulažem u taj roditeljski deo nego hetero parovi. Ili možda kao samohrana majka ili samohrani otac. U smislu da se razume i da se zna kao mi živimo, to iziskuje mnogo više vremena i truda – jer ja to ne bih skrivala, učiteljica i vaspitačica u vrtiću bi takođe trebalo da znaju. Ali to onda znači ulaganje dosta vremena i kasnije ulaganje vremena. Iz onoga što mi sada pričaju ljudi, i dalje je tabu kada dete ima razvedene roditelje, hetero. Neko

mi je rekao da je to sada čak mnogo više nego kad smo mi bili u školi. I dalje su mnoga deca socijalno diskriminirana zato što su im roditelji razvedeni. Dakle, ja bih morala mnogo da objašnjavam svom detetu, i da ga štitim i da učestvujem, možda je u vrtiću i manja diskriminacija nego posle kad se krene u školu. To stvarno znači ulaganje više vremena, to onda na drugačiji način daje ritmiku tvom životu, zavisi čime se baviš, koliko vremena ulažeš, i tako dalje. Ja mislim da je u vrtiću manji pritisak, ali u školi je verovatno mnogo veći zaplet, a i dete je veće, više priča, jer dete od tri godine više je kao neka nega. Posle dolazi neka socijalizacija gde je dete mnogo više uključeno u socijalni život i gde ja pretpostavljam može biti na udaru neke diskriminacije. A da ne bude da moje dete ide u privatnu školu, a i ko garantuje da tamo nema diskriminacije? Tako da u tom smislu, ne mislim da nije moguće, ali potpuno sam svesna da je to teško. To naravno ne znači da bih ja bila uspešna u tome, ali mogu da smatram da je to jedan poseban izazov, tog roditeljstva mame lezbejke, koja je aut.

Takođe, mislim da je jako važno učenje deteta nekoj asertivnosti zato što će verovatno već od malena biti suočeno sa time da se nosi sa svojom različitosti, da se u jednom delu razlikuje od drugih. I da u tom smislu gradi od malena taj aparat da može da razgovara o toj različitosti i da može sa njom da se nosi i da uvažava tuđe naravno. Ali to ništa nije komplikovano, deca to jako dobro razumeju, deca mogu da iznesu koncept da postoje dve mame ili dve tate, i deca sama daju neke nazive svemu tome – tata koji se zove ovako i tata koji se zove onako, neka deca to tako zovu, ne zovu ih tata broj jedan i tata broj dva, nego kažu tata Pera i tata Mika. To sve ništa ne kvari njihove odnose. Problem je ona spoljna sredina, ali onda je deo mog roditeljstva, što bih se bavila time da to objašnjavam – bez zabluda, to traži puno energije i traži puno vremena, jer dodatno moraš da objasniš neke stvari, dodatno moraš da pričaš sa detetom. Ali kako da ti kažem, postoje neke druge različitosti, neka deca imaju dijabetes, pa onda kad ta deca idu na ekskurziju onda moraju da se objasne neka pravila. Tako da ja ne mislim da bi ta neka naša pozicija bila totalna ekskluziva – znači, u tom smislu nema razlike između mog deteta i nekog drugog – možda neko dete sa invaliditetom traži od roditelja da ulažu mnogo više truda – to je daleko komplikovanije nego što bi sad bilo moje dete, ono je tamo u grupi dece, pa koga boli uvo s kim živi, važno je da dete ispunjava neke standarde. Tako da ako gledam sa svoje roditeljske strane, nemam iluziju da moram malo više da pričam s nekim ljudima, i naravno da se

razrešavaju neke konfliktne situacije. Ali ja ne zamišljam da bi to bili konflikti svaki dan, nemam taj osećaj da bi to bilo tako, zato što ne mislim da su svi homofobični, nisu. Pa nisu ni svi homofobični u odnosu na mene, zašto bi bili?!

Znaš, ja mogu da budem i hraniteljka nekom detetu, ne moram da budem mama na papiru. Nisam to pomenula, ali to je isto deo mog razmišljanja o roditeljstvu – a to je da ima puno dece. Znaš, dece ima i više nego što mi kao odrasli možemo njima da pružimo, jer šta je na primer sa decom na ulici? Tako da ja nisam neko ko je stoprocentno fokusiran na rađanje. Pa ja mislim da nas istorija uči da su lezbejke bile jako divne tetke, da je ta roditeljska uloga dosta preteгла u tom roditeljskom smislu prema deci sestre ili u drugim rodbinskim vezama. Tako da bih mogla da zamislim recimo, to nije deo mog plana, ali palo mi je na pamet da ta moja veza sa nekim detetom može da ima različite forme i da može da se ispuni sa već postojećom decom. Zato što ja nisam toliko fiksirana da moram da rađam, a i malo sam realna, da li ja sad koja imam 42 godine treba da budem trudna i da se porodim, pa čak i ako nemam neku vezu pa da mogu da računam na neku svakodnevnu podršku – da li imam dovoljno novca, i šta bi to onda za mene značilo, šta bih onda morala da radim i da li bi se to kosilo sa nekim stilom života koji ja imam?! Jer u mojoj glavi nije sve podređeno mojoj roditeljskoj ulozi, da ja budem mama, i sad sve ovo ostalo ne važi, sad mogu da imam neki korporativni posao, da imam zdravstveno osiguranje, znači sve ono što bih na neki način morala da nekako obezbedim – u tom smislu ne bih toliko odustajala od sebe zarad te neke uloge. Tako da jedan deo te priče je da deca već postoje. Ja mogu da zamislim i da ja ne budem formalno roditeljka nekom detetu, nego neka hraniteljka nekom detetu, da ga podignem, a da ono i dalje ima neke svoje roditelje. U tom smislu, mi koji smo beli, očekujem da posebno pomažemo romske porodice koje zbog svog statusa nisu u mogućnosti da podižu svoju decu, imaju ih toliko koliko ih imaju, ali oni su tu pa su tu. Jer postoji ta odgovornost nas belih ljudi, jer zašto moja kuća, ja je delim sa različitim ljudima, delim sa različitim životinjama, pa zašto ne bih i sa njima?! Ja znam da to sad malo zvuči kao neka utopija, ali mislim da to jeste kontekst društva u kome ja živim, a mislim da je to i koncept sveta, da ima puno dece, već rođene – pa možda i ne moram ja da napravim sad neko novo (smeh). Tako da eto, u tom smislu sam otvorena pa sad ti ako odmakneš u svom radu na disertaciji, ili u nekom budućem istraživanju, možda budem imala neke nove informacije (smeh). Ja kao doživotna

ispitanica (smeh).

2.7. Roditeljstvo i LGBTQ identiteti – kako kontekst oblikuje naše želje

Ideja LGBT roditeljstva kao fenomen o kome se afirmativno govori je relativno nova. Iako su istopolni brak i istopolne zajednice legalizovani u mnogim zapadnim zemljama, lezbejske i gej porodice i dalje izazivaju brojne otpore od strane konzervativnih struja – roditeljstvo neheteroseksualnih osoba je najkontraverzniji i najviše osporavani aspekt ovih zajednica (Weeks et al. 2001: 8). Martha Nusbaum u tekstu “Panika oko istopolnog braka” objašnjava da iza argumenata protiv istopolnih brakova postoji dublja anksioznost i averzija, da se ne radi o argumentima koji su opravdani ili logički. Pre samo 50-tak godina rasno mešani brakovi su bili zabranjeni u pojedinim državama Amerike, dok su se sudije u toku suđenja pozivale na božju volju tvrdeći da je rasno mešanje neprirodno. Nusbaum tvrdi da u osnovi argumenata protiv podizanja dece od strane istopolnih parova stoje slični religijski sentiment, kao što je na primer osećanje da deca odrastaju u “nemoralnoj” atmosferi – iako kada se dobrobit deteta procenjuje na religijski neutralan način, teško je utvrditi razliku u odnosu na heteroseksualne parove (Nusbaum 2010: 286). Kada se radi o društvenim uslovima u Srbiji, može se reći da je upravo odgajanje dece od strane LGBT osoba, u okviru anti-gej kampanja i konzervativnih političkih struja, jedan od ključnih argumenata protiv društvenog priznanja homoseksualnosti uopšte. Često se može čuti argument po kome ako dozvolimo Paradu ponosa dozvolićemo usvajanje dece i širenje “pošasti” homoseksualnosti, a što će predstavljati opasnost za opstanak “srpske porodice”. Međutim, sama argumentacija je nerealna, jer opstanak porodice ne zavisi od potencijalnog porasta broja homoseksualnih osoba u društvu, niti je porodica vrednost koje se LGBTQ osobe odriču, naprotiv, niti je utvrđeno da LGBTQ osobe, bar za sada, teže radikalnom redefinisaju porodičnih uloga.⁹⁶ Otpor priznavanju LGBTQ

⁹⁶Pogledati pregled istraživanja na ovu temu kod Stacey & Biblarz, 2001.

roditeljstva je jednim delom izazvan potrebom da se očuva konzervativna ideološka funkcija porodice i hijerarhičnost rodnih uloga⁹⁷, ali postoji i iracionalan strah da se homoseksualnost može preneti sa roditelja na decu. Na taj način gej panika koja se stvara povodom roditeljstva LGBTQ osoba postaje dobar izgovor da se ponovo učvrsti patrijarhalna ideologija.

Prema *The Cambridge Dictionary of Sociology* – “Porodica je naturalizovan koncept, a pod tim se podrazumeva da se uzima zdravo za gotovo, bez obzira koliko se porodice razlikuju i menjaju” (Turner *et al.*, 2006:189). Međutim, porast i rastuća vidljivost lezbejki koje su majke i gej i lezbejskih usvajanja je snažno uticao na taj podrazumevajući koncept heteroseksualne porodice (Ibid. 195). Polazeći od ovog stava ovo istraživanje i uvođenje ispitanika/ca koji su LGBTQ roditelji predstavlja pokušaj da se redefiniše značenje roditeljstva u domaćim istraživanjima porodice. Pretpostavka je da društvo utiče na najintimnije aspekte života LGBTQ osoba, formirajući posebne strategije ostvarivanja roditeljske uloge i emocija povezanih sa tom ulogom. Emocije su na taj način nešto što je proizvod društvene kontrole – “Emocije su drugačije organizovane u odnosu na drugačije socijalne forme i pritiske” (Viks 2009: 19).

U ovom poglavlju su dati pis i analiza iskustava odgajanja dece na primeru lezbejki i gejeva koji su roditelji, kao i stavovi i želje za roditeljstvom koje postoje kod LGBTQ ispitanika/ca koji nisu roditelji. Na taj način, obuhvaćena su iskustva roditelja, zatim iskustva i stavovi onih koji planirano roditeljstvo ne mogu da ostvare, kao i onih koji aktivno ne planiraju roditeljstvo ali bi jednog dana želeli da imaju decu. Pre samih rezultata, poglavlje obrađuje problem LGBT roditeljstva u stranim istraživanjima i neke metodološke i teorijske zaključke tih studija. Autori na koje se najviše referira jesu Róisín Ryan–Flood, Susan Goldberg, zatim Victoria Clarke, sociolozi Stacey i Bilbarz, Gillian Dunne i grupa autora britanske studije *Same–sex intimacies*, Jeffrey Weeks, Brian Heaphy i Catherine Donovan. Svi oni putem različitih istraživanja osvetljavaju pojedine aspekte problematike LGBT roditeljstva, proučavajući različita društva i

⁹⁷ Poslednjih deset godina u Srbiji je od porodičnog nasilja ubijeno 327 žena, dok je u poslednjih šest godina protiv nasilnika podneto čak 28.000 krivičnih prijava! Prema podacima Viktimološkog društva koje se bavi evidencijom i prevencijom nasilja, svaka četvrta žena u Srbiji je žrtva nasilja, dok je prema podacima za 2017. godinu u Srbiji u prvih 7 meseci, od strane partnera, ubijeno čak 18 žena, što je više nego ranijih godina („Od početka godine u porodičnom nasilju ubijeno 18 žena“, internet).

kontekste (Irsku, Švedsku, Veliku Britaniju) i baveći se analizom dosadašnjih istraživanja u toj oblasti.

Roditeljstvo i homoseksualnost

Pojam LGBTQ roditeljstva se odnosi na istopolne parove koji odgajaju decu, na *single* LGBTQ roditelje kao i na parove suprotnog pola u kojima je jedna osoba LGBTQ. Neka deca su rođena u heteroseksualnim zajednicama, dok je sve veći broj LGBTQ roditelja koji od rođenja odgajaju decu bilo da su samohrani roditelji ili da žive u zajednicama. Roditeljstvo LGBTQ osoba može biti biološko, zatim roditeljstvo putem usvajanja, alternativnih oblika oplodnje, surogat materinstva ili u obliku starateljstva (Američka akademija za dečiju i adolescentsku psihijatriju, internet). Na osnovu Gallupovog istraživanja iz 2015. godine u Americi oko 2 miliona ljudi živi u istopolnim zajednicama. Od tog broja 780.000 su u istopolnim brakovima dok ostali imaju priznat oblik kohabitacije koji se zove *domestic partnership*. Demografske procene su, takođe na osnovu popisa stanovništva u Americi, da u tim zajednicama živi oko 200.000 dece⁹⁸. Prema drugom izvoru, procenjuje se da približno 65.500 usvojene dece u Americi odrasta u lezbejskim i gej domaćinstvima (što predstavlja više od 4% od ukupnog broja usvojene dece).⁹⁹ Ovi podaci govore da postoji sve veća vidljivost istopolnih porodica u zapadnim društvima, što je jedan oblik priznanja društva da one postoje i imaju legitimitet da vaspitavaju decu.

U britanskoj studiji (Weeks, et al. 2001) iskazi ispitanika potvrđuju da je ideja roditeljstva neheteroseksualnih osoba uglavnom “nova”, da ranije lezbejke i gejevi nisu toliko razmišljali o roditeljstvu kao svom izboru: “Pa, to je tek odskoro ... da se o takvoj ideji govori ... Potpuno je nova ideja. To se dešava tek od pre 20 ili 25 godina”.¹⁰⁰ To ne znači da ranije u istoriji nisu postojale neheteroseksualne osobe koje su odgajale decu

98 U Americi, popis je omogućavao da se utvrdi broj istopolnih domaćinstava 1990., 2000, i 2010. godine (*Same-sex couples households*, 2011, internet)

99 Brodzinsky, Pertman, 2012: 14.

100 Ispitanica ima 72 godine i autovala se tokom 70-ih godina u Velikoj Britaniji, Weeks et al., 2001: 162.

već da njihovo roditeljstvo nije bilo socijalno vidljivo i artikulirano i da nisu postojali društveni i zakonski uslovi u kojima je ono uopšte bilo moguće.

Stereotipi koji postoje prema ovom tipu roditeljstva su razni – počev od toga da LGBTQ osobe ne žele roditeljstvo, zatim da dete mora da ima i oca i majku kako bi se uspostavio balans rodnih uloga¹⁰¹, dok su nešto radikalniji stereotipi da će istopolni brakovi dovesti do zlostavljanja dece. Čest je i argument koji je navođen u kampanjama protiv omogućavanja LGBT osobama da odgajaju decu, da deca mogu biti izložena diskriminaciji i homofobnom maltretiranju, tako da je “problem stigmatizacije” bio ozbiljna stavka u sudskim slučajevima borbe za starateljstvo (prema: Clarke et al, 2004; Tasker, Golombok, 1997).¹⁰² Svaki od ovih stereotipa sadrži neka rigidna uverenja o seksualnosti ili rodu, kao na primer, o “nekontrolisanoj požudi” gej muškaraca (Viks, 2009), o tome da su lezbejke jalove žene ili da ne žele roditeljstvo (Weston, 1991; Dunne 2000) ili o neodgovornosti i sebičnosti lezbejki i gejeva koji se ne reprodukuju (Weston, 1991: 173). Međutim, postoje razlike u stereotipima koje se pripisuju lezbejkama i gej muškarcima. Lezbejke kao roditelji su prihvatljivije od gejeva uglavnom zbog esencijalističkog konstrukta o ženi kao brižnoj (Ryan–Flood, 2009: 154), zbog toga što su lezbejke kao žene u socijalnoj svesti kompatibilnije sa pripisanom ulogom majke, dok prema gejevima kao očevima postoji jača stigma, kao što je na primer stereotip o pedofiliji ili kvarenju omladine. Takođe, aktuelni stereotipi su i da istopolni brakovi vode do incesta, da su lezbejka i majčinstvo suprostavljene kategorije (Ryan–Flood, 2009: 3; Dunne, 2000), da lezbejskim porodicama nedostaje muška figura (Ryan–Flood, 2009) itd. Sa druge strane, mnoge lezbejke i gejevi žele decu i imaju decu, najčešće iz prethodnih heteroseksualnih veza, dok u novije vreme i u

¹⁰¹Recimo, postavlja se pitanje da li će decaci odgajani od strane lezbejki majki moći da razviju adekvatan muški identitet i oblike ponašanja za muškarca (pogledati istraživanje Stacey & Biblarz, 2010). Takođe, istraživanje grupe autora u Americi dovode u pitanje uobičajeno shvatanje da je za decu navodno važno da imaju roditelje ženskog i muškog pola (Farr et al, 2010).

¹⁰² Na primer, u Škotskoj, u sudskom postupku borbe oko starateljstva između majke lezbejke i oca donora sperme, sudija je presudio u korist donora, uz obrazloženje da je „biti odgajan samo od strane majke lezbejke opasnost da dete kasnije u životu bude viktimizovano“ (navedeno prema Clarke et al, 2004: 532). Međutim, prema istraživačicama, deca iz lezbejskih i gej porodica nisu u ništa većoj opasnosti da iskuse veće maltretiranje od, na primer, dece iz jednoroditeljskih ili usvojiteljskih porodica hetero parova (Tasker & Golombok, 1997, 89–90).

Srbiji je sve više lezbejke koje se odlučuju da rode ili odgajaju dete kao samoidentifikovane lezbejke. U literaturi, 1980-te i 1990-te godine su označene kao „*lesbian baby boom*” period i smatra se da postoji razlika u odnosu na period pre 70-ih kada se lezbejke nisu toliko odlučivale za roditeljstvo (Ryan–Flood, 2009; Weston, 1991, Patterson 1995). Generalno, od 2000-te u Velikoj Britaniji i Americi se uočava rana faza “*gayby boom–a*” koja važi ne samo za lezbejke već i gej muškarce (Dunne, 2000), dok neki autori uočavaju da se povećava broj usvajanja dece od strane gej partnera (Brodzinsky, Pertman, 2011). Procenjuje se da oko 7.100 usvojene dece u Americi živi sa muškim parovima (Golombok et al, 2014).

Što se tiče literature na temu odgajanja dece u gej i lezbejskim zajednicama, o tome postoji ogroman materijal, akademski i aktivistički. Nije lako napraviti prikaz svih tih naslova¹⁰³ ali zanimljivo je pitanje da li su i na koji način sami akademski radovi uticali na formiranje određenih predstava o istopolnim porodicama, imajući u vidu da je i sam akademski diskurs deo društvenog oblikovanja i generiše dominantne predstave o određenom fenomenu. Victoria Clarke identifikuje četiri tipa istraživanja koja postoje o problemu lezbejskog roditeljstva (Clarke, 2002). Autorka polazi iz feminističko konstruktivističkog teorijskog okvira i smatra da naučni radovi i istraživanja u psihologiji, društvenim naukama i feminizmu, konstruišu predmet svog istraživanja, lezbejsko roditeljstvo, polazeći od različitih pretpostavki i sa različitim motivima koje ona nastoji da razotkrije. U pitanju su istraživanja koja se bave komparacijom između lezbejskog i heteroseksualnog roditeljstva, i čiji je fokus na pitanjima sličnosti i razlike među njima.

Prvi tip istraživanja se pojavljuje tokom 1970-tih godina i konstruiše predstavu o lezbejskom roditeljstvu kao onom koje se ne razlikuje od heteroseksualnog. Istraživanja dokazuju da ne postoji razlika između dece iz heteroseksualnih i homoseksualnih porodica, da ne postoje razlike u roditeljskim praksama, emotivnoj prilagođenosti i seksualnoj orijentaciji dece (prema Clarke, 2002, McLeod & Crawford, 1998). Ova pozicija je imala aktivistički potencijal jer su svedočenja psihologa te struje uspešno korišćena od 1980-tih, na suđenjima za lezbejke koje su htele da usvoje decu ili da zadrže starateljstvo nad decom (studije su služile kao ekspertska podrška ili mišljenje).

¹⁰³Pogledati pregled studija o istopolnim porodicama u Dunne, 2000, Stacey, Biblarz, 2001 i Golombok 2014, kao i studije navedene u izveštaju *Amicus brief*, 2015.

Međutim, Clarke zamera takvim istraživanjima to što iako polaze sa liberalnog gledišta nediskriminacije i prava lezbejki da odgajaju decu, u stvari impliciraju da je njihova različitost nedostatak, dok je sličnost sa heteroseksualnom porodicom nešto poželjno. Na taj način je “heteroseksualnost konstruisana kao norma za ravnopravnost” (Clarke, 2002: 212). Kao što ističe poznata sociološkinja Džudit Stejsi (Judith Stacey), čak i ako se utvrdi da postoje razlike između heteroseksualnih i istopolnih porodica, njih ne treba *a priori* tumačiti kao vrstu nedostatka. Stacey smatra da i sam govor o „lezbejskim i gej porodicama” na neki način nema smisla jer to implicira da porodica kao takva ima određenu seksualnu orijentaciju, što nije slučaj. Ona ističe da postoje razlozi što se te porodice danas upoređuju, ali da krajnji cilj treba da bude izlaženje iz okvira komparacije. U članku iz 2001. godine Stacey i Biblarz (Timothy J. Biblarz) navode pojavu da i sami istraživači koji podržavaju lezbejske i gej porodice prihvataju heteroseksualnu porodicu kao neki „zlatni standard” i tako usvajaju hijerarhijski model poređenja istopolnih i heteroseksualnih zajednica (Stacey, Biblarz, 2001). Dakle, postoje heteronormativne pretpostavke u istraživanjima LGBT populacije na koje bi trebalo obratiti pažnju.

Drugi tip studija o lezbejskom roditeljstvu prema Clarke, polazi od toga da postoje razlike između hetero i homoseksualnih roditelja ali razlike po kojima su lezbo-gej roditelji devijantni i nose brojne rizike za decu (Cameron & Cameron 1998, Knight 1997, Wardle 1997). Na primer, spominju se anti-muški sentiment u lezbejskoj kulturi i nezdrave seksualne prakse gej muškaraca (Knight, prema Clarke, 2002: 213), dok je lezbejska seksualnost “antiženska u svojoj suštini”, “promiskuitetna”, “hipermaskulina”, “smrtna”, pretnja za “naše devojke i žene” (Herman, 1997, prema Clarke: 102). Ovi istraživači, desničarski orijentisani, polaze od pretpostavke da “mama i tata zajedno obezbeđuju najbolje okruženje u kome dete može biti odgajano” (Wardle, 1997, p. 857, Clarke, 2002: 213). Takođe, pretpostavka je da “razlika nikad nije samo razlika: razlika signalizira opasnost” (Clarke, 2002:214). Na ovo se mogu nadovezati i nalazi domaćih studija (na primer Antonić, 2014), koje sadrže citate većinski osporavanih studija stranih autora, i iznose problematične ocene po kojima se zagovara zabrana odgajanja dece za lezbejske i gej parove. Ne treba previše argumentovati zašto je ovakva retorika opasna jer osim što ne odgovara činjenicama i realnosti Srbije u kojoj neka deca već rastu uz roditelje koji su LGBTQ, ujedno znači reprodukovanje ideje o

homoseksualnosti kao opasnoj po decu ili šire društvo.

Treća vrsta istraživanja o lezbejskim i gej porodicama se oslanja na radove van psihologije, najčešće iz domena feminističke i lezbejske teorije. Prema njima, lezbejske porodice obezbeđuju novu generaciju ljudi, devojčice i dečake vaspitane van tradicionalnih normi. Lezbejke navodno imaju kapacitet da odgajaju decu drugačije nego patrijarhalne porodice – “kao lezbejke mi imamo jedinstvenu priliku da stvorimo takvo okruženje u kome će podizanje dece biti revolucionarno iskustvo” (Clarke, 2002: 214). Ova vrsta istraživanja ne samo da podržava ideju roditeljstva LGBT osoba već smatra da je takvo okruženje poželjno za odrastanje dece: “Lezbejske porodice podižu novu generaciju ljudi koji će biti drugačiji od njihovih vršnjaka iz patrijarhalnih porodica. Patrijarhalne porodice uče devojčice šta ne mogu da rade i dečake šta ne mogu da osećaju. Lezbejske porodice uče sinove da prihvate sve svoje emocije – niko u lezbejskoj porodici neće reći: *Prihvati to kao muškarac* ili *Dečaci ne plaču*” (Wells, 1997). Slično ovome, Gillian Dunne smatra da strukturna sličnost položaja lezbejki kao žena, smešta lezbejke u kontradikciju sa dominantnim rodnom praksama koje postoje u heteroseksualnim vezama, kao i da postoji više pregovaranja i procenjivanja između partnerki kada je u pitanju podela rada i roditeljstva (autorka je proučavala lezbejske parove koji su dobili dete putem donorske inseminacije, Dunne, 2000).

Četvrta grupa istraživanja polazi od toga da postoje razlike između ne-hetero i hetero roditeljstva. Međutim, te razlike nisu rezultat izbora već socijalne represije, tako da u suštini i ovo polazište implicira da su lezbejske i heteroseksualne porodice iste ili slične (Clarke, 2002: 215). Pretpostavka je da će sa nestankom diskriminacije, nestati i razlike koje postoje u odnosu na neheteroseksualne porodice. Za sada, razlike se mogu pripisati institucionalnim i legalnim preprekama, socijalnoj i ekonomskoj deprivilegovanosti kojoj je izložena LGBTQ populacija. Generalno, prema studijama psihologa i stručnih organizacija, seksualna orijentacija roditelja je nevažna za dobrobit deteta, ali sredinski faktori, tj. homofobično okruženje mogu imati uticaja (Herek, 2014). Tako na primer, nepostojanje jednakih mogućnosti za sklapanje braka ima praktične efekte da izrekne nedostatak, da potvrdi odvojen status pa tako i stigmatu za istopolne parove. Takođe, u izveštaju komisije *Amicus curie* (*Amicus curie*, internet) stoji da bez obzira na seksualnu orijentaciju roditelja, isti faktori utiču na razvoj deteta bilo u homoseksualnim bilo u heteroseksualnim porodicama, a to su: odnos

roditelj/dete, kvalitet odnosa značajnih odraslih (*significant adults*) u životu deteta i ekonomski uslovi koji se odnose na mogućnosti ishrane, zdrave sredine, obrazovanja itd. Međutim, svi ovi faktori svakako zavise od sredinskih faktora, te tako odnos roditelj dete zavisi i od toga da li oba roditelja imaju legalno priznato roditeljstvo (nelegalan status može bitno da utiče na kontinuitet i osećaj sigurnosti, posebno u kriznim situacijama kao što su hitni medicinski ili školski problemi, povreda ili smrt jednog/jedne od roditelja). Takođe, na razvoj deteta utiče ako su roditelji finansijski neobebeđeni, ako su izloženi psihološkom stresu, itd.

Dakle, većina istraživanja polazi od pretpostavke da je sličnost sa heteroseksualnom porodicom osobina na osnovu koje treba proučavati homoseksualne porodice. Međutim, kako navodi Clarke ali i Stacey i Biblarz, ovaj diskurs može prilično da zanemari autentičnost neheteroseksualne porodice, i da postoje razlike u ovim porodicama koje su pozitivne (Clarke, 2002: 218). Prema Stacey, liberalni pro-lezbejski i pro-gej istraživači često zaključuju u odbrambenom i snishodljivom tonu da lezbejke i gejevi kao roditelji ne proizvode inferiornu ili posebno drugačiju vrstu dece nego ostali roditelji. Takođe, Clarke ne smatra da su istraživanja o kojima piše loša, zato što u mnogima od njih vidi aktivistički potencijal, ali je ujedno zanimaju pretpostavke i predrasude istraživača, kao i istraživanje nekih radikalnijih pristupa ovoj temi.

Autorka Ryan-Flood, koja je takođe istraživala lezbejske porodice u svom uporednom istraživanju lezbejskih zajednica u Irskoj i Švedskoj, navodi da većina akademskih radova potpada pod prvu kategoriju ove tipologije, po kojoj ne postoje razlike između dece iz heteroseksualnih i lezbejskih porodica (Ryan-Flood 2009: 152). Sama teorija može da ima različite efekte na fenomen koji se proučava – pa tako, prema Ryan-Flood, *queer* teorija naglašava subverzivni potencijal LGBT roditelja – kao da bi dokaz da su homoseksualne porodice ne razlikuju od ostalih porodica bio neka vrsta neuspeha, potvrde heteronormativnih standarda. U ovom smislu, za one koje proučavaju ovu oblast, jako je važno detektovati teorijski okvir kao i pretpostavke istraživača, posebno jer se radi o temi koja je podložna ideološkim (zlo)upotrebama.

Zanimljivo je zapažanje Ryan-Flood o položaju ko-roditelja, žene koja nije biološka majka detetu već socijalni roditelj. Socijalne majke koje su partnerke suočene su sa posebnim oblikom nesigurnosti – u slučaju da njihov položaj nije pravno regulisan one mogu da rizikuju gubitak deteta u slučaju raskida veze, smrti ili bolesti biološke

majke. Nemogućnost da se usvoji dete partnerke znači da osoba može samo neformalno da bude socijalna majka – u stvari, njena uloga je do kraja društveno nepriznata i zavisiće od reakcije okoline i međusobnog dogovora partnerki (to znači da u slučaju prekida veze socijalna majka pravno posmatrano nema nikakva prava na dete). Takođe, u lezbejskom paru, ona koja je socijalna majka ima mnogo manje izbora (a u kontekstu Srbije je potpuno nevidljiva) za razliku na primer od socijalnog oca u heteroseksualnom paru koji može da bude prepoznat kao biološki otac deteta (Ryan Flood, 2009: 10). Takođe, pitanje starateljstva nad decom u istopolnim porodicama je tema koja će tek biti otvorena u Srbiji, ali već sada postoji potreba da se o tome govori, s obzirom na pravnu nevidljivost partnerke koja je ne-biološka majka, a čiji broj je u porastu.

Ono što je pozitivan aspekt jeste dekonstruisanje značenja bioloških veza u ovim zajednicama (Dunne, 2000, Flood, 2009). Naime, socijalni oblici roditeljstva su nešto što proizilazi iz „prirode” istopolnih veza, te predstavlja temu za nova promišljanja i budućnost srodničkih i porodičnih odnosa generalno. Prema Ryan-Flood, to ne znači da su same lezbejske zajednice potpuno oslobođene od značenja koja se pripisuju biološkim vezama u roditeljstvu – odnos partnerki u odnosu na to ko je rodio dete, odslikava hijerarhiju moći među njima, iako te razlike ne dovode do otvorenih konflikta ili tenzija (već mogu biti rezultat toga što status jedne od partnerki nije legalno priznat) (Flood, 2009: 147).

Strana istraživanja o lezbejskim zajednicama pokazuju i da su lezbejke dosta sklone da u roditeljstvo uključuju druge osobe, rođake i prijatelje, i to je ono što je specifičnost ovih porodica (Dunne, 2000)¹⁰⁴. Takođe, istraživanje u Švedskoj pokazuje da lezbejke uglavnom biraju da znaju ko je donor sperme u slučaju inseminacije, u smislu da dete ima saznanja o biološkom ocu ili da sam otac bude uključen u roditeljstvo (Ryan Flood: 44). Specifičnost ovih porodica je i u tome da lezbejski parovi biraju za donore gejeve, pre nego strejt muškarce. U stvari, postoji kalkulacija da bi u slučaju komplikacija oko starateljstva strejt muškarci bila veća opasnost. Takođe, strejt muškarci predstavljaju model stereotipne maskulnosti, što lezbejke ne bi želele kao rodni obrazac za dete – dok gej očevi mogu predstavljati izazov hegemonim modelima muškosti (Dunne, 2000, Ryan Flood: 49,).

¹⁰⁴ „Lezbejske porodice su često proširene porodice, podržane od složene mreže prijatelja i rođaka“ (Dunne, 2000: 31)

Istraživanje iz 2013. godine koje je sproveda grupa autora u Velikoj Britaniji obuhvata istopolne i heteroseksualne porodice (Golombok et al, 2014). U pitanju je komparacija 41 porodice gej očeva, 40 porodica lezbejki majki i 49 heteroseksualnih porodica sa usvojenom decom starosti 3 do 9 godina. Utvrđeno je da u porodicama sa gej očevima postoji pozitivniji oblik roditeljstva¹⁰⁵, kao i da deca u porodicama sa “hetero” roditeljima, imaju veći broj problema sa ponašanjem. Autori studije smatraju da su okolnosti odgajanja dece od strane gej očeva nešto drugačije od onih gde su majke lezbejke – ne samo da decu odgajaju roditelji istog pola, već je i retka situacija gde su očevi, bilo heteroseksualni ili homoseksualni, primarni staratelji (Golombok et al, 2014: 457). Takođe, pri procenama psihološkog stanja dece jednog ili drugog vida roditeljstva, neophodno je uzeti u obzir spoljne društvene faktore – deca gej očeva mogu biti izložena većoj diskriminaciji i predrasudama od dece koju odgajaju lezbejke, jer imaju dodatnu “netradicionalnu” osobinu – da su njihove porodice vođene od strane dva muškaraca. Takođe, gej očevi sa usvojenom decom su izloženiji stresu od strane hetero parova, jer pored stresora koji važe za porodice sa usvojenom decom (Palacios, Brodzinsky, 2010) imaju dodatni stres u vezi svog seksualnog identiteta, što usled stigme može izazvati veći stepen roditeljskog stresa. Što se tiče rodni uloga dece i njihovog seksualnog razvoja, autorke Golombok i Tasker naglašavaju da je sada već opšta ocena da rodni i seksualni razvoj deteta zavise od međudejstva bioloških, psiholoških i društvenih mehanizama gde roditelji igraju “malu i verovatno beznačajnu ulogu” (Golombok, Tasker, 1996). Pored ovih istraživanja u Evropi, istraživanje o gej očevima sa usvojenom decom u SAD, takođe pokazuje da gejevi čine pouzdano i dobro

¹⁰⁵ Konkretno, u porodicama sa gej očevima izmereni su niži nivoi depresije i stresa povezanih sa roditeljstvom nego kod heteroseksualnih roditelja. Takođe, odgovarajućim testovima i tehnikama posmatranja zabeležen je viši nivo topline i osetljivosti (*responsiveness*), kao i veći broj interakcija i niži nivo disciplinske agresije prema deci čiji su roditelji gej u poređenju sa strejt parovima. U svim navedenim dimenzijama, nije utvrđena razlika u poređenju lezbejskog i gej roditeljstva. Ujedno, prema oceni roditelja, veći broj problema sa ponašanjem kao i hiperaktivnost se pojavljuju kod dece u heteroseksualnom uzorku roditelja, pri čemu su ti problemi više u vezi sa roditeljskim stresom nego sa tipom porodice (Golombok et al, 2014). Pogledati i komparativno istraživanje o lezbejskim, gej i heteroseksualnim roditeljskim parovima u Americi, na osnovu koga je zaključeno da nivo roditeljskog stresa i prilagođenost dece u usvojiteljskim porodicama ne zavise od seksualne orijentacije roditelja (Farr et al. 2010).

okruženje za odrastanje dece (Farr et al. 2010).

Jedno od poznatijih istraživanja u ovoj oblasti je i ono koje su sproveli Stacey i Bilbarz, na osnovu analize rezultata iz 21 studije o istopolnim porodicama sa ciljem da utvrde da li postoje razlike između dece iz heteroseksualnih i homoseksualnih porodica. U suprotnosti sa brojnim istraživanjima koja ne nalaze razlike, njihova analiza je pokazala da razlike postoje. Tako na primer, postoje razlike koje se tiču rodnih uloga, seksualnih preferencija, seksualnog ponašanja tokom adolescencije (Stacey, Bilbarz, 2001: 2010). Deca koju odgajaju LGB roditelji više su sklona netradicionalnim rodnim ulogama u oblačenju, igrama, školskim aktivnostima, imaju veći broj prijatelja koji su drugačije seksualne orijentacije i veći broj njih su imali homoerotska iskustva tokom adolescencije i znatno veći procenat je razmatrao da ima vezu sa osobom istog pola. Ali bez obzira na takva iskustva, kada se radi o samoidentifikaciji tokom adolescencije, nije bilo značajne razlike u dva uzorka, tj. isti broj dece od strane homoseksualnih i heteroseksualnih roditelja se identifikovao kao lezbejka, gej ili biseksualna osoba (Stacey, Bilbarz, 2001: 169). Sa druge strane, kod dece koja odrastaju sa heteroseksualnim roditeljima, veći je broj dečaka koji izražavaju agresivnost i dominirajuće dispozicije. Devojčice iz homoseksualnih porodica su imale veći broj partnera u odnosu na dečake koji su manje seksualno aktivni, dok su u heteroseksualnom uzorku dečaci seksualno aktivniji od devojčica. Dakle, deca odgajana od strane homoseksualnih roditelja manje su sklona tradicionalnim rodno zasnovanim ulogama.

Na osnovu ovih istraživanja, slično kao Clarke i Ryan-Flood, u ovom radu se polazi od toga da bi u istraživanju LGBTQ oblika roditeljstva trebalo voditi računa o autentičnim iskustvima neheteroseksualnih roditelja, o njihovoj perspektivi doživljaja roditeljstva, pre nego o društvenim očekivanjima koja takve porodice teže normalizovati poređenjem sa heteroseksualnim. Međutim, što se tiče stranih istraživanja, ona govore uglavnom o samostalnim lezbejskim ili gej parovima koji imaju decu, dok uzorak u Srbiji čine žene i muškarci koje su uglavnom *single* ili koji žive u nekoj vrsti heteroseksualnih zajednica sa decom ili su odvojeni od dece kao u slučaju jednog ispitanika. Dakle, još uvek govorimo o kontekstu u kome ima dosta otpora, pravnih i društvenih, koji otežavaju zasnivanje istopolnih porodica i njihov opstanak.

Za kontekst Srbije, važna su i dešavanja iz regiona kao što je slučaj Hrvatske,

koja prema popisu iz 2011. godine beleži da LGBT porodica sa decom ima „manje od pet”, dok istraživanje hrvatskih autora beleži daleko veći broj (31 osoba je intervjuisana, od čega 19 LGBT roditelji, zatim njihovi partneri/ke, kao i šestoro dece). Ovaj podatak govori da se tako mali broj LGBT porodica u državnim statistikama „može dovesti u vezu sa strahom od stigmatizacije i otkrivanja vlastite seksualne orijentacije, osobito zbog zaštite dobrobiti djece” (Tolić, et al. 2016: 31). U Hrvatskoj je 2015. godine objavljen i prvi slučaj dobijanja prava na roditeljstvo jednog lezbejskog para. Na osnovu Zakona o životnom partnerstvu osoba istog pola, pojedinci/ke koje su u istopolnim zajednicama imaju pravo da sudski zatraže priznavanje „partnerske”, odnosno „roditeljske” skrbi nad detetom koje je biološko dete partnera ili partnerke, ali usvajanje dece nije zakonski omogućeno.

Autori britanske studije (Weeks et al. 2001) shvatanje roditeljstva LGBT osoba, kao što je spomenuto u uvodu, smeštaju u širi društveni kontekst i smatraju da se radi o novoj formi roditeljstva, o preoblikovanju srodstva i roditeljstva (Weeks et al. 1998)¹⁰⁶. Za Srbiju može da važi zapažanje iz ove studije, a to je da se i dalje mnoge gej osobe suočavaju sa time da kada postanu svesni svoje (homo) seksualnosti, to za njih verovatno znači i odustajanje od roditeljstva. Izbor koji se nalazi pred jednom LGBTQ osobom kada je u pitanju roditeljstvo je izbor *ili–ili* u uzorku britanske studije posebno važi za starije generacije neheteroseksualnih osoba ali i za mlađe, koji im se nameće kao neka vrsta norme. Ovo pitanje je posebno važno jer na neki način formira predstavu o sopstvenom identitetu, pa je “ne želeći decu” kod LGBTQ osoba često posledica saznanja o tome koliko je to teško ostvarivo u jednom pretežno homofobičnom društvu, pre nego što je autentična želja osobe.¹⁰⁷

Autori britanske studije ističu i to da se pred neheteroseksualnim roditeljima nalaze obično višestruki izazovi – oni se suočavaju sa pretpostavkama “realnog” sveta o tome šta je na primer uloga oca ili majke, zatim pretpostavkama LGBTQ zajednice o

¹⁰⁶ Ova grupa autora zastupa tu tezu u Velikoj Britaniji dok o situaciji u Americi piše Kath Weston (Weston, 1991).

¹⁰⁷ “To razmišljanje je bilo otprilike: O bože, ja nikad neću imati decu. Kada sam prvi put postao svestan toga ja sam bio...moje misli su bile - Ja mogu da imam sve ostalo, mogu da živim sa nekim, ali nikad neću imati decu. I brinuo sam zbog toga” (Weeks et al. 162).

tome šta znači biti “gej” ili “lezbejka” i povrh svega postoje i očekivanja i strahovi deteta koje ima svoje potrebe (Weeks *et al.* 2001:162). Oni ističu i da mnogi gej muškarci, naročito u starijim generacijama, izražavaju osećaj gubitka zbog nemanja dece, osećaj brige kada shvate da se to neće dogoditi ili su pod pritiskom očekivanja svojih roditelja da imaju unuke. Ta priča o nemogućnostima za neheteroseksualne osobe da imaju decu, može da nam pomogne da razumemo fenomene kada neke neheteroseksualne osobe prave izbor da žive u heteroseksualnim zajednicama ili kada se odlučuju na brak, zato što oni prosto ne vide mogućnost da ostvare porodicu van heteroseksualnog porodičnog okvira. Ovaj nalaz u smislu roditeljstva može da objasni fenomen takvih zajednica, kao i zašto se tako mali broj LGBTQ roditelja odlučuje na autovanje. Heteroseksualnost porodice i njena uloga u reprodukciji se smatra toliko univerzalnom da je autovanje u tim okvirima u slučaju LGBTQ osoba vrlo rizično (ali ujedno možemo da pretpostavimo da je broj ne-heteroseksualnih roditelja mnogo veći).

Pored ovih opštih zapažanja treba navesti da kada se radi o položaju lezbejki, postoji preklapanje više oblika diskriminacije – tako su, pored homofobije, žene u Srbiji izložene rodnoj diskriminaciji i ekonomskoj deprivilegovanosti, čime su posebno pogođene majke. U poređenju sa gej muškarcima položaj lezbejki majki može biti znatno drugačiji – žene su manje plaćene od muškaraca i nalaze se u zanimanjima koja su niže vrednovana a ujedno su pod stalnim rizikom gubljenja posla ili ugrožavanja karijere usled trudnoće (Dunne, 2000). Ekonomska samostalnost je jedan od osnovnih faktora koji omogućava ženama da se odvoje od svojih partnera ako žele da napuste heteroseksualnu vezu. Ako postoji dete to onda posebno usložnjava situaciju jer su troškovi daleko veći, tako da su u našem društvu, lezbejke sa decom u sličnom položaju kao samohrane majke jer su često upravo to. Prema Dunne, ovo je na neki način očekivano usled istrajne rodne podele rada u kapitalističkim društvima po kojoj majke i dalje nose najveći teret socijalne i ekonomske brige za decu (Dunne, 2000).

Iskustva LGBTQ roditelja

Cilj ovog dela istraživanja je bio da se utvrdi pod kojim uslovima postoje istopolne porodice u Srbiji danas, ispitivanje rizika i teškoća ostvarivanja roditeljstva

LGBTQ osoba u Srbiji, rasvetljavanje problema sa kojima se oni suočavaju u pokušaju da ujedno ostvare svoj neheteroseksualni identitet i ulogu roditelja, kao i pitanje da li LGBTQ osobe žele i planiraju roditeljstvo. Ukratko, zanima me društvena osnova konstruisanja tih oblika roditeljstva. Odmah treba dodati da se podaci iz studija koji su prikupljeni u većoj meri odnose na žene nego na muškarce, tako da je i u teorijskom smislu naglasak više na lezbejkama kao roditeljima.

Što se tiče metodologije vezano za LGBTQ roditelje, istraživanjem su obuhvaćeni dubinski intervjui sa 8 roditelja (6 ispitanica i 2 ispitanika, od čega jedan ispitanik i tri ispitanice žive u heteroseksualnim zajednicama sa sadašnjim ili bivšim partnerima). Sam odabir uzorka roditelja bio je u velikoj meri uslovljen društvenim miljeom u kome žive LGBTQ osobe u Srbiji. U potrazi za uzorkom pokazalo se sledeće: lezbejke, gejevi i biseksualne osobe koje su roditelji imaju veći strah od toga da se sazna njihova seksualna orijentacija, što je uslovljeno kako visokom homofobijom i strahom da će dete biti izloženo diskriminaciji; LGBTQ osobe koje su roditelji često imaju decu iz prethodnih heteroseksualnih zajednica ili ponekad žive u heteroseksualnim okvirima što može da oteža njihovo prepoznavanje kao dela LGBTQ populacije; lezbejke koje su roditelji, iako ih po rečima mojih ispitanica ima dosta u Srbiji, često nisu autovane, dok se o gej očevima govori jako malo.¹⁰⁸ Sve ispitanice žive sa svojom decom, dok je jedan ispitanik roditelj ali ne živi sa svojim detetom, a drugi ispitanik živi u vanbračnoj zajednici sa ženom i nije u potpunosti autovan (ovo je verovatno pozicija koja je jako česta u društvu za neheteroseksualne roditelje). Takođe, stavovi o roditeljstvu kod uzorka ne-roditelja, potvrđuju činjenicu da neke žene aktivno planiraju roditeljstvo dok je gej muškarcima ideja roditeljstva “daleka”, oni imaju manje prostora da razmišljaju o tome, a kamoli da aktivno planiraju da postanu očevi – nijedan muškarac u ovom uzorku nije aktivno planirao roditeljstvo. Međutim, ne treba zanemariti činjenicu da su dve ispitanice iz ovog uzorka imale upravo gej muškarce kao donore sperme, što nam govori da kod gejeva postoji i želja i spremnost da se bude

¹⁰⁸ Tri osobe koje su roditelji su odbili učešće u istraživanju – jedna žena, autovana lezbejka, je to obrazložila time da je dete još uvek jako malo (nekoliko meseci) i da ne želi još uvek da bude deo nekog istraživanja, dok dvoje ispitanika nisu obrazložili svoje razloge. Interesantno je da je u nekoliko slučajeva postojalo saznanje o drugim LGBTQ osobama koje su roditelji, ali da iz razloga anonimnosti te osobe ne bi htele da učestvuju u istraživanju.

roditelj, samo je u njihovom slučaju u Srbiji to mnogo teže ostvarivo.

Ispitanice/i imaju preko 30 godina, poseduju više i visoko obrazovanje, dok njihovi porodični odnosi i životne odluke odslikavaju pojedine aspekte fenomena roditeljstva LGB osoba u Srbiji. Sam uzorak verovatno ne obuhvata sve probleme i različite varijacije roditeljstva LGBTQ populacije, ali svakako otvara neka zanimljiva pitanja s obzirom da ovaj fenomen do sada nije istraživan u domaćoj sociologiji. Na osnovu dobijenih podataka, ovaj rad može biti i put ka objašnjenju “novih” oblika roditeljstva, tj. redefinisanju značenja roditeljstva koje se do sada, kod nas, proučava isključivo na osnovu iskustava heteroseksualnih osoba.

Konkretno, poglavlje nastoji da istraži sledeće aspekte dimenzije roditeljstva gejeva i lezbejki:

- **problem vidljivosti identiteta** – vidljivost spolja, prema okolini, stepen autovanosti osobe i vidljivost prema unutra, u samoj porodici – tj. da li je dete upoznato sa drugačijom seksualnom orijentacijom roditelja;
- **partnerske odnose**– odnos između roditeljstva i partnerstva u odnosu na to da li osoba živi u heteroseksualnoj ili homoseksualnoj zajednici, kao i problem socijalnog majčinstva;
- **vaspitne prakse**– na koji način ispitanici/e vaspitavaju dete u odnosu na teme roda i (homo)seksualnosti (u okviru tog pitanja zanimalo me i kako obučavaju samo dete da se bori sa homofobijom u društvu kao i njihovo mišljenje o seksualnosti svoje dece s obzirom na preovlađujući stereotip da će deca iz homoseksualnih porodica takođe postati homoseksualna),
- **želja za roditeljstvom** kod LGBTQ ispitanika/ca koji nisu roditelji.

Sve ove dimenzije ukazuju da postoji određeni konflikt između LGBTQ identiteta i roditeljstva, kao i “pregovaranje” sa širim društvom vezano za (ne)vidljivost identiteta roditelja. Ti konflikti se nekada ispoljavaju u samoj ličnosti (osećaj krivice, frustracije, griža savest, percepcija sebe kao ne-roditelja), zatim kao konflikt sa primarnom porodicom, konflikt sa institucijama (sa vrtićem i školom kao prostorima koji su heteronormativno uređeni) i kao konflikti u partnerskim odnosima (uključujući nejasne odnose sa bivšim i sadašnjim partnerima/kama, ocem ili majkom deteta koji nekada dovode do napetosti i svađa). Međutim, važno je napomenuti, da su ovi konflikti nastali ne kao unutrašnji konflikti, usled neke izvorne suprotstavljenosti

neheteroseksualnog identiteta i roditeljstva, već kao posledica društvene diskriminacije, koja te dve kategorije razdvaja i onemogućava njihovo šire socijalno i zakonsko prepoznavanje.

Problem vidljivosti

Kath Weston u svojoj poznatoj studiji iz 1991. godine piše o tome kako mnoge lezbejke koje su roditelji opisuju svoje majčinstvo kao status koji čini da njihov seksualni identitet ostaje nevidljiv. U njihovim iskustvima kada neka heteroseksualna osoba vidi lezbejku sa detetom uglavnom prepostavlja da je ona strejt a verovatno i udata (Weston, 1991: 519). U društvima kao što je Srbija, živeti kao lezbejka takođe izaziva brojne sumnje, mistifikacije kao i negiranje njene seksualnosti. U stvarnosti, neke žene koje verovatno većini deluju kao majke i udate heteroseksualne žene, žive sasvim drugačije živote.

Kao što je spomenuto, najčešći model života jedne neheteroseksualne osobe u Srbiji jeste strategija dvostruke vidljivosti ili parcijalne vidljivosti identiteta. U slučaju Tamare, ta strategija je donekle i formirana u odnosu na roditeljstvo. Tamara ima ćerku od šest godina i živi u domaćinstvu sa bivšim partnerom, dok svoj identitet danas određuje kao lezbejski. S jedne strane, postoji grupa ljudi za koje je ona strejt osoba, majka i koji njenu zajednicu sa partnerom vide kao heteroseksualnu porodicu. Dakle, za roditelje dece iz vrtića, vaspitače i nastavnike u školi, većinu rođaka i komšija, ona je heteroseksualna. Sa druge strane, postoje prijatelji i prijateljice koji znaju za njen lezbejski identitet. Tu grupu ljudi uglavnom čine pripadnici i pripadnice LGBTQ zajednice. Njen partner takođe zna za njen identitet i u tome je podržava, dok njeni roditelji takođe znaju, s tim što od njih ima samo povremeno podršku. Dakle, postoje dve odvojene zajednice – jedna koja je većinska i koja ne zna za njene odnose sa ženama, i druga, uglavnom lezbejskazajednica, partner i pojedine osobe iz „prvog” sveta koji poznaju njen život celokupno. Jasno je da je ova životna strategija posledica društvene diskriminacije lezbejki koje su roditelji:

„Ja stvarno nemam dilemu, uopšte ne mislim da je autovanje po svaku cenu svima potrebno, posebno u mojoj situaciji, apsolutno. I mnogo sam mislila o tome, da li je to

kukavičluk, da li nešto drugo, mnogo sam se preispitivala i došla sam do zaključka da je to odgovorno prema detetu i da sam ja samo tako zadovoljna, kad znam da sam je sačuvala od tog (...) Prosto sam odlučila tako, možda grešim, nisam sigurna, nekad mislim da je to kukavičluk, nekad mislim da čovek treba da se drugačije postavi, na primer kad bi mi sad rekli svima. Ja sam sad malo i zaštićena dok god sam u tom stanu sa Igorom i što ne moram da brinem jer spolja mi izgledamo kao par” (Tamara, 41, Beograd).

Međutim, heteroseksualni okvir nije uvek pozitivan za osobu. On funkcioniše kao zaštita prema okolini dok unutar lezbejske zajednice taj okvir može da stvori sumnje i tenzije, da li je osoba “lezbejka” ili ne, da li se samo tako predstavlja – postoje različiti problemi, osoba mora često da se objašnjava ne samo “prvom” svetu, hetero većini, već i onom “drugom”, LGBTQ zajednici. Pitanje vidljivosti u njenom slučaju zavisi i od toga kada se autovala, jer je ona rodila dete pre nego se autovala sebi, tako da je postojala svest o napetosti između ta dva životna aspekta, a što se u jednom periodu ispoljilo kao osećaj krivice prema detetu:

“Takve su mi bile okolnosti, možda da sam ja to ranije razrešila, pre deteta, do te mere kako sam posle, da sam nju [partnerku] srela nekad pre pa da me to tako opalilo, možda bi bilo totalno drugo. Možda bi onda sa nekim drugim setom ušla u roditeljstvo. Ovako sam ja i sebi objašnjavala neke stvari kad sam već bila majka pa u tom smislu me jeste usporilo, imala sam grižu savest, imala sam te neke momente kad mi se činilo da ću, znaš, da ne treba to da radim, da ne treba time ni da se bavim jer kao imam nešto što je važnije, a to je ona [ćerka]. Ali to me čini mi se dosta brzo prošlo. Ja sam puno mislila da li je to moj strah ili briga za nju, da li je neko moje oklevanje u autovanju moj strah od autovanja ili briga za nju?! Na kraju sam zaključila da ja nemam strah od autovanja, da mislim da nemam strah od autovanja. Možda neki mali, da kažem, ne preterani, da pravim te kompromise kad oni imaju veze, kad baš utiču na život mog deteta – vezano za vrtić i za školu, nikom se tu neću autovati, i paziću na to. Sa svojom bivšom devojkom sam sretala mame iz vrtića i naravno uvek sam pazila da se ne provali da mi je devojka, zato što mislim da bi to uticalo na moju ćerku puno. I to je *shit*, to je kompromis koji moram da pravim ovde i koji mrzim, ali eto to je ono što mislim da je neophodan kompromis” (Tamara, 41, Beograd).

Milan živi u heteroseksualnom braku i ima sina od pet godina, objašnjava kako

ta vidljivost funkcioniše u njegovoj porodici, kao i sama partnerska dinamika:

„Ja sam imao neku krizu identiteta oko 30-te godine. Nisam znao šta ću sa svojim životom i menjao sam dosta poslova, bio razočaran u muškarce, a ujedno sam video da se moji drugari strejtaši žene, a moji se roditelji pate što ja nisam u tom fazonu. I u jednog tipa sam se baš razočarao. On je bio toliko religiozan i nikad to ne bi priznao. Jednom mi je rekao da je imao neki seks koga se stidi i da je posle toga postio 40 dana. Znači to je takav tip osobe. I ja sam video da sa tim ne može, iako sam tačno prepoznao neke obrasce. Sa druge strane, bili su samo neki tipovi koji hoće seks i meni se sve to nije dopadalo. I ja sam upoznao ženu sa kojom sam počeo da se družim, i ona je osoba koja je jako senzibilna i želela je da ima dete. I ja sam se njoj jako dopadao, a ja sam isto pričao da bih voleo da imam dete. Ona je jednostavno htela dete i ja sam hteo i onda je bilo kao hoćemo pa nećemo, pa sad treba voditi ljubav. Drugim rečima, ona i ja smo se našli sa tim jednim zajedničkim interesom. Meni je jedan prijatelj tada rekao na moju opasku da ja i ona imamo roditeljski impuls, on je rekao da je to njen nagon a ne moj. Znači, ne veruje se da i muškarci imaju roditeljski nagon, to se ne priznaje. Ona je rekla da se ona uopšte nije pokajala, iako sam joj ja rekao da nađe nekog strejt tipa ako bude htela” (Milan, 38, Beograd).

U slučaju Anje takođe postoji ograničena vidljivost seksualnog identiteta koja je povezana sa roditeljstvom – ona opisuje slučaj kada njen sin Marko kreće u prvi razred što odslikava napet odnos prema institucijama:

“Postojala je bojazan na početku škole jer sam se tada ja smuvala s jednom devojkom. Marko je imao problema u školi i išao je kod psihologa. Bio je agresivan i onda je išao kod psihologa i onda je psiholog pokušala da iščačka šta je tu problem. Ne bi mi bilo prijatno svakako. Ali razmišljala sam tada šta ako bude rekao psihologu, onda bih naravno otišla kod psihologa i rekla bih takva je i takva stvar – to jeste tako, mislim šta sad da krijem. Kako bi se to dalje odvijalo ja ne znam ali u principu ja ne spadam u ljude koji bi se povukli. Ne bih se povukla u tom smislu da me neko izgazi nego bi baš bilo onako filmski – kao: *Jesam, To sam i šta? Šta me to čini lošijim ili boljim od nekog drugog?!*” (Anja, 43, Beograd).

Važna stvar u okviru porodične dinamike jeste da strategije povodom skrivanja ili razotkrivanja homoseksualnosti često uče i sama deca jer oni kroz svoje roditelje takođe dele osobine položaja LGBTQ populacije u društvu. Izjave ispitanica i ispitanika

pokazuju da je vidljivost lezbejskog, biseksualnog i gej identiteta u slučajevima ovog istraživanja znatno ograničena ili potpuno isključena iz prostora koji su inače organizovani heteronormativno (vrtić, škola, komšiluk, roditelji druge dece sa kojima bi se inače ostvarila komunikacija zbog deteta) kao i da kod osobe postoji stalna svest gde je zaštićena, a gde na primer mora da pazi na svoju vidljivost, kao i svest o tome da nema uvek slobodu izbora oko ključnih životnih sfera. Uglavnom, osobe uspevaju da se izbere za neku formu vidljivosti koja nije potpuna ali u kojoj mogu uspešno da funkcionišu. Često je to parcijalna vidljivost i često se homoseksualnost ne razotkriva potpuno, pod objašnjenima “ne moraju svi da znaju”, ili “zašto bi to svi znali”. Iva opisuje vidljivost koja prati njeno roditeljstvo, s obzirom da dete odgaja sa muškarcem koji je gej:

„Za mene znaju moja majka, moj otac i dve moje sestre. Ne znam da li zna neka rodbina, moje tetke i teče, jer nismo ta vrsta porodice da se viđamo na ručkovima i slično. Nije bilo toga da se ljudi nešto pitaju kada sam rodila ćerkicu. Na poslu, tu su neke koleginice koje su mi prijateljice i koje znaju pa neke nove kolege koje sam upoznala pa i oni znaju. Neki drugi sa kojima se ne družim na poslu ili inače, prosto ne znam zašto bih sa njima pričala o tome ko sam ja, ako već ne pričam ni o tome kakvo je vreme, to mi je nepotrebno. Sa strane oca deteta, za njega znaju takođe njegovi roditelji, ali to je sve prećutno. Naravno, oduševljeni su što imaju unuča, vole i mene, vole kada dođemo, i neki je normalan odnos sa njihove strane, iako nema ni tog braka ni tog zajedničkog života“ (Iva, 34, Beograd).

Darko je autovan kao gej. Ima 28 godina i živi u Šapcu. Njegova životna priča govori o specifičnoj situaciji gej muškarca koji je razveden, i ima dete od osam godina koje živi sa njegovom bivšom ženom, dok je sa njegove strane viđanje deteta ograničeno. Njegov primer je drastičan oblik diskriminacije u kome je neviđanje deteta dosta uslovljeno time što je gej:

“Mi smo živeli kao porodica do treće godine deteta i sada se viđamo na dva meseca ili na mesec. Ja celu tu priču i danas jako teško emotivno doživljavam, tu razdvojenost i sve ostalo. Jer ja sam to tako negde kao ostavio i OK, doći će pravi trenutak i pustio sam to tako. Kada smo se razveli dao sam njoj starateljstvo, tako smo se dogovorili. Ja nikad sa detetom nisam išao zajedno na odmor, ne! Ja neću da forsiram, baš zbog cele njene porodice, jer vidim kakva je situacija, a meni taj cirkus na sudovima ne treba.

Problem je u tome što ona živi u maloj sredini, u jednom selu pored Valjeva, i svi njeni, roditelji i ostali imaju problem sa mnom i svi je pritiskaju. E sad, ja sam dete razvedenih roditelja i kao dete sam se nagledao sudova i svega. A sve stvari su mi bile jasno, šta se dešavalo. Tako da ja neću da se moje dete povlači po sudovima ili bilo gde. Neću ni sa njom da se svađam, neću da se stvara napeta atmosfera, jer ako neće da se javi na telefon, OK, neće. Ja neću da se sudim, to dete će odrasti, ja nikad neću njoj ni prebaciti što mene više nije bilo tu, ali prosto neću da pravim ono što sam ja imao u svom detinjstvu. Bolje je tako. Mislim, on zna i da ima oca i ko mu je otac i čujemo se telefonom svakako. Neću da pravim tu situaciju, sudovi i svađe nisu rešenje, posebno gde se trpaju nečiji roditelji sa sela, koji su alkoholičari i homofobični i ne znam ti šta” (Darko, 28, Šabac).

Što se tiče vidljivosti LGBTQ identiteta u primarnoj porodici, tu postoji jedno pravilo, a to je da žena koja je lezbejka ili biseksualna nakon rođenja deteta, biva prihvaćenija jer je donekle ispunila ulogu koja se očekuje od nje, jer majčinstvo je na osnovu patrijarhalnih pretpostavki i dalje njena primarna uloga, a roditelji često imaju očekivanja i vrše pritisak da dobiju unuke. Iako ne postoji spoljašnji pritisak da se imaju deca, u istraživanju Gillian Dunne, lezbejke koje su se odlučile na rađanje su doživele mnogo veće prihvatanje od strane svojih roditelja ili heteroseksualnih prijatelja/ica i sami njihovi partnerski odnosi su dobili veću podršku, jer se sada njihova pozicija u očima drugih menja, one ispunjavaju nešto od heteroseksualnih uloga – od “lezbejki” postaju “majke”, a njihovi roditelji dobijaju novu ulogu, postaju “baba i deda” (Dunne, 2000). Dakle, postoji taj momenat da ono što je za heteroseksualno okruženje do tada bio “čudan” ili “stran” način života, sada postaje razumljivije i prihvatljivije, u kontrastu sa skepticizmom prema lezbejkama koje se ne odlučuju na roditeljstvo (Dunne, 2000).

Što se tiče vidljivosti unutar same porodice, kod dve ispitanice, u okviru same porodice pitanje homoseksualnosti je skoro sasvim jasno postavljeno, homoseksualnost se od dece ne krije iako postoje različiti oblici vidljivosti:

„Nismo je vaspitavali da nas zove na određeni način, to je obično kao: *Došla je Iva, idi kod Svetlane*, i tako. Ali ona je Svetlanu skoro nazvala *mama*. A na primer, mene i svog oca nikad nije videla da se ljubimo, a mene i nju je viđala stalno. I kad tako gleda mene i Svetlanu, onda mi kažemo: *Dobro, ajde dođi i ti* (smeh)“ (Iva, 34, Beograd).

Anja je dete rodila u svojoj 31. godini kada je kao lezbejka odlučila da nađe muškarca sa kojim bi imala dete i koji bi bio uključen u odgajanje deteta. Otac deteta je gej i on provodi određene dane sa detetom. Tema vidljivosti je vrlo aktuelna u njihovom odnosu:

“Ja sam odmah rekla mom detetu – tvoj otac, znači, često to govorim, govorila sam, znači, mi smo drugačiji od drugih ali te volimo. Odvojeno, mi se međusobno ne volimo, ali mi te volimo. Ali, nema među nama emocija, to je bilo sve čisto, ništa tu nije bilo laž (...) Od četvrte godine, kad je počeo da postavlja pitanja, vezana za to zašto ne živimo zajedno, rekla sam: *Da, ne živimo, ali mi te volimo!* (...) On je video neke situacije još od malih nogu sa tom ženom sa kojom sam živela. U poslednjoj avanturi je video moju privrženost toj devojci, i to je prećutao ali je počeo da je mrzi. Verovatno bi tako odreagovao i da je muškarac u pitanju ali ovo mu je ipak bila zbunjujuća situacija jer on ipak odrasta u strejt društvu, od malih nogu ih uče. (...) Tata je tata, ali i njegov tata se viđa vikendima sa nekim. On zna da njegov tata odlazi vikendima negde, provodi sa jednim čovekom vreme. Tako da mislim da će vrlo brzo, u pubertetu da skocka, ne mene, mene je već skockao, ali svog oca će takođe da skonta” (Anja, 43, Beograd).

U slučaju Maše, koja živi u braku sa partnerom i ima dva sina i ćerku, pitanje njenih drugačijih seksualnih izbora danas nije toliko problem jer deca su odrasla. Međutim, ona opisuje situacije iz ranijeg perioda:

“Sa decom je bilo, da kažem, objašnjavanja. Moj sin je kao najkonzervativniji i kao najmlađi član porodice malo imao otpor prema tome, odnosno, pitao me je davnih dana: *Mama mama, zašto se ti družiš sa pederima i lezbejkama i zašto pričaš o njima?* (Maša, 48, Beograd)”

Kod Milana, usled postojanja heteroseksualne zajednice, njegovo dete ne zna za njegovu neheteroseksualnu orijentaciju:

„Mi smo imali odnose u početku, prvih godinu dve. U našoj kući svako ima svoju sobu, ja svoju i ona svoju i sin svoju. Mi smo to njemu objasnili, zašto je to tako, ali nismo rekli još uvek. I ne bih voleo da on sazna za mene pre nego što napuni 15 ili 16 godina” (Milan, 38, Beograd).

Tamara u svojoj priči opisuje i neke opšte uslove za roditeljstvo lezbejki u Srbiji i objašnjava da je konfliktnost između kategorija „lezbejstva” i majčinstva uslovljena diskriminacijom u društvu jer biti lezbejka a majka podrazumeva čitav set kompromisa.

Kada je ograničena vidljivost LGBTQ identiteta to može vrlo lako da stvori tenzije u okviru dijade roditelj-dete jer su postavljeni potpuno novi uslovi pred takvu porodicu koja mora da usvoji novi set vrednosti kako bi mogla da funkcioniše. Na osnovu razgovora sa mojim ispitanicama/ima, došlo se i do toga da se i u samoj LGBTQ zajednici ne razgovara mnogo na temu odgajanja dece. Ovo se može objasniti nametnutim i društveno uslovljenim izborom LGBTQ osoba (izbor *ili–ili*) da se u svojim životima retko odlučuju na taj korak, da imaju decu.

Partnerski odnosi i roditeljske uloge

Konflikt između roditeljstva i homoseksualnosti se posebno usložnjava kada se radi o partnerskim odnosima i ova dimenzija obuhvata aspekte partnerskih odnosa koji se odnose na samu formu zajednice (da li ispitanici/e žive u heteroseksualnoj ili homoseksualnoj zajednici), na kreiranje alternativnih porodičnih zajednica, kao i na fenomen socijalnog majčinstva. Zanimljivo je da u uzorku niko od ispitanica/ka nije znao niti za jedan par gej očeva, odnosno za slučaj da dva muškarca odgajaju dete, ali kao da ta tema i nije izazivala mnogo čuđenja – kao da je iluzorno očekivanje da u homofobičnom društvu kao što je Srbija, gej par odgaja dete.

Želja za roditeljstvom kod Anje formirala se upravo u momentu kada je ona mislila da je u dovoljno stabilnom partnerskom odnosu sa ženom i procenila da je to životni momenat da planira porodicu:

“Odlučila sam da imam dete kad sam bila u toj vezi, najdužoj, u tom trenutku najboljim emocijama koje ja mogu da pružim. Znaš kako, ti sa nekim provodiš vreme dve godine i ulaziš u neke tridesete, i onda vidiš oko sebe male bebe, počinje da ti se rađa neki instinkt, jednostavno počinje da ti se rađa. Saznaš da neki tvoji rođaci počinju da dobijaju decu i onda ti vidiš te bebe, male slatke” (Anja, 43, Beograd).

Međutim, Anjina veza sa partnerkom je kratko trajala i ona danas odgaja sina sa partnerom gej orijentacije. Za razliku od drugih slučajeva u ovom uzorku Anja nije bila u partnerskom odnosu sa ocem deteta, već je odlučila da rodi dete kao autovana lezbejka. Kod Ive se desila slična situacija – želja za roditeljstvom je postojala nezavisno od partnerskog odnosa. Ona je svoj život već videla u pravcu ostvarivanja majčinske uloge

i pored svoje seksualne orijentacije, što nam govori o tome da društveni pritisak nije uticao da se one odreknu te ideje. Iva je sa partnerkom uspostavila takav dogovor koji je podrazumevao roditeljstvo ali sa konceptom da otac deteta bude aktivno uključen. Takav plan je i uspela da ostvari, ima ćerku od 2 godine i deli roditeljstvo sa ocem deteta koji je u vreme planiranja trudnoće takođe bio u gej vezi:

„Pa ja sam se davno odlučila, tipa oduvek – samo je bilo pitanje vremena, kad i kako. Pre nekih pet ili šest godina smo se svi, to jest glavni akteri našli na jednom mestu. I onda kada je krenula ta priča oko dece, ja sam rekla da sam ja oduvek bila za, i onda je Svetlani u nekom trenutku kliknulo da bi i ona želela roditeljstvo. I onda smo pravile kombinacije, kako, s kim, da li sa nekim, šta sa novcem, i prosto najrazličitije stvari. Onda se desilo da jedan naš kolega koji je gej takođe hoće da postane otac. On je moj drugar, nismo najbolji prijatelji, ali smo ovako OK i super saradnici i on je super. Kroz neke stvari, kroz priče, dođeš prosto do toga da vidiš da li želiš dete, bez obzira u kom kontekstu je to roditeljstvo, da li želiš dete sa tim čovekom. I tako je bilo, želeli smo oboje. Prosto, nijedno od nas dvoje nije imalo nedoumice po pitanju toga da li želi dete. Ja i ona smo pričale o tome i složile se, pa smo onda njemu predložile. Ali verujem da je i on sa svojim tadašnjim partnerom pričao na tu temu. Zvuči grozno al na kraju nijedna od naše dve veze nije opstala (...) Mi bukvalno nismo pregovarali nego kao: *Šta misliš, dal ćemo?* I odgovor: *Naravno* (smeh). Uradili smo to putem inseminacije. To je bio najjednostavniji i najjeftiniji način. Odnos se nije dovodio u pitanje, jer to nije kao jednom, ne znam koji je to procenat da se trudnoća desi iz prvog puta i niko to nije želeo (smeh). A kao, generalno, inseminacija je sasvim pristojan postupak u skladu sa svima. I ja sam prelomila da to neće biti donatorska sperma nego neko koga poznajem i ko je svesno koliko i ja, ušao u tu priču i biće zaista tu, biće otac. I tako je zaista i bilo, od samog starta, od same trudnoće, ne samo kad se dete rodilo. I nekako se dobro slažemo. Malo primećujem da je ona razmažena i da je tamo kod tate, kod babe i dede malo popustljivije. Ali šalim se naravno (smeh)“ (Iva, 35, Beograd).

Kao što se vidi u slučaju Ive, kreiranje alternativnih porodičnih zajednica (koje prevazilaze granice nuklearne dvoroditeljske porodice) je neminovno u slučaju LGBTQ populacije. I samo planiranje roditeljstva podrazumeva sklapanje različitih vrsta dogovora, od izbora muškarca sa kojim želi da zatrudni, dogovora oko postupka začeća, dogovora sa partnerkom, pregovora oko samih roditeljskih uloga i različitih uloga koje

svi akteri zauzimaju. Pošto koncept porodice koji se upostavlja zavisi od dogovora partnerki i potencijalnih očeva, to je samo po sebi izazov za određeni partnerski odnos. Naime, „alternativni“ izbori u ovim slučajevima podrazumevali su to da su neki roditelji (očevi) uključeni spolja iako su biološki roditelji dok su neki roditelji (partnerka) uključeni iznutra iako su socijalni roditelji. Ovakvi slučajevi mogu da vode do raznih vrsta neslaganja u odnosu što je možda i očekivano, jer se takve porodice nalaze pred izazovima novih formi zajednica koje su kreirane kao i pred izazovima društvene parcijalne vidljivosti koja sve te dogovore usložnjava. U slučaju Anje koja odgaja dete sa partnerom gej orijentacije, postoji konflikt koji se izražava kroz neslaganje oko njihovih roditeljskih uloga. Dogovor koji je Anja imala sa ocem deteta je bio baziran na želji da se dobije dete, jer je ona jedno vreme tragala za gej muškarcem koji bi „zadovoljavao“ određene kriterijume i bio aktivno uključen u roditeljstvo:

„Ja sam počela da tražim među pozanicima, ja sam rekla da želim neku kombinaciju s gej tipovima. Znači, trebalo mi je dve godine, ali to nije dve godine intenzivnog traganja nego jednostavno tokom dve godine je bilo priče o tome i širila se priča i merkala sam kandidate" (Anja,43, Beograd).

Međutim, početni dogovor o tome da i otac bude uključen u roditeljstvo, kasnije se ispostavilo, je bio izvor sukoba između njih dvoje. S obzirom da je njihova zajednica bazirana isključivo na usmenom dogovoru između partnera, to pojačava već postojeća neslaganja oko deteta. Takođe, začecje deteta je bio problem za ispitanicu jer u nedostatku informacija i u situaciji kada nije imala previše izbora, ona se odlučila da zatrudni putem seksualnog odnosa – i ovaj primer odslikava koliko su reprodukcija i začecje obeleženi takođe heteroseksualnim standardima, gde za lezbejke ne postoje uslovi za doniranje sperme, inseminaciju i veštačku oplodnju u zemlji ali ne postoje i informacije o tome:

“Pa to bi u strejt odnosu bio prirodan put, ali to je za mene bilo katastrofa. To kad neko kaže prirodno, to je prirodno za hetero ljude. Klasičan odnos između muškarca i žene, samo bez zadovoljstva, eto, to je to. Moje drugarice koje su otišle iz Srbije, imaju sličnu dužinu veze i sad imaju bebu. To mi je predivno, i sad se ja zapravo osećam jako isfrustrirano što u mom životu nije bila takva kombinacija, nego eto, pod nekom vrstom prisile. To deluje frustrirajuće, ja sam napravila dete iz neljubavi. Nije napravljeno iz ljubavi nego sa nekim koga ne znaš, koga ne voliš, nemaš pojma ni ko je ni šta je. Neko

ko ti je ušao u život i sad ti ga zagorčava. U detetovom prisustvu on mene omalovažava i daje mu vetar u leđa za ružno ponašanje prema meni. Tako da u principu, bezobrazno ide na to da mi ruši vezu sa detetom, iz neke svoje lične nezrelosti, lične isfrustriranosti. Mi nismo potpisivali neki ugovor ili nešto slično, nego smo imali usmeni dogovor. Mislim da je bilo moguće drugačije, jer je to bila neka ishitrena reakcija. Iz ovog ugla, svakako bih sad drugačije postupila, mnogo mnogo drugačije” (Anja, 43, Beograd)

Kada je dogovor o roditeljstvu prepušten invenciji dve osobe, bez dovoljno opcija začeca, što je veliki problem za lezbejsku zajednicu kao i bez kulturnog modela na koji bi se oslonili to može da predstavlja situaciju napetosti i situaciju bez jasnih pravila u kojoj akteri nisu sigurni kako da djeluju ili osećaju nelagodu i krivicu povodom svoje prvobitne odluke da se upuste u takav dogovor. Takođe, još jedan izbor koji neheteroseksualne žene donose u ovim raznim pregovorima jeste izbor gej muškaraca za potencijalne očeve ili donore sperme – i Anja i Iva su birale gej muškarce za svoj koncept porodice što potvrđuje i nalaze stranih studija, jer se žene na taj način osećaju „sigurnije”:

„Ja sam se osećala sigurnije zato što je on gej. Mislim da to nikad ne bih uradila sa nekim ko je strejt, stvarno mislim da ne bih. Jer to baš produbljuje neke paranoje i strahove koji neminovno postoje u većoj ili manjoj meri, a ta činjenica bi meni taj strah toliko uvećala da to ne bih uradila. Mislim ni u nekoj boljoj zemlji sa ne znam kakvim društveno prihvatljivijim uslovima ne bih to uradila ni sebi niti detetu. I mislim da je to realno“ (Iva, 35, Beograd).

Kod Ive, iako je ostvarena odluka o roditeljstvu, uskoro je došlo do kraja njene veze sa Svetlanom koja je trajala sedam godina. Njihova veza nije bila potpuno vidljiva, i pritisak koji je Svetlana osećala u situaciji nove porodice i nedostatka podrške je uslovio da se njih dve rastanu:

„Mene je to sve prilično zateklo. Nekako, nisam mislila da će ona tako posustati. Jer generalno su stvari postale dosta teške, sa detetom, ali nije dete problem već više te društvene okolnosti – ja sam imala problem i imam ga još uvek sa svojim ocem, koji i dan danas smatra da je homoseksualnost bolest, perverzija, nešto što nije normalno. Ali on je veoma bolestan i negde sam ja očigledno žrtvovala svoju vezu zarad nekog, ne znam ni ja kakvog poštovanja i obzira prema njemu (...) Ja sam im rekla za moju i Svetlaninu vezu i oni znaju za mene već deset godina, ali mislila sam da bi ta svađa bila

jako loša za njega, i mislim da bi napravilo problem u celokupnoj porodičnoj situaciji, da bih mamu i sestru stavila u jako nezgodan položaj, da bi morali da balansiraju između, i još da razmišljam da li ću ga nositi na duši. A moja mama sve zna i ona se jako trudila da pomogne i oko deteta i svega. Ona možda to ne može da shvati, da li je to do njenih godina ili kulture ali ona to prosto podržava. S druge strane Svetlanini roditelji ništa ne znaju i to je komplikovano. Onda smo odlučile na kraju da nas dve ne živimo više zajedno do nekog trenutka kad bi se nešto nekada promenilo. Mi nismo raskinule zbog toga što se pojavio neko drugi tj. neka druga ili zbog neke ideje o drugima, nego je prosto ovako bilo teško i ona nije videla neku svetliju budućnost. Ja ne bih raskinula da je do mene i neko vreme nisam htela, i ja i dalje mislim da je to bezveze jer nas dve se i dalje čujemo svaki dan i dalje se vidimo i možda ne živimo kao porodica ali imamo dete. Naš odnos je ostao roditeljski ali ne znam kako će to izgledati kada obe uđemo u druge partnerske odnose, ovako u teoriji mi to izgleda malo *heavy*“ (Iva, 35, Beograd).

Tema koja se svakako pojavljuje u istraživanjima, iako u Srbiji raspoložemo sa još uvek malim brojem slučajeva koji bi temu pokrili, jeste tema socijalnog majčinstva ili ko-roditeljstva partnerke koja nije biološka majka. S obzirom da u Srbiji ne postoji nikakva vrsta pravne ni socijalne garancije i vidljivosti za ženu koja bi bila socijalna majka, njena pozicija može da bude prilično rizična, skoro nemoguća. O tom problemu govori Tamara koja ima svoje dete i koja je bila u vezi partnerkom koja je takođe razmišljala da rodi dete, a što je stvorilo neku vrstu sukoba u odnosu. Njena jaka emotivna reakcija i sukob sa partnerkom odslikavaju u čemu se sastoji teškoća ostvarivanja zajedničkog roditeljstva sa dve žene u odnosu:

„(...) ona želi biološko majčinstvo, koje želi po mom utisku samo zbog svoje mame jer njena mama je pritiska (...) To je mnogo komplikovano, ona mora da bude svesna toga koliko će kompromisa morati da pravi u životu oko toga. Ona mene želi kao drugu majku detetu, ali ja ću biti nevidljiva tom detetu. Ja kažem njoj: *Jesi ti normalna, tebi nešto da se desi, ko uzima to dete, ja ili tvoja keva? Tvoja keva! Ne mogu iz vrtića da ga uzmem, brate a ne da ga vodim, ne znam, na primer na more, ako ti ne možeš!* (...) Meni je u redu da ti to želiš, u redu mi je da ne praviš kompromise sa sredinom...jer ona neće praviti kompromise sa sobom jer ona će biti biološka majka, a praviću kompromise ja – na nevidljivost ću biti osuđena ja! Razumeš? A ja ako budem majka

tom detetu ja ću da se vežem za to dete, ja sam taj tip, vežem se za kuće, vežem se za papagaja a ne za dete” (Tamara, 41, Beograd).

Ovaj primer pokazuje da se intima između partnerki usložnjava planiranjem budućeg roditeljstva. Ovde se o partnerskim odnosima mora razmišljati na nov način, jer ako nije moguće ostvariti vidljivost u okviru institucija i u širim zajednicama, ako je to jako teško, onda je to situacija o kojoj je potrebno pregovarati i sa partnerkom, sa decom, i sa svojom primarnom porodicom (dakle, sa svima onima koji su inače podrška i u heteroseksualnim zajednicama), kakav model vidljivosti može da se ostvari i da li to svima odgovara. Na taj način, ponovo se stvara situacija gde odnos mora da se dodatno prilagođava, gde se moraju praviti neki kompromisi ili bar uložiti dodatni napor na „pregovore” sa svim stranama oko toga koji model vidljivost istopolne porodice usvojiti (to je nešto o čemu heteroseksualni roditelji definitivno ne razmišljaju).

Socijalna podrška je nešto što po pravilu izostaje u slučaju LGBTQ populacije i to verovatno ima neki uticaj na unutrašnju dinamiku partnerske zajednice. Posmatrano u odnosu na heteroseksualne porodice, gde je dete faktor koji bar u prvim godinama braka doprinosi koheziji partnerstva jer postoji zajednički fokus na roditeljstvo, ali postoje i takva očekivanja okoline, u istopolnim zajednicama tog elementa možda uopšte nema, i iako roditeljstvo ne mora biti izvor sukoba ono je često dodatni izazov za ne-heteroseksualni par.

Još jedan bitan aspekt roditeljstva i LGBTQ identiteta jeste problemu uklapanja uloge roditelja i LGBT uloge:

„Ja sam odlučio da dok mi sin ne poraste ipak nemam ozbiljnu vezu. Ja moram da brinem o detetu jer malo dete je jedna velika obaveza – ti si tu od jutra do mraka, i nemaš vremena. A posebno što je naš sin jako zahtevan, stalno mora da ga zabavlja mama ili tata. Tako da je tu vrlo vrlo malo vremena da ja sad mogu da izađem negde, a veza zahteva odgovornosti prema toj drugoj osobi. Tako da ja imam profil na jednom sajtu i vidim se sa nekim povremeno ili se vidim sa nekim koga sam već viđao. Ali ja ne bih menjao svoju situaciju, kao roditelja i sve drugo. Jer ja sam video mračnu stranu gej života – te veze traju jako kratko, i drugo, video sam neku površnost, non stop priča o tom seksu, i naći nekog mladog i lepog, a treća stvar je HIV. Koliko je to problema od tih nekih poznanika koje ti znaš. Ovako si se maltene izvukao od svega toga. Bilo je i slučajeva gde mi neki muškarac kaže: *Pa ti varaš svoju ženu*” (Milan, 38, Beograd).

U slučaju Milana, brak se pojavljuje kao životna strategija koja omogućava da se ostvari roditeljska uloga kao i društvena podrška koju heteroseksualna zajednica pruža. Pogled na gej odnose stvara osećaj nesigurnosti, koji je razumljiv ako se pogleda kontekst tišine i duboke diskriminacije i problema koje ta zajednica ima. Iz "heteroseksualne" perspektive, partnerska uloga i uloga roditelja ne moraju biti problematične u smislu vidljivosti i otvorenog prikazivanja svoje seksualnosti, ali u slučaju neheteroseksualne osobe i taj aspekt zahteva određene strategije kako bi se uloge integrisale, pa otuda i optužbe koje spominje Milan. Kod Anje postoji osećaj da njen sin neće imati razumevanja za njen ljubavni život, nešto što stvara osećaj frustracije:

“Znaš šta, prošla sam ja sve i svašta, nisam ja savršen roditelj, apsolutno, imala sam ja milijardu mana i imam i sad i pravim upravo greške kad naleti neka devojka, to je retko ali onda si u rascepu kome da se posvetiš, njoj ili detetu. To je užas, jer da smo u inostranstvu mi bi živele verovatno zajedno i ja bih bila manje frustrirana oko okoline i deteta. I da ne moram da se tajno sastajem, da mi dolazi noću kad dete spava, ili tako nešto. Znači, totalno je frustrirana situacija u ovoj zemlji, razumeš? Možda bi odnos i uspeo, ali ovako, i nema neko nerava da se bakće sa nekim ko ima dete, pa tu dete pišti, vrišti, hoće za sebe neko parče, što i ima neko pravo naravno, da poseduje roditelja, ali mnogo je zajebano. Moraš onda da izabereš dete, uvek. Al kažem, napravim greške, jer i ja sam živo biće, oću ja mnoge stvari, znaš (...) Ako ja sad pričam sa nekim, on stalno traži pažnju, a ne možeš ni da iskažeš emocije pred njim, tako da to onda bude sve komplikovano (...) One uvek znaju da ja imam dete, pa ako im se svidim, onda im to u početku nije problem. Ali generalno, jeste negde problem. Jer ti kao roditelj moraš negde da se posvetiš detetu, jer ono ide u školu, ima obaveze, moraš da ispoštuješ njega, i u taj gusti raspored, ako ti radiš i imaš dete, treba da uguraš nekog ko želi pažnju, i ti isto hoćeš tu istu pažnju, i ti onda želiš da budeš sa tom osobom nasamo a onda moraš da organizuješ tog oca, svoju majku, nešto, a opet se osećaš krivim ako je on kao negde prepušten. To su neki osećaji krivice. Sad ne znam da li to imaju i strejt roditelji, ali oni ipak završavaju u sopstvenom krevetu, imaju sopstvenu sobu, zatvore vrata i kažu deci laku noć, a ti to ne možeš da uradiš jer nije to to. Malo je zajebano, malo više” (Anja, 43, Beograd).

Vaspitne prakse

U ovom delu opisan je još jedan aspekt roditeljstva oko koga postoji možda i najviše društvene brige ili panike, a to je odgajanje dece u LGBTQ porodicama. Kada se govori o poziciji deteta, iako dete može načelno da prihvata homoseksualnost svog/svojih roditelja, potrebno je i da dete bude dodatno senzibilisano i svesno različitog „statusa” koji njegova majka ili otac imaju u društvu, što stvara dodatni izazov pred roditeljem. Anja objašnjava teškoće na koje nailazi u odnosu sa sinom, koje mogu biti rezultat odgajanja deteta u sredini gde je heteroseksualnost norma sa kojom dete odrasta:

„(...) i ovi hetero, oni se grle ljube tamo vamo, ali deca rastu s tim i to im je normalno. E sad, svaka druga situacija im je vrlo konfuzna jer to ne viđaju na ulicama. Ja posmatram kako on gleda parove jer on ne viđa da se ja grlim sa njegovim ocem, niti sa nekim drugim muškarcem, i obično su žene oko mene. I onda on...prošle godine baš je ispoljavao mržnju prema celokupnom ženskom rodu, i sad je jako posesivan. Vrlo je ljut, vrlo je posesivan i vrlo se bezobrazno ponaša. Znači, revoltiran je totalno jer smatra da me negde gubi (Anja, 43, Beograd)”.

Kroz iskustvo Tamare, vidimo i primer toga kako dete lako prihvata razlike i kako vaspitanje koje uključuje vidljivost istopolnih veza u porodici, gde postoji i otac deteta i partnerka, može da utiče pozitivno na dete, a sama „razlika” je integrisana u porodični sistem:

„I ja njoj kažem: *A evo ti znaš* – misleći na neke svoje prijateljice – *ti znaš neke devojke koje imaju devojke, to nije samo priča, ti zapravo znaš neke devojke koje imaju devojke?* Ona kaže: *Da mama, ti!* (smeh). Ja počela da se smejem i kažem: *Pa jeste*. Ona je toliko suštinski razumela dobro. Pa čekaj, ona nekad uđe u krevet između nas dve. Njoj je bilo bitno u tom nekom periodu kad je to sve počinjalo, njoj je bilo bitno da ona uspostavi njenu porodicu, kao ona, Igor ja i mace. I mi zaista njoj dajemo veliku potvrdu da ta porodica funkcioniše i njoj je to jasno i ona je OK. I onda kad je došla Marjana nije joj delovala kao uzurpartorka nego je delovala kao dodatak. I videla je da to ništa ne menja moj i Igorov odnos. Pri tom Marjana uvek dođe sa pedeset igračaka, uvek je na odmoru, nema šta da radi, može da se igra sa njom i voli da se igra i stvarno se super igra, super

je maštovita“ (Tamara, 41, Beograd).

Međutim, pitanje koje se postavlja jeste – kako senzibilisati dete ili nekog iz svoje okoline kada je celokupni okvir socijalizacije, od škole, udžbenika, preko medija, crkve i svakodnevnog života, uređen heteronormativno?! Pitanje je da li može da postoji uspešan individualni odgovor na društvenu homofobiju u Srbiji ili govorimo samo o izuzecima.

U skladu sa tim, ono što je specifičnost vaspitnih praksi kod svih ispitanika/ca jeste da dete uče vrednostima tolerancije i poštovanja različitosti. Na neki način to je neophodan element u životu LGBTQ osoba i za njih je od elementarne važnosti poštovanje *Drugog*. Ovo je jedan paradoksalno pozitivan efekat diskriminacije prema LGBTQ roditeljima – na osnovu iskaza ispitanika/ca (a što potvrđuju i strana istraživanja) izgleda da se deca vaspitavaju prema jednom modelu koji je izrazito afirmativan prema razlikama:

„Mi objašnjavamo Ani sve što mislimo da ona mala može da shvati i što hoćemo da ona negde suštinski shvati. Mi kažemo: *Bitno je samo da znaš, ovde SVI kažu da dečak mora da voli devojčicu i devojčica dečaka al to nije tačno – može da devojčica voli devojčicu, dečak može da voli dečaka. I videćeš kad se preselimo svi će reći da to može a ovde kažu da ne može. A ona kaže: Dobro mama. I kažem: Al to u vrtiću, ti to treba da znaš, al' u vrtiću nemoj molim te to da govoriš, pošto ona sve u vrtiću govori, sve!*“ (Tamara, 41, Beograd).

„Ja ga učim da bude tolerantan prema svemu, prema svima, svima. Šta god da me pita: *Šta je ovo?*, ja kažem – *To svima može da se desi, to svakom, za invalide, za ove, one. Za Rome kažem, da je društvo dozvolilo da rovere po kantama umesto da se edukuju. Ja radim puno sa njim, ne dozvoljavam da ljude klasifikuje, a i ako ružno priča, objasnim kako to stvarno nije u redu i zašto nije u redu i pričam mu da se nikad ne zna ko šta može da voli i da je to jednostavno ljubav i da ne treba tome suditi i da jednostavno ne treba nikog ugrožavati*“ (Anja, 43, Beograd).

U slučaju Ive koja ima ćerku od dve godine, njena razmišljanja idu u smeru nekih generalnih smernica oko vaspitanja koje takođe uključuju odgajanje deteta kroz razvijanje senzibiliteta za različitost:

„Ona je sada baš mala i nisam sigurna na koji način ću je odgajati i u kom trenutku će ona saznati, uopšte ne znam. Jer negde mi je ideja da je odgajam da izraste u neko

normalno ljudsko biće, pre svega čoveka, sa nekim najširim mogućim shvatanjima po svim pitanjima – i da, jednog dana ona to može da razume. Ako je odgajam onako kako mislim da treba, da poraste u neku osobu u koju bih ja volela da ona bude, da to uopšte neće biti nešto o čemu treba govoriti: *E znaš, moramo da razgovaramo, ajde sedi, mama i tata imaju nešto da ti kažu*. Niti ja gajim neku iluziju o tome, da izigravamo srećnu porodicu sa mamom i tatom, već se ja i on trudimo da se koliko koliko vidamo zajedno, što je zbog mog posla sada teško. Ali gledam da kada smo oboje na odmoru provedemo neko vreme zajedno – ne zbog te slike porodice, kao tradicionalne porodice, već da ona prosto vidi nas dvoje kao neki par roditelja, da prosto nismo neki zasebni identiteti. Da nas vidi zajedno zbog nje same, da bi ona postala bolja osoba“ (Iva, 35, Beograd).

Ovakve vaspitane prakse otkrivaju na koji način se dete obučava da se nosi sa temom homoseksualnosti u heteronormativnim okruženjima (vrtiću, školi, komšiluku, društvu). U skladu sa tim su objašnjenja koja roditelji daju za temu homoseksualnosti.

„I: Da li vi pričate o tome?“

Ne, ja sam mu samo rekla da ljudi tokom života vole razne stvari i da ja volim razne stvari, i da ne treba ništa da ga brine, i da sam sasvim okej, ali to ... deca su vrlo specifična i hetero odnosi ih zbunjuju, a kamoli ako vide neke elemente, nešto što nije uobičajeno.

I: Misliš da bi ga zbunilo kada bi mu eksplicitno rekla?“

Pa on to negde zna. On je svestan, jer video je to od detinjstva, to je u njemu definitivno, samo što će da se ispolji u pubertetu i pitanje je kako će da reaguje, kada uleti u ono pubertetsko gde već imenuju ljude određenim imenima. Jer već me je pitao šta znači to *peder*, šta znači to *gej*. Kad me prvi put pitao sa 6 godina šta znači gej ja sam rekla: *To ti je engleska reč što znači veseo*, i tu sam završila priču. Šta znači gej? Gej znači veseo, na engleskom” (Anja, 43, Beograd).

Jasno je, s obzirom da društvo postavlja ogromne zahteve prema LGBTQ roditeljima, da roditelj tu društvenu situaciju mora da ispregovara sa detetom na jedan nov način i da objašnjenja prilagodi uzrastu deteta onako kako procenjuje da je u tom momentu adekvatno. Takođe, kao što je spomenuto u delu o vidljivosti homoseksualnosti unutar porodice, postoji uvek određena doza “pregovaranja” između roditelja i deteta povodom te teme ali postoje i napetosti:

“To je velika frustracija, užaš. Ne, ja sam njemu rekla, da ja imam pravo da volim, pored njega, njega volim kao dete, al’ da imam pravo da volim koga ja želim. Znači, ja sam mu jasno stavila do znanja, postavila sam mu granice: *Ti si moje dete, i tebe volim, i nemoj da mi se mešaš u moj privatni život (...) nemaš potrebe da brineš ti, nego se igray, uči, živi, a ti pusti mene i moje stvari.* I od detinjstva sam mu jasno stavila do znanja: *Ti si bre, ja sam te rodila, ali ono što ja volim ja volim, a ti voli šta hoćeš i kraj priče. Nikad se niko u to neće mešati*” (Anja, 43, Beograd).

Anja je u odnosu sa detetom postavila granice i objasnila sebe na takav način da to dobija dimenziju vaspitne prakse jer je u ovom slučaju i samom detetu ostavljen prostor “da voli koga želi”. Kod Maše je sopstvena pozicija i izbor takođe postavljen na sličan način, gde se dete vaspitava u skladu sa vrednostima “tolerancije” ali što naravno nije oslobođeno tenzija:

“Moja ćerka je indiferentna, indiferentna u smislu da podržava to što radim, ali sigurno neće da ide na gej prajd. Moj sin je dosta zadojen većinskim mišljenjem svoje generacije, to je 18 godina, to je ta očajnička generacija iz 90-tih. Moj sin neće ići na LGBT skupove, on ima malo neku dozu cinizma koja se meni ne sviđa u celoj toj priči. Imao je par komentara na račun mojih gej prijatelja, vrlo sarkastičnih, podsmešljivih, ali on tako ima i prema svim ljudima. Ja se nadam da nije homofob! On je pored mene možda više imao problem sa majkom kao autoritetom, najvećim autoritetom u kući, nego što je majka LGBT frik, razumeš?” (Maša, 48, Beograd).

Ova vrsta pregovaranja između roditelja i dece, otkriva konfliktnost koja postoji između te dve kategorije – roditeljstva i neheteroseksualnosti. Ta konfliktnost proizvodi drugačije vaspitne prakse, gde ti aspekti vaspitanja predstavljaju pravi izazov i invenciju od strane tih roditelja, s obzirom da ne postoji vidljiv socijalni model vaspitanja dece u LGBTQ zajednici. Model vaspitanja u ovim porodicama, u pojedinim aspektima bukvalno mora da se izmisli i to na neki način predstavlja jednu strategiju otpora društvenoj homofobiji. Diskriminacija LGBTQ roditelja i njihova socijalna nevidljivost, dovode do toga da su deca u ovom uzorku vaspitavana da budu afirmativna prema razlikama jer je to neophodno za njihovo odrastanje i snalaženje u društvu. Kao što navodi Dunne – lezbejke kao majke s obzirom na svoju seksualnu orijentaciju, zahtevaju određeno redefinisane granice, sadržaja i značenja roditeljstva (Dunne, 2000: 13). Sve ovo govori da lezbejke sa decom menjaju značenje roditeljstva i da se radi o

nekim „novim” oblicima porodica kod nas.

Imajući u vidu jednu od uobičajenih predrasuda, a to je mogućnost “prenošenja” homoseksualnosti, sledeće dve izjave ispitanica su odgovori na to pitanje, kako one vide mogućnost da bi njihova deca mogla postati homoseksualna ili biseksualna jednog dana:

“Nemam strah, ja bih možda i volela, jer je tako manja verovatnoća da će biti homofobka, ali ne pričam s njom o tome, samo sam joj rekla da je ljubav između osoba istog pola moguća. Ona se zaljubila nekoliko puta, uvek u dečake, ali mi je rekla da se neka devojčica iz razreda, zaljubila u nju jer je stalno ljubaka i da ju je ona rekla učiteljici (smeh). Mislim da je ona usvojila da je istopolna ljubav moguća, ali da ne misli mnogo o tome, možda delom i zato jer to povezuje sa mnom i sa Marjanom, jer ja mislim da je ona potpuno emotivno razumela pravu prirodu te veze (Tamara, 41, Beograd)”

“Nemam taj strah, mislim da je to čista glupost. Mislim stvarno, u mojoj porodici su svi bolno strejt, a šta sam ja, izrod? Stvarno ne mislim da su neke veće šanse da će moje dete biti gej samo zbog toga. Lično ne bih volela. Pa generalno mislim da bi joj bilo teže. Čak i u nekim zemljama koje su mnogo tolerantnije nije to baš tako sjajno, imaju gej kafiće i ljudi se otvoreno drže za ruke ali nije baš da to prođe bez pogleda, ni u Londonu ni drugde. Nije represija kao ovde naravno. A i generalno kad vidiš tinejdžerski period i sve te probleme, šta će joj to? Nije da je meni sada žao što sam ja gej, ali realno ne bih volela, samo zato što mislim da će njoj biti lakše, ne želim da dolazi u situacije da mora da prećuti ili da laže ili da razmišlja da li će da uhvati devojku za ruku ili neće, i da li će neko da ih tuče. Ali naravno, naći će podršku šta god da bude. Dakle, ne mislim da su joj veće šanse da bude gej zato što su joj oba roditelja gej i ne verujem da je dokazano da je to nasledno” (Iva, 35, Beograd).

Iako je u javnosti jedan od najvećih strahova vezan za to da bi homoseksualnost mogla da se prenese na dete, izgleda da to uopšte nije strah kod samih LGBTQ osoba. Realni strahovi kod LGBTQ roditelja su drugačije prirode – pre je to strah od opšte homofobije u društvu ili kako će deca da reaguju na temu homoseksualnosti kada odrastu, strah od izolacije za dete. Emocije o kojima su govorili/e ispitanici/ce jesu: osećaj brige za dete i generalni osećaj neizvesne budućnosti, zatim osećaj krivice, osećaj da je osoba izneverila dete, strah od odbacivanja deteta, strah da će dete postati

homofobično u homofobičnom okruženju itd. Radi se o tome da uvek postoji rizik da će dete takođe da trpi posledice homofobije ili da će biti stigmatizovano na neki način:

„Mislim da je za nas, za Anu, od krucijalne važnosti da mi ne živimo ovde jer u trenutku kad se ona jadna sretne sa *peer pressure*, sa društvom u osnovnoj i srednjoj školi koje govori da su pederi i lezbejke bolesnici i bolesnice a ona ima takvog roditelja, ja takav haosu u glavi ne smem ni da zamislim (...) Neću da dočekam taj momenat, ja sam ga već videla u vrtiću u milijardu posto blažoj formi” (Tamara, 41, Beograd).

„Pa brine me, naravno da me brine sve to, jer živimo u histeriji, u lošoj ekonomskoj situaciji uopšte, okruženi drogom, alkoholom, lošim ponašanjima svih mogućih vrsta, i mislim da taj neki emotivni šok sa kojim on odrasta, može da izazove jednog dana, naročito ako deca počnu ružno da govore. Kad on shvati da njegov roditelj jedan a kamoli još drugi *To*, mislim da će užasno da odreaguje, mislim da će da bude jako jako problematično (...) Važno je da mi osnažimo neku našu unutrašnju zajednicu, i da deca vide da postoje i drugi roditelji, jer ovo moje brine, jer zna da sam neko drugi. Zbog društva, on već zna i brine, jer video je parove koji se ljube, a zna da ja to ne radim. Jer svi smo usamljeni, ja sam usamljena. S kojim se ja roditeljima družim? Ja moram da hvatam roditelje da bi se moje dete družilo sa njima. Da je tada postojala grupa, pre deset godina, mi bismo se svi međusobno družili i on bi imao svoje drugare. Ovako, strejt ljudi imaju svoje kumove, venčane, ovo ono, i oni kad organizuju nešto oni već imaju petoro dece sa kojima to dete može da se igra, deca od kumova, deca od braće i sestara. A ja nemam taj krug oko sebe. Imam samo prijatelje koji su isto sami. I on raste sam, on raste sam!” (Anja, 43, Beograd).

Opet je vidljivo da postoji jaka politička svest o važnosti zajednice i podrške koju LGBTQ roditelji trebaju od društva. To su teme o kojima se tek u poslednjih par godina govori u javnosti, ali opet nedovoljno i iskustva žena u regionu pokazuju sa kojom količinom straha, krivice i stida se suočavaju neheteroseksualne žene koje su majke kada počnu otkrivati svoju seksualnost (Tolić et al, 2016; Crol, 2017; Begagić, 2018). Anja govori o još jednoj specifičnosti roditeljstva u slučaju majki lezbejki, a to je nepostojanje modela na osnovu kojih se može vaspitavati dete u Srbiji. O tome govore i britanski istraživači u svojoj studiji – ne postoje očigledne smernice (*guidelines*) na osnovu koga se dete vaspitava kao što i generalno ne postoji uputstvo za LGBTQ osobe kako živeti izvan konvencionalnih heteroseksualnih obrazaca (Weeks et al.: 2001: 168).

To je povezano i sa tim da roditelji pored toga što moraju da kreiraju nove forme porodičnih odnosa, moraju da uvode nove teme u vaspitanje i nova objašnjenja, čitav jedan korpus vrednosti vezan za rod i seksualnost – i oni zaista moraju da budu inventivni u svom roditeljstvu! Jako važan aspekt toga je i nepostojanje podrške kako biti LGBTQ roditelj, nepostojanje socijalnih mreža koje bi osobu povezivale sa drugim LGBTQ roditeljima. Ovo govori o ogromnom osećaju usamljenosti i izolacije kojoj su izloženi LGBTQ roditelji, jer oni mogu da iskuse dvostruko nerazumevanje – od strane većinskog društva ali i u samoj zajednici, gde teško mogu da nađu osobe koje mogu da se povežu sa njihovim iskustvom. Ova vrsta izolacije može ali ne mora biti karakteristika LGBTQ zajednica. Rezultat toga je da se bolji uslovi za odgajanje dece često vide van Srbije. Potpuno drugačija slika je recimo u Velikoj Britaniji gde prema zvaničnim podacima u 2013. godini 20.000 dece raste u istopolnim porodicama, dok je u prvoj polovini 2018. godine zabeležen broj od 2837 usvajanja od strane LGBT roditelja (usvajanje istopolnim parovima u Velikoj Britaniji, dozvoljeno je od 2002. godine i procenjuje se da je taj broj u porastu nakon legalizacije braka, 2013.godine). Ostaje otvoreno pitanje, a to je, da li će neheteroseksualne osobe, u nedostatku podrške od društva, kreirati nove oblike roditeljstva, iako se čini se da ih oni svakodnevnim različitim strategijama, od komunikacije do roditeljskih uloga i promišljanja vaspitnih praksi, zaista i kreiraju.

Planiranje roditeljstva – odluke, želje i planovi

Posmatrano na osnovu uzorka, više od polovine ispitanica/ka se izjasnilo da bi jednog dana hteli da imaju decu ili u nekoj formi učestvuju u roditeljstvu. Želja za roditeljstvom svakako postoji samo o njoj žene mnogo više razmišljaju i više govore o konkretnim planovima, nego što je to slučaj sa muškarcima. Međutim, uz izraženu želju da se ima dete često ne ide i razmatranje konkretnih poteza, posebno u slučaju gej muškaraca. Kod mlađih ispitanika/ca odgovori su često bili potvrdni u momentu ispitivanja ali roditeljstvo je za njih svakako nešto što nije definisano i o čemu će osoba razmišljati tek u budućnosti:

“Da, da. I volela bih da imam dete, zaista to bih baš volela. Vidim sebe jednog dana u

tome, ne sad, ali jednog dana” (Marina, 23, Beograd).

“Pre jedno dve godine, to sam tada intenzivno doživio. Bio sam u Maxiju, i tu su bili neki ljudi sa detetom u kolicima, i ja sam u jednom trenutku pogledao to dete i dete je pogledalo mene. Ja sam se u momentu potpuno raspametisao i sećam se, došao sam kući i pozvao sam Milana. Pitao sam ga: *Šta ti misliš o usvajanju dece?* On se smeje i kaže: *Šta te je spopalo*, a ja rekoh: *Preslatko dete u samoposluzi* (smeh). I kaže, samo razmisli racionalno koliko godina imaš i koliko ćeš imati kad to dete bude imalo 10 ili 15, i kad treba da krene u školu. Da li bi to uopšte bila opcija da sam mlađi, pa mislim, da sam mlađi, ali sa ovom pameću? Ali u ovom društvu šta ti treba da potegneš i da uradiš da bi ostvario tako nešto? Ranije sam bio skloniji nekom fanatizmu, da izguram neku stvar. Ali mislim da je to više skopčano sa nekom borbom za egzistenciju, ne mogu da hranim ni samog sebe. I zamisli ti tu odgovornost, imam kolege i kolegice roditelje koji su potpuno ispijeni jer ljudi tek naknadno shvate: *Pa čekaj ti si stvorio jedan ili dva života*” (Mario, 49, Beograd).

“Ja spadam u one gej osobe koje bi možda volele da imaju decu, ali ne svoju biološku. Pa ta odgovornost za svoje gene, ne bih da to preuzimam na sebe (smeh). Radije bih usvojio dete, biološko dete ne bih da imam, ali ko zna šta će biti za toliko godina. Usvojio bih, to bi bilo lepo, ali ne mislim da bi moj život bio bezvredan bez dece, u smislu da je život osoba koje nemaju potomstvo manje vredan od osoba koje imaju – pa život osoba koje nemaju potomstvo može da bude mnogo vredniji, zato što imaju vreme da nešto stvaraju, pa iza njih ostane neka knjiga, neki rad, ili nešto promene, učine da svet bude bolji. Mislim, ako uopšte možemo pričati čiji životi su vredniji, jer svaki život je vredan, ali to samo govorim jer se stalno priča: *Ko si ti ako nisi ostavio nekog iza sebe?* Ali šta, da ostavim nekog ko će se roditi ovde i kome ću da prenesem svoje gene i ko će da bude histeričan i depresivan – neka hvala (smeh). Dakle, to mi je prevelika odgovornost, ali bih voleo da se u jednom trenutku pozabavim tim životnim projektom – u smislu spasiti nečiji život iz doma, spasiti nečiji život u smislu mentorstva. Ako nekad budem imao dete, ja ću mu biti mentor pre svega, u smislu vaspitavati to dete, omogućiti mu obrazovanje, nekako ga izvesti. Ja bih u tom smislu voleo da imam dete i voleo bih da budem roditelj, ali ne u smislu da širim loze i sva ta sranja” (Aleks, 22, Kraljevo).

Kod Aleksandre, neka od njenih razmišljanja su zanimljiva jer dekonstruišu

ideje o majčinstvu kao prirodnoj ulozi žene, o tome šta znači imati neheteroseksualni identitet i planirati roditeljstvo u Srbiji, i koje su to stvari o kojima jedna osoba mora da brine. Ispitanica navodi zanimljivo razmišljanje, konektovano sa njenim jasnim feminističkim *backgroundom*, gde želju za roditeljstvom ne posmatra kao nešto prirodno, već samu želju smešta u širi društveni kontekst, gde je želja konektovana sa nekim spoljnim faktorima, koji su možda „internalizovani“ i koji se sada pojavljuju kao telesna materijalizacija u vidu same želje da se ima dete:

“Međutim, priča o roditeljstvu kod mene se razvijala i posle Mile, kada se ta veza završila. To je zanimljivo, da je prvi put u mom životu to došlo kao intenzivna želja, i drugo, da ja nisam u vezi. Znači, to nije došlo kao proizvod toga što sam ja sa nekim pa je to deo našeg partnerskog odnosa. Zato što nikada ranije ta želja nije dolazila na tako intenzivan način, bilo da sam bila sa muškarcem ili ženom. I u tom smislu ja sam samu sebe iznenadila, kao otkud sad ovo (...) I onda sam se bavila time otkud dolazi ovaj intenzitet – da li zato što ja imam 42 godine, pa kao sad ili nikad, ali nisam nešto otišla dalje od toga. Možda sam ja previše u nekoj fantaziji, pa moći ću ja da imam dete i sa 60, razumeš. Ali nisam to analizirala, ne znam ni kako da analiziram, šta su mi polazne tačke – kako ja u svom telesnom aparatu prepoznajem da je meni frka, zato što kao imam puno godina? Kako da to analiziram? Mene niko ni na šta ne tera i nema očekivanja, ne dolaze od mojih roditelja – osim ako je možda nešto internalizovano. Ja sam dosta razmišljala o tome i nisam pronašla da ja to moram pa je to moj odgovor, moj telesni odgovor, da se materijalizovala neka želja da se ima dete. Neki odgovor je kao da ja prizivam neku drugu vrstu odnosa koji želim i da mogu sebe da zamislim u tome. Kao što prizivaš želju da hoćeš da imaš vezu, ili da hoćeš da živiš sa nekim – vrlo ti je to emotivno ispunjavajuće – ne samo emotivno u mom smislu, već životno. Konačno, kao da osećam neku vrstu kompetencije da bih ja želela da sprovedem takvu vrstu ulaganja u svoj život, osećam se kompetentno za to. Kao da bi mi to donelo neku satisfakciju, neku radost i ispunjenje, neki novi kvalitet odnosa, kao neko novo prijateljstvo” (Aleksandra, 43, Beograd).

Za Kris, roditeljstvo je svakako opcija koju želi da ostvari sa svojim partnerom Jankom:

„Ja bih voleo da imam dete. Mislim, meni je to nekako kao ideja – ne mogu da zamislim da se to ne desi u mom životu. Mislim, mogu da zamislim ali bih ipak voleo da se to

desi. Pa sad nekako, ne znam na koji način, ali nekako i bez usvajanja i bez tog zakona o zajednicama, mislim da postoji neki način – da li će to biti sa nekim lezbejskim parom koji isto to želi, pa ćemo nekako da se dogovorimo, da li će to da bude veštačka oplodnja ili seksualni čin, nije sporno, ali mislim da može da se izvede“ (Kris, 31, Beograd).

Kod jednog broja ispitanica/ka, odgovor na pitanje da li planiraju i žele roditeljstvo je bio delimično ili potpuno negativan, što je vezano za različite narative u vezi rađanja i tela, kako vide roditeljske uloge, planove u partnerskom odnosu i uopšte želju da se bude roditelj:

“Nas dve smo razmišljale o tome i tu non stop menjamo te neke naše stavove i odluke. Nekad se zezamo, pa ko će da rađa, ‘oćemo li obe po jedno ili *Hajde, bolje ti!* Što se tiče i mene i nje mi bismo obe volele da imamo dete ali nekako neki ljudi jednostavno nisu predodređeni da budu roditelji. Bar ja tako mislim, nismo svi predodređeni da budemo roditelji. Ne mislim da bi bili loši roditelji, naprotiv, bili bi ekstra roditelji, nego jednostavno, ovo će zvučati možda morbidno, ne mogu da zamislim da ja imam neko biće u svom organizmu i da donosim jedan život na svet. To je nesto predivno, to je prednost u odnosu na muškarce ali ja ne mogu sebe da zamislim u toj ulozi, a ne može ni ona. A voleli bismo da imamo decu. Takođe, znamo neke lezbejke koje imaju odraslu decu. Mogle bi da usvojimo, ali ovde i hetero parovi da bi usvojili dete moraju da imaju bazene i vile“ (Mirela, 32, Beograd).

“Bilo je jasno da nijedna ne želi decu, to smo se nekako jasno na početku dogovorile. To volim da uvek nekako dogovorim sa devojkama, jer mislim da je užasno važno, ako sa nekim planiraš neki *long term* odnos. Sigurno tu utiče i kontekst, sad ne mogu to baš da razdvojim, ali ne znam – imam utisak i da sad živim u San Franciscu da ne bih želela dete. Mislim da nekako svoju životnu energiju ne želim da ulažem na taj način, mislim da bi mi to dalo manje resursa za neke druge stvari, iako ja naravno obožavam kad vidim da neke super žene imaju decu, odgajaju decu, to je kao da vidim budućnost nekog našeg sveta, ali lično mislim da nisam spremna na taj korak” (Jasmina, 41, Beograd).

Kod nekih ispitanika/ca postoji želja za roditeljstvom ali koju ne prati i razmatranje konkretnih planova, ili postoji želja za usvojenjem ali ponovo uz svest o težini celog tog procesa u Srbiji. Posmatrano zakonski, lezbejke koje ne žele da rađaju,

mogle bi da ostvare roditeljstvo samo koristeći određene “rupe u zakonu”, tako što bi kao heteroseksualne žene usvojile dete ili aplicirale za banke sperme u inostranstvu i onda živele u istopolnoj zakonski nevidljivoj zajednici. To naravno otvara brojne probleme, posebno za položaj druge partnerke, ko-roditelja. Za gej muškarce opcija odgajanja deteta od stane gej para zvuči i dalje prilično utopijski. Takođe, mogućnosti za kupovinu sperme u inostranstvu kao i mogućnosti za veštačku oplodnju automatski otvaraju pitanje materijalne osnove roditeljstva koje biva dostupno samo onim ženama koje mogu da plate takve procedure koje često ne uspevaju iz prvog puta. Situacija je komplikovanija za lezbejke nego za heteroseksualne žene jer lezbejke u potrazi za donorom uglavnom neće imati seksualni odnos sa muškarcem već zavise isključivo od mogućnosti veštačke oplodnje ili kućne inseminacije ako pronađu muškarca koji bi pristao da donira spermu.¹⁰⁹

Za trans osobe, roditeljstvo je važan deo života. Međutim, nakon promene pola, u našoj zemlji, nažalost, nije moguće ostvariti roditeljstvo u slučaju FTM (*female to male*) osoba: “Savremena medicina je veoma napredovala kada je u pitanju rekonstrukcija spoljašnjih genitalnih organa, ali ne dovoljno da bi omogućila plodnost. Trans-žene dobijaju vaginu (koja se zapravo konstruiše od postojećih genitalija osobe, u ovom slučaju penisa), ali ne i jajnike i matericu. Kod trans-muškaraca, lekari po pravilu prvo uklanjaju jajnike i matericu, da bi tek posle pristupili rekonstrukciji muških genitalija. Ukoliko žele potomstvo, lekari savetuju da se ono začne pre hormonskih i operativnih procedura. Ovo je razlog zbog koga se neke osobe odluče da odlože proceduru za kasnije” (Zulević, et al.. 2015). Problem jeste što bi za trans žene bilo moguće sačuvati spermu, a za trans muškarce jajne ćelije, koje bi kasnije u slučaju da se oni odluče za mogućnost biološkog roditeljstva, bila jedna od opcija za ostvarivanje potomstva.

Bez obzira na ograničenja, zakonska i društvena, ovo istraživanje pokazuje da mnoge LGBTQ osobe ipak žele roditeljstvo a neki od njih i aktivno planiraju

¹⁰⁹ Izbor lezbejki da imaju seksualni odnos zbog dobijanja bebe dešava se usled nedostatka drugih metoda. Takvi seksualni odnosi pak ne menjaju seksualnost lezbejki niti njihovo shvatanje sebe u tom smislu. Ispitanice u Irskoj navodile su da im do početka 90-tih, ne samo što im nije bila dostupna inseminacija nego nije bilo ni diskusija na ženskim mrežama niti informacija o tome kako naći donora (Ryan Flood, 2009: 69-75).

roditeljstvo. Nešto manje od polovine ispitanih se ipak izjasnilo da ne žele roditeljstvo uglavnom navodeći lične razloge ali često i prepreke koji im to onemogućavaju. Kod gej muškaraca je nešto veći broj onih koji ne razmišljaju o deci, niti to vide kao deo svog identiteta, što nam govori možda više o društvenim barijerama nego o “realnoj” želji da se ne bude roditelj. Možda vredi razmišljati u pravcu – kako bi izgledalo kada bi društvo podržavalo LGBTQ porodice, i da li bi veći broj neheteroseksualnih osoba videlo svoj identitet povezan sa roditeljstvom.

Glavni problemi sa kojim se suočavaju neheteroseksualne osobe koje su roditelji, jesu njihova skoro potpuna nevidljivost u društvu, zatim nepriznatost istopolnih zajednica u pravnom smislu i nepostojanje osnove za sticanje starateljstva nad detetom/decom u slučaju istopolnih partnera/ki. Dakle, negiranje istopolnih porodica od strane društva ima uticaj na formiranje važnih segmenata života i intime LGBTQ osoba. Ali, kao što pokazuju njihova iskustva, LGBTQ osobe iznalaze sopstvene mehanizme otpora i životne strategije koje su u stvari alternativni načini života. U tome se na neki način i ogleda potencijal neheteronormativnih porodica da transformišu širu zajednicu i prošire značenje onoga što se vidi kao „porodica”. Skoro svi istraživani aspekti roditeljstva kod LGBTQ osoba su obeleženi izazovima, diskriminacijom, stalnim procesom pregovaranja ali i pružanjem aktivnog otpora nevidljivosti čime LGBTQ roditelji dosta rade na afirmisanju drugačijih stilova života i generalno, drugačijih životnih izbora. Vremenom, postepeno, uža porodica i šira rodbina počinju da prihvataju lezbejke i biseksualne žene kao majke, dok je institucionalna nevidljivost (vrtići i škole) i dalje prostor u kome se preterano „ne eksperimentiše”. Za muškarce koji su gej očevi, stereotipi su daleko izraženiji, manje je prostora u kome se može i zamisliti gej očinstvo, manje je mogućnosti da se započnu takvi eksperimenti i oni verovatno u većini slučajeva ostaju u nevidljivosti heteroseksualnih zajednica u kojima neki muškarci paralelno imaju odnose sa muškarcima. I prema podacima iz Hrvatske, „gej parovima je mnogo složenije i težeostvariti surogat-majčinstvo i posvojenje, i češće su izloženi društvenim predrasudama i stigmatizaciji, što može izazvati tjeskobu i strah od prepoznavanja i negativnih reakcija uže i šire okoline pa zbog toga ne žele sudjelovati u istraživanjima” (Tolić, et al. 2016: 32).

2.8. Životnapriča – Tamara

Razvojelebejskogidentiteta, otkrivanje, heteroseksualniodnosi

Mama i tata su mi iz Niša, i ja i stariji brat smo tamo rođeni ali živeli smo sve vreme u Beogradu. Ne sećam se preterano nekog svog rodnog ideniteta u detinjstvu. Ponašala sam se neutralno, možda više muškobanjasto nego ženstveno ali recimo, volela sam da nosim haljine. I sećam se da smo se dosta igrali napolju, vozila sam biciklo, imala super društvo, nisam preterano volela lutke. Mama danas kada prepričava naše detinjstvo, kaže da sam bila svoje glava. Što se tiče seksualnosti, neki kasniji događaji su odigrali veću ulogu, ja dugo nisam bila svesna tog dela sebe i to mi je kasnije bilo malo čudno.

Kada sam napunila dvadeset, otišla sam na putovanje, bila sam malo u Španiji i zatim godinu dana u Holandiji i onda ponovo u Španiji. Tamo sam upisala fakultet i radila honorarno. Onda sam se vratila ovde, više neplanirano nego planirano. Ovde sam dobila posao i odlučila da ostanem i to je bio OK period. Ali danas, ja sam potpuno finansijski nesamostalna. Poslednjih godinu dana moji mesečni prihodi su iznosili do 40.000 plus dodaci od mame i dodaci za dete od Igora, bivšeg muža. Ana ima šest godina. Rođena je kada sam imala 32 godine. Ona je željeno dete iz željene veze. Igor i ja smo pre braka bili u vezi užasno kratko (smeh). Upoznali smo se u martu, išli smo zajedno u Indiju sa prijateljima, bili u istoj grupi i tako smo se upoznali. Posle mesec dana smo se smuvali i već u oktobru ja sam bila trudna. Znači, bili smo u vezi oko 6 meseci pre trudnoće. Trudnoća je bila potpuno željena i to je bio drugi pokušaj. Ja sam Igora osetila, sada imam objašnjenje kako sam ja njega osetila. Tad sam mislila da sam samo pronašla pravu osobu sa kojom se dosta dobro kapiram i da se podudarilo da želimo dete – ja sam tada jako želela dete i recimo već u maju sam prešla na pola radnog vremena da bih ostala u drugom stanju i sve završila. Znači, u julu smo već počeli da pravimo bebu. Ali bili smo par, ne mogu uopšte da kažem da nismo bili potpuno funkcionalan par.

Sad mi je možda čudno jer taj naš ljubavnički odnos je nestao dosta brzo dok je

prijateljski opstao i do dan danas je izuzetno jak. Ali nekako, ne znam, ne kapiram ja kako se to desilo. Sad mi se čini kako to tada nije bilo zapravo ljubavnički funkcionalno – jer sam posle osetila ... zato što nije bilo, znaš ... nije bilo toliko intenzivno koliko je bilo posle sa ženom. I kao da nisam ni provalila intenzitet prave... Jer zapravo negde kad sabereš moje muškarce oni su bili svi isti, bili su *easy going* tipovi koji su meni bili super ortaci, koji su bili jako liberalni u muško ženskim odnosima i mogla sam da radim baš sve što sam htela, i oni sa mnom i ja sa njima – to je bila neka osnova za početak tih veza.

E onda, sa Igorom sam nekako imala i suštinsko razumevanje i političko razumevanje, to mi je bilo užasno bitno, da isto gledamo na stvari, da imamo isti stav o svemu i ujedno ta želja da imamo bebu, to je sve brzo kliknulo. I ja se nikad, apsolutno nikad nisam pokajala što sam sa Igorom imala Anu, ni kad smo se dosta svađali ni kad je bilo jako gadno između nas, nisam se pokajala jer on je baš dobar otac. Kao da sam to negde osetila.

Međutim, pre Igora se nešto dešavalo sa ženama. Ja sam u Holandiji bila sa jednom devojkom. Ali ja sam tada to doživela kao... meni je to najčudnije, kada o meni razmišljam to mi je najčudnije – kako ja nisam osetila da se ja ložim na žene!? Razumeš! Ja sam ovako govorila: *Bože, muškarci imaju tako ružno telo, meni muško telo uopšte nije lepo – brate, žensko telo je lepo telo* (smeh). To sam ja govorila a ja sam kao hetero i to govorim (smeh). I onda kao shvatiš! Sad mi je to smešno zato što se ja stvarno ložim na žensko telo ali vrlo mi je bilo teško da to sebi kažem. Govorila sam da je to kao samo estetski, jer to je meni bilo estetski i bila sam toga oduvek svesna. Ja se okrećem za ženom i meni drugari kažu na fakultetu, sada kad pričam oni umiru od smeha: *Tamara ne merači*. Ja kažem: *Kakva žena!*, a oni opet: *Tamara ne merači*, i smeju se. Jer ja u to vreme imam dečka, uvek imam vezu (smeh). Tako da, s te strane, nije mi baš najjasnije kako ja to nisam razumela.

Ja bih uvek rekla da nema šanse da imam autohomofobiju. Ali da, naravno da je to bilo. Međutim, lezbejke su mi tada delovale skroz normalno, bile su mi super. Uvek su meni lezbejke izgledale kao *advanced* model žene, oduvek! Imala sam pozitivan stav prema njima. U Holandiji sam znala neke lezbejke i recimo imponovalo mi je da sedim u njihovom društvu. Al' celo vreme je bilo da ja kao nisam lezbejka, ne mogu da se foliram kad nisam (smeh). I onda tako, dođe ta holandanka Kris, koja je bila užasno

fensi, jedna manekenka, koja je mene startovala na bazenu. I ja nju kad sam videla pala sam u nesvest. Prelepa žena, jedna amazonka. I ona je tako dolazila: *Odakle si? Hoćeš večeras sa mnom da ideš na neku žurku?* Rekla sam da hoću, ne znam nikog tamo, znam te Srbe, njih mrzim i kao, naravno da hoću. I to je bilo recimo nedelju dana pošto sam ja došla u Holandiju i ona je moj život tamo potpuno preokrenula. Da nije bilo nje ja bih tamo živela jedan dosadni balkanski život sa ljudima koje sam znala odavde. I onda je ona mene povukla. Imala je najboljeg druga, *party* promotera, koji je znao te najbolje žurke – i nekog kvazi dečka koji je neki buržuj koji je nas dovezio i odvezio.

Mi smo bili stalno zajedno, ja kao najbolja drugarica i to je trajalo duže od godinu dana – da se mi družimo. Ali ja dugo nisam ništa provalila. I taj odnos je mene nervirao jer Kris je bila mnogo nezrela, mnogo se drogirala i stalno sam morala da je spašavam i na kraju taj izlazak u grad se pretvarao u moje spašavanje nje iz nekih kretenskih situacija. I to me je opterećivalo, nerviralo me je, ali moj i njen odnos je bio užasno blizak. Mogle smo o svemu da pričamo ali ja nemam tu ideju da se ona meni kao sviđa sve dok ona mene nije startovala. A u to vreme, ja sam bila sa mnogo muškaraca, izuzetno mnogo. Bilo mi je zanimljivo. Kao nisam nikad bila sa crncem, ajde da budem sa crncem i to je bio samo seks, ništa više. Taj njen najbolji drug, sa njim sam isto bila i to je za mene bilo potpuno netipično ponašanje ali mislim da je to bilo pravo vreme za to.

A ona, kad god se napije ili nadrogira, ona meni govori da me voli, da se zaljubila u mene, da ovo da ono. Ona je bila mnogo mlađa od mene. I ja sam mislila da je ona kao razmažena i govorila sam joj: *Ma dobro, znam, to je zato što te ja ovako čuvam.* A mene je to stvarno nerviralo, ja sam mislila da to sve ide iz toga. Međutim, posle sam shvatila da nije. Ali i ona je meni bila kao *fresh air*, ona je bila tako vesela, ja sam onako rigidna, a ona nije – prijale smo mi tu jedna drugoj, kapiram gde smo se mi tu našle. I stalno smo bile zajedno. I onda smo se u jednom trenutku smuvale. Onda je ona raskinula sa tim njenim dečkom i malo posle toga ona mene savata u nekom wc–u i ja sam se tu bila potpuno... Međutim, meni se to taman uklopilo u taj moj period i tu atmosferu i ja sam mislila: *Ma ajde molim te, tu su sve žene biseksualne.* Al' stvarno jesu – u Holandiji su sve žene oko mene bile biseksualne (smeh).

I meni je tu sve bilo lepo, seks sa njom mi je bio lep, ali ja sam tada – to je momenat mog nekog samolaganja jer ja sam sebe ubedila da ..., da meni to nije ono no

što bih ja želela da imam i sa drugim ženama nego sam tu stala. Ja sam imala tonu gej prijatelja, išla na gej žurke, bila okružena gejevima i lezbejkama i nisam posle nje imala nijednu. A to je čudno, jer su žene htele da budu sa mnom i detektovale me kao lezbejku. Danas, toobjašnjavam time da sam se uplašila, nemam pojma, jer ja sam sa njom bila mesecima. I nas dve smo prekinule, ali zato što se ona drogirala, ne zato što je žena. Ja sam imala problem sa svim tim – jednom sam uzela kokain sa njom ali ja sam stvarno *control freak*, volim da imam sve pod kontrolom. Meni je ta noć i taj sledeći dan, ja to ne želim više sebi u životu da priuštim. I tako sam shvatila da je taj život prebrz za mene, da to nisam ja.

A u to vreme, ja ujedno gradim vezu sa tipom u Barseloni koga sam znala sa studija. Gradim vezu nad vezama, ljubav svog života, paralelno. Kod njega idem na nekoliko dana kada sam slobodna, pored života u Holandiji. On je programer, direktor u nekoliko firmi, ima dobra primanja, hoće da se ženi. I gradim vezu, biram kuću, upisujem tamo drugi fakultet i ja se kao udajem a ovo sve što se dešava – to kao eksperimentišem. I on tada zna za nju al za te tipove nije znao. Mi smo postali kasnije drugari, posle kad sam se ja vratila ovde. Onda se ja selim u Španiju, to sa njom puca, i ona se isto seli iz Holandije. I ja tu imam kao vezu, upisujem taj glupi fakultet koji mi se ne sviđa, u vezi sam sa čovekom koji je užasno dobar, sa kojim je seks fenomenalan. I nikad neću znati jesam li ja to sebe ubedila da bih kao sad napravila tu ravnotežu između njih dvoje ili je to bilo stvarno! Moj utisak je da mi je sa njim seks bio fenomenalan, da sam uživala. On je stvarno bio kao odrasla osoba koja je htela te stvari koje meni tada nisu bile zanimljive – da mi izlazimo sa prijateljima na večere, da ja učim, da što pre ne samo diplomiram nego da doktoriram, da ja ne budem razmažena klinka, da se odmah posvetim svojim obavezama. On je bio kao mašina od čoveka, u glavi stopedeset godina stariji od mene. On je bio ono što sam ja mislila da želim od muškarca. Ali nisam bila mirna, mi smo se svađali, ja sam izlazila iz auta, bilo je scena. I njegova mama, oni su politički bili konzervativni, ona dođe i njena prva impresija o meni je: *Ona uvek ide negde sama!* Jer ja, kad smo u grupi, odem pa se vratim – ona je osetila to što ja nisam!

Ali nikad, nikad ne bih mogla, čak i da nije bilo žena, čak i da sam potpuno hetero, on i ja ne bi bili par. Zato što ja nisam taj tip žene. Jer on je tipičan zapadnjak, tako okrenut sebi, individualista i ja sam uvek govorila – da je manje takav bolje bih ga

razumela. Nisam ja to sebi objašnjavala kao to je poziv na hetero brak i ja to ne mogu, ne! Nego kao, to su bili lični razlozi i on mi nije odgovarao kao osoba.

Ja sam od Kris uvek za sebe govorila da sam biseksualna. Prijateljica kaže da me je u razgovoru kada smo se upoznale odmah pitala da li si nekad imala neku ženu i da sam ja odmah rekla da sam biseksualna samo sam sad sa muškarcem. I to je bio moj mehanizam obmane. To je bilo godinama, to je trajalo sve do Marjane. Zato što sam ja stalno govorila: *Ja uopšte nemam otpor prema ženama, a to što nisam ni sa jednom ženom nego ređam muškarce to je sasvim slučajno.* A naravno da nije slučajno, ja to sad kapiram.

Do Igora ja sam imala nekoliko muškaraca, isto totalno nefunkcionalno. Pazi, Dejan, moj bivši dečko, bili smo u vezi četiri godine, imali seks ukupno deset puta. To je to, to su te tako debilne veze. To je bilo kao da imam nekog u pozadini, da nisam sama, da pozovem nekog. Bilo mi je jasno. Ali, to je meni najčudnije, kako sam sebi objasnila zašto ima tako malo seksa u vezi, još sam ja vrlo puteno biće. Meni to nije bilo jasno i to je bilo najluđe.

Ja sam kasnije osvestila to, znam da me privlače žene i znala sam s kojom ženom bih bila. Kasnije sam prešla taj nivo, nije bilo samo žene su mi kao estetski lepe, nego su mi i privlačne. Ali sam mislila da mi prosto nije bitno da li je muškarac ili žena i da je stvar momenta i osobe da sam ja sa muškarcem, a ne heteronormativnosti koja me na to tera. Nego, sasvim slučajno, sad eto, vidiš, potrefilo mi se pet muškaraca, šta da radimo, takav je život. E, to je ja mislim momenat mog samolaganja.

Kad sad vraćam film, to mi je najčudnije, kako je to moguće, jer ako neko analizira sebe čitav ovaj glupi život to sam ja, i to stalno. Jedna moja drugarica terapeutkinja, ona me sad kao analizira (smeh). Ali ja stvarno nisam to mogla nekako da progutam. Pa to je očigledno, kako da to drugačije objasniš jer sad, na primer, ti mene da pitaš da li sam ja biseksualna ili lezbejka, ja bih rekla lezbejka. Ne zbog mog seksualnog iskustva jer jasno mi je da bi po tome morala da budem biseksualna nego zato što više ne želim da budem sa muškarcima. Nekako, niti me privlače seksualno niti sam ikada osetila tu vrstu emocije – muškarac ne može da me zadovolji i umiri tako da ja budem srećna, da budem zaljubljena. I nema strasti. Sa njom je bila strast, sa Kris je bila sumanuta strast – a ja sam to tumačila kao: *Jao, kao klinka.* Da je ona možda bila neka žena koja je meni ovako bliža, to bi mi možda pomoglo da razumem. Ali ona je

bila toliko luda da sam ja to samo pripisala tom njenom eksperimentisanju. I ona je bila ljuta na mene i mi smo bile prekinule kontakt jer ja sam zapravo otišla. A meni je nekako stvarno bile previše maminske uloge sa njom.

Posle je ona mene zvala da je posetim i nikad joj se nisam javila jer to je bio taj moj već totalno drugi život. Ja sam onda stvarno prekinula kontakte sa svim tim ljudima iz Holandije. I onda sam došla u Beograd da obnovim vizu. Tadašnji moj partner je bio protiv toga, govorio mi je nemoj da ideš kući, to je nezrelo, treba da radiš preko leta, da završiš te stvari koje imaš a ne da ideš kući da kao odmaraš. On je mislio da sam ja užasno razmažena, stalno je to govorio. I moja keva koja kaže: *Ja, nećeš valjda da ne dođeš?* A ja koja imam užasan odnos sa kevom padnem na to. Keva me nikada nije podržala u životu. I meni su tražili da platim školarinu unapred da bih dobila tu vizu. I ok, on je mogao da mi da te pare unapred ali ja sam rekla: *Ne! Zašto ne? Zato što ja moram da razmislim šta ću.* Onda je on predložio da dođe da se venčamo i ja sam rekla: *Ne.* I on je tu pukao. Bili smo još par meseci u tim preganjanjima šta ćemo da radimo i on je došao ovde i kao bio malo tu. Ja sam rekla da ne znam ništa i da moram da razmislim.

Ja sam bila sigurna da hoću da idem u Barselonu ali mi se udaja nije činila kao dobra stvar. Mi smo se tada već puno svađali. A i ta škola je bila meni bezveze i to je sve u paketu bilo kao da pravim neki užasno veliki kompromis i ja sam njemu rekla: *Slušaj, ti si jako sebičan. Ja neću da sedim tamo i upišem taj glupi fakultet koji mi je odvratn nego znam šta hoću. Ja hoću da ostanem u Beogradu jer imam dobru priliku za jedan projekat koji hoću da izvedem.* I on kaže: *Ok, ali bez mene! Ja neću da čekam, neću da imam internet devojk, ako si u tom fazonu, ti ostani kući i to završi i videćemo šta će biti za godinu i po dana.* I tada smo raskinuli. U tom trenutku nekako mi se to činilo kao najbolje, sve ostalo mi se činilo ili kao da nije dobro ili da nisam fer prema njemu ili da nisam fer prema sebi ili da to nije baš to. Onda sam se vratila u Beograd i počela da radim na svom projektu.

Brak

Ja i moji roditelji nemamo dobar odnos i na primer, moj brat i ja kao da imamo dva potpuno različita seta roditelja. On je tri godine stariji od mene i on je kao

izdržavano lice kome su mama i tata sve kupili – kupili diplomu, kupili gajbu, kupili lokal, kupili firmu. Ja nikad nisam bila deo toga niti sam ikad dobila nešto slično od roditelja. Nekako, ja sam sama sebe distancirala ali i oni su pravili tu distancu i onda se godinama tako gradio taj odnos gde meni stvarno nije bilo prijatno da od njih zavisim kad sam došla iz potpune samostalnosti. Živela sam kod njih na gajbi ali zato što sam morala jer nikad nisam imala para da živim samostalno. I tako, ja sam se odmah zaposlila kad sam došla. Kasnije sam radila sam u jednoj firmi, do trudnoće, prešla sam sa ugovora o radu na ugovor o delu i kada sam u toj firmi rekla da sam trudna dobila sam otkaz. Ja sam našla i advokata ali nisam mogla ništa da učinim jer tada sam prešla na taj ugovor o delu.

A u to vreme ja sam sa Igorom, mi smo u braku. Sa njim je veza pukla na primer pre tri godine, kad je bilo potpuno jasno da tu nema ništa. Naša je veza iz prvobitne zaljubljenosti prešla u drugarstvo, za nekoliko meseci. Nisam to mnogo objašnjavala sebi. Ja sam radila kao mašina, mesecima. Ja sam imala seks sa muškarcima koji me nije zadovoljavao i koji nisam sebi objašnjavala. Ne znam, čudno je to meni, zato što ja to nikad ne bih rekla za sebe, da sam neko ko će da pusti da se to toliko nataloži. Ali vidiš da sam pustila. Prekinuli smo seksualne odnose davno. I on me nije pitao mnogo u vezi toga, ali mi imamo fenomenalan odnos i potpuno iskren odnos. Mi se nismo svađali oko te teme. Mi se danas svađamo oko konkretnih stvari, podele dužnosti, njegove neke okrenutosti ka sebi u smislu da neće da radi ništa po kući, te cimerske stvari. I oko Ane.

Kada sam ja rekla sebi da sam lezbejka, to je svesno odnedavno, potpuno svesno odnedavno. Ja sam kao osetila da sam prema jednoj prijateljici imala jako pomešana osećanja, ona mi je bila super drugarica ali sam shvatila da mi se nešto tu kod nje veoma dopada. I da mi se dopada na neki čudan način.

Ja i Igor živimo zajedno u kontinuitetu od Aninog rođenja. Ja sam njemu rekla u nekom momentu da je bolje i zbog Ane da mi živimo zajedno. Tada, u istom trenutku to je i Marjani isto bilo OK. Ja sam jedino imala jedan period mržnje prema njemu kada sam mislila da zbog svoje finansijske zavisnosti moram da budem sa njim a da će mi to ugroziti vezu sa Marjanom. Kasnije ja to više nisam imala jer i ona je morala da vidi kakav je to odnos, moralo je to da joj ne smeta ili da ponudi alternativu ako joj to smeta. A ona nije uradila ništa od toga a smetalo joj je – na kraju je ispalo da joj je smetalo.

Ne znam, ali mislim da je to ipak bio njen sebičluk, posesivnost. Ona je jedno vreme živela kod nas, i na primer ja odem u grad i Marjana kaže Ani: *Hajde da pospremimo kuću da ona tvoja mama bude srećna*, a Ana njoj kaže: *I da te ovako poljubi* (imitira poljubac). Kako da ti kažem, ako si ti pola nedelje u mojoj kući i ako spavaš u mom krevetu sa mnom, da li je to okruženje u kome ti trebaš da se brineš za nešto?! I Igor nju obožava.

Ona je živela u Novom Sadu ali mi smo bile zajedno nekad i danima u našem stanu. I Igor je bio tu. To je bio proces, jer od kad smo prekinuli seksualne odnose, ja i Igor smo išli kod bračne savetnice da kao vidimo šta ćemo. Mi smo bili potpuno pogubljeni jer on je meni najveća podrška i ja sam njemu najveća podrška. Zaista, najveća ljudska podrška meni je Igor. Ja kad raskinem sa njom ja odem kod njega i plačem pa mi on govori: *Moraš da komuniciraš sa njom, sve je u komunikaciji, vi ništa jedna drugoj ne govorite*. Eto, to je meni Igor.

Marjana – prva veza sa ženom

Ja sam provalila da imam drugačiji odnos prema ženama, valjda kako sam bila i zrelija. Počela sam da srećem lezbejke, pa imala sam te neke fazice, bila sam potpuno fascinirana ženama, pa mi je onda bilo čudno zašto one sve misle da sam ja lezbejka, dal' tu nešto ima (smeh). A u isto vreme se izjašnjavam kao biseksualna, svima! Ja sam mojoj mami odmah rekla za Marjanu, a tati nisam. Moj ćale je kao homofob a nije, sad više nije. Ja sam mu govorila: *Jesi ti svestan da je meni potpuno svejedno, da ja mogu da budem ili sa muškarcem ili sa ženom a sad što sam sa muškarcem to je sasvim slučajno* (smeh). A to sam i sebi govorila. Moram priznati da je to neverovatno ali je tako, šta da radim.

I dobro, ništa, onda sam ja to nekako shvatila. Onda, dešava se da dopadaju mi se razne žene i onda mi se više uopšte ne dopadaju muškarci. Ja sad kapiram žene, kapiram da me privlače, da bih ja htela neku ženu da vidim ponovo, da se nadam da ću je videti ponovo.

Ali u to vreme, ja nisam imala seksualni odnos ni sa jednom ženom u Srbiji. To je bila moja dilema, kakav će da mi bude seks?! Kao da sebe ne lažem, to mi je samo bila dilema. I onda mi je jedna devojka pričala da nju privlače devojke emotivno ali da

ne može sa njima da realizuje seksualni odnos, da nema seksualnu privlačnost. I to mi je zvučalo kao bezveze. To mi je zvučalo kao da ona samu sebe laže, delovalo mi je nemoguće. Ali u isto vreme sam mislila, možda je to moje sa Kris bilo eksperimentisanje.

A možda je to bilo pre nego se Ana rodila ili u to vreme, ali ja se sećam svake interakcije sa Marjanom ikada. Sećam se svake interakcije sa tom ženom, ja koja sve zaboravljam i nemam pamćenje ni za šta. Sećam da sam stajala naslonjena u kuhinji kad sam je prvi put pozvala telefonom, sećam se kako je tada delovala, znam šta mi je rekla i znam svaki sledeći put šta mi je rekla i kako je delovala. Upoznala sam je kad je Ana bila jako mala, ne znam tačno kad, ne znam ništa u godinama. I mene je prijateljica stalno zapitkiivala ko mi se sviđa i tako dalje i ja kažem: *Meni se sviđa Marjana*, i ona kaže: *Stvarno?* I ja kažem: *Da, stvarno mi se sviđa*. I to je tako trajalo i trajalo. I onda je meni neko rekao: *Moram nešto da ti kažem – u jednom širem društvu, na isto pitanje Marjana je odgovorila „Tamara“*.

Meni je do tog trenutka nekako bilo jasno da ću ja imati vezu sa ženom, da moram da spavam sa ženom brzo da bih ja otkrila taj seksualni momenat koji mene tada muči. I bile su tu neke druge žene, a ona, ona mi je ... mislila sam stvarno je super, toliko mi se sviđa. I sećam se dobro – ja sam užasno racionalna i kao mislila sam najbolje je da ja završim sve ove dosadne stvari, preseljenje, ovo ono pa tek onda da budem sa nekom koja mi se stvarno sviđa, mislim, stvarno je glupo. Još mi neke kao drugarice govore: *Jao bože, budalo* (smeh).

I onda je to bilo na nekoj žurci, kad je ona to rekla i onda su meni to preneli i onda sam ja od tada potpuno šokirana i kao strava. Ja sam isto tako bila sa tipovima, nikad niko mene nije muvao, uvek sam ja muvala nekog. Znaš, meni se neko dopadne i ja to završim vrlo brzo, nekako direktno. A sa njom sam posebno znala da moram ja zato što ona neće nikad, jer smo bile dobre drugarice. Mi smo se dosta često vidale poslovno i na nekim seminarima. Ja sam nju stalno pitala da spava sa mnom u sobi i ona nikad nije htela, bežala je od mene ko đavo od krsta (smeh). Jer sam za nju ja sad neka hetero žena koja se njoj sviđa i bilo je:

– *Kao hoćeš sa mnom u sobi?*

– *Ne mogu, ne mogu.*

– *Pa s kim si u sobi?*

– *Ni sa kim.*

– *Pa ajde sa mnom?*

– *Pa neću.* (smeh)

Zapravo se taj klik desio na nekoj večeri gde smo bile zajedno. Ja se sećam, ona je izašla iz kola, sećam se ko je bio sa njom, kako da ti kažem, znam njene pokrete, znam šta je ona radila usporeno. Toliki fokus na ženu – pa samo budala, pa čak i ja sa desetogodišnjim iskustvom neshvatanja nekih stvari nisam mogla da propustim (smeh).

Kad sam ja tada potpuno osetila, ushićenost jedne devojčice onda sam rekla: *Ja sam se zaljubila, naravno.* Ali onda sam bila kao: *Šta sad da radim, da li sa njom ili najbolje bi bilo sad sa nekom nepoznatom?* Imala sam ja razne neke ideje, jer ja sam morala prvo sebi da objasnim, kao šta se dešava sa mnom?! Ali nije mi se dalo nego mi se ona dala odmah (smeh). I tako, ja sam to dosta ubrzala jer na tom događaju ona je bežala od mene zato što ona tada, ne zna ona ništa od toga, mi ne pričamo o tim stvarima. Moja standardna priča je da hoću karijeru ili pričam o Ani, ona ne zna za ove lezbejske priče.

Mislim, ona kao zna da ja više nisam u braku, da ja i Igor nismo zajedno. Ali kaže da je mislila: *Otkud znam, ipak imaš dete* – a on se pojavljuje u mojim pričama, živimo i dalje u istoj gajbi. U stvari, ona meni nije verovala da je to stvarno gotovo. Mislim, ne bih ni ja verovala i znala sam, to mi je bilo potpuno jasno, da ako nešto hoću da to moram apsolutno sama da uradim. I onda sam tako i uradila. Dogovorile smo se da se sretnemo na večeri gde sam ja već totalno zaljubljena, spremam se, gledam kakva mi je frizura (smeh). Mi smo u tom trenutku preko jedne prijateljice strašno bliske i nekako se podrazumeva da ćemo mi u većoj grupi ljudi stati zajedno. Ja nisam imala toliku dilemu, gledam u nju, ja sam imala agendu. A ona je imala agendu da pobegne, od te „hetero“ Tamare (smeh). I ja sam sela pored nje u nekom momentu i ona meni kaže: *Ne možeš tu, tu sedi Sandra* – i to je bilo kao u osnovnoj školi kad te dečak hejta a ti se pitaš koji mu je, juče je bio dobar (smeh).

I tu sam ja došla sa idejom da je potpuno smuvam, znala sam tačno kad i kako. Sve što je najočiglednije ja sam radila. A ona meni preko *fb* šalje neke pesme i tu ima interakcije. Ali ona je mislila da će to svi da provale i da će ona ispasti najveća luzerka koja startuje svoju hetero drugaricu i osećala je užasnu grižu savest i govorila: *Šta je meni, ne mogu da se kontrolišem?! Videla sam ja to veče, meni je bilo jasno po hiljadu*

stvari da se ja njoj sviđam. I ona to veće ode, potpuno me iskulira i ode. I ja joj napišem sms, mrtva pijana joj pišem poruku 15 minuta, u stvari ne zbog pijanstva već brišem pišem da bih kao bila zadovoljna sms–om. I ja njoj napišem taj sms i ona će sad kao da izađe i tako. Nas dve smo se intenzivno dopisivale. Njoj je postalo sve jasno. Ja sam joj poslala –*Ljubim te*, a ona je napisala –*Pa dobro jel' ti kapiraš koga ljubiš, kome ti šalješ te poljubce?* (smeh).

Ja nikad nisam poželela seks sa muškarcem, a da nisam sa muškarcem, pa kao masturbiram i zamišljam seks – to se nije desilo nikad. Ja sam masturbirala zamišljajući sebe pa sam imala jedan period kad sam mislila da sam kao autoerotična. I u seksu sa muškarcima to mi je bila prva stvar koju sam analizirala, znaš kad se setiš nekih momenata kao kako mi to nije bilo jasno, jer to mi je bilo na primer kad gledam svoje telo – da bih se napalila u toku seksa sa muškarcem ja gledam svoje telo. A sa Marjanom je seks bio dosta intenzivan, jako dobar i bio mi je užasno bitan. Prvo, penetraciju sa muškarcima ja nisam nikad volela, ali nisam volela i nema veze. A mislila sam da ne svršavam tako često zato što ja stalno mislim na neke druge stvari. Mislim, ja sam za sve imala racionalno objašnjenje. Ali naravno, sa ženom ne da nisam mislila na neke druge stvari nego nisam imala nikakav problem uopšte. I sada imam veliku potrebu za seksom sa ženom i sada zamišljam seks sa ženom kad masturbiram i totalno vidim da ja volim seks sa ženama. To mi je sada najveća razlika koju najbolje uočavam, ta seksualna. Nije da nisam nikad svršila sa muškarcem, ne – ja sam spavala sa muškarcima, ali nekako oko toga moram dosta da se potrudim i moram faktički sama sebe da zadovoljim onako kako mislim da je bitno a ne da to dođe kao rezultat interakcije sa osobom sa kojom sam. E to je možda najveća razlika. A kasnije, ne da nisam uopšte imala tu potrebu nego je to došlo prirodno.

Veliki problem sa mnom i sa Marjanom na početku, je bio i zato što sam ja htela otvorenu vezu jer su takve bile sve moje veze. Marjana je od svih partnera, partnerki u životu, najposesivnije biće. Meni je to bilo neverovatno, taj stepen posvećenosti i fokusiranosti koji je ona tražila od mene, meni je trebalo vremena da se na to naviknem. Ja sam uvek bila u tako nekim vezama, on je tu, ti si tu, svako ima svoj put i vi se tu nađete kad vam odgovara, možda nešto i planirate ali ipak svako svoje. Ona je nekako i ljubomorna. Ona je insistirala na tome da to bude strogo i jako definisano, isključivo monogamna veza. Nema nikakvog vrdanja. I nju je užasno brinulo, sa pravom, da li ja

imam želju da budem sa još nekim, da imam malo nešto povremeno. Ja nisam doživljavala to kao prevaru, kad sam sa nekim pa neko bude sa nekim drugim, jer ta veza je nekako van toga. Meni je svejedno. Ja mislim da ja treba malo da eksperimentišem, da treba da budem sa više žena. Mislim da sad nemam kapacitet za tako ozbiljnu vezu jer imam dosta stvari koje treba da završim i da prosto, možda je tako fer prema tim ženama s kojima ću biti, jer ja ću da se posvetim koliko mogu.

Roditeljstvo i partnerski odnos

Nas dve smo bile u vezi dve godine, ali imale smo prekide i milijardu svađa. Najveći prekid smo imale nedavno, dva meseca, i sad više nismo zajedno i mislim da nećemo više biti zajedno. Mislim da to ima veze sa našim drugačijim životnim planovima. Možda ćemo nekad kasnije ... ja volim da mislim da ćemo nekad kasnije biti zajedno, možda je to smešno ali sad mi se čini da nećemo. Mislim da sad nema prostora za nas. Njoj smeta veza na daljinu i njoj smeta sve, a recimo može da se prebaci u Beograd ali neće. Ona hoće bebu u istopolnoj vezi, a ja mislim da je to ovde, u Srbiji, nemoguće. Ona hoće svoje biološko dete, hoće da rodi. Ja mislim da je infantilna i nezrela u stvari.

Ona je mlađa od mene dve godine. Ona je jedno prezaštićeno dete iz jedne dobrostojeće, dobropozicionirane porodice koja s roditeljima ima kompromis u tom smislu da ona ne priča o svom lezbejskom identitetu dok joj roditelji daju materijalnu i svaku drugu potporu. Ona kaže: *Ali ja neću da idem odavde, ja ovde imam pristojan život.* I to je meni poražavajuće. Ona ima super platu, super posao, radi od kuće, ali ako ti moraš tu vrstu kompromisa stalno da praviš ... I što ja mislim da jako nije fer jeste to insistiranje na detetu zato što ona, ako joj je stvarno do majčinske uloge ona može da je realizuje sa Anom. Stvarno može, ali ona želi biološko majčinstvo, koje želi po mom utisku samo zbog svojih roditelja jer je oni pritiskaju. Njena mama inače drugima govori: *Nije ona lezbejka naravno, nego je ona mnogo jaka žena, mnogo samostalna žena.* To je mnogo komplikovano, ona mora da bude svesna toga koliko će kompromisa morati da pravi u životu oko toga. Ona mene želi kao drugu majku detetu, ali ja ću biti nevidljivija tom detetu. Ja kažem njoj: *Jesi ti normalna, tebi nešto da se desi, ko uzima*

to dete, ja ili tvoja keva? Ne mogu iz vrtića da ga uzmem, brate a ne da ga vodim, ne znam, na primer na more, ako ti ne možeš!

Ona je kao beba neka, ona zamišlja bajku. I to je meni ok da ti to želiš, kuce, mace, to je sve super, imaćemo para, idemo sto puta na letovanje. Ona kao da je pala s Marsa. Meni je u redu da ti to želiš, u redu mi je da ne praviš kompromise sa sredinom. Ali neće ona praviti kompromise sa sobom jer ona će biti biološka majka, a praviću kompromise ja – na nevidljivost ću biti osuđena ja! Razumeš? A ja ako budem majka tom detetu ja ću da se vežem za to dete, ja sam taj tip, vežem se za kuće, vežem se za papagaja a ne za dete jebote. Mislim, ja bez Ane stvarno teško podnosim nedelju dana, spremna sam na velike kompromise zbog te svoje odluke da budem majka i prihvatam ih i nikad zbog njih nisam zažalila. Ali baš zato i znam šta sve to sa sobom nosi. A ona, ona nekako ništa od toga ne zna ali ima tu tako jasnu ideju, šta želi. I onda, ja više ne mogu da budem *bad guy*, mislim da se tu mi kleširamo najviše, oko toga šta kako... Sve mi je bilo jasno kad mi je rekla: *Ali ja ovde imam pristojan život*, onda mi je sve bilo jasno. To je to.

A oko ideje da ima dete, ona to ništa ne zna, ona ne razume. Ja joj govorim: *Molim te napravi te korake i videćeš da nijedan od tih koraka u realnosti nije ostvariv*. I ko će da ti napravi to dete molim te, ko će da ti uradi veštačku oplodnju, ajde da krenemo od toga:

– *Ok, našla si druga geja koji će to da uradi, dobro, dalje? Kad idemo kod ginekologajel' idem ja sa tobom kod ginekologa?*

– *Pa ideš.*

– *Ko si ti meni?*

– *Pa ne znam, zavisi kod kog ginekologa.*

– *A jel' tako?*

– *Ok, onda vrtić, ko sam ja na upisu?*

Mislim, kako da ti kažem, ja sam to proživela: *Ok, mama, tata, jel' škrabamo tata i pišemo mama 2 i ja se potpisujem ili ne, ili samo pišemo samohrana mama?* Pa kao: *Pišemo samohrana mama, – Jel' tako?* Ali ja znam, ne mora ona meni ništa da kaže, znam da bi to moralo tako da bude, jer u suprotnom osuđuješ to dete na potpunu izolaciju od društva. Ja bih volela da to funkcioniše zakonski. Meni dete nije bitno, ja imam dete, mislim, kapiram da je tu moja pozicija ... razumem ja Marjanu negde.

Možda bih ja, ne znam – sad mi se čini da ne bih htela dete. Da ga do sad nisam rodila da ga sad ne bih htela ali kapiram zašto ona hoće da rodi dete. Ona kaže da mrzi što je stavljena u poziciju od strane društva da joj njen identitet uskraćuje drugi identitet koji je joj je bitan, a to je identitet majke. I da neće da bira i da hoće po svaku cenu da ostvari oba identiteta – ona to često govori. E, a ja se bojim da bi njeno ostvarivanje ta oba identiteta mene stavilo u gadnu poziciju u kojoj ja ne želim da budem. Jer ja ću uvek kad se postavi to pitanje reći: *Ok, hoćeš da kažeš mi smo dve žene koje zajedno imaju dete, jebite se*, i time staviš dete u lošu poziciju ili: *Ti da budeš nevidljiva da bi detetu bilo lakše?* Ja ću uvek reći: *Ja da budem nevidljiva da bi detetu bilo lakše*. I tako će se i naša veza opteretiti i gotovo – tolika agenda nema šanse da se prevaziđe, jebes ljubav. Mislim, nije ljubav dovoljna za takve stvari, prosto nije! Mislim da je stvarno užasno teško, nije problem emotivno, emotivno to može da bude isto, nije to uopšte problem nego je problem kad to dete krene da se uključuje u društvo, u sistem, tu je problem.

Ja se ljutim na nju, zato što je iracionalna i zato što mislim...Ne, ja sam sada ubeđena da ona mene ne voli jer da me voli nekako bi, ne znam, ajde ne znam da li me voli ili ne voli, ali stvar je u tome da ne nudi alternativu. Mora da preispita svoje želje, njene želje ne mogu automatski postati njeni planovi jer ako su oni tako neostvarivi kao što je taj konkretan... I mora pokazati da želi zajednički plan a ne da stalno pokušava mene da ubaci u njen već napravljen dugoročni plan koji mene u stvari isključuje, čini me nevidljivom. Takođe, imala je plan da se ja preselim sa Anom kod nje u Novi Sad. Mislim, meni je trebalo dve godine da naviknem Anu na vrtić u Beogradu, razumeš. I sada, ti meni da kažeš da je plan za održanje naše veze da ja to dete izvučem iz njenog konteksta u kome živi, odvojim od njenog oca sa kojim je užasno bliska i koji bi umro bez nje i koja bi umrla bez njega, i da odem da živim u drugi grad, gde nikog ne znam, gde nemam posao, da budem tvoja domaćica, tvoja ljubavnica, da te čekam da se vratiš kući. *Ja bih žurila* – kaže mi: *Ja bih žurila svaki dan da se vratim kući*. Eto, zato ja mislim da nije realno da nas dve budemo sada zajedno.

A ona Igora prihvata. Ne može ona da ne prihvata Igora kad ona vidi da tu nema ništa. Ona nije bila ljubomorna. Ona je bila ljubomorna na drugu ženu. I to su razlozi raskida, iz moje perspektive. U jednom momentu, ona je boravila kod mene. I meni je to bilo super, meni se to baš sviđalo. Jedno vreme smo razmišljali da uzmemo veći stan ali

to bi podrazumevalo njen premeštaj za Beograd. I sad pre poslednjeg raskida ja sam njoj rekla: *Čekaj ti meni stvarno govoriš da ja mogu da odem za Novi Sad?* Stvarno sam mislila da je lakše da ona dođe za BG, najviše zbog Ane. Vrlo jasna neželja da napravi kompromis u svojim planovima i jebi ga. Dobro, možda sam i ja mogla, dozvoljavam da se preispita da li sam ja mogla da nađem drugi posao, da li sam mogla da nađem veću platu pa da se iselim ako joj to smeta. Ona meni kaže da ja imam dvostuke standarde. Ona kaže: *Tvoje potrebe su bitnije od mojih.* Onda, ako je Ana bolesna ja ne mogu da dođem kod nje. Ona kaže: *Znam*, ali se nadržda. Nekako, ne znam. Ja sam to osećala, da su njene potrebe primarnije, ona je to negirala užasno i jako je vredalo kad to kažem. I ja nekad ne mogu da razumem čime je ona nezadovoljna. Ja vidim da je ona nezadovoljna, vidim tu manifestaciju, ali ne razumem šta je nju uzrokovalo. I ona sa Igorom nikad nije imala problem u komunikaciji, sa Anom je isto bila najtoplija moguća. Ona je super sa Anom – Ana pita za nju stalno, pitala je pre neki dan: *Šta je Marjana u horoskopu?* Ali ja mislim da to neće funkcionisati. Jer bilo je dosta prostora da to profunkcioniše.

Kad je u pitanju dete u Srbiji ja mislim da je kombinacija sa detetom teško ostvariva i u nekom narednom periodu. Ja mislim da je za našu generaciju, u reproduktivnom smislu, teško ostvariva. Mislim da je skoro potpuno neostvariva. I mislim da je veliki pokazatelj što žene iz naše generacije nemaju decu jer nisu sve žene ... nije stvar u tome da nijedna žena ne želi dete nego je to u paru teško ostvarivo. Žene su ili samohrane majke pa onda bude samohrana majka i lezbejka – to je najlakše realno. Ili razvedena majka i lezbejka, kao ja sad da nađem neku drugu treću petu ženu al da ja budem Ani majka a ona da joj ne bude majka, da bude moja partnerka – to je ostvarivo. Ostvarivo je da bude samohrana majka ali da bude par koji će odgajati dete podrazumeva ili da se dete suoči sa velikim isključenjem što mislim da nije fer po to dete ili da jedna bude potpuno nevidljiva.

Ta opcija da joj ova druga bude socijalna majka, pa ona može da joj bude emotivna majka, to nije komplikovano nego za društvo, ajde kako može? Evo na primer, ti i ja smo par i ti si trudna. I ti sad ideš u bolnicu i hoćeš da ja budem tu jer ti je lakše da budem tu na tvom porođaju. Jel' moguće izvesti? Nije. Sledeća stvar, prijavljujemo dete kod doktora, otvara mu se karton, i ko su mu roditelji? Prva kontrola, čim dođeš kući, ko su roditelji tog deteta? Nije, nije da zavisi do doktorke dal' hoće ili

neće nego nije zakonski moguće, ne predviđa se ta opcija! Znači, ta osoba je, zakonski, potpuno nevidljiva za to dete. Nema nikakva prava na to dete a razvija istu identičnu emotivnu povezanost za to dete kao i ova druga koja ga je rodila. Nemam ja dilemu da to može da funkcioniše negde drugo na nekom drugom delu planete.

Dete i heteronormativnost

A što se tiče tog dela sa Anom i roditeljske uloge, sad mi je primarno da Ana zna da nije tačno to što čuje u vrtiću da dečak mora da voli devojčicu a devojčica dečaka. To mi je sada nivo koji držim. Ali Ani je sve jasno. Ne postoji dete koje toliko... stvarno je hipersenzibilna, ne umem da ti objasnim do koje mere. Moja prijateljica Sandra dođe sa svojom devojkom i ona reaguje super, nije ona još pokupila iz društva homofobiju, nema to uopšte kao koncept, da je to nešto čudno. I na primer, ispred našeg stana puše Igor i Vanesa, Sandrina devojka, i prolazi neki komšija. I Sandra kaže Ani: *Idi kaži joj,,Ti se sviđaš Sandri“*. Ana istrčava i kaže: *Vanesa, Sandra se zaljubila u tebe*. A taj komšija neki homofob, nema pojma, misli da smo mi najobičniji ljudi (smeh).

Ja stvarno nemam dilemu, uopšte ne mislim da je autovanje po svaku cenu svima potrebno, posebno u mojoj situaciji, apsolutno. I mnogo sam mislila o tome, da li je to kukavičluk, da li nešto drugo, mnogo sam se preispitala i došla sam do zaključka da je to odgovorno prema detetu i da sam ja samo tako zadovoljna, kad znam da sam je sačuvala od tog... Stvarno, neki tamo komšija od šezdeset godina, on neće ništa da razume drugačije. Možda hoće ali ja eto neću da ja budem test za to da li će da razume ili neće, moje dete treba tu da živi i on će da je pričuva kad treba. Prosto sam odlučila tako, možda grešim, nisam sigurna, nekad mislim da je to kukavičluk, nekad mislim da čovek treba da se drugačije postavi, na primer kad bi mi sad rekli svima. Ja sam sad malo i zaštićena dok god sam u tom stanu sa Igorom i što ne moram da brinem jer spolja mi izgledamo kao par.

Mi objašnjavamo Ani sve što mislimo da ona mala može da shvati i što hoćemo da ona negde suštinski shvati. Mi kažemo: *Bitno je samo da znaš, ovde SVI kažu da dečak mora da voli devojčicu i devojčica dečaka al to nije tačno – može da devojčica*

voli devojčicu, dečak može da voli dečaka. I videćeš kad se preslimo svi će reći da to može a ovde kažu da ne može. A ona kaže: Dobro mama. I kažem: Al ti to u vrtiću... ti to treba da znaš al' u vrtiću nemoj molim te to da govoriš – pošto ona sve u vrtiću govori, sve! Za ovu konkretnu situaciju vaspitačice to ne mogu ni da pojme – jednom se na primer desilo ovako: Dušan koji ima devojku, Ana kaže za njega: Dušan može da ima i dečka jer dečak može da voli dečaka i devojčica može da voli devojčicu. I vaspitačica dođe: Šta je bilo? Ne Dušane, Ana misli može na primer mama Anina da voli njenu sestru – iako su one devojčice one jedna drugu vole (smeh). I ja njoj kažem: A evo ti znaš – misleći na neke svoje prijateljice – ti znaš neke devojke koje imaju devojke, to nije samo priča, ti zapravo znaš neke devojke koje imaju devojke? Ona kaže: Da mama, ti! (smeh). Ja počela da se smejem i kažem: Pa jeste. Ona je toliko suštinski razumela dobro. Pa čekaj, ona nekad uđe u krevet između nas dve. Njoj je bilo bitno u tom nekom periodu kad je to sve počinjalo, njoj je bilo bitno da ona uspostavi njenu porodicu, kao ona, Igor ja i mace. I mi zaista njoj dajemo veliku potvrdu da ta porodica funkcioniše i njoj je to jasno i ona je OK. I onda kad je došla Marjana nije joj delovala kao uzurpartorka nego je delovala kao dodatak. I videla je da to ništa ne menja moj i Igorov odnos. Pri tom Marjana uvek dođe sa pedeset igračaka, uvek je na odmoru, nema šta da radi, može da se igra sa njom i voli da se igra i stvarno se super igra, super je maštovita.

Ja i Igor smo imali dogovor da se razdvojimo. Mi smo imali neke velike zajedničke dugove koje smo napravili što nas je takođe sprečavalo da se razdvojimo. Ali mi smo sada došli do zaključka da ovo ne može da opstane u ovom obliku, i sada smo već u procesu rešavanja toga i selidbe u dva različita stana, da nekako mi budemo načisto, da ne budemo štaka jedno drugom i da Ana nekako razume da je to tako. To je prvi korak jer koncept u njenoj glavi, ovo je možda zbunjuje. Mislim, na kraju, hoćemo oboje da imamo partnere, da ne moram svakom da objašnjavam od početka i da prolazim kroz sve od početka – kako da ti kažem, da živim normalan život. Ja sam stvarno htela da živim sama, a ja ću njega isto da viđam, mislim da će nam odnos biti kvalitetniji. Nekako mi se čini da je tako i prirodnije i naš dogovor oko toga je uspeo. Takođe, mislim da je za nas, za Anu, od krucijalne važnosti da mi ne živimo ovde jer u trenutku kad se ona jadona sretne sa *peer pressure*¹¹⁰, sa društvom u osnovnoj i srednjoj školi koje govori da su pederi i lezbejke bolesnici i bolesnice a ona ima takvog roditelja,

¹¹⁰Pritisak grupe, naročito u adolescenciji. Odnosi se na vrednosti, ponašanja, stavove.

ja takav haosu u glavi ne smem ni da zamislim. Neću da dočekam taj momenat, ja ga već vidim u vrtiću u milijardu posto blažoj formi. Ali neću da ga dočekam jer znam kako to ide. Vidim decu svojih prijatelja čiji muzički ukus određuje okolina, ne određuju roditelji, znam, jasno mi je i iz srednje škole i sa fakulteta koliko je bitan roditeljski uticaj, koliko je bitan uticaj okoline i bojim se da to nema veze. I to bi neko trebalo da analizira, kako se recimo kod dece, na primer u slučaju Ane i u slučaju dece koja rastu u sredini u kojoj nema homofobije, da li među njima kasnije ima homofoba – ja sam sto posto ubeđena da ima. Posebno ako te to lično pogađa, ako se ti lično nalaziš pogođen tom homofobijom to će i kod tebe izazvati porast homofobije. Ja se toga užasno bojim, kad pomislim da bi to moglo meni da se desi. Znaš, ne mogu da ti objasnim koliko se toga bojim.

2.9. Analiza stavova i predrasuda heteroseksualne populacije

(...) Verujem da u svakom društvu postoji ta diskriminacija, ali sa razlikom u stepenu, ona je ukorenjena, isključenost je strukturalna (Aleksa, 34, Beograd)

Različite kulture i društva su na različite načine reagovali na istopolne odnose, tako da ne možemo govoriti jednostavno o homoseksualnosti kao “transistorijskom iskustvu” (Weeks, et al. 2001:13). Takođe, istorija homoseksualnosti je povezana sa istorijom heteroseksualnosti, na način da se su neheteroseksualne osobe uvek bile prisiljene da žive najmanje bar u dva sveta – u spoljašnjem konformizmu i tajnoj transgresiji seksualnih normi, tako da je istorija seksualnosti neizbežno istorija o oboje, i heteroseksualnosti i homoseksualnosti (Weeks, et al. 2001: 13).

Komparacija stavova LGBTQ populacije sa uslovno rečeno “heteroseksualnim” uzorkom, imala je za cilj da ukaže na razlike u stavovima koje postoje između ove dve grupe ispitanika/ica i analizira odnos koji “hetero” osobe imaju prema homoseksualnosti generalno i specifično prema LGBTQ partnerskim odnosima i porodicama. U okviru ovog poglavlja obuhvaćena je analiza stereotipa i predrasuda koje

postoje prema LGBTQ populaciji, kroz analizu stavova i iskustva koje su navodili ispitanici/e heteroseksualne orijentacije. Dimenzije putem koji su ti stavovi analizirani obuhvataju odgovore na četiri grupe pitanja koja su postavljena jednoj i drugoj grupi ispitanika/ca:

- stavovi prema homoseksualnosti generalno
- odnos prema istopolnim zajednicama
- stavovi prema legalizaciji istopolnih partnerskih zajednica /ideja “gej braka”
- stavovi prema ideji roditeljstva i usvajanja dece kod LGBTQ osoba¹¹¹

Pored ovih, posebna grupa pitanja se odnosi na sopstvenu homo/bi/seksualnost kod heteroseksualnih ispitanika/ca, kao i pitanja koja se tiču političkih uverenja i stavova, kako bi se stavovi lakše locirali i analizirali. S obzirom da ovo poglavlje ima za cilj, pre svega, da predstavi stavove heteroseksualnog uzorka ispitanika/ca, njihovi stavovi će biti iscrpnije prikazani i fokus analize će biti na njima. Stavovi i iskustva LGBTQ ispitanika/ca na iste teme, sa kojima se ovi podaci upoređuju, prikazani su tek kroz pojedine izjave, s obzirom da su oni detaljnije prikazani u prethodnim poglavljima.

Najčešći negativni stereotipi koji se pojavljuju prema LGBTQ osobama jesu da je to nemoral, kriminalno delo, bolest, perverzija, greh ili neka loša osobina na drugi način (Simmons, 1965). Neki specifični stereotipi se najčešće odnose na osobine koje su rodno transgresivne (“muškobanjaste lezbejke”), dok ispitanici u stranim istraživanjima gej muškarce često karakterišu kao mentalno obolele, promiskuitetne, usamljene, nesigurne, kao zlostavljače dece, dok se lezbejke vide kao agresivne i neprijateljski nastrojene prema muškarcima (prema Herek, 2004). Neki istraživači iz ranijeg perioda smatraju da se u osnovi anti-homoseksualnih stavova nalaze negativni stavovi prema seksualnosti uopšte i da se može govoriti o “erotofobiji”¹¹² ili preciznije “homoerotofobiji” (termin uvodi Wainwright Churchill) i da sve dok postoji erotofobija u društvu postojaće strah i mržnja prema homoseksualnosti (prema Irwin, Thompson, 1977; Churchill, 1967). Psihološke studije na ovu temu su značajne jer ukazuju na način na koji stereotipi mogu biti povezani sa određenim osobinama ličnosti i sa emocijama jer socijalna distanca je povezana kako sa uverenjima tako i sa emocijama (Bogardus, 1925), dok nam sociološke analize nude precizniju sliku o tome gde očekivati

¹¹¹Pogledati upitnik u Prilogu 1.

¹¹²Erotofobija označava strah ili negativne stavove povezane sa seksom.

homofobno ponašanje i koji su to društveni uzroci seksualnih predrasuda. Za neke autore, pitanje za socijalne naučnike nisu samo negativni stavovi većine, već kako to da u društvu u kom je dominantna stigmatizacija homoseksualnosti neki ljudi razviju pozitivne stavove (Herek, 2004). Među pozitivnim stereotipima prema LGB osobama često se navode osobine kao što su osećajnost, inteligencija, iskrenost, maštovitost ili ljubaznost, prefinjenost, naklonjenost umetnosti, itd (prema Staats, 1978).

Istorijski posmatrano, možemo govoriti koji stereotipi se pojavljuju kao dominantni u određenom periodu. Greh je više pojam verskog karaktera i upućuje na određeni konzervativno religijski skup uverenja, kada su homoseksualni odnosi tretirani kao “sodomija”, “protivprirodni blud”, “zločin protiv prirode”. U britanskom kaznenom sistemu, homoseksualnost nije bila izdvojena kao poseban zločin sve do sredine 19. veka, već je sodomija bila zbirna optužba koja je mogla da se odnosi na seks između muškaraca, između čoveka i životinje ali i između muškarca i žene pod određenim uslovima (nereproduktivni seks). Lezbejstvo nije bilo sankcionisano niti prepoznato (Weeks, 2000: 24). Optužba po kojoj je homoseksualnost bolest nastaje sa razvojem medicinskog diskursa kada medicinski autoriteti konceptualizuju homoseksualnost kao poseban znak mentalne bolesti. Međutim, diskurs o homoseksualnosti kao bolesti je aktuelan i danas, iako se zvanično i u medicinskom kontekstu ne tretira više kao bolest. Odrednice kao što su anti-zapadnjaštvo ili uvoz sa zapada karakteristične su bile i za socijalističke zemlje ali i danas opstaju u različitim desničarskim diskursima, koje porast i povećanju vidljivost homoseksualnosti teže da objasne kroz tzv. teorije zavere i ideje o gej-lobiju. O homoseksualnosti kao kriminalnom delu danas se ređe govori tj. teško da će se takva optužba upotrebiti u javnom diskursu što je verovatno posledica vidljivosti i legalizacije homoseksualnosti. U Jugoslaviji, optužbe za homoseksualne odnose mogu se pronaći od 1947. do 1952. godine¹¹³, dok su države koje su prve pokrenule inicijative za dekriminalizaciju homoseksualnosti Slovenija i Hrvatska. U Jugoslaviji, 1977. godine je dekriminalizovan homoseksualni odnos saglasnih odraslih

¹¹³ “Komunizam je na homoseksualnost gledao kao na *buržoasku aberaciju* i *kontrarevolucionarnu pojavu* opasnu po socijalističko društvo (...) U Jugoslaviji se sudilo za vrlo subjektivno tumačenu *povredu javnog morala*, kao i pozivanjem na prethodni Krivični zakon za Kraljevinu Jugoslaviju koji je predviđao strogi zatvor do pet godina. Savezna skupština je konačno 1951. u novom KZ-u člankom 186. predvidjela da se za *protuprirodni blud između osoba muškog spola učinilac kazni zatvorom do dvije godine*” (*Biti gej u Jugoslaviji*, internet).

muškaraca u Sloveniji, Hrvatskoj, Vojvodini i Crnoj Gori. U Srbiji se to dogodilo tek 1994. godine, Makedoniji 1997. godine, a u Bosni i Hercegovini tek 1998, i to u oba entiteta.

Analizirajući stavove koje heteroseksualne osobe imaju prema LGB osobama u američkoj literaturi¹¹⁴, utvrđeno je da muškarci i žene reaguju različito na homoseksualnost. Po pravilu, heteroseksualni muškarci izražavaju veći stepen homofobije i predrasuda nego heteroseksualne žene, od čega je najveći broj negativnih stavova zabeležen kod heteroseksualnih muškaraca prema gejevima. Brojni razlozi su navođeni da objasne ovaj obrazac – od različitih zahteva u vezi sa rodnim ulogama, zatim različiti nivoi pretnji koje ljudi osećaju i odbrambeni mehanizmi kod muškaraca i žena povezani sa homoseksualnošću, nejednake mogućnosti za interpersonalni kontakt za lezbejkama i gejevima, do erotizacije lezbejki od strane heteroseksualnih muškaraca (prema Gentry, 1987; Herek, Capitanio, 1999). Ova objašnjenja upućuju na to da žene i muškarci razmišljaju drugačije o homoseksualnosti i da njihovi stavovi zavise od toga da li se radi o gejevima ili lezbejkama (pogledati Kite, Whitley, 1998). Problem sa dosadašnjim istraživanjima odnosa “hetero” populacije prema homoseksualnosti (što se odnosi i na domaća istraživanja), jeste što se ne meri posebno odnos prema lezbejkama i gejevima ili trans ili biseksualnim osobama, tako da nije moguće utvrditi jasno razlike prema različitim diskriminiranim grupama (Herek, Capitanio, 1999). U upitnicima se obično koriste termini “homoseksualci”¹¹⁵ ili zbirna odrednica “lezbejke i gejevi”, zbog čega ostaje nevidljiv različit odnos prema jednima i drugima (iako je lako uočiti da su u javnosti negativniji stereotipi upućeni gej muškarcima). Takođe, termin “homoseksualci” u upitnicima je problematičan zato što više referira na gej muškarce nego na lezbejke, tj. moguće je da ispitanici u odgovorima pretpostavljaju da se izraz većinom odnosi na gejeve (Herek, Capitanio, 1996; Herek, 2004). Odvojena analiza je neophodna kako bi se utvrdili stavovi koji postoje prema oba pola/roda, jer kada se koristi zbirni izraz “homoseksualci”, stereotipi i socijalna distanca prema lezbejkama se

¹¹⁴ Podaci pokazuju da stepen neprihvatanja lezbejki i gejeva u SAD opada vremenom – pa je 1983. godine 46% stanovništva smatralo da su veoma nenaklonjeni prema homoseksualnoj zajednici, dok je taj procenat 1994. godine spao na oko 30% (Yang, 1997).

¹¹⁵ Kao što je na primer slučaj u studiji “Mladi u Srbiji 2015” (Tomanović, Stanojević, 2015) ili u istraživanju Instituta za sociološka istraživanja (Radoman, 2013).

ne mogu jasno utvrditi.

Što se tiče terminologije kao odrednice za negativne stavove prema LGBTQ osobama u ovom radu se koriste izrazi “homofobija”, “heteronormativnost”, “seksualne predrasude” i “stereotipi”. **Homofobija** se psihodinamički objašnjava kao vrsta odbrambenog straha, gde negativni stavovi imaju odbrambenu funkciju, u situacijama kada individua uočava analogiju između homoseksualne osobe i svog unutrašnjeg nesvesnog konflikta povezanog sa nesigurnošću u vezi sa rodom ili seksualnom orijentacijom. Unutrašnji konflikt se razrešava tako što se ispoljava kroz neprijateljstvo, putem projekcije, čime se smanjuje anksioznost povezana sa homoseksualnim ponašanjem, homoseksualnim izborom ili rodnim identitetom (prema Herek, 2004). Pojam **heteronormativnosti** označava da heteroseksualnost funkcioniše kao normativna kategorija (prema Warner, 1993). U praksi, heteronormativnost predstavlja skup kulturnih, pravnih i institucionalnih praksi koje održavaju takve normativne pretpostavke po kojima postoje samo dva roda, da je rod refleksija biološkog pola, te da je samo seksualna privlačnost između ta dva opozitna roda prirodna i prihvatljiva (Kitzinger, 2005, prema Schilt, Westbrook 2011: 441). **Seksualne predrasude** se odnose na negativne stavove prema pojedincima zbog njegove ili njene seksualne orijentacije (Herek, 1999). Ovome možemo dodati da se predrasude kao i nasilje javljaju često i zbog pretpostavljene seksualne orijentacije, što je često slučaj kada se zaključuje na osnovu nečijeg imidža, izgleda ili stava u ponašanju. Prema Gregory Herek-u, izraz seksualne predrasude je precizniji od izraza homofobija jer ne pretpostavlja koji su to motivi ili vrednosti koji leže u osnovi negativnog stava (Herek, 1999). Naime, prema pojedinim autorima ova terminologija nije adekvatna. Izraz “homofobija” skovao je psiholog George Weinberg krajem 1960-ih (iako se termin u štampanom obliku pojavljuje tek 1969. godine). Skoro u isto vreme, u upotrebu ulazi izraz “heteroseksizam” – pojam analogan seksizmu i rasizmu koji se odnosi na ideološki sistem koji homoseksualnost postavlja u inferioran položaj u odnosu na heteroseksualnost (prema, Herek, 1999). Od ta dva izraza, svakako je “homofobija” šire upotrebljavan pojam, ali on trpi kritike – naime, homofobija može da znači da se radi o iracionalnim strahovima pojedinca i ličnoj psihopatološkoj crti, pre nego o predrasudama koje jača društvo. S druge strane, izraz heteroseksizam se odnosi više na tumačenja kulturnih ideologija na makro nivou i oblika institucionalne represije, i

takođe nije pogodan kao termin jer ne obuhvata individualne stavove (prema Herek, 1999). U skladu sa navedenim Herek predlaže upotrebu termina “seksualne predrasude”, koji se odnosi na sve negativne stavove i uverenja u odnosu na seksualnu orijentaciju bilo prema homoseksualnim, biseksualnim ili heteroseksualnim osobama. Seksualne predrasude kao termin sadrže tri osnovne karakteristike: u pitanju je stav (ili sud), usmeren je prema osobi ili grupi ljudi, i sadrži negativan odnos ili neprijateljstvo. Prema Hereku, upotreba termina seksualne predrasude, ne mora da podrazumeva i vrednosni sud da su “anti-gej” stavovi suštinski iracionalni ili zli. Međutim, iz sociološke perspektive termin može biti previše deskriptivan, dok izrazi “homofobija”, “heteroseksizam” i “heteronormativnost” ukazuju na političku i institucionalnu pozadinu neprijateljstva prema LGBT populaciji. Pored predrasuda, koje se više odnose na emocije i stav prema određenoj kategoriji ljudi ili grupi, **stereotipi** se odnose na mišljenje ili predstave, koje su najčešće rezultat generalizacija i pripisivanja određenih (najčešće negativnih) karakteristika pojedincima ili celoj grupi. Stereotipno viđenje LGBTQ osoba se svodi na pojednostavljeno viđenje celokupne grupacije ljudi koja se predstavlja kroz određene osobine koje se pripisuju svim osobama (npr. osobine kao što su promiskuitet, manipulativnost, prevrtljivost, nepouzdanost, sklonost seksualnom egzibicionizmu, itd.). Stereotipi ne opisuju samo šta određeni pojedinci jesu i koje su njihove osobine, već i šta oni treba da budu i koju ulogu treba da zauzmu u odnosu na kategorije kao što su pol, rod, bračni status itd. Na taj način rodni stereotipi utiču na našu percepciju stvarnosti, na način da se kao žene i muškarci, često poistovećujemo sa osobinama koje se pripisuju određenim rodnim ulogama čime stereotipi perpetuiraju represiju i diskriminaciju, tj. dovode do određenog ponašanja. Naravno, nije isključeno i da LGBTQ populacija ima izvesne negativne stavove prema heteroseksualnim osobama. Posmatrano na taj način, stereotipi bazirani na osnovu seksualne orijentacije prema bilo kojoj grupi ljudi, u striktno psihološkom smislu su vrlo slični, ali kako naglašavaju istraživači, sasvim je druga stvar kada su određeni stereotipi pojačani društvenom strukturom i kada ih plasiraju oni koji imaju realnu društvenu moć (Herek, Gillis, 2009).

Veza između predrasuda i ponašanja je važna istraživačka tema. Prema psihološkim studijama, predrasude koje postoje na osnovu seksualne orijentacije svakako su u korelaciji sa anti-gej ponašanjima, iako drugi faktori takođe utiču na ovu

vezu (Kite, Whitley, 1998). Što se tiče povezanosti političkih stavova i socio-demografskih osobina, istraživanja u Americi pokazuju da osobe koje pokazuju veći stepen netrpeljivosti prema lezbejkama i gejevima, imaju i veći stepen autoritarnosti (Altemeyer, 1996). Zatim, osobe koje imaju negativne stavove ređe prijavljuju da su imali neka homoseksualna iskustva u prošlosti, iskazuju veći stepen krivice ili negativnosti povodom seksualnosti i više negativne stavovi se izražavaju prema neheteroseksualnim osobama svog pola nego suprotnog (sa više negativnih stavova kod muškaraca nego kod žena, Herek, 2004). Istraživanja javnog mnjenja ukazuju na manje više stalnu vezu između visokog stepena predrasuda i starije dobi, nižeg obrazovanja i onih koji žive u ruralnim područjima. Takođe, osobe koje se identifikuju sa fundamentalističkim religijskim denominacijama imaju veći stepen seksualnih predrasuda, kao i oni koji češće odlaze u crkvu (Herek, Capitano, 1996; Herek, 2004). Obrnuto od navedenog, žene, visoko obrazovane osobe i oni iz urbanih područja pokazuju manje predrasuda i veća je verovatnoća da će upoznati osobu koja je otvoreno „gej“ (prema: Irwin, Thompson, 1977; Gentry 1987). Takođe, utvrđena je i veza između anti-gej stavova i tradicionalnih i anti-feminističkih stavova (prema Irwin, Thompson, 1977).

U kontekstu Srbije tri istraživanja pokazuju isti obrazac kada su u pitanju socio-demografske osobine ispitanika. U istraživanju stavova srednjoškolaca u Srbiji iz 2011. godine rezultati su pokazali da postoji značajna razlika u stavovima prema polu – pri čemu su devojke imale daleko progresivnije stavove od dečaka. Istraživanje Instituta za sociološka istraživanja iz 2012. godine pokazuje da postoji statistički značajna povezanost između stava „Homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i treba ih najoštrije kažnjavati“ i određenih demografskih varijabli (homofobičnost raste sa starošću, dok su žene nešto manje homofobične). Takođe, kada je u pitanju materijalni položaj, pokazuje se da, što je on viši, stav ispitanika prema homoseksualcima je manje negativan (i obrnuto). Statistički značajna povezanost postoji i u odnosu na mesto stanovanja ispitanika (na relaciji grad–selo), kao i u odnosu na obrazovanje, te statistički region. Naime, više su homofobični ispitanici sa nižim obrazovanjem, kao i stanovnici sela u odnosu na grad. Stanovnici Beograda su tolerantniji u odnosu na ostale regione, zatim slede stanovnici Vojvodine, a najviše homofobični su stanovnici Zapadne Srbije i Šumadije (Radoman, 2013). Takođe, u studiji o mladima iz 2015. žene imaju niži stepen

distance prema "gej populaciji" od muškaraca, oni iz ruralnih sredina pokazuju više tradicionalan stav, dok su mladi u gradu u većoj meri spremni da prihvate "gej osobe" u svoje susedstvo, a sa povećanjem obrazovanja roditelja i ličnog obrazovnog postignuća dolazi do smanjivanja distance prema LGB osobama (Tomanović, Stanojević, 2015).

Kada govorimo o seksualnim predrasudama zanimljivo je spomenuti istraživanje koje je sproveo Institut za sociološka istraživanja tokom 2017 godine¹¹⁶, a koje sadrži deo koji se odnosi na analizu uloge porodice u Srbiji u prihvatanju LGBTQ identiteta, odnosno na stavove žena koje su majke prema homoseksualnosti. Najveći procenat negativnih stavova prema homoseksualnosti zastupljen kod ispitanica koje imaju niže obrazovanje, žive na selu, ali bez obzira na njihovu starost. Naime, stavovi mlađe generacije ispitanica u ovom uzorku, ne razlikuju se mnogo od starijih generacija, bez obzira na pojedine globalizacijske uticaje kao što je trend sve većeg priznavanja homoseksualnih parova u zapadnim društvima, a što bi možda bio faktor koji doprinosi većoj senzibilisanosti kod mlađih generacija (Radoman, 2017).

Rezultati ovog anketnog istraživanja pokazuju su da bi žene, uslovno rečeno, podržale svoje dete koje je homoseksualne orijentacije, s tim da bi 43,1% podržale dete samo zato što je „njihovo“ iako im se homoseksualnost ne sviđa, dok bi 17,1% u potpunosti podržale dete, a čak 30% ispitanica bi odvele dete na lečenje! Takođe, ispitanice se izjašnjavaju i protiv Parade ponosa pa tako 90,6 % žena ne bi podržalo tj. učestvovalo na Paradi ponosa. Javno ispoljavanje homoseksualnosti takođe nije podržano – sa stavom *Homoseksualci bi trebalo da imaju pravo na slobodu opredeljenja, ali ne treba javno to da pokazuju*, slaže se čak 65,4% (Radoman, 2017). Ovaj podatak se nažalost poklapa sa većinskim uverenjem u Srbiji da ispoljavanje homoseksualnosti treba zadržati „u četiri zida“.

Stavovi prema homoseksualnosti

Deo razgovora sa ispitanicima/ama na osnovu koga je analiziran odnos prema

¹¹⁶Istraživanje „Kultura rađanja i partnerski odnosi u Srbiji“ koje je sprovedeno kao potprojekat u okviru projektnog ciklusa „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji - koncepti i akteri“ koje podržava Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije (ev. broj 179035).

homoseksualnosti i društvenom tretmanu LGBTQ osoba vođen je na osnovu sledeće grupe pitanja:

- Da li mislite da su homoseksualne osobe diskriminisane u našem društvu? U čemu se konkretno sastoji ta diskriminacija?
- Da li mislite da je pravo na izjašnjavanje o svojoj seksualnosti ljudsko pravo?
- Da li znate šta znače skraćenice LGBTQ; da li ste čuli za izraze *butch*, *femm*, *queer*?
- Kakav je bio vaš odnos prema homoseksualnost u periodu puberteta – da li se sećate kako su se tada posmatrale gej osobe u vašem okruženju i kakav je bio odnos prema njima?
- Šta mislite o biseksualnosti?
- Kako vi objašnjavate zašto ljudi vole isti pol?

Takođe, ispitanicima/ama “heteroseksualne” orijentacije postavljena je i grupa pitanja kojom se merila socijalna distanca prema ne–heteroseksualnim osobama:

- Da li poznajete nekog ko je gej, biseksualna osoba ili lezbejka? Da li u svom okruženju znate nekog ko je drugačije seksualne orijentacije?
- Da li biste imali problem da vam kolega/inica bude neko drugačije seksualne orijentacije?
- Kako biste reagovali kada biste saznali da je neko od vaših prijatelja/porodice LGBTQ osoba?
- Kako biste reagovali kada biste saznali da je vaše dete drugačije seksualne orijentacije? Kako biste se vi osećali? Šta biste mu/joj rekli?
- Kako biste reagovali kada biste saznali da je vas partner biseksualne ili homoseksualne orijentacije?

Neki od stavova koji su heteroseksualne osobe navele odnose se na celokupnu egzistenciju LGBTQ populacije i njihov odnos prema tome da li su LGBTQ osobe diskriminisane u našem društvu. Već u ovim početnim stavovima, ispitanici/e su iskazali svoja osnovna uverenja koja se uglavnom poklapaju i sa njihovim političkim stavovima, u smislu da oni koji iznose stereotipe o “grehu”, “bolesti”, “anti-zapadnjaštvu” i “gej lobiju” najčešće sebe određuju ka desnim političkim opcijama i tradicionalnom viđenju porodice, braka i rodnih uloga. Pozitivni stavovi, iako u manjini, prepoznaju se kroz priznavanje da diskriminacija i homofobija postoje u društvu:

- “Mislim da nisu u većoj meri. Postoji neprihvatanje u društvu, ali mislim da su oni

daleko obrazovaniji deo populacije od nas koji smo heteroseksualni. Tako da mislim da nisu diskriminirani u poslu i obrazovanju, mogu da se iskažu u struci. Mi smo imali i osobe koje su otvoreno homoseksualne kao Jovan Ćirilov na primer” (Matija, 35, Beograd).

– “Moje mišljenje je da u zadnje vreme i nisu, čak šta više, dobijaju sve više prostora, u javnosti se sve priča, dobijaju više pažnje generalno, i kada se dešava Parada priča se samo o tome, njihova prava i kako oni nemaju prava. A kada se napravi Porodična šetnja koju organizuju Dveri, iako nisam pristalica Dveri, ali opet, kada se napravi takva šetnja gde dođu ljudi sa decom, e to je sad nešto drugačije. Ja sam vrlo konzervativan što se tiče tih stvari. Mi kroz tu integraciju ka Evropi uzimamo sve negativno što je Evropa dala i što je Zapad iznedrio. Jer svako koga pitaš nema ništa protiv toga – idi u četiri zida, samo nemoj vizuelno i javno da mi to predstavljaš, jer utiče na decu, utiče na sve. Meni nije normalno, dobro, nije to sad kod nas kao u San Franciscu da na Paradi izlaze u kožnim gaćama i lancima, ali to će kad tad doći i ovde jer će tražiti sve više i više.” (Igor, 20, Beograd).

– “Da. Diskriminirani su prvenstveno u stavu ljudi. Kada krene o tome da se priča ima dosta ljudi koji su apsolutno netolerantni, koji to uopšte ne mogu da shvate, da je to bolest, do toga da takvu osobu nikad ne bi zaposlili do toga da neće uopšte da pričaju o tome. I nije mi jasno zašto su ljudi toliko neprijateljski nastrojeni prema njima, da li iz nekog straha ili su navikli da žive po nekim pravilima, a ovo iskače iz neke norme” (Katarina, 29, Beograd).

– “Mislim da nemaju slobodu kao svi ostali, nemaju slobodu ponašanja, ne mogu da se izražavaju na javnim mestima. Mislim da se ponašaju kako hoće to bi nekom bilo strašno – ja sam video u tramvaju da je neki dečko nosio uske pantalone i baš su reagovali burno na njega u tramvaju. Znači ne mogu ni da se oblače kako hoće a kamoli da se poljube na ulici” (Ivan, 37, Beograd).

– “Mislim da ljudi ne postaju tek tako gej. Jer čula sam za to da se ljudi plaše ako dete vidi neki par da će to uticati na dete da i ono postane gej. Mislim da su to gluposti, jer verovatno je učešće gej ljudi isto kao i ranije samo su sad vidljiviji. Možda sad neko ima veću potrebu da proba nešto ali ako nisi gej ne možeš postati gej, mislim da to ne ide tako. Ali recimo Parade, to mi se ne dopada. To mislim da nema poentu, mislim da se ne zalažu za ono za šta govore da se zalažu. Mislim da ljudi koje se stvarno vole i

hoće da budu u braku kao i heteroseksualni parovi ne učestvuju toliko u tome. Nekako je baš preraslo u paradu, neki egzibicionizam” (Lena, 19, Beograd).

– “Ja bih rekao da je ta ideja sada raširenija, kada pogledaš medije, samo se o tome piše, zbog gej lobija i delovanja tih lobi grupa. Ne mislim da je to stvarna diskriminacija koju gejevi trpe, nego više uvezena, toga nije bilo na ovim prostorima toliko, to se dešava zbog globalizacije (...) Zato mi je čudno da razmišljam o njima kao žrtvama, iako neki jesu sigurno, ali sa druge strane i nisu toliko žrtve” (Vlado, 38, Beograd).

– “Pa ne znam da li jesu, ne znam. Ne poznajem ih, niti nešto sa njima boravim. Znam, pošto sam bio aktivan u horu pre deset godina, tu je bilo njih nekoliko muškaraca i oni nisu uopšte diskriminirani, čak prolaze jako dobro. Umetnici su, pa možda zbog toga. Što se mene tiče, meni to nije smetalo sve dok nema detaljisanja – niti ja njemu pričam o svojoj devojci niti oni meni o svom dečku (...) Tumačim to kao greh. I verovatno kao bolest. Ali otkud znam, ima milion tumačenja – moj stav je da to nije normalno ali mi ne smeta dok ti mene ne ugrožavaš. Prosto, družimo se i zašto bismo polemizovali oko nekih stvari oko kojih može da dođe do konflikta i tu se završava priča. Ja tebi ne zagledam u novčanik, nemoj ni ti meni, ja tebi ne zagledam u kuću, nemoj ni ti meni” (Zoran, 39, Beograd).

– “Vidim da je diskriminacija prisutna. Mislim da jeste, možda ne ovako transparentno. Ali, uvek ti mačo tipovi hvale kako su tukli nekog ciganina tj. pripadnika romske manjine ili nekog pedera. Što je meni, koliko god da si kivan, besan, isfrustriran zbog Vučića i države, da biješ pedera, kao on ti smeta? Ja mislim da je svaki čovek pomalo *bi*. Znaš i da su Spartanci bili *bi*, imali su bukvalno parove, svako je stvarno voleo svog partnera, nije to ništa novo. Mislim da je to opet nešto prirodno, što nauka ne može da objasni jer ne može da objasni našu psihu (...) A kod biseksualaca, mislim da na kraju mora da prevagne nešto, jer kad čujem *bi* imam asocijaciju na neke kres kombinacije, a kad čujem gej to me asocira ipak na neku ljubavnu priču. Biseksualci su možda promiskuitetniji što je i logično” (Goran, 29, Beograd).

– “Mislim da jesu, u smislu ophođenja prema njima. Sputano je njihovo slobodno izražavanje u našem društvu. I biseksualci, i to mi je okej. Ja mislim da tu možda ima genetike i društvenih okolnosti, odrastanja, svašta je tu uključeno, zbog čega je neko gej, okolnosti. Možda i neke traume možda i neko liberalno vaspitanje. Mislim da to nije bolest, ali mislim da neko može da bude homoseksualac zbog neke traume ili tako

nečeg – tako što se neko zaljubi u svog silovatelja, pa tako na primer, ujak ga zlostavlja dok je tinejdžer i on nekako zaglavi tako. U osmom razredu se sećam da je bila jedna devojka koja je bila tako razbijačica i za nju se sumnjalo. I ona je priznala u jednom momentu, pa eto u tom smislu se sećam, a sad neke reakcije društva, ne znam. Mislim da su nekog lika u srednjoj nešto maltretirali, ali mislim da ni on nije znao šta je. Bio je čudnjikav pa su ga malo mučili da kao prizna, ali valjda on nije bio” (Nenad, 36, Beograd).

– “Da. Pa na primer, odbacuju ih prosto, i trpe diskriminaciju. Ja sam čula i u poslovnom smislu, ako je neki muškarac feminiziran onda ga neće zaposliti jer je gej, za jedan takav primer definitivno znam (...) Rodiš se kao takav, kao što se neko rodi heteroseksualan. Ne verujem u ona frojdovska objašnjenja, odnos sa majkom (...)Biseksualnost mi nije najjasnija. Mislim da su oni između, da je to neko traženje, moguće neka neopredeljenost, možda još uvek nisu sigurni šta tačno žele” (Monika, 33, Beograd).

Odgovori na pitanje *Da li je pravo na izjašnjavanje o seksualnoj orijentaciji “ljudsko pravo”*, uvode novu političku dimenziju u percepciji ispitanika/ca prema LGBTQ populaciji, zato što se diskurs ljudskih prava odnosi prvenstveno na određeni politički diskurs demokratije, jednakosti i odnos većine prema manjini. Odgovori na ovo pitanje otkrivaju da iako ispitanik/ca misli da je neko ugrožen i diskriminisan u društvu, ujedno zamera toj istoj grupaciji, na nekoj vrsti eksploatacije tih prava i sloboda. Naime, često se LGBTQ osobe posmatraju kao manjine koje su ugrožene ali koje znaju ujedno biti manipulativne, i koje traže previše prava, dok pojedini ispitanici ukazuju na opresiju koja postoji prema gej zajednici. Neki od odgovora ilustruju ovakve stavove:

I: Da li misliš da je pravo na izjašnjavanje o svojoj seksualnosti ljudsko pravo?

– “Pa što da ne, ljudsko je pravo, ali sad opet ako krenem u neko opširnije objašnjenje, mislim da tu ima dosta prostora za zloupotrebu. Nekako, ljudi to reklamiraju, baš sam o tome razgovarala sa nekim momkom, kao što vidiš ja nemam ništa protiv, čak sam bila za paradu, ali s druge strane, nekada ljudi koji su *To*, ponekad se predstavljaju kao žrtve. Mislim, mogu i ja da budem žrtva kao heteroseksualac. Previše se insistira, i u tom smislu sam mislila na zloupotrebe i onda se stvarno pitaš da li su zaista ugroženi ili

nisu. Iako ja mislim da jesu u našoj zemlji (Katarina, 29, Beograd).

– “Jeste pravo, ali mislim da to ne treba da bude njihov jedini identitet. Mislim da neki od njih u tome nađu opravdanje za sve svoje frustracije i neuspehe, posebno neki lideri gej organizacija. To ipak treba da bude neka privatnost, jer to što mene privlače devojke je moja stvar. Mislim da ne biramo ipak, da je to neki hormonalni poremećaj, nije do nas, verovatno je jedan hromozom razlike, jer svi imamo mušku i žensku stranu. Tako da je verovatno neki poremećaj u pitanju i nemam mržnju prema tome, njihovo je pravo da se tako izjašnjavaju. Ali kad ih vidim na TV-u izgledaju malo bizarno. Ali u redu, to je njihovo pravo” (Matija, 35, Beograd).

– “Mora biti neka vrsta elementarnog prava. Znam da su u Americi izglasali pravo na brak. Svaki pokret koji promoviše nešto pozitivno treba podržati, to je moj stav. Išao bih i na Paradu ponosa, što da ne. Ali ne podržavam one parade u San Franciscu to mi je već ekstremno, prelazi u neku feštu, ali ako je spakovano malo umerenije onda može. Zapad baš preteruje u tome” (Goran, 29, Beograd).

Ono što se može uočiti kod ovih stavova jesu širi diskursi u okviru kojih se stavovi pojavljuju. Desničarski orijentisani ispitanici čine jednu grupu ispitanika. Heteroseksizam se ovde javlja kao deo šire desničarske ideologije. Tako recimo jedan ispitanik opisuje sebe kao “konzervativnog” i bliskog desnici, što je uočljivo na osnovu većine diskursa koje koristi. Ovi ispitanici su skloni da upotrebljavaju teorije zavere po kojoj su LGBT osobe pretnja opstanku srpskog naroda, zatim ideje o propadaju bračne zajednice i urušavanju društva u slučaju legalizacije istopolnih brakova, i stav po kome treba uvesti određene “zabrane” i “zakone” protiv homoseksualnosti, posebno kada se to odnosi na javni prostor. U ovom segmentu njihovi stavovi su ekstremni, zato što pozivaju na otvorenu diskriminaciju i zakonske zabrane, odnosno na kršenje demokratskih principa jednakosti i mesta koje manjine zauzimaju u jednom društvu. Druga grupa ispitanika ima slične argumente, pa se na primer pojavljuje kulturološki skepticizam povodom ulaska u EU i povremeno takođe ideje o gej lobiju, homoseksualnosti kao bolesti, kao i optužbe za sklonost manipulacijama od strane LGBTQ osoba i to posebno u političkoj sferi (“prvo traže Paradu, a kasnije će doći na red i usvajanje dece”). Međutim, njihovi stavovi su nešto blaži od prve grupe ispitanika i često se predstavljaju u okviru neke kvazidemokratske matrice – “svi treba da imaju ista prava, ali...”, ili postoji ideja po kojoj LGBTQ osobe mogu da budu u javnosti, ali

pod određenim uslovima (bez Parade ponosa, bez fizičke bliskosti u javnosti, više “u četiri zida” a manje u javnosti, bez prava na brak i usvajanja dece, samo sa određenim i ograničenim povlasticama). U ovoj grupi “umereno desnih” tj. slabije homofobičnih ispitanika/ca, ne postoje pozivi na linč ili zakonske zabrane, osim u slučaju usvajanja dece gde se takođe pojavljuju ekstremni stavovi (“zabraniti zakonom”, “ne dozvoliti!”). Kod treće grupe ispitanika, koji teže da se postave umereno i neutralno i koji najčešće sebe opisuju kao “tolerantne”, stavovi su raznoliki. Zajedničko im je deklarativno liberalan stav prema razlikama, uz izražavanje ograničenog razumevanja za potrebe LGBTQ osoba i njihovih problema, ali uz zadržavanje hijerarhije (najčešće se ispoljava kroz određene heteronormativne izjave ili odbojnost prema rodnoj transgresiji i problem sa narušavanjem rodnog binarizma muškarac/žena). Heteronormativnost je vidljiva na primeru kada se upoređuje heteroseksualna porodica sa navodno “usamljenim” gejevima, koji su stalno u potrazi za partnerom. Čest je stav i stereotip po kome su gej muškarci skloni promiskuitetu, iako je konzervativizam povodom seksualnih praksi LGBTQ osoba prisutan skoro kod svih ispitanika/ca. Kod nekih ispitanika/ca postoji agresija i predrasude prema biseksualnim osobama (koje su takođe sklone promiskuitetu ili “ne mogu da se odluče”). Četvrta grupa ispitanika ima takođe deklarativno liberalan stav ali se on ogleda i u samim izjavama ispitanika/ca, koji su podržavajući prema manjinama generalno, u kojima se ogleda razumevanje za položaj Drugih, i koji nemaju problem sa idejom usvajanja dece, odnosno nemaju predrasude prema ideji roditeljstva i istopolnih porodica. Samo se kod ove četvrte, i najmalobronije grupe ispitanika/ca, izražava zaista pozitivan stav prema LGBTQ osobama (iako povremeno uz neki pozitivan stereotip po kome su sve LGBTQ osobe obrazovane ili obrazovanije od ostatka stanovništva, skloni umetnosti, itd.). Kod ove grupe ispitanika pozitivan stav je povezan sa tim da oni poznaju nekog ko je neheteroseksualne orijentacije: “Tek sa 28 god sam upoznao nekog ko je tako deklarisan. Meni je bilo važno kako su oni obrazovani. To me oduševilo nekako” (Ivan, 37, Beograd).

Zanimljiva je pojava da kod ispitanika/ca kod kojih postoji određen stepen podrške prema LGBTQ osobama, ta podrška (osim kod četvrte podržavajuće grupe) skoro uvek je dozirana i parcijalna, pa se recimo smatra da LGBTQ osobe jesu diskriminisane i da treba da ostvare svoja prava, ali se oseća odbojnost prema Paradi ponosa kao vrsti protesta. Parada ponosa se često posmatra kao ekstreman ili nepotreban

vid traženja svojih prava ili kao nešto što će voditi nekom obliku preteranog javnog izražavanja telesnosti i seksualnosti (kao parade u “San Franciscu”). Takođe, u stavovima ispitanika/ca se vidi da postoji veća ili manja doza netrpeljivosti prema javnom izražavanju homoseksualnosti dok je to “dozvoljeno” dok god se događa “među četiri zida”:

“Ne, nisam za Parade ponosa. Odnosno, što bismo se uopšte izjašnjavali, ko te pita za mišljenje. Ni na jednom poslu to nemaš, mene niko nikad nije pitao da li sam oženjen dal’ nisam, znači, samo gledaš svoje” (Zoran, 39, Beograd).

“Ja mislim da je to ono što se kaže, ipak privatn život. I to treba da ostane nešto tvoje, što radiš u svoja 4 zida” (Igor, 20, Beograd).

Negativni stavovi često su rezultat nedostatka informacija, odslikavaju nerazumevanje i izražavaju se u vidu generalizacija i već ustaljenih stereotipa koji se mogu čuti u javnosti. Neki od standardnih napada jesu optužbe da jedna manjina ugrožava pravo većine na slobodno kretanje, tj. manjinsko pravo se suštinski ne shvata kao deo demokratske kulture i kao deo postojećih prava:

“Ja kad se setim kraja osnovne škole, nekako sam imao drugačije detinjstvo, nego deca danas. Lično u mom okruženju nije bilo homoseksualaca ili pripadnika LGBT populacije, ali moja drugarica ima prijatelja koji je homoseksualac i ona mi je govorila: *Oni imaju svoja prava*. Tako da je u srednjoj školi bilo ljudi koji su podržavali. Ali ja samo iznosim svoje mišljenje, ja ne ugrožavam bilo čija prava. Mislim da ja njega ne ugrožavam time što iznosim svoje mišljenje dok god nema tuče ili nekih fizičkih nereda. Ali nikad nisam hteo da idem da se bijem, na Paradu, da mene neko zbog mog stava... da me pegla policija, ne pada mi na pamet. Ne bih išao u tako radikaln vid suprostavljanja, da dođe do fizičkog sukoba, ali neki vid protesta, da se izađe na ulicu, to da. Negde ljudi u Evropi ne prime 14 plata, izađu na ulice i zatvore grad, a ovde njih 200 izađe i traže neka prava, a po meni nisu ugroženi, i isto zatvore grad, zakrče grad. Sad smo u još gore stanju posle devedesetih, i više od pola naroda gleda kako da preživi od prvog do prvog i treba da stigne do svog posla, i sad 200 ljudi koji misle da imaju svoja prava zakrče grad i normalno da će ljudi tako da reaguju. To za moje društvo nije normalno, mi smo bili i danas smo protiv toga. Mogu da rade šta hoće u četiri zida al nemoj na ulicu da mi izlaziš! Sramota je bilo i da se priča o tome, a sada je to ponos. Za mene je ponos bio nekada odlazak u vojsku, kada se organizuje ispraćaj u

vojske, ono što se kaže *rado ide Srbin u vojnike*. Ali to nekom klikne, jer homoseksualac se ne postaje rođenjem to nije nasledno, nije genetski. Pročitao sam nedavno u Kini da lekari leče homoseksualizam akupunkturoom i pomoću struje kojom dovode hormone u normalu. Sad kad bi me čuo neko od pripadnika LGBT rekli bi da sam lud” (Igor, 20, Beograd).

Često, mnogi stavovi se ne pojavljuju kao negativni prema celokupnoj egzistenciji ili svima aspektima života neheteroseksualne populacije. Ovo ukazuje na karakteristike homofobije, a to je da se ona stvara oko pojedinih aspekata koji su u datom momentu posebno problematični, kao što je to danas tema roditeljstva i legalizacije istopolnih zajednica:

“Mogu da imaju sva prava, ali decu da usvajaju to nikad!” (Miloš, 45, Beograd).

Jezik i heteronormativnost

Intervjui sa heteroseksualnim ispitanicima ukazuju na postojanje određene distance prema LGBTQ populaciji o čemu govori i upotreba jezika. Naime, većina heteroseksualnih muškaraca i žena u ovom uzorku retko kada koriste izraze “lezbejka”, “gejevi”, “trans” a vrlo retko skraćenicu “LGBT”. Najčešći izrazi koje koriste da imenuju neheteroseksualnu populaciju su zamenice “Oni”, “To”, “Tome”, “O njima”, kao i izraz “homoseksualci”, ponekad izraz “peder”, a tek povremeno izraz “gej” (nekada kao zbirna odrednica za žene i muškarce). Upotreba indirektnog jezika ukazuje ujedno na unutrašnje strahove, homofobiju ili neprijateljstvo ali i na potrebu da se osoba distancira od onoga o kome govori, da se iskaže stav da “ja nisam taj Drugi”, da se uspostavi određena hijerarhija. Naime, kroz opoziciju Mi/Drugi, koja se uspostavlja putem jezika, uspostavlja se i heteroseksualni identitet kao onaj Prvi – normalnost naspram bolesti i nastranog. Kada se govori o jeziku, bilo je zanimljivo postaviti ispitanicima heteroseksualne orijentacije pitanje o tome da li znaju šta znače skraćenicu i izrazi “LGBT”, “queer”, “butch”, “femm”, “tetka”:

– “Ne znam baš tačno šta znači skraćenicu, ali otprilike, za transrodne, za lezbejske, za gej, tako nešto. *Butch* lezbejka je ona koja je valjda baš muškobanjasta, a *femme* je više ženstvena, ali na to te navuku izrazi da ukapiraš. Ne znam za izraz tetka (smeh)”

(Katarina, 29, Beograd).

– “Ne znam. Nisam ni čuo, ne znam šta znače (smeh). LGBT znam da se koristi u medijima. A sad je smešno da su sad kao LGB jer su se ti T, transeksualci izdvojili. Tako da je došlo do anarhije u njihovoj upravi (smeh)” (Igor, 20, Beograd).

– “Ne, ne znam” (Vlado, 36, Beograd).

– “Mogu da pretpostavim po izrazu šta znače, mislim, jasno mi je” (Lena, 19, Beograd)

– “LGBT znači lezbejska i biseksualna. Nisam čuo za te izraze (smeh)” (Zoran, 39, Beograd)

– “Kako beše, *lesbian, gay, bisexual* i *trans*. Nisam čuo za izraze *butch* i *femme*, ali čuo sam za *tetka*, neka kao oznaka za aktivnog ili pasivnog geja” (Goran, 29, Beograd).

– “*Lesbian, gay, bi, transsexual*. Čuo sam za te izraze...*butch* je možda neki debeli peder (smeh). *Tetka* je možda neki gej izraz, nisam čuo” (Nenad, 36, Beograd)

Distinkcija koja se samo na jezičkom nivou uspostavlja u odnosu prema LGBT populaciji, verovatno je odraz dubljeg odnosa diskriminacije i različitih oblika suptilnog ili direktnog distanciranja od karakteristika koje se percipiraju kao da su “nečije druge”, ali ne i nas “normalnih”, kako Gofman obeležava one koji nisu nosioci “stigme” – “Po pravilu, mi, naravno verujemo da osoba sa stigmom nije ljudsko biće. Usled ovakve pretpostavke mi sprovodimo razne oblike diskriminacije, putem kojih veoma efikasno, mada često nesvesno, smanjujemo mogućnosti u životu te osobe. Mi stvaramo teoriju stigme, ideologiju kojom objašnjavamo inferiornost te osobe i stepen opasnosti koji ta osoba nosi” (Gofman, 2009: 17). Takođe, ono što se može primetiti je i čest smeh kod ispitanika/ca u ovom uzorku, što ukazuje na nelagodnost i nerazumevanje, na to da su teme o kojima se govori nešto što je možda “čudno”, “strano”, retkost itd.

Socijalna distanca i “homofobičnost”

Istraživanja pokazuju da postoji jaka veza između stepena seksualnih predrasuda i toga da li pojedinci poznaju nekog ko je neheteroseksualne orijentacije. Najmanje predrasuda je zabeleženo kod osoba koje imaju LGBT prijatelje ili čiji su članovi porodice LGBT i sa kojima su bliski i mogu da diskutuju o seksualnoj orijentaciji

(Gentry, 1987; Herek, 1999). Takođe, što je veći broj LGBTQ osoba koje neko poznaje, to je veći broj pozitivnih stavova koje neko ima, što se može objasniti time da višestruka poznanstva omogućavaju bolji uvid u različitost grupe nego kada se poznaje samo jedna osoba (Herek, Capitanio, 1996). Sledeći stavovi su odgovori na pitanje da li ispitanici poznaju nekog ko je drugačije seksualne orijentacije, koliko su bliski sa njima i kako bi reagovali kada bi saznali da je neko njima blizak (prijatelj, član porodice, dete, kolega/inica, partner/ka) LGBTQ osoba:

– “Znam neke ljude koji su homoseksualci, nisam se nikad družio sa njima ali znam neke. Kada bih saznao za prijatelja, ne bi ga osudio šta sad...bilo bi mi čudno jer ako mi je blizak prijatelj bio bi mi čudno jer bi to značilo da nismo bliski, da je morao da laže jako dugo, ne znam kako bih reagovao, bilo bi mi baš iznenađenje, čudno. A devojka da je biseksualna ili lezbejka? Ne bi me ni to iznenadilo. Ne bi mi se svidelo nikako ni da je biseksualna al ne bih se drao na nju” (Ivan, 37, Beograd).

– “Ja ne znam mnogo ljudi koji su gej, meni je to u stvari jako strano. Jedna osoba mi je bliska prijateljica. Tek sam stekla uvid u to kada sam nju upoznala. Ja prvo uopšte nisam verovala da je ona *To* jer meni je bilo nepojmljivo da žena ne voli muškarca i sve što on nosi sa sobom nego voli ženu, počevši od ženskog tela – ja mogu da kažem da je žensko telo lepo i tu se priča završava, nema nikakve privlačnosti. Ja to ne mogu da razumem jer ne osećam ništa tako. Ja nemam negativan stav, bila sam za održavanje parade, ali sad se toliko ponavlja scenario svake godine. Ali ta tema oko homoseksualaca je mnogo mnogo kompleksnija, ja sad dovodim u pitanje to da li je to sve politički obojeno ili ne (...) Većinu gejeva doživljam tako, kao feminizirane, ali ja njih i ne poznajem, možda sam sa jednim pričala nešto malo (...) Da saznam da je neko od moje porodice? (smeh) Stvarno ne znam, al mislim da bi mi bilo smešno. Mislim da bi mi bilo svejedno sada u ovim godinama. Ali pitanje je kako bih reagovala da su moja deca to, mada mislim da bih prihvatila. Nekako, u mojoj porodici, mene je mama naučila da je nekako njoj moja sreća bila najbitnija, ali kada smo razgovarale o tome da sam ja gej, nije rekla da bi me se odrekla, ali bi bila nesrećna, to je bila njena rečenica, bila bi puno nesrećna. To je neki moj stav, meni je sada lepša pomisao na muškarca nego na ženu, ali otkud znam, ako mi je dete stvarno to, verovatno bih prihvatila, jer šta ako je stvarno to, verovatno ne postoji način da ga preobratim. A da je moj partner gej, ja mislim da to ne može da se desi. Ja mislim da ne može da se desi da ja budem sa

muškarcem koji je gej ili koji će tek shvatiti da je gej. Ili, s jedne strane, možda je moguće, ali mislim da bih to nekako nanjušila. Jer sam ja nekako zahtevna, bitne su mi neke stvari. Mislim da može da se desi da je gej, ali osetila bih to. Pod pretpostavkom da se to desi mislim da bi mi čak bilo lakše da raskinem” (Katarina, 29, Beograd).

– “U redu mi je da svako bude šta želi samo da ne gura prst u oko i da ne proziva druge, jer mislim da oni dosta druge uvlače u to! Da je moj sin homoseksualac, da saznam da jeste, ne bih ga odbacila, ali mislim da bi bilo strašno, bilo bi mi teško” (Milana, 55, Subotica).

– “Ne poznajem nikoga ko je gej. Ali, ja sam tolerantnija od svoje okoline i od društva po tom pitanju. I primetila sam da devojke to mnogo lakše prihvataju nego muškarci koji su heteroseksualni. Mada poznajem i devojke koje su vrlo protiv gej prava (...) Moji roditelji su me skoro pitali da li je moj mlađi brat gej. I mislim sad iz ove pozicije i da jeste ne bi mi to smetalo. Moj otac nije baš za to, jer su ipak starije generacije. Oni su dosta liberalni, na nekoj su granici. Nekako, nemam problem sa bilo kim da to bude, jer ko sam ja da osuđujem tuđu sreću, ako je neko tako srećan, ko sam ja da to osudim?!” (Lena, 19, Beograd).

– “Poznajem neke ljude, ne družimo se, ali poznajem. A siguran sam da postoji dosta ljudi koji nisu to otvoreno a poznajem ih (...) Ne bih voleo da moje dete bude to, nedaj bože, ne mogu to da percipiram. Ne možeš neke stvari da znaš dok ti se ne dese, kao da me pitaš kako bi reagovao kad bi izgubio dete, otkud mogu da znam! Ne reaguju svi isto na stres, ne možeš da znaš kako bi reagovao. Čak i za ženu, ako bih saznao, ne možeš ti nikog da zadržiš” (Zoran, 39, Beograd).

– “Imam par drugara koji su gejevi, a za žene ne znam, one su nekako skrivene, muškarci su ili otvoreniji ili možda zato što su muškarci pa im se to više vidi. Žene su onako kao neka retka vrsta životinja, beli medvedi, neprepoznatljive su, nisu mi vidljive. Ovaj jedan drugar, njega znam od 15-te godine. On se nije deklariseo nego sam shvatio kroz razgovor, govorio je da mu se sviđa i jedno i drugo, i tako, malo po malo, od toga da je možda *bi* do toga...postepeno. On je meni kasnije svašta pričao o svojim doživljajima ali nikad nije rekao za sebe ja sam to i to. On je malo zatvoreniji, ne priča mi toliko o tim svojim kombinacijama ali vidim da mu prija da pričamo o tome. Ja imam dete i ako bih saznao da je gej, mislim, ništa, šta bih mu ja? Na primer, sad mi je totalna besmislica da vaspitavam dete da bude polno neutralno, da ga oslovljavam tako,

to mi je budalaština. Pustio bih ga pa nek bude šta hoće. Jedino bih ga vaspitao da bude malo čvršći jer živimo u takvom svetu, nije sve ljubav i divno, pa u tom smislu, možda bi bilo dobro zbog njega da bude takav, to nema veze sa seksualnošću – ali ne kao da ne sme da bude gej (...) Da znam za ženu da ima takve doživljaje – ti znaš da muškarci balkanci kao i ja, pozitivno reaguju na to (smeh). Ne vidim razliku da li je bila sa muškarcem ili ženom, ali posebno zato što je meni to zanimljivo kao i svakom prosečnom muškarcu, to bi bilo simpatično. Kao i trojka na primer, samo što mislim da je ona baš strejt strejt” (Nenad, 36, Beograd)

– “Da, znam dosta ljudi. Sećam se kada smo imali oko deset godina u manjem gradu u unutrašnjosti. I moja drugarica s kojom sam se igrala celo detinjstvo uvek se ponašala kao muškarac, iako je baba oblačila u žensku garderobu, ona je igrala fudbal i tako te stvari. I u pubertetu, ona se ošišala na kratko i krenula da se oblači kako ona hoće i upravo tu nastaje rez. I to mi je ostalo tako jasno, da sam ja znala da ona baš nije devojčica, ali nisam znala da to ima veze sa tim nečim, ali znala sam da nije “obična”, kao ja i druge devojčice. Ono što mi je ostalo jeste da je ona bila tako okej sa tim, kao i njena mama. Ali da, nazivali su je raznim imenima, muškarača i to, a ona je bila i poluromkinja, tako da je bilo *ciganka muškarača*. Međutim, mi smo se super družile, sve dok se ona nije preselila. I sledeće čega se sećam jeste da je ona u srednjoj školi imala devojku i da su svi bili podrugljivi prema tome. Mi više nismo bile bliske ali na primer, upoznala sam njenu devojku. I sećam se da su drugi baš loše reagovali (...) Kada bih saznala za nekog u svom okruženju, pa pomogla bih, pomogla bih toj osobi da ima lepšu sliku o sebi. Pa ne znam, ako ta osoba ima problem sa sobom, pričala bih sa njom, jer šta drugo možeš da učiniš. I da je moje dete te orijentacije, pa ništa, isto tako, mada bi mi verovatno bilo neobično, zato što to jeste nešto neobično, te relacije, roditelji, brat, sestra, deca, verovatno je čudan osećaj ali isto bih uradila. Pričala bih sa tim osobama, jer meni je bitno ako je osoba gej, da živi uspešno u svetu, a ne da ima neki socijalni problem, da prosto sa sobom bude dobro” (Monika, 33, Beograd).

Muškarci za razliku od žena imaju daleko permissivniji odnos prema potencijalnoj biseksualnosti ili homoseksualnosti svoje partnerke. Ovo je zanimljiv nalaz jer upućuje na stereotipe prema homoseksualnosti žena kod heteroseksualnih muškaraca. Radi se o heteronormativnoj pretpostavci da su žene definisane putem muške seksualnosti, dakle samo kroz heteroseksualni odnos. Predstave o ženskoj

seksualnosti koja postoji nezavisno od muške želje, izgleda da se teško formira u svesti muškarca, pa otuda postoji skepticizam oko toga da bi njihova partnerka mogla da poželi drugu ženu ili prosto da samo želi žene i da svoju seksualnost ne vezuje za muškarce. Ovo je u skladu sa stereotipom da su lezbejke žene koje do sada prosto nisu otkrile „pravog muškarca“. Drugo zapažanje na osnovu ovih izjava je da je ženska homoseksualnost ili biseksualnost privlačna heteroseksualnim muškarcima, a što je vidljivo po tome što takva fantazija često izazove osmeh i reakcije odobravanja kod ispitanika. Ovo se ponovo može tumačiti time da se u imaginaciji heteroseksualnog muškarca, scena dve žene u seksualnom činu povezuje sa muškom željom, i svakako se ne posmatra autonomno već pre kao objekat njegove želje: „To bilo zanimljivo, što da ne (smeh)“.

Ono što je takođe uočeno u stranim istraživanjima o interpersonalnim kontaktima u vezi sa LGB populacijom, jeste da oni koje poznaju nekog ko je gej ili lezbejka, su skloni da imaju pozitivne emocije prema toj osobi, i da tvrde da je ta osoba „atipična“, da nije reprezentativna za celokupnu gej populaciju (Herek, Capitanio, 1996). Taj stav se našao kod jednog ispitanika koji ima prijatelja koji je gej, i koji je to objasnio na sledeći način: “Mi smo drugari iz detinjstva, znamo se bukvalno od osnovne škole i ja sam znao za njega oduvek, od momenta kad je on počeo da se tako ponaša. Meni to ne smeta i mi smo dan danas dobri, ali on nikada nije predstavljao nekog ko se razmeće tim pričama, niti tako izgleda, i nikada za njega nemam osećaj da je on sada nešto kao drugačiji, pričamo najnormalnije o svim temama. Za razliku od njega, ne sviđaju mi se mnogo gejevi, imam osećaj da je tu svako sa svima, da ima dosta nekog promiskuiteta što je pomalo odvratno” (Marko, 23, Beograd).

Kod ovog ispitanika je uočljiva kognitivna disonanca. S jedne strane postoji pozitivan stav prema prijatelju, a sa druge internalizovani negativni stavovi koje društvo ima prema gej populaciji. U slučaju da se disonanca razreši u korist prijatelja, onda će se pojačati pozitivan odnos prema većinskoj gej zajednici i obrnuto (Herek, Capitanio, 1996).

Pozitivni stavovi su češći kod žena nego kod muškaraca i žene su u ovom uzorku češće navodile da poznaju nekog ko je LGBT (češće su navođeni gej muškarci nego lezbejke). U istraživanju iz 1991. godine Herek i Capitanio navode da je u uzorku od 538 ispitanika/ca, heteroseksualnih žena i muškaraca, koji su poznavali nekog ko je

LGBT, 67% su bile žene (Herek, Capitanio, 1996). Pozitivni stavovi prema homoseksualnosti kod žena su izgleda povezani sa tim da osoba poznaje nekog ko je gej ili lezbejka. Kad osoba upozna nekog neheteroseksualne orijentacije, lakše od drugih prepoznaje da su stereotipi netačni (Simms, 1981).

Kada se analiziraju pozitivni, odnosno negativni motivi koji leže u osnovi stavova prema LGBTQ osobama, primećuje se da su oni najviše rezultat komunikacije ili odsustva komunikacije sa njima. Kao čest motiv negativnih stavova se ističu vrednosti koje leže u osnovi grupe kojoj heteroseksualna osoba pripada a koja nema prijateljski stav prema neheteroseksualnoj populaciji. Jedan od često navođenih motiva jeste percepcija ispitanika/ce da stavovi i vrednosti koje zastupaju LGB osobe prezentuju neke stavove i vrednosti koje su suprotne njihovim (prema, Herek, 1999). Dakle, često je u intervjuima, bilo da su pozitivni ili negativni stavovi u pitanju učitavanje izvesne vrednosne orijentacije ili političkog stava u celu grupu ljudi koji se vide kao drugačiji:

“Ja se slažem da treba da uđemo u EU, i kao i oni želim da budemo neka normalna demokratska država, gde ljudi žive normalno, jer ovo gde mi živimo je neka ludačka atmosfera i to je tako već decenijama. Moji prijatelji odlaze odavde i ja mislim da svako treba da ode što dalje. Tako da se zalažem za njihova prava, pa to je svuda u Evropi već normalan *lifestyle*” (Lidija, 21, Beograd).

Takođe, verovatno su mnogi negativni stavovi heteroseksualnih osoba motivisani sopstvenim strahom ili radoznalošću kao i drugim osećanjima, vezano za temu homoseksualnosti, što se može povezati sa odbrambenim funkcijama koje stereotipi imaju. Osoba se kroz negativne stavove “brani” od sopstvenog unutrašnjeg konflikta povezanog sa rodnim identitetom ili seksualnom orijentacijom – a razrešava konflikt tako što neprijateljstvo projektuje na LGBT osobe (prema Herek, 2004). U literaturi se navodi da se motivi na individualnom nivou mogu razumeti na osnovu ove psihološke funkcije koje leže u osnovi seksualnih predrasuda, koje služe zadovoljenju određene psihološke potrebe, a koje variraju zavisno od individue (Herek, 2004). Nečije predrasude mogu da služe tome da smanje anksioznost kod osobe povodom njegove ili njene seksualnosti ili roda, dok kod drugih da jačaju osećaj pripadnosti grupi koja je moralno “ispravna” kao npr. biti “dobar Hrišćanin”. U svakom slučaju, predrasude se javljaju kada su vrednosti povezane sa tim šta znači biti “maskulin” ili “ženstvena” u

suprotnosti sa onim što odslikava drugačija seksualna orijentacija ili rod, ili kada određena crkva ili religija propagira svoju poziciju u opoziciji sa homoseksualnošću (Herek, 1999). U pitanju je simbolička funkcija predrasuda gde se osoba identifikuje sa apstraktnim ideološkim stavovima koji su povezani sa predstavama o sebi, sa socijalnim mrežama i referentnim grupama individude.

Poređenjem stavova dva uzorka, odgovora koje daju ispitanici/e LGBTQ populacije, sa grupom heteroseksualnih ispitanika/ca vidimo opozitne reakcije. Na primer, pitanje: *Da li mislite da su LGBT osobe diskriminisane u našem društvu i u čemu se sastoji ta diskriminacija?* izaziva različite reakcije kod jedne i druge grupe ispitanika. Dok za „heteroseksualnu“ grupu pitanje zvuči neutralno, ozbiljno, kao bilo koje drugo pitanje, kod LGBTQ osoba ono najčešće izaziva reakciju smeha pomešanu sa čuđenjem, pa otuda često u odgovorima ide prvo smeh osobe, a onda sledi ozbiljna reakcija objašnjavanja, najčešće uz moju sugestiju da se radi o pitanju koje je isto formulisano za obe grupe ispitanika. Dešavalo se u toku intervjua da ispitanici podrazumevaju neke odgovore ili aspekte svog života, tako da je često bilo potrebno napomenuti da njihovi odgovori treba da budu formulisani na način kao da važe za jednu širu publiku, ne samo za mene kao istraživačicu:

– “Kad neko kaže nisam nikog upoznao, onda sretne tebe i zgotivi te na neki način. I tako se menja njihov stav. Plus se kao radnici svi zajedno borimo protiv menadžmenta, što je opet super. Čak i one Srbende koji su govorili: *Jao ovi pederi više*, stvarno su uspeali čak i mene da impresioniraju, u smislu koliko su zanimljivi a koliko homofobični. A zašto su homofobični? – jednostavno, studirali su glupe fakultete, kreću se u nekom društvu u kome se ja ne krećem – a sa druge strane imaju potencijala da se razviju, jer se radi o mladim ljudima. Mislim da se ipak promenila situacija, da li je to zbog hipsteraja, ili zbog toga što sve više strejt ljudi deluje gej, ali mislim da ljudi na ulici barem više ne reaguju čudno kao što su ranije reagovali. Ja sad imam i pirsinge koje nisam imao ranije. Znam kako su pre par godina moje drugarice koje su imale pirsinge posmatrali čudno. Mene sad ponekad neka baba čudno pogleda u autobusu i to je to. Pa onda više ljudi dolazi, više stranaca, po parkovima ili na splavovima, tu su stranci sa dredovima, sa rozim i crvenim kosama, hipsteri. Mislim, ljudi su se valjda svega nagledali pa su se malo emancipovali. A onda su tu i parade, kad neko čuje tu vest toliko puta, nekako ti uđe u glavu na nekom podsvesnom nivou da ti ljudi postoje – to je

peder, nije žirafa” (Stefan, 27, Novi Sad).

– “Mislim da jesu diskriminirani, i to najčešće strukturalno. Diskriminirani su na različitim osnovama, pa postoji ta isključenost, koja je heteronormativna, tako da su po meni, oni isključeni na svakom polju života – gde god da oni istupe sa identitetom, na bilo kojoj osnovi, nailaze na isključenost. Isključenost postoji i na nivou same grupe, unutar same grupe, tako da nisu svi podjednako isključeni. Mislim da kada govorimo o LGBT osobama, najviše su isključeni trans, pa onda lezbejke, zato što su žene, pa zbog te dvostruke diskriminacije, onda različite etničke grupe unutar LGBT, različite, na primer Romi, ili možda muslimani u Beogradu koji su LGBT, pa tek onda muškarci, ali i tu postoji razlike – oni koji su dobro pozicionirani imaju manju mogućnost da budu diskriminirani, oni koji žive siromašnije, koji žive na marginama društva, njima se diskriminiranost multiplicira. Verujem da u svakom društvu postoji ta diskriminacija, ali sa razlikom u stepenu, ona je ukorenjena, isključenost je strukturalna” (Aleksa, 34, Beograd).

– “Svakako mislim da postoji dosta nasilja. E sad, kad bih navodila sve, pa to bi bilo bukvalno u svakoj dimenziji funkcionisanja, u svakodnevnom životu. I kada se zna, kada je to transparentno – osoba uopšte nema problem sa identifikovanjem sebe kao LGBT, apsolutno postoji diskriminacija u svakom pogledu. S druge strane, postoji taj pritisak kod osoba koje se nisu jasno deklarirale, postoji pritisak društva, i to je isto jedno manifestovanje diskriminacije. Zatim, na poslu, a u institucionalnim sferama apsolutno. Dobro, to što ja radim, nije uopšte povezano sa ljudima, jer se honorarno bavim internet marketingom pa dakle, nema diskriminacije u tom smislu, ali u porodici ima apsolutno. I možda, dosta vremena mi je trebalo da se oslobodim toga kako ću fizički da delujem, ne znam, kada sam skratila kosu, u tom nekom svakodnevnom životu, kako će me drugi percipirati. I dan danas, kad uđem u prevoz ili tako nešto, čim imam malo kraću kosu, na keca ili tako nešto, osećam da je to kao šok, i ne kapiram. Tako da je diskriminacija na neki način svakodnevna pojava” (Zoe, 23, Beograd).

“Pa ja obično pobesnim, jer šta će meni neko da govori kako ću ja da živim i da li ću da imam decu ili neću da imam, i da li moj dečko izgleda kako izgleda i da li možemo da se držimo za ruke ili poljubimo na ulici! To je čist fašizam, ne može ovo, ne može ono. Stvarno se nekad iznerviram i onda namerno hoću da oblačim najdrečavije stvari i da hodam i mašem ručicama koliko hoću (smeh)” (Jovan, 22, Beograd).

Reakcije ispitanika/ca u odnosu na predrasude i homofobiju variraju od ignorisanja predrasuda i homofobije jer to je takođe jedna strategija preživljavanja (negiranje nasilja i toga da se osoba autocenzuriše u javnom prostoru) sve do osećaja nemoći i do besa i bunta, koji su neophodni i u njihovom slučaju funkcionišu kao vrsta zaštite ličnosti i identiteta od preovlađujućih restrikcija i homofobije.

Odnos prema istopolnim zajednicama

Istraživanja u SAD pokazuju da je do 1999. godine većina stanovništva pokazivala pozitivan stav kada je u pitanju priznavanje prava koja se odnose na registraciju istopolnih partnerstava i prava koja se odnose na socijalno i zdravstveno osiguranje ili posetu partnera/ke u bolnici, ali u isto vreme nisu priznavali pravo na brak istopolnim partnerima/kama. Ovaj paradoks je vidljiv po tome što se podržava pravo na zapošljavanje gej nastavnika/ca ili recimo 75% stanovništva 1996. godine u Americi podržava pravo da deklarirane gej osobe predaju na koledžima (Young, 1997), a u isto vreme se ne priznaje pravo na usvajanje dece LGBT osobama (tokom devedesetih je većina bila protiv gej brakova i prava na usvajanje dece). Dakle, dozvoljeno je ograničeno zakonsko prepoznavanje, tj. liberalizacija je rezervisana za pojedina prava iz oblasti zapošljavanja i stanovanja ali ne i za skup širih građanskih prava (Yang, 1997; Herek, 1999). Ovo se može objasniti negativnim stavom koji je usmeren na dobijanje simboličkih prava, tj. prava se priznaju samo dotle dok ne “ugrožavaju” većinske heteronormativne predstave o braku i porodici. Slična opozicija kada je u pitanju “vrsta prava” koja se priznaje se pokazuje i u ovom istraživanju kada su u pitanju stavovi heteroseksualnih žena i muškaraca. To znači da je većina stavova ispitanika/ca pozitivna samo do momenta dok se ne postavi pitanje braka, odnosno dobijanja više simboličkih prava, a ne samo onih egzistencijalnih. Utisak je da se heteroseksualne osobe osećaju kao da imaju pravo da izraze svoje odobrenje ili negodovanje povodom organizacije bračnog života LGBTQ osoba. Ova pozicija ukazuje na samopercepciju moći u društvu u odnosu na seksualnu orijentaciju – heteroseksualnost je u toj hijerarhiji nesumnjivo moćnija pozicija koja heteroseksualnim muškarcima i ženama daje društvenu moć da odlučuju o tome kako će živeti oni koji su “na margini”. Sledeći

stavovi ilustruju tu vrstu moći:

– “Što se tiče legalizacije, e tu je neka granica za mene. Mislim da što se tiče braka i usvajanja dece, tu bih ipak postavio neku granicu, da ipak brak treba da ostane između muškarca i žene. Znači jesam tolerantan prema njima, ali ne bih voleo da sam imao dva oca ili dve majke, drago mi je što imam oca i majku (...) Dao bih im ta neka prava koja se tiču nasleđivanja, posećivanja u bolnici, to da!” (Matija, 35, Beograd).

– “Ja mislim da smo mi, normalni, oni koji smatraju bračnu zajednicu muškaraca i žene, mada ne mogu da kažem normalni jer time bih povredio njihova prava, jer svaki čovek ako je hrišćanin, ima prava. Ali mislim da smo mi koji posmatramo tradicionalnu bračnu zajednicu muškarca i žene u većoj opasnosti nego *Oni*. Ja osećam da mi više nemamo prava kao većina, jer gde je tu demokratija, jer vi imate prava i to je super, a gde je naš glas? Jer ovo društvo to neće, nije naviklo na to, takva je kultura. I mislim da treba izmeniti Ustav, da u Ustavu mora da stoji da je brak zajednica muškarca i žene. Mislim da je Hrvatska kad je ušla u Evropsku Uniju morala da usvoji i istopolne brakove. A ja nisam za Evropu, to je neka nova Habzburška monarhija po meni, nećemo ni u ući u Evropu, to je sigurno. Kada bi mi ušli mi bi sigurno morali da usvojimo i nešto vezano za gej brakove (...) Ako jedan supružnik umre da drugi nasledi njegovu penziju ili druga neka prava, to bi im dozvolilo, kao i pravo nasledstva, ali ne i brak! To su sad više politički stavovi. Jer trebalo bi im dozvoliti ta prava koja se tiču egzistencije, to je pravo na ekonomski opstanak. To bi bilo baš neljudski, uskratiti ta prava. Ali mislim da većina prosečnih ljudi u Srbiji, ti sad da pitaš nekog seljaka u Kragujevcu, Šapcu, Užicu da li podržava LGBT prava mislim da bi te samo gledao. Većina ljudi ne razume o čemu mi sad pričamo. Kad pogledaš Paradu, vidiš da je LGBT populacija u manjini, samo što mediji prave tako da njima odgovara da je to uzelo sve više maha. Mislim, Beograd ima dva miliona stanovnika, tu ima svega i svačega, ali nije isto kao u unutrašnjosti Srbije” (Igor, 20, Beograd).

– “Suštinski, ne mislim da se razlikuju od heteroseksualnih veza, mislim da ima svih bitnih elemenata koji čine tu vezu vezom. Ali opet, meni za celu ovu priču nedostaje to razumevanje, znam da to nikada neću stvarno shvatiti, ali mi je nekako zanimljivo jer je meni to strano. Ja poznajem par, moju prijateljicu sa devojkom, ali ne vidim neku razliku, osim što ne mogu to da razumem, ali i heteroseksualne veze su dosta različite među sobom. I da, apsolutno su sposobni za druge stabilne odnose, možda čak i više

nego heteroseksualni parovi. Mada sam čula, ne znam da li je to tačno, kako su oni zapravo skloni da menjaju partnere, češće nego heteroseksualne osobe (...) Pitanje gej braka, načelno da, podržavam, ali mislim da bih ipak razmislila o tome. Morala bih da porazmislim oko toga, jer možda su moguće neke zloupotrebe. Jer mnogo je lakše kad poznaješ zajednice tih ljudi, ja ih ne poznajem toliko i onda mogu da imam i neke pozitivne predrasude, kao što da ne, sve je super, a da oni u stvari budu podložni kritici” (Katarina, 29, Beograd).

– “Mislim da se razlikuju hetero i homoseksualne zajednice, samo po grehu, to je moje mišljenje. To je kao da pitaš po čemu se razlikuju onaj što ide i radi za platu i onaj što ide i uzima od nekog za platu. Moj stav je da to nije normalno, greh je, ne treba tako da bude. Ali ja ne mogu da zabranim ljudima da ne čine greh, to je slobodna volja čoveka. To što rade homoseksualci je ružno, jer oni upoređuju to sa tim da to postoji u prirodi. To je istina ali je velika razlika između životinje i čoveka u svesnosti, znači životinja nema slobodnu volju, a čovek ima – životinja ne može da se odupre svom nagonu a čovek može (...) Najmanje mi smetaju gej brakovi jer to je papir, to me se ne tiče, zakonski bi im dozvolio. To je pravo i to je dokument, nije ništa više od toga, jer kao što si izjednačio vanbračnu zajednicu možeš i njih, to mi ništa ne smeta. Nikako ne u crkvi, to da ne spominjem! Ali nema potrebe da im daješ decu zato što su se oni odrekli toga svojim načinom života” (Zoran, 39, Beograd).

– “Pa logično je da takve veze ne mogu da traju dugo, to je problem. Ja nisam za legalizaciju jer će to voditi ka usvajanju dece, i to je jedini razlog zbog koga nisam, to mi je kao što sam rekao neprihvatljivo. Mogu da imaju sva ta prava koja se tiču zdravlja i socijale, to mi nije problem, ali da se to ne naziva brakom i da ne bude legalizacije. Jer ako to krene, poznato je kako oni brzo naprave od sebe žrtvu i mediji onda bruje samo o tome. Mislim da se treba paziti njihovih poteza i novinara koji su na njihovoj strani” (Miloš, 45, Beograd).

– “Razlikuju se od strejt veza u našem društvu. Pa zato što ne mogu da budu slobodni i samim tim postoje razlike – odnos prema spolja, komšijama, rođacima...” (Nenad, 36, Beograd).

Pojedine izjave ispitanika/ca iako su u manjini, ipak ukazuju da postoji razumevanje života “onih na margini” i njihove različitosti. Nekada, analizirajući celokupne intervjue ispitanika, vidljivo je da su samo pojedini ispitanici zaista i

razmišljali i pokušali da zamisle kako je živeti u istopolnoj zajednici, stavljajući sebe u poziciju nekog ko je LGBTQ osoba:

– “U filmovima kad vidiš neke homoseksualce, to je neki bogati sloj likova. Ali neki mladi gej u Srbiji? Ja znam jedan par, oni to valjda kriju, niko ih ne pita. Takva veza ne može da funkcioniše, previše su u kući, nisu toliko vani i to teško može da opstane. Ali to je jedan par, ne znam za druge (...) Zakonski bih podržao mogućnost legalizacije i zajednica i braka. Ne treba praviti od toga ne znam šta, legalizujte. Ako je to na zapadu priznato što da ne!” (Ivan, 37, Beograd).

– “Da, mislim da se razlikuju. Pa na primer ako živiš u ovakvoj zemlji, prosto je. Niko neće ići ulicom i grliti se ili ljubiti, jer nikad nisam srela nikoga ko se tako ponaša. Moraš da imaš tu situaciju u glavi. Dakle, možeš u noćnim klubovima i to samo tamo gde je to prihvatljivo. I samim tim se razlikuju, a ako živiš u nekoj normalnoj zemlji onda se ne razlikuje. A to je vrlo važna stvar ako mene pitaš, jer ja nisam tip za kuću, ja nikad ne bih mogla da budem u kući, nego sam napolju, i ja da sam gej mene bi ta nemogućnost u ponašanju užasno nervirala. Mislim ti možeš da se ponašaš kako hoćeš, ali mora da te boli briga dal’ ćeš s nekim da se pobiješ, dal’ će neko da ti dobaci i da budeš spreman na sve. I mislim da je teže u tom smislu kada moraš da saopštiš ljudima, da kažeš, a toliko su ovde svi zadržati, kada si devojka od 30 godina pitaju te što nisi udata, i to se očekuje od tebe, da kažeš, a kamoli neke druge stvari. Prema toj temi, ljudi su stidljivi i nisu otvoreni. Možda i razmišljaju o tome ali u onom smislu, kako je to strašno— kao neki užas, kao da je neko dobio neku bolest i gotovo, zna se koliko će živeti. Baš kao da je neka bolest u pitanju; to je ljudima toliko strano, to sam toliko puta osetila, a to samo pokazuje stanje društva. I ne mislim da postoji razlika u odnosu na emocije jer rodio si se s tim i ja to kapiram, kao što se i ja zaljubim, tako se zaljubi i neko drugi i nema razlike. Podržavam naravno i gej brakove samo što ne znam šta da mislim o braku inače jer zašto se potpisujem i šta će mi papir ako želim da budem s nekim, jel’ to da se osiguram, zbog stana i zbog kuće? Nisam sigurna ni koliko mi se sviđa što moj sadašnji dečko želi da mi budemo u braku. Ali među gejevima imaš te koji hoće brak pa u tom smislu naravno da to treba da se skroz izjednači ” (Monika, 33, Beograd)

Ove su retke izjave koje odslikavaju istinsko razumevanje položaja istopolnih zajednica u Srbiji. Ovi ispitanici ujedno imaju bliske kontakte sa gej muškarcima i

lezbejkama. Možda je jedna od preporuka za borbu protiv seksualnih predrasuda zaista usmerena ka tome da ljudi upoznaju osobe koje su neheteroseksualne orijentacije, što će voditi ka razumevanju razlika i specifičnosti života LGBTQ osoba.

Stavovi prema ideji roditeljstva i usvajanja dece kod LGBTQ osoba

Dok se stavovi prema istopolnim zajednicama svode uglavnom na pitanje da li podržati njihovo zakonsko priznavanje i da li glasati za ideju “gej braka”, mnogo burnije i ekstremnije stavove izaziva pitanje koje se tiče mogućnosti usvajanja dece od strane istopolnih partnera/ki. Odgovori na ovu grupu pitanja razotkrivaju suštinu problema homofobije i heteroseksizma u Srbiji danas:

– “Mislim da bi deca iz tih brakova dosta trpela i neko maltreiranje u školi, i da to ne bi bilo prijatno jer su deca inače brutalna. I mislim da je u pitanju stvar nekog modela, jer ako bi rastao sa dva oca ili dve majke ipak bi mu se nametao taj model i to nije dobro, tu bih povukao granicu. I vidim da se to na zapadu to dešava, u Americi i Holandiji, ali nisam verovao ni za majora Helenu Vuković, pa se to eto dogodilo u Srbiji (smeh). Mislim, da mi je neko pre dve godine rekao da ćemo imati gej premijerku mislio bih da je lud. Dakle, ni to nisam mogao da zamislim pa se desilo” (Matija, 35, Beograd).

– “Sve može, ali usvajanje dece i vaspitanje dece, to mi je potpuno problematično. To bih svakako želeo da se zaustavi. Možda u svetu je sada trend da postoje takve porodice i neki njihov hir (...) Kako drugačije da to posmatram i objasnim detetu – da njegov drug iz vrtića ima dva oca, da oni rade šta? To je previše za Srbiju i mislim da ne treba uvoditi takve zakone” (Vojin, 42, Beograd).

– “Deca u tim porodicama mogu imati razne probleme i nije mi jasno koja služba će to da prati. Ja ne sumnjam da oni mogu da budu dobri roditelji, ali mislim da u ovoj sredini to prosto nije moguće i ne vidim zašto decu izlagati takvim eksperimentima. I sada imamo razne slučajeve napuštene dece ili iz razvedenih brakova ili nasilje u porodici (...) Čini mi se da je odrastanje uz oba roditelja, muškog i ženskog najbolje za dete. Ne znam kako izgleda vaspitanje jer ne znam za takve parove ni porodice. Ne verujem prosto u takve projekte, jer ako može na zapadu u Srbiji teško” (Dejan, 45, Beograd).

– “To dete bi bilo žrtva slobode svojih roditelja. Jer dete bi bilo na stubu srama. I skroz sam protiv usvajanja i uopšte odgajanja dece. Ako su ga dobili sa 18 pa posle shvatili u životu da su nešto drugo, moje mišljenje je da bi dete ako ne podržava LGBT prestalo da komunicira, odreklo bi se roditelja. Ako posmatraš srpski narod mi smo preživeli toliko toga, za sto godina nijedan narod nije toliko ratovao i da nismo toliko ratovali nas bi po nekim procenama danas bilo 20 ili 30 miliona. Dakle, vlada bela kuga i mnogo ljudi živi ovde koji su sposobni da imaju decu i tu smo zapad u tom smislu, ja ću da budem mladić do 45-te i onda ću da se oženim i imaću jedno dete. Kao da smo Kina. I tu je odgovornost prema naciji, i mogu slobodno da kažem ugasićemo se kao pleme” (Igor, 20, Beograd).

– “Problem sa homoseksualcima je, ali to kažem ovako na osnovu utiska a ne na osnovu poznanstva sa osobom koja je homoseksualac, da ti oni nekad deluju bolesno, i deluju nekad, to je činjenica! Ne samo stilom, nema veze što je najluđe obučen, već ne odaje utisak neke osobe koja je ne znam, sposobna da vaspitava dete, da bude u kontaktu sa decom, znaš...A što se tiče usvajanja dece, da li bih na nekom referendumu glasala za to pravo, verujem da da, jer verujem da postoje neke službe koje ispituju ceo taj proces, kao i za heteroseksualne parove (...) Ali recimo ja sam odrastala sa tetkama koje nisu imale decu i pored moje majke, ja se osećam kao da sam imala tri majke, i onda sam na osnovu te analogije shvatila, u jednom slučaju je sestrinska ljubav a ovde govorimo o dve žene, da mislim da je to moguće. Ali, može da zvuči kao fraza ali ja mislim da detetu treba ljubav i pažnja i da je načelno detetu bolje da raste sa dva roditelja koji su heteroseksualni otac i majka, više zbog te raznovrsnosti. Meni je bitna ta razlika koja tu postoji, a naravno da možemo da pričamo da ako je loša porodica, ako ima nasilja i nerazumevanja, bolje je za dete da živi sa dve žene koje pokazuju jedna drugoj ljubav – čak i ako će mu faliti taj jedan deo koji dolazi od muškarca, oca, ta neka energija koju ti daje muškarac. Zato je po meni najbolje da dete ima roditelje oba pola, pod uslovom da mu daju pažnju i sve to. Čak i u slučaju tih *butch* žena, ona nije muškarac ma koliko bila muškobanjasta. Ali situacija u Srbiji je takva, da mislim da je to teško. Zato ne znam da li sam baš za usvajanje dece, jer je teško. Kada dete krene u obdanište, jer nemaš ti školu gde su roditelji malo tolerantniji, već imaš razne, i desničare i fašiste. Mislim da isto važi i za žene i za muške parove” (Katarina, 29, Beograd).

– “Da. Ako je dete već bez roditelja zašto ne bi bilo u nekoj zajednici, jer oni se vole isto kao neki heteroseksualni par koji želi da usvoji dete. Ne vidim zašto je to problem. Ima toliko heteroseksualnih brakova koji su nekvalitetni, gde recimo otac tuče majku i na primer, bolji su uslovi kod deteta koje ima roditelje homoseksualaca. Ne mora svaka heteroseksualna veza da bude dobra, kao što ne mora ni homoseksualna. I ne mislim da mogu da utiču loše na svoju decu, tj. isto kao i heteroseksualni i svi drugi. Moguće da je vaspitanje u tim porodicama liberalnije nego u heteroseksualnim” (Lena, 19, Beograd).

– “Ne, ne, nikako! To je licemerno, jer ti se zalažeš za nešto a onda želiš proizvod nečeg drugog. Ti si odabrao svoj put i budi dosledan, što bodeš oči dalje? Znači izabrao si i ne možeš da sediš na pet stolica. Protiv toga sam najviše, to mi najviše smeta. Mislim da je to strašno, jadno to dete. Verovatno oni njemu daju sve živo, finansijsku podršku i to dete će da zna sedam jezika i pet programskih jezika ali pitanje je u kakvom će duhovnom stanju da bude. To je šizofrenija, to je podvojena ličnost – zna da je nastalo iz nečega, a oko sebe ima nešto drugo, to je strašno, u duši tog deteta je sigurno strašno. Ta deca još nisu stigla da odrastu, a trebalo bi uraditi neko istraživanje o tome kako se oni osećaju. Čak i da postoje istraživanja, ali ja dok ne vidim podatke neću da donosim zaključke, a sto posto ne mogu da pokažu da je sve OK. Može samo da bude namešteno istraživanje. Ne bih dozvolio ni *bi* ni *homo* da budu roditelji, ni jednima ni drugima. Ne može, moraju da postoje neke mere, ako ih ne ispunjavaš, ako nosiš neki beleg nije bitno kakav, ako ne ispunjavaš uslove, ne može! Sve to što oni traže, ja bih s njima jako lepo diskutovao, svaki taj problem možeš da nađeš bilo gde druge, u nekoj firmi na primer – pa na primer ja ne mogu da obavljam neki posao jer nemam diplomu za to, nisam za to. Dakle, ja ne znam kako oni to misle, neka stave prst na čelo! Kako oni to očekuju, to je kao kada bi sad odobrili da je lopovluk moguće” (Zoran, 39, Beograd).

– “To za decu još uvek vagam. OK zbog njih, ali ne znam kako će se to dete osećati, kada kroz svoju adolescenciju shvati, kroz samospoznaju da ima recimo dve mame ili dvojicu tata. I upravo iz te bojazni kako će to dete da odreaguje, malo sam rezervisan po tom pitanju. Za sada nisam za to. Jer opet je to nešto novo. Ne znam ni da li dete odgajati u tom njihovom duhu ili ne, malo sam skeptik oko toga” (Goran, 29, Beograd).

– “Podržao bih usvajanje dece, bih. U Srbiji, mislim da je teško izvodljivo ipak, mislim, moguće je, ali bi stalno nailazili na neke prepreke, društvene, verovatno bi bilo problematično sigurno. Jer u Srbiji ljudi vole da njuškaju po tuđim životima, tuđim

sobama. Da li mogu da utiču loše na svoju decu – mogu koliko i heteroseksualni. A što se tiče seksualne orijentacije, možda postoje društvene okolnosti u kojima okolnosti proizvode to, u tom smislu moguće je da su roditelji toliko liberalni, i da se dete opredeli tako. Mislim, ne znam kako bi to vaspitanje uopšte izgledalo u tom smislu. Ali čak i da jeste tako, otkud znam, možda nije problem. Jesu radili istraživanja o tome? Ne znam, razmišljam samo o detetu u tom smislu, da li će bolje da se oseća u gej ili strejt koži, ali možda to nema nikakve veze. Ali kao što gej dete mogu da sjebu strejt roditelji, možda može da se desi i obrnuto, da dete bude strejt a zeznu ga gej roditelji, isti đavo, samo suprotno (smeh)” (Nenad, 36, Beograd)

Većina odgovora pokazuje da je stepen homofobije i seksualnih predrasuda utemeljen u strahu od mogućnosti usvajanja i odgajanja dece od strane neheteroseksualnih osoba. Ponovo se stavovi ideološki oblikuju u odnosu na dominantne stereotipe, od pada nataliteta, do toga “kako objasniti detetu dve mame ili dve tate”, preko nacionalizma i straha od gubitka nacionalnog identiteta (identiteta “plemena”), do ukazivanja na “bolest” LGBTQ osoba.

Zanimljivo je da se pozitivni stavovi i imaginacija heteroseksualnih osoba oko pitanja roditeljstva u istopolnim zajednicama, razvijaju takođe uz određene rodne stereotipe. Naime, očekivanje da pozitivni stav dolazi iz rodne osvešćenosti i svesti o konstrukciji rodnih uloga na mnogim primerima u ovim intervjuima nije potvrđen, jer se ispitanici/e u svojim objašnjenjima često pozivaju na opšte ideje jednakosti među ljudima uz akcenat na vrednosti tolerancije, dok se ideja rodne jednakosti javlja tek retko, a nekada u kombinaciji sa određenim stereotipima, kao u slučaju sledećeg ispitanika:

– “Usvajanje dece, to mi je pitanje čudno. Pričao sam sa drugarima o tome. Ja sam mu mama pa i ja sam mama – nemam pojma kako se to postavlja, nisam roditelj pa ne znam kako se to rešava. Uglavnom, ne mislim da mogu da utiču loše na svoju decu. Ali ako je dete žensko a odgajaju ga dve žene da li će to dete biti hetero? Ali da li je to bitno uopšte? Bitnije je da li će to dete imati probleme zbog toga u okolini, ali to nije neka velika brojka. Pa i kad su razvedeni roditelji to je isto bio šok. Zamisli reakcije sredine – roditeljski sastanak, odgajaju ga dva muškarca, zamisli kako ga svi gledaju, sve one majke na sastanku. Ja bih voleo da to zaživi, sve da bude kao na zapadu. I to zavisi od materijalnog statusa i obrazovanja. Mogu stvarno da zamislim da dve žene odgajaju

dete jer stvarno jer mene su odgajale samo žene. Ženama je to urođeno i to je božji dar da odgajaju decu. A muškarci iako su nežniji kao homoseksualci, mislim da bi im bilo mnogo teže nego ženama. Ženama je prirodnija uloga da budu majke – ima sjajnih očeva ali su mnogo ređi, 70 posto više žena radi sa decom nego muskarci. Ako bi dečaka odgajile žene možda bi bio mekan, možda ne bi mogao da se zaštititi i fizički i mentalno” (Ivan, 37, Beograd).

Izjava Ivana je svakako zanimljiva jer ukazuje na potencijal da se Drugi razume, iako iz određene pozicije u kojoj ispitanik nema bliske LGBTQ osobe u svom okruženju i nema mnogo informacija o tome kako izgleda život istopolnog para. Ono što je izuzetak jeste da u njegovim stavovima nije ispoljen otvoren strah oko toga da bi dete koje odrasta sa roditeljima istog pola moglo biti i samo homoseksualne orijentacije – *Ali ako je dete žensko a odgajaju ga dve žene da li će to dete biti hetero? Ali da li je to bitno uopšte? Bitnije je da li će to dete imati probleme zbog toga u okolini.* Pozitivan stav prema roditeljstvu zastupa ispitanica koja poznaje LGBTQ osobe:

–“Mislim da decu ne treba da imaju neki normalni (smeh). Mislim da treba stvarno da postoje kriterijumi, u bilo kakvim okolnostima, gej ili strejt, ali znam da je to nemoguće. Dve gej osobe koje bi inače bili dobri roditelji bili bi savršeni kao i obični. I ja mislim da ta deca koju bi oni usvojili da njihov razvoj uopšte ne bi zavisio od toga da li su im roditelji strejt ili gej. Ja stvarno ne znam ništa o tome s medicinske strane, ali mislim da ne bi bilo razlike. Ja sam radila dosta sa decom i meni je baš tužno kako neki roditelji tretiraju decu. I bilo bi baš lepo, da ako već normalni, mada ne znam ko je to normalan, mogu da se razmnožavaju, da se zakonski omogući i gej parovima da mogu da usvoje dete. Mislim, moguće je da gej par odgaja dete u Srbiji” (Monika, 33, Beograd)

Sa druge strane LGBTQ osobe u ovom istraživanju izrazili su sasvim drugačije stavove po pitanju legalizacije istopolnih zajednica i problema odgajanja dece, koji nemaju apsolutno nikakve veze sa idejama o opstanku nacije i zabrinutosti oko mogućnosti prenošenja homoseksualnosti na decu:

– “Mislim da se razlikuju hetero i istopolne veze i to po puno stvari, a jedna od ključnih stvari koja razlikuje baš dinamiku naših odnosa od heteroseksualnih, jeste taj deo društvenog konteksta i diskriminacije koji postoji. Mislim da to na nivou i svakodnevnog jako određuje dinamiku odnosa. Znaš, ta ključna pitanja, dal’ smo aut

dal' nismo, jer često kod partnerki jedna jeste aut druga nije, pa imaju različite nivoe strahova od nasilja i to često može da nas drži u nekoj izolaciji.

I: Da li misliš da su LGBT osobe sposobne za duge i stabilne veze podjednako kao i heteroseksualne osobe?

Kakvo pitanje (smeh). Znaš šta, teško je pitanje zato što mislim da razna istraživanja pokazuju da gej i lezbejske veze traju kraće od heteroseksualnih, ali ja mislim da ne možeš da razmatraš to pitanje, a da ne govoriš i o kvalitetu odnosa. Zato što strejt parovi idu nekim zacrtanim putem, i ne naravno svi, to sad uopštavam, sve manje kako vreme prolazi, ali idu i ne preispituju mnoge stvari, jer nemaju potrebe da ih preispituju. Tu su brak, tu dolaze deca, neki klasičan život. Gej i lezbejski parovi nemaju te putanje, nemaju te smernice, i onda tu često dolazi do raznih kolapsa. Ali mislim da gej i lezbejski parovi, ili ajde da govorim o lezbejskim jer gej ne poznajem toliko, više očekuju generalno od svojih odnosa nego što to očekuju strejt parovi. Znaš, neke strejt drugarice koje ja znam prosto imaju vrlo ograničen opseg toga šta one očekuju od svojih partnera, jer znaju da neće dobiti više, već su se unapred pomirili sa tim, tu svoju svakodnevicu u kontekstu toga nekako lepo sebi planiraju. Dok ja mislim da lezbejke jedne od drugih očekuju mnogo više, i da zbog toga, između ostalog, te veze jako brzo pucaju” (Jasmina, 41, Beograd).

– “Mnogo teže opstaju istopolne veze, nemaju tu podršku. Retko ko je u situaciji kao ja, tipa da keva podržava. To je jako bitno, to sam primetio, da ih drugi tako malo potapšu, da te malo uvažavaju kao i tvog partnera. A dešavaju se opet situacije, keva je kao super, a otac kao i ne baš. Gej veze traju dosta kratko. Ako hoćeš, prosečna gej veza, traje pa ne znam 3 meseca, jer to je minimum da bi nešto mogao da nazoveš vezom, a opet s neke strane čini mi se, za ogromnu većinu maksimum. Dešava se to da nemaju nikakvu podršku jer prvo, većina njih ne priznaje sebi do kraja svoj identitet, nemaju prijatelje kojima mogu da kažu. Pa onda period dok tvog partnera prihvate drugi, to je muka – pa da li deliti prijatelje, da li su tvoji prijatelji tvoji, a njegovi prijatelji njegovi, ili su vaši zajednički prijatelji? Pa onda, gde se viđate?! Neko ima strah, *Nemoj da se viđamo na ulici, ajde da se viđamo samo kući*. A koliko to može da traje ako si ti viđaš samo kući sa nekim? Pa onda ne možeš da odeš na primer na momačko veče, ako tvoj drug pravi tako nešto pa ti ne možeš da dovedeš partnera, ili na rođendan tvoje drugarice. Trebalo bi da ti sad napraviš neki radikalni iskorak da povedeš partnera – za većinu je to mnogo

teško. Ja sam prestao da idem na svadbe, jer ne mogu da gledam, uopšte ne mogu, to je hetero običaj i ja to stvarno ne mogu. Drug me zove, dođi na moju svadbu, ja mu kažem: *Slušaj, nema šanse, ne mogu da dođem na tvoju svadbu – nemoj ni da razmišljaš da ti ja budem kum ili tako nešto*. Ne mogu da ispunim to tvoje očekivanje, ne mogu da ti budem kum, tvoja žena će da padne u nesvest, kako će tvoja deca, dolaze dve čike, šta će da kaže tvoja keva, šta će da kažu komšije, rođaci, mislim. I ne mogu da gledam to paradiranje heteroseksualnosti i kako su oni super srećni u braku, i onda te razni ljudi pitaju na svadbi: *A kad ćeš ti? Kao, sam si došao, stvarno, sam si ovde?* Nisam sam, ali kao tako te gledaju, kao sam u tim godinama” (Nemanja, 38, Kragujevac).

– “Mislim da nisu generalno LGBT veze promiskuitetnije, mislim da postoje određeni pojedinci, ali postoje i među strejt ljudima (...)U principu, šta god neko želi da radi, i oseća potrebu da radi i želi decu, ne bi trebalo da ima prepreke na tom putu. Svi mi imamo različite želje u životu. I šta je sa tim argumentom da će sutra ta deca biti stigmatizovana? Ali uvek imaš to, ako realno pogledaš situaciju, da, biće stigmatizovana, ako sutra u školi kažu bilo šta o tome. Ali meni je to opet više sistemski, način na koji se diskriminacija sprovodi. Ali možda i neće biti stigmatizovana, baš je zbunjujuće dati odgovor na to, i ne smatram da je to razlog zbog koga ne bi trebalo da imaju decu. Trebalo bi možda naći načine da to vremenom ili kulturološki, na razne načine, bude prihvaćeno. I da niko oko toga neće da pravi toliki problem i da to dete neće sutra da trpi nešto, zato što ima dve mame ili dva oca” (Zoe, 23, Beograd).

– “Pa ja vidim da postoji šansa da dete iz lošeg strejt braka postane lopov, da postane debil, i vidim tu šansu i da dete iz isto tako loše istopolne zajednice može da postane sve to. A postoje ti argumenti koji su već gotovi da smo mi iz strejt brakova izašli, da nismo postali gej zato što smo imali gej roditelje, a i postoje te studije, ja se time nisam bavio ali znam da postoje, koje pokazuju da nema neke razlike između dece u strejt i gej porodicama” (Aleks, 22, Kraljevo).

Komparacijom stavova heteroseksualnih i LGBTQ ispitanika/ca, jasno je da osobe iz heteroseksualnog uzorka pokazuju čitav niz predrasuda i stereotipnog mišljenja koje se ne poklapa sa realnim životnim problemima sa kojima se neheteroseksualne osobe suočavaju u svakodnevnom životu. Ovome svakako doprinosi politički kontekst i

strukturalna uslovljenost nasilja nad LGBTQ populacijom. Treba se samo podsetiti koji su to stavovi koji oblikuju većinsko mišljenje pa da bude jasno otkud toliko forsiranje heteronormativnog pogleda na porodicu. Na pitanje novinarke o usvajanju dece od strane LGBTQ osoba, ministar za rad i zapošljavanje, Aleksandar Vulin odgovara: “Mi se retko odlučujemo da dodelimo dete samcu, jer smatramo da, ipak, treba da živi u porodici. A porodica je, kao što zakon kaže, zajednica muškarca i žene, i Ministarstvo će se uvek držati te zakonske odredbe” (“LGBT i usvajanje dece”, internet). Pored toga što je heteronormativna ova izjava je ujedno diskriminišuća s obzirom da prema tadašnjem i još uvek aktuelnom Porodičnom zakonu u Srbiji, samci mogu usvojiti decu. Takođe, Zaštitnik građana Saša Janković, koji važi za predstavnika tzv. liberalne političke opcije, smatra da usvajanje dece od strane istopolnih parova nije društveno relevantno pitanje – “Danas u Srbiji nije ni izdaleka bilo kome palo na pamet da ozbiljno razmatra tu situaciju kad su suštinski problemi mnogo drugačiji” (Ibid). Nešto radikalniji diskurs a povodom zabrane održavanja Parade ponosa 2013. godine, promoviše tada desničarska organizacija *Dveri srpske* – “Srpske porodice moraju trajno biti zaštićene i zato se Dveri zalažu da se i u našoj zemlji, po ugledu na rusko zakonodavstvo, usvoji zakon o zabrani propagande homoseksualizma” (“Dveri – otkazivanje gej parade”). Razlika između ovih diskursa je donekle u nijansama – za desničare je neprihvatljivo i samo njeno ispoljavanje jer navodno pretilo totalnom uništenju “srpske porodice”, dok je kod liberalnih predstavnika namera da se “zaštiti” sama porodica i druga “važnija” društvena pitanja. Međutim, i kod jednih i kod drugih, LGBTQ osobe su isključene kao roditelji, dok se porodica usko određuje kao zajednica heteroseksualnog roditeljskog para i dece.

U skladu sa ovim, može se zaključiti da nepostojanje šireg društvenog i zakonskog priznanja istopolnih porodica, proizvodi već spomenuti konflikt između majčinstva, očinstva i homoseksualnosti i sve dok ne dođe do tog priznavanja, istopolne porodice će imati problem integracije u društvo, što posledično može uticati na njihovu unutrašnju stabilnost. Treba dodati da sadašnja procena stabilnosti ovih porodica i dobrobiti dece nikako ne sme biti tumačena kao odgovornost samih roditelja već kao odgovornost celokupnog društva. Ovo treba napomenuti jer su ti argumenti spomenuti u izjavama ispitanika – u pitanju je retorička strategija desnice koja teži da problem društva koje ne prihvata istopolne porodice, svede na ličnu odgovornost LGBTQ

pojedinaca tako što ih proglašava nepodobnim roditeljima.

Sopstvena (homo/bi)seksualnost

Ispitanicima heteroseksualne orijentacije je na kraju intervjua postavljena grupa pitanja koje se tiče njihove potencijalne homoseksualnosti ili biseksualnosti. Pretpostavka istraživanja je bila da će ispitanici/e koji pokazuju tolerantne stavove spram rodni i seksualnih razlika iskazati otvoreniji stav prema sopstvenoj (homo/bi)seksualnosti. Suprotno od toga, pretpostavka je da ispitanici koji inače imaju rigidan odnos prema homoseksualnosti, iskazuju negativan stav povodom mogućnosti da homoseksualna privlačnost može njima samima da se dogodi. Takođe, kao što je činjenica da žene imaju permissivniji odnos prema LGBTQ populaciji od muškaraca, pretpostavka je i da će one i ovde iskazati više tolerantan stav. Slede pitanja i odgovori ispitanika/ca:

– *Kako biste se ponašali da vas privuče osoba istog pola?*

– *Da li je za vas seks sa osobom istog pola odbojan?*

– “Ne znam, jednostavno nisam nikad o tome razmišljao. Ja bih pobegao u neko selo, bavio se poljoprivredom (smeh). Kad pričam sa drugarima, mi o tome ne pričamo, to je kao nešto umobolno – ne pričamo o homoseksualnosti, pričamo samo o devojčkama” (Igor, 19, Beograd).

– “Ne, privlače me samo žene. To mi nikad nije palo na pamet ” (Vlado, 36, Beograd).

– “(Smeh) Mene može da privuče žena, može da me privuče kao osoba, ali ja mislim da je to samo na prijateljskom nivou. Verovatno, da me privuče nešto bi se tu desilo, ne bih sigurno rekla mene privlače muškarci i neću ja sad ništa da imam sa tobom. Ali mi deluje da nije moguće i mislim da čak i da budem sa ženom to ne bi moglo da potraje. Ja sam se čak i poljubila sa drugaricom, ali to je bilo u srednjoj školi (smeh). Kad si mi rekla da ćemo da radimo intervjua razmišljala sam o tome. Mene kao ženu privlači muškarac. Ali kao što me kao ženu ne privlači žena, onda u toj poziciji da zamislim da sam ja heteroseksualni muškarac mene bi privlačila žena u istoj ovoj poziciji. Mislim, ne bi me privlačio muškarac u toj poziciji, pa mi zato nije jasno kako drugog muškarca privuče muškarac, a ne žena. Nije meni problem u zamišljanju, mogu da zamislim i dve žene i dva muškarca, viđala sam i uživo i na filmu, ali meni je problem da shvatim kako

su oni zaista privučeni, da je ženu privukla druga žena, i muškarca da privuče drugi muškarac. Ne bih rekla da je ne prirodno, jer ljudi se uznemire kad koristiš takve izraze, jer ti si onda malo netolerantan, ali rekla bih ne prirodno je za mene lično. Dakle, ne ne prirodno u kontekstu da to treba menjati ili diskriminisati” (Katarina, 29, Beograd).

– “Nekako verujem da osoba koja je gej nešto pretpostavlja od ranijih uzrasta, a sad ovako odjednom samo, možda bi to bilo više neko eksperimentisanje” (Lena, 19, Beograd).

– “Ne mogu to da zamislim, uopšte nisam homofobičan ali to ne mogu da zamislim. Kao što sada ne mogu da zamislim da budem sa nekom drugom ženom osim svoje, to je meni strašno” (Zoran, 39, Beograd).

– “Aha! Zavisi od estetike i hemije, ako me privuče pogledom i ako ima neku dublju harizmu ja bih ga poljubio (smeh). Ne, ozbiljno, ali više imam želju da budem sa transvestitom. Nije mi to sad kao fuj. Jer opet u samom seksu žena najbolje poznaje ženu, i kao što muškarac najbolje poznaje muškarca, jer kad muškarac obrađuje muškarca, on najbolje zna šta ovome prija. Mislim, mogao bih da budem sa tipom, ali da ja budem aktivan. Seksualno iskustvo za jednu noć, što da ne, a sad, nešto više ako nađem neku srodnu dušu u nekom muškarcu, otkud znam – ja sam ipak više strejt ili neki latentni bi (smeh). Jedan moj burazer mi je pričao da je bio sa jednom trandžom i da nikad nije imao bolje seksualno iskustvo nego sa njom (...)” (Goran, 29, Beograd).

– “To je znači hipotetičko pitanje. Pa pretpostavljam da bih pomislio da sam se nešto istripovao. Ne znam sad za okolnosti. Lično za sebe ne mislim da to može da se desi jer mi se do sada nije desilo i nije mi privlačna muška fizionomija. Možda da izgleda kao žena, onda možda da. Nije mi toliko bitan pol koliko kako izgleda. Znači kad bih se nacirkao i kad bi uletela neka trandža ne bih imao problema” (Nenad, 36, Beograd).

– “Pa ne znam. Nije mi to odbojno, al ne mogu da zamislim baš seks (smeh). Da mi se nešto sviđa sigurno bih probala. Mada, imala sam drugaricu koja me privukla baš, i ništa se nije dogodilo ali me privukla. Ne znam da li me je privukla seksualno, mada sa druge strane ja sam baš volela naš odnos jer je bio nekako nežniji, teško mi je da to opišem. I sećam se da je neke drugarice bilo jako sramota kad sam govorila o tome samo zato što neko priča na tu temu. Niko ništa slično nije spomenuo. Ali fora je što je ta moja drugarica bila biseksualna, ali se tako ne izjašnjava, ona se izjašnjava kao strejt, ali prilično je otvorena. Mi smo se dogovarale da idemo zajedno u jedan fetiš klub kada

smo bile u Berlinu. I ja tada nisam mogla, a bilo me i sramota zbog ljudi koji su išli sa nama, samo zato što su bili poznati – sledeći put ću sigurno ići, ali sama!” (Monika, 33, Beograd).

– “Ne znam zaista, nisam o tome razmišljala (smeh)” (Dragana, 34, Beograd).

– “Ako bih bio to, ako si rođen takav, onda bih bio to” (Matija, 35, Beograd).

– “Jao ne! To mi je odvratno i kad pomislim na muškarce koji se ljube. Ne mogu to da zamislim tj. ne želim da zamišljam. Prosto zato što je neprirodno i bolesno i ja ne shvatam kako pored toliko žena muškarac bira drugog koji je isti kao on?” (Vojin, 42, Beograd)

Odgovori ispitanika/ca vezani za ovu grupu pitanja potvrđuju početne pretpostavke. Više od polovine ispitanika/ca smatra da privlačnost prema “istom polu” nije nešto što može njima da se dogodi. Pojedine žene kao i muškarci iskazuju određenu permisivnost i radoznalost kada je u pitanju njihova potencijalna homoseksualnost, s tim što se kod ispitanika to svodi na dosta stereotipnu seksualizaciju *transgender* žena (“trandža”), koje se percipiraju kao poželjne u smislu seksualnosti. U tom smislu postoji razlika, a to je da žene u većoj meri razmišljaju o privlačnosti prema istom polu u smislu emocija, dok muškarci iskazuju više aspekt seksualnosti. Bitno je naglasiti da dosta ispitanika/ca na ovo pitanje nisu dali precizne odgovore i da je samo pitanje izazvalo nelagodu.

Politički stavovi

Ispitanici/e su u toku intervjua objašnjavali svoje političke pozicije. Politički stavovi se, kao što je spomenuto, poklapaju sa njihovim stavovima prema neheteroseksualnim osobama, tj. na osnovu njihovih stavova i određivanja sebe u nacionalnom i religioznom smislu, moguće je predvideti da li će ispitanik/ca imati pozitivan ili negativan odnos prema istopolnim zajednicama. Neke od tih pozicija su opisane kroz odgovor na pitanje, kako ispitanici sebe određuju u političkom smislu i gde sebe vide na lestivici od krajnje desnice do krajnje levice:

– “Demokratska opcija, da imaš slobodu izbora. Nisam za te nacionalne partije, mislim da to nije za građansko društvo. Ja sam religiozan ali nisam pravoslavac nego cenim sve

religije, cenim sve hramove, sve poštujem jer verujem da postoji viša sila. Mislim da postoje razlike među nacijama, ali ja sam tolerantan prema svima. Ovde postoji problem ratova i prošlosti i taj problem neće da se reši tek tako. Ostalo je jos dosta rana i ta demokratija koja je došla je samo kvazidemokratija. Puno će vremena proći dok ne dođe do pomirenja, i mnogo smo bili izolovani, treba veliki napor. Ja verujem u tu priču o pomirenju i rad NVO na tom pitanju. Kad prođeš kroz Bosnu to je strašno, to su ožiljci, svi imaju nekog ko je poginuo ili ratovao. Ja sam odrastao u Beogradu, nisam ja video mnogo Bosnu, ali mislim da je to veliki teret i da se tu propatilo, da je mnogo uništeno – bombardovati Dubrovnik to je zločin, nije ti jasno kako je to bilo moguće” (Ivan, 37, Beograd).

Ivan polazi od vrednosti poštovanja drugih nacija i života. U njegovim stavovima prisutna je empatija za neheteroseksualne osobe i uopšte sposobnost za uživanje u poziciju Drugog, što je kompatibilno kada se pogledaju njegovi stavovi i odnos prema religiji. Međutim, kod polovine ispitanika su postojali izraženi neprijateljski komentari i pozivi na različite vrste zabrana homoseksualnosti. Neki od stavova ilustruju na koji način se seksualne predrasude poklapaju sa desničarskim uverenjima, autoritarnošću i rigidnim pogledom na naciju i društveni poredak:

– “Nemam političko opredeljenje. Glasao bih ali ne glasam jer je to sve isto. Sebe određujem kao Srbin hrišćanin (...) Što je manji stepen slobode to je bolji red. Nema veze sa tvojim tokom misli, ti možeš da misliš slobodno al neka pravila moraju da se znaju. Slovenija je oduvek bila poznata kao nacija gejeva, ali da vidiš da neko tamo baci smeće ili ne pokupi za svojim kerom, nema šanse. Samo poštuj red, ti radi šta hoćeš i misli šta hoćeš, ali poštuj red (...) Oni su sad kao neka nacionalna manjina koja se oseća ugroženo, oni se sad osećaju ugroženo i to je to. Došlo je njihovih pet minuta, kao što su nekad malo Romi, nekad malo ovi nekad oni, a svi oni su postojali oduvek. To nam se plasira, malo ova malo ona tema, to nema uopšte nikakve veze sa njima kao njima. Ja mogu da se kladim da 95% LGBT populacije ne želi da se eksponira. Mislim da diskriminacija postoji od svih tih grupa samo kod feminiziranih muškaraca, samo kod njih jer ih vidiš” (Zoran, 38, Beograd).

– “Ja, nevezano od homoseksualaca nisam pobornik svih tih nevladinih organizacija. Ništa to ne znači loše, ali svi mi ti borci deluju, ja ne znam šta oni hoće, a možda je to moj problem. S jedne strane propagiraju neko slobodumlje, ali samo kada se radi o

njihovom problemu. Na primer, ovi koji tvrde da su Srbi činili zločine, i tako dalje. Oni će da ti kažu, Srbi su krivi za Srebrenicu, Srbi su krivi za ovo i za ono i ako im se neko suprostavi oni će da ti kažu da si nacionalista, da si četnik i ja ne volim takve stavove. I predstavljaju se kao tolerantniji nego druga strana. Ja bih u političkom smislu bila neka desnica, a nisam levica apsolutno. Glasala sam za demokratsku stranku ali nemam mnogo izbora ovde, jer mislim da nema stranke koja može da se suprostavi stranim uticajima i silama u ovako globalizovanom svetu. Sve sam manje za ulazak u Evropsku uniju (...) Nisam ateista. Naša religija mi je OK sa nekog kulturološkog stanovišta, sa tim smo odrastali, to čini deo našeg identiteta, ali ne više od toga.” (Katarina, 29, Beograd).

– “Opredeljen sam desno. Nisam kao ovdašnji Nacionalni strojevi, ali smatram da je islam najveća pretnja opstanku čovečanstva i da su imigranti najveće zlo čovečanstva. Tako da nisam neki klasični desničar, kako ga možda ti zamišljaš, nego već specifičan. Dakle, jesam za to da Srbija bude monarhija, i voleo bih da bude kraljevina, ali više sam za taj zapadno-evropski tip desnice, neka modernija nacional-desnica, ali ne nacistička. Ja sam za očuvanje judeohrišćanske civilizacije i ovog kontinenta, kulturni opstanak u odnosu na islamsku pošast. Zapad će uništiti ne to što je neko gej nego fanatični liberalizam i islamizacija – nametanje islamskog modela, navala imigranata, porast kriminala. E to je moje neko opredeljenje” (Matija, 35, Beograd).

– “Apolitična sam (...) Sebe određujem kao pravoslavca ali ne u nekom strogom smislu. Nisam oformila celo mišljenje o crkvi. Verujem u boga ali mi je nekako crkva, sve mi je to malo previše ekstremno, zauzela je neki stav, kao da ima monopol. I previše je zatvorena, ne sviđa mi se recimo stav crkve prema homoseksualnim osobama” (Lena, 19, Beograd).

Stavovi ispitanika ukazuju da desna politička opcija svakako podrazumeva homofobiju i ceo „paket“ predrasuda, od zalaganja za monarhističko društveno uređenje, do ideje o čistoti nacije i evropskog naroda. Međutim, oni koji se identifikuju sa liberalnim ili demokratskim opcijama svakako imaju permissivnije stavove. Slični podaci su dobijeni i u istraživanju žena koje su majke o homoseksualnosti. Naime, pokazalo se da pozitivnije stavove prema homoseksualnosti imaju ispitanice sklone demokratskim opcijama tj. one koje se zalažu za jačanje demokratskih institucija kao svoje osnovno političko opredeljenje, dok izraženu homofobiju imaju ispitanice koje se

zalažu „za jačanje nacionalne svesti“. Homofobičnost i nacionalizam su deo istog ideološkog sistema, čime i ovo istraživanje jasno potvrđuje tu povezanost (Radoman, 2017).

Sa druge strane, što se tiče LGBTQ ispitanika/ca, vrlo je prisutno dekonstruisanje religioznosti i nacionalnog identiteta:

– „Uh, sećam se baš tog osećaja stida i jakog osećaja krivice, koji je tada bio vezan i uz izrazitu religioznost. Tada sam bio religiozan, sad sam ateista. Ali prvo, kad sam raskrinkao tu svoju religioznost, onda je to prestalo, ona je bila vezana za neku krivicu koju imaš. I ona je bila to, strah od oca. Ja sam video da ta moja religioznost, hrišćanska pravoslavna, i ako je bila iskrena, ona je meni bila put za neko iskupljivanje krivice. Mislim, to je nekako klasična priča i kada sam ja sve to sa sobom raščistio onda sam video i odakle religioznost i odakle strah“ (Aleksa, 34, Beograd).

– „Čak sam imao razgovore sa nekim ljudima koji su religiozni na tu temu i kao ljudi, jel' ja vas treba da učim? Ja sebe ne smatram ni hrišćaninom, ni pravoslavcem ali hajde vratimo se na Isusa – Isus je prvi bio borac za ljudska prava, zaštitio prostitutku od kamenovanja, štitio slepe, slabe i nahranio siromašne. Mislim, o čemu pričamo? Ko ste vi onda da bilo šta kažete? Pa kao Sodoma i Gomora – pa da, ali to je nešto drugo, to su orgije, znači oni nisu bili kažnjeni zbog homoseksualnog čina sa muškarcem nego zbog nečeg drugog, bluda i nemoralna, što je druga stvar. Naravno da toga ima u gej svetu, ali ima ga i u strejt svetu i to možda više. Šta, jesi ti kao upoznao svoju devojkicu i ona ti je jedina žena do kraja života, i sa njom imaš seks samo kada planirate potomstvo?!“ (Kris, 31, Beograd).

– “Povremeno ja iskopam kao da verujem u nešto. Ne znam da li postoje druga bića u svemiru, ali ne opterećuje me to na taj način, ne verujem u bogove, ne volim crkvu. Volim te religije mada koje govore o nekoj umerenosti, o balansu, to mi je blisko mozgu, to nisu religije koje insistiraju na jednom višem biću nego te upućuju na tebe, ti si vlasnik svog života. Sve ovo poklanjanje, klanjanje i klanje, više mi je toga pun kufer. Ja mogu ljudima da objašnjavam u čemu se sastoji negativna posledica njihovog nerazmišljanja kada imaju svoje nacionalističke ispade, i kakve posledice toga mogu da budu, i da to što im neko sada “nabija” na nos neki genocid, prosto imam potrebu da im objasnim” (Mario, 49, Beograd).

– „Iz praktičnih razloga, nekad moram da se izjasnim kao da sam srpske nacionalnosti,

ali ja se tako ne osećam. Apsolutno se ne identifikujem tako, niti sebe percipiram tako“ (Zoe, 22, Beograd).

Stavovi heteroseksualnih osoba prema istopolnim zajednicama većinski otkrivaju niz predrasuda i samo relativno pozitivan odnos prema LGBTQ osobama. Naime, u osnovi protivljenja istopolnim zajednicama i istopolnim brakovima su različiti strahovi: postoji problem sa simboličkim pravima LGBTQ populacije – ne toliko sa dobijanjem istih prava u tehničkom smislu. Ispitanicima je čini se problem da se istopolna zajednica imenuje kao brak kao i problem usvajanja djece. U osnovi toga je strah da će doći do nestanka porodice, do masovnog širenja “gej” propagande, koja ima za cilj uništenje naroda i kulture.

Najupadljivije u stavovima ispitanika/ca je da su roditeljstvo osoba neheteroseksualne orijentacije kao i javno iskazivanje intime i emocija, najveći problemi/argumenti protivnicima zagovaranja LGBT prava. Na osnovu toga se može zaključiti da sadašnja ideologija heteroseksizma i homofobije koristi argumente da će doći do širenja homoseksualnosti ili prenošenja homoseksualnosti na decu, tj. da će veća prava za LGBTQ populaciju dovesti do usvajanja dece i potpunog urušavanja porodice, rodni uloga i društva.

Dakle, čini se da se sada homofobija “pakuje” u neki oblik deklarativnog priznavanja, ali koje je limitirano (“mogu sve, samo da ne usvajaju decu”) i da se to prihvata kao neki oblik poželjnog diskursa – u redu je dovoditi u pitanje nečija bazična prava, kao što je pravo na roditeljstvo ili javno ispoljavanje emocija. Drugim rečima, većina heteroseksualnih ispitanika/ca oseća da ima legitimitet da odlučuju o životima LGBTQ osoba.

ZAKLJUČAK

U Srbiji još uvek postoji visoka stopa nasilja prema LGBTQ osobama, ali ne postoje ni osnovna prava regulisana Porodičnim zakonom Srbije, kao što su pravo na brak i usvajanje dece što su ujedno mesta najžešćih napada i homofobije. Iako istopolne zajednice postoje i LGBTQ osobe osnivaju porodice i sve je veći broj dece koja se rađaju u okviru lezbejskih porodica, takve zajednice su pravno potpuno nevidljive što doprinosi njihovoj daljoj društvenoj marginalizaciji. Za sada, regulisanje ovog prava je za mnoge neheteroseksualne žene veoma važno jer bi se time omogućilo kako zakonsko priznavanje njihovih partnerskih odnosa tako i roditeljskih prava za drugu partnerku, koja je i emotivno i socijalno majka ali čija je uloga društveno i pravno nevidljiva. Ovo je svakako problem koji zahteva rešenje, jer porodice čiji su roditelji LGBTQ ne mogu da postoje u homofobičnom okruženju bez podrške institucija i podrške društva. Takođe, u Srbiji od 2012. godine postoji „Model zakona o registrovanim istopolnim zajednicama“ koji su izradile organizacije civilnog društva, po kome se predlaže registrovanje istopolnih zajednica i rešavanje mnogih svakodnevnih i tehničkih problema za istopolne parove i što bi ujedno doprinelo njihovoj većoj vidljivosti. Možda će nakon toliko vremena, 2019. godina zaista biti godina kada će se to dogoditi, ali sadašnji homofobični diskurs i ispadi koji se mogu čuti u izjavama vodećih političara ne ukazuju na takav trend. Tako je recimo ministar prosvete Mladen Šarčević dao izjavu za medije o tome kako će biti smenjeni direktori svih vrtića i škola u kojima se deca, preko obrazovnih programa, „podstrekuju na homoseksualizam i učenje da su bespolna bića“ (Informer, internet). Ovu izjavu ministar je dao na osnovu informacije da se u jednom beogradskom vrtiću organizovao seminar gde se spominjalo da su deca „polno neutralna bića“, „da im se treba obraćati u srednjem rodu i podstrekivati dečake da se igraju sa lutkicama, a devojčice sa autićima“ (Ibid). Sličnu izjavu tokom 2018. godine dao je i ministar u Vladi Srbije Nenad Popović koji je povodom promocije dečijih slikovnica iz Hrvatske „Moja dugina obitelj“, objavio na svom twitter nalogu: „U trenutku kada se kao država borimo na sve načine da podržimo rađanje, iz Hrvatske nam uvoze gej slikovnice! To pod hitno treba zaustaviti! Moramo da stanemo na put onima koji žele da nas ubede da je u redu da ROKO IMA DVE MAME, A ANA DVOJICU TATA“ (Blic, internet). Same slikovnice su nastale na osnovu života realnih

lezbejskih i gej parova i logično je da LGBTQ parovi kao i heteroseksualni imaju potrebu za kulturnim modelom/prikazima porodica koje njihova deca ne mogu videti u pretežno heteroseksualnom okruženju. Uostalom, nije utvrđeno da se homoseksualnost može preneti deci, a tek se ne može preneti putem slikovnica, tako da je panika koja dolazi od pojedinih političara deo populističkih argumenata kojima se podstiče mržnja prema LGBTQ osobama.

Afera oko slikovnica je pokrenula i neke argumente koji su se mogli pročitati u ovom radu, o vezi nataliteta i seksualne orijentacije koja ne postoji, zatim o tome „kako objasniti detetu da se dva muškarca ljube“ do toga da „svako ima pravo na svoje mišljenje“, argument kojim se ministar Popović branio u svojim kasnijim izjavama. Pravo na izražavanje mišljenja postoji ali je ono ograničeno i zakonski, o čemu jasno govore i Zakon o zabrani diskriminacije, pa tako sloboda mišljenja ne može biti vređanje ili propagiranje ograničavanja prava nekoj kategoriji stanovništva. Argument da je istopolne parove i njihovu intimu teško objasniti deci, je potpuno izmišljen argument i svodi se na veštačko podizanje panike i nije nikako u skladu sa potrebama dece da budu informisana o raznolikosti porodica koja postoje oko njih. Takođe, deca, bilo da ih odgajaju heteroseksualni ili LGBTQ roditelji, veoma dobro razumeju razlike, mnogo bolje nego što im društvo servira, a o čemu govore i LGBTQ roditelji koji su bili deo ovog istraživanja. Dakle, ovo je kontekst u kome se LGBTQ osobe bore za svoja bazična prava, i gde političari mogu da stvaraju atmosferu homofobije i straha prolazeći nekažnjeno za svoje izjave.

Faktor koji je takođe bitno odredio položaj LGBTQ populacije u Srbiji u proteklih par decenija, jeste bujanje omladinskih desničarskih organizacija i, uopšte, desnog ekstremizma nakon perioda devedestih (ove promene su se odigravale ne samo na ideološkoj ravni, kroz promenu retorike, već su promene bile konkretne u okviru institucija, kroz delovanje političkih partija, medija i crkve). Tema homoseksualnosti je za desničarske neformalne grupe i organizacije postala konstitutivni deo njihove ideologije. Bitno je napomenuti da jačanje desnice nije izolovan element već da on direktno proističe iz tranzicijskih promena nakon sloma socijalizma, a posebno se izražava danas u vreme ekonomske krize.

Nasilje i diskriminacija prema LGBTQ populaciji su vrlo izraženi, u javnom prostoru, u javnom diskursu, u stavovima i vrednosnim orijentacijama mladih i

stanovništva, o čemu svedoče brojna istraživanja. Nalaz ovog istraživanja potvrđuje da na osnovu iskustava LGBTQ osoba i njihovih životnih priča, razni oblici nasilja i diskriminacije iako su prisutni često su potpuno zanemareni ili se ne tumače kao nasilje. Naime, pojedini aspekti života LGBTQ populacije ne percipiraju se kao vrsta nasilja ili direktne diskriminacije iako to jesu – kao što je na primer nemogućnost javnog govora o svojoj seksualnosti, teškoće pri autovanju, nedostatak kulturnih modela za istopolne veze ili odustajanje od ideje roditeljstva jer je teško ostvarivo u Srbiji. Analizirajući svakodnevni život ispitanika/ca ovog istraživanja jasno je da ispoljavanje sopstvenog rodnog identiteta i generalno seksualnosti vodi do raznih oblika cenzure i autocenzure što je takođe vrsta nasilja. Generalno posmatrano, nemogućnost javnog govora, ispoljavanja sopstvene različitosti su nešto što ostaje u sferi nevidljivosti, tako da je sam problem vidljivosti jedan od temeljnih uslova kada govorimo o životima LGBTQ osoba – u pitanju je stalna borba. U skoro svim negativnim izjavama ispitanika heteroseksualne orijentacije jasno je zašto nasilje postoji jer vidljivo je da se stereotipi često formulišu unutar određenog ideološkog mišljenja koje sadrži različite elemente od bolesti, greha, preteranosti, rodne neadekvatnosti, psihološke nestabilnosti, do teorija zavere i ideja o urušavanju “naše” kulturološke baštine. Ideološko mišljenje je uvek rigidno u smislu da sadrži generalizovane i zatvorene predstave o drugim ljudima i može se uporediti sa ideologijom desnice sa kojom i ima dosta preklapanja.

Ovo istraživanje je imalo za cilj da ispita šta se dešava na mikro planu, tj. da kroz metod životnih priča dođe do dubljih značenja ispitanika/ca o njihovim životima. Rezultati su pokazali da su stres i diskriminacija koju trpe LGBTQ osobe u Srbiji deo njihove svakodnevice i to ne samo na način da je iskustvo diskriminacije uticalo na oblikovanje njihovog identiteta već su u pitanju procesi dužeg trajanja (ako faktori ili uzročnici diskriminacije nisu ukinuti već su deo socijalno-političke klime). Polazeći od toga ovaj rad je težio da pokaže da je iskustvo nasilja i diskriminacije skoro pa neizostavan element života LGBTQ populacije. Način na koji su LGBTQ osobe diskriminisane i njihova iskustva prikupljena metodom životnih priča, odslikavaju kompleksne životne strategije i odnos prema društvu u kome funkcionišu. S obzirom da su heteroseksizam i homofobija toliko sveprožimajući oni oblikuju strukturalne uslove u kojima se odvija svakodnevni život LGBT osoba. Diskriminacija i nasilje se na taj način odnose na skoro sve aspekte života, od socijalizacije, preko formiranja seksualnog

identiteta, porodice, javnih prostora pa sve do partnerskih relacija. U tom smislu istraživanje samih istopolnih zajednica u Srbiji i nije bilo moguće odvojiti od istraživanja svakodnevnog života neheteroseksualnih osoba.

S obzirom da se ispitanici/ce nalaze u društvenim okvirima koji su heteronormativno uređeni (komšiluk, rodbina, vrtić, škola itd) – istraživanje je pokazalo da oni/e u tim okvirima ne mogu u potpunosti da ostvare svoj identitet i zatim se u nekom stepenu prilagođavaju (strategije parcijalne vidljivosti i „paralelnih svetova”) ali ujedno pružaju otpor heteronormativnosti. Međutim, kako je nemoguće do kraja napraviti kompromis sa patrijarhalnim očekivanjima, LGBTQ osobe su stalno u nekoj vrsti bunta, njihova pozicija je *apriori* pozicija margine, aktera koji odbija norme.

Kompariranjem stavova i iskustava LGBTQ osoba i heteroseksualnih ispitanika i ispitanica utvrđeno je da je sadašnji oblik protivljenja istopolnim zajednicama baziran na različitim ideološkim argumentima koji su bliski desničarskim uverenjima. Jedan od glavnih argumenata i problema koji heteroseksualni ispitanici/e imaju prema LGBTQ osobama jeste problem roditeljstva i odgajanja/usvajanja dece kao i javno iskazivanje emocija kod LGBTQ osoba. U tom smislu ovaj rad je težio da se na detaljan način pozabavi savremenim studijama o roditeljstvu i istopolnim porodicama, kako bi se te predstave dekonstruisale i kako bi se uvideo stvarni kontekst i problemi roditeljstva LGBTQ osoba.

Kao i u slučaju samih istopolnih veza, društveno priznanje koje je donekle povezano sa zakonskim, postaje još bitniji faktor kada je u pitanju opstanak istopolne porodice. Konflikt koji postoji kod ispitanica i ispitanika ovog istraživanja jeste konflikt zbog nevidljivosti LGBTQ identiteta, konflikt zbog nepostojanja legalnog okvira za roditeljstvo i konflikt jer sve te prepreke moraju biti ispregovarane u sferi porodice i intime, čime se društvena diskriminacija konačno prelama na privatnu sferu. Ako se radi o nekim posebnim specifičnostima slučajeva roditeljstva lezbejki, biseksualnih žena i gejeva u odnosu na heteroseksualno roditeljstvo, onda je zaključak da se ne radi prosto o seksualnoj orijentaciji već o reakciji društva na seksualnu orijentaciju – za skoro sve aspekte roditeljstva postoje dvostruki standardi, gde su prostor, reprodukcija, institucije, moral i emocije podređeni modelu heteroseksualne porodice. Roditeljstvo neheteroseksualnih žena je dosta obeleženo osećajem usamljenosti, frustracije, nepostojanjem “modela” na osnovu koga je moguće vaspitavati dete, strategijama koje

roditelji grade kako bi pomirili svoj neheteroseksualni identitet i roditeljsku ulogu, brigom za dete i strahom da dete može biti izloženo homofobiji.

Sa druge strane, LGBTQ osobe konstantno pružaju otpor u okruženju gde žive pa i sama ideja porodice sa LGBTQ roditeljem predstavlja izazov tradicionalnoj heteronormativnoj viziji porodice, i generalno izazov savremenim tumačenjima srodstva i porodice. Ovo istraživanje to potvrđuje i dovodi u pitanje više stereotipa koji postoji prema neheteroseksualnim roditeljima u Srbiji: lezbejke, biseksualne žene i gejevi u Srbiji odgajaju decu i takve porodice već postoje; mnoge LGBTQ osobe žele roditeljstvo, uprkos stereotipima i osporavanju tog prava na svim nivoima; postoje zajednice u kojima su neke osobe otvoreno LGB a ujedno roditelji; neke lezbejke i gejevi u Srbiji aktivno žele i planiraju roditeljstvo iako im to nije legalno omogućeno; deca koja žive sa LGB roditeljima rastu u okruženju gde postoji briga, ljubav i podrška, uprkos stresu, homofobiji i institucionalnoj homofobiji koja postoji prema ovim zajednicama.

Dakle, ako govorimo generalno o tome šta određuje istopolne zajednice i roditeljstvo LGBTQ osoba u Srbiji danas, onda su to društveni uslovi u kojima su LGBTQ osobe nepriznate i nevidljive u najvećem broju slučajeva. Društvo oblikuje granice i vidljivost partnerskih odnosa i roditeljstva u Srbiji što se potvrđuje na osnovu ispitanih slučajeva. Radi se o regulaciji seksualnosti i regulaciji intimnog života, gde su osećaj identiteta kod osobe, partnerski odnosi, odnosi u porodici i vaspitne prakse, obeleženi temama vidljivosti, rizika, zabrane i inventivnosti. Inventivnost mora da postoji jer se radi o zajednicama koje su parcijalno vidljive ili potpuno nevidljive, a afirmisanje tolerancije u svom okruženju i poštovanje različitosti su skoro pa neophodni za opstanak ovih zajednica u društvu. Iskustva ispitanika/ca ukazuju da LGBTQ osobe redefinišu značenje partnerskih odnosa i roditeljstva i da se radi o nekim “novim” oblicima zajednica i porodica kod nas. Takođe, ostaje otvoreno pitanje, kojom brzinom i u kakvim uslovima je moguće da se ovakve alternativne zajednice razvijaju, jer za sada, u Srbiji, činjenica je da neheteroseksualne osobe nemaju izbor da žive svoj život kako žele, pa samim tim pred njima i ne stoji sloboda izbora npr. bivanja roditeljem ili ne – to je još uvek vrlo hrabra odluka koja nosi brojne i nepredvidive posledice. Generalno, za očekivati je da će tema roditeljstva postajati sve važnija ako u Srbiji dođe do priznavanja istopolnih zajednica jer će verovatno rasti i broj parova koji žele da

odgajaju decu u tim zajednicama, umesto u heteroseksualnim okvirima koji su im tradicionalno nametnuti.

Specifičnost metodološkog pristupa u ovom radu je u tome što su proučavani fenomeni interpretirani kroz vizuru samih ispitanika/ca o događajima iz sopstvenog života. Na taj način se se postiglo da je perspektiva ispitanika/ce bila direktno uključena u rad i podjednako relevantna kao i perspektiva istraživačice. Pokazalo se da su mnoga zapažanja proistekla iz samopercepcije ispitanika/ca vrlo vredna u čisto teorijskom smislu, jer nude autentične interpretacije o psihološkim i emotivnim posledicama kroz koje prolaze neheteroseksualne osobe.

Kako je cilj ovog istraživanja bio lociranje homoseksualnih zajednica u okviru komparacije stavova, analiza je pokazala da heteroseksualna i neheteroseksualna populacija žive skoro pa u dve odvojene verzije realnosti. Većina heteroseksualnih ispitanika/ca, uglavnom nema potpune informacije a ni predstavu o teškoćama sa kojima se susreće neheteroseksualna populacija (pravni okvir, problem vidljivosti, problem identiteta, problem odnosa sa porodicom, prijateljima, vaspitanje dece kada je roditelj neheteroseksualna orijentacije, itd). Veći deo heteroseksualnih ispitanika/ca o tim problemima uopšte ne razmišlja, već je njihova percepcija usmerena na pojednostavljene i ideološki obojene predstave kojima se najčešće bave mediji kao što su pitanje Prajd-a, imidž Parade Ponosa, pitanje seksualnosti (promiskuitet gejeva, preispitivanje seksualnosti lezbejki, zabrinutost za opstanak nacije..). Veći deo ispitanika pokazuje izrazitu zatvorenost u svojoj percepciji prema različitostima, i njihovi stavovi govore o tome da se o homoseksualnosti iako vidljivoj u medijima, u svakodnevnom životu gotovo uopšte ne govori – ovo pitanje je skoro pa tabu u dominantnoj kulturi. Kod nekolicine ispitanika/ca (najviše kod onih koji imaju povremena ili kontinuirana iskustva poznanstva sa LGBTQ osobama), postoji svest o izrazitoj diskriminaciji prema LGBTQ osobama, u različitim životnim aspektima. Međutim, često, čak ni poznanstvo sa LGBTQ osobama ne “garantuje” potpunu toleranciju prema njima. Naime, kada se radi konkretno o partnerskim zajednicama, analiza je pokazala da postoje razlike u stepenu prihvatanja vidljivosti i prava zajednica. Kod gotovo svih ispitanika postoji skoro potpuna saglasnost da istopolni parovi treba da imaju sve mogućnosti iz korpusa prava životnog partnerstva (pravo na penziju, nasleđivanje imovine, poseta partnerima u bolnici, itd). Međutim, kod ove stavke

postoji podjela na one ispitanike koji podržavaju i javno ispoljavanje ovih prava i onih koji su saglasni sa dobijanjem prava na tehničkom nivou ali imaju problem sa simboličkom verifikacijom istopolnih zajednica (kao što su pravo na brak ili javna venčanja tj. bilo koja javna obznana i izjednačen status sa heteroseksualnim osobama). Analiza je pokazala da se ova tolerancija prema homoseksualnim zajednicama kod gotovo svih ispitanika zaustavlja kod prava na roditeljstvo. Pravo na usvajanje i/ili odgajanje dece je kamen spoticanja u prihvatanju istopolnih zajednica. Čak i kod ispitanika koji poznaju LGBTQ osobe i koji pokazuju izražen senzibilitet prema njihovim problemima, pravo na roditeljstvo se uskraćuje. Zanimljivo je, da i ispitanici/ce koji imaju LGBTQ osobe u svojoj najbližoj okolini, kao bliske prijatelje/ice, i pored toga koriste svoju privilegovanu poziciju moći, legitimisanu pripadnošću većinskoj populaciji, da drugima uskrate ili dovedu u pitanje prava koja sami imaju. Taj osećaj da oni imaju pravo da negativno reaguju na stil života LGBTQ osoba je toliko usvojen da se ne oseća kao izražavanje moći, iako je jasna strukturalna neravnoteža moći koja razdvaja lezbejke, gejeve, biseksualne i trans osobe od “strejt” populacije. Ta nejednakost u pozicijama je legitimisana opštim stavom javnosti da je heteroseksualnost norma i da heteroseksualna većina ima pravo intervenisanja u život LGBTQ osoba. Može se reći da je ovo aktuelni model heteroseksističke ideologije – tabu odgajanja dece od strane LGBTQ roditelja.

Ako uzmemo u obzir da je i sama homofobija promenljivog sadržaja, da se vremenski i prostorno menja, u zavisnosti od kulturnog konteksta i pravnog okvira, onda se može reći da savremena homofobija i heteroseksizam uskraćuju pravo na bitne aspekte intime LGBTQ osoba – pravo na porodični život i na odgajanje dece. Hijerarhija seksualnosti se i dalje potvrđuje u korist heteroseksualnosti kao neprikosnovenog modela u tumačenju realnosti, zajedništva, porodice i emocija. U tom smislu postaje urgentno i važno istraživati istopolne porodice kako bi se demistifikovale predstave koje postoje o tom obliku roditeljstva, kako bi se olakšao i razumeo položaj LGBTQ roditelja i kako bi se u naučnom polju proširilo znanje iz oblasti sociologije porodice.

Jedan od posrednih ciljeva istraživanja je svakako bio uključiti u akademski i naučni diskurs i samu kategoriju seksualne orijentacije kao jednu od fundamentalnih socioloških i antropoloških tema. U naučnom smislu, to znači da sociološki koncepti

roda, roditeljstva i partnerskih odnosa moraju biti redefinisani kako bi bili primenjivi na neheteroseksualne osobe, a to nadalje menja značenje samih tih pojmova u društvenim naukama. Pored epistemoloških, saznavnih motiva, mislim da je jako važno baviti se marginalizovanim grupama kako bi omogućili poboljšanje njihovog političkog i društvenog položaja.

Teorijska praznina koja prati ovu tematiku, jeste “nadogradnja” marginalizovanog društvenog statusa LGBTQ populacije u društvu Srbije. I dok nauka bude ignorisala (homo)seksualnost kao svoj predmet istraživanja ona ponavlja tu diskriminaciju – isključivanje nije u tom smislu neutralan čin, već je deo građenja “konstitutivne spoljašnjosti” jedne nauke. Spoljašnost u ovom slučaju je homoseksualnost, koja omogućava konstituciju “heteroseksualnog” predmeta istraživanja u sociologiji. Šta bi se desilo kada bismo stvari obrnuli, tj. kada bismo zamislili da heteroseksualnost nije “većinska” seksualnost, kada se to ne bi podrazumevalo, tj. kada heteroseksualnost ne bi bila ta apriorna seksualnost koja se pripisuje svim subjektima? Možda neko pretpostavlja da seksualnost kao takva i diskursi koji je okružuju nisu relevantan faktor u objašnjenju mnogih oblika društvenih kretanja. Međutim, ta “nebitnost” koja se podrazumeva kada je u pitanju intima pojedinaca i tema seksualnosti, jeste dio opšte teorijske paradigme koju sam želela da kritikujem sa ovim radom.

Literatura

Almeida, J. Johnson R, Corliss, H, Molnar, B. E, Azrae, D. 2009. 'Emotional Distress Among LGBT Youth: The Influence of Perceived Discrimination Based on Sexual Orientation', in: *Youth Adolescence* (2009) 38:1001–1014.

Altman, D. 1972. *Homosexual Oppression and Liberation*, Sydney: Angus and Robertson.

Altman, D. 2010. "Krivica i internalizovanje opresije (1971)", u: *QT – Časopis za kvir teoriju i kulturu*, godina I broj 1-2, Beograd: Gayten –LGBT Centar za promociju prava seksualnih manjina.

Američka akademija za dečiju i adolescentsku psihijatriju, Izvor: https://www.aacap.org/AACAP/Families_and_Youth/Facts_for_Families/FFF-Guide/Children-with-Lesbian-Gay-Bisexual-and-Transgender-Parents-092.aspx (pristupljeno 2/10/2017).

Amicus curie, izveštaj. Izvor: <http://www.apa.org/about/offices/ogc/amicus/obergefell-supreme-court.pdf> (pristupljeno 2/10/2017).

„Ana Brnabić za CNN: Srbija nije konzervativna i homofobična, verujem da imam veliku podršku!“. 2017. Izvor: <https://www.srbijadanas.com/vesti/info/brnabic-za-cnn-srbija-nije-konzervativna-i-homofobicna-verujem-da-imam-veliku-podrsku-2017-07-19> (pristupljeno 19/12/2017).

Anderson, K. Armitage, S. Jack, D. Wittner, J. 1987. Beginning Where We Are: Feminist Methodology in: *Oral History Review* 15, p. 103–127

Antonić, S. 2014. *Moć i seksualnost: sociologija gej pokreta*. Pale: Sociološko društvo Republike Srpske.

Arsić, B. 2001. Seksualni izbor, seksualni čin: Fuko i homoseksualnost, Izvor: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-13/81-seksualni-izbor-seksualni-cin-fuko-i-homoseksualnost> (pristupljeno 5/5/2018).

Baumle K. Amanda, D’Lane R. Compton, Dudley L. Poston. 2009. *Same-Sex Partners - The Demography of Sexual Orientation*, New York: State University of New York.

Begagić, L. 2018. *Kad teško izgleda teže*. Izvor: <http://lgbti.ba/lamija-begagic-kad-tesko-izgleda-teze/> (pristupljeno, 5/25/2018).

- Beker, Hauard S. 1998. Devijantnost i devijanti, prevod, u: *Interpretativna sociologija*, ur. Spasić, Ivana. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 75–86.
- Bell, A.P. and Weinberg, M.S. 1978. *Homosexualities: A Study of Diversity among Men and Women*, London: Mitchell Beazley.
- Ber, Vivijen. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter book world.
- Bentli, Erik. 2010. “Ljubavnik lorda Alfreda (1976)”, u: *QT – Časopis za kvir teoriju i kulturu*, godina I broj 1-2, Beograd: Gayten –LGBT Centar za promociju prava seksualnih manjina.
- Bilić, B. 2016. “UVOD: Evropeizacija, LGBT aktivizam i neheteronormativnost na prostoru bivše Jugoslavije”, u: (ur) Bilić. B. *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije*. Beograd: Centar za kvir studije.
- “Biti gej u Jugoslaviji”. 2017. Izvor: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/neprirodni-blud-koji-podriiva-temelje-socijalisticke-hrvatske/2211960/> (pristupljeno 8/2/2018).
- Blagojević, Marina. 1995. „Nerađanje: pasivni otpor žena“, u: *Osnove i problemi populacione politike*, zbornik. Beograd: SANU.
- Blagojević, Marina. 2013. *Rodni barometar u Srbiji : razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Blagojević, Jelisaveta, Dimitrijević, Olga (ur.). 2014. *Među nama: neispričane priče gej i lezbejskih života*. Beograd: Hartefakt Fond Beograd.
- Bobić, Mirjana. 2010. „Partnerstvo kao porodični podsistem“, u: ur. Milić, Anđelka et. al. *Vreme porodica*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 115-119.
- Bobić, Mirjana. 2013. POSTMODERNE POPULACIONE STUDIJE: Demografija kao intersekcija, Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog.
- „Brnabić: U Srebrenici se nije dogodio genocid nego užasan zločin“. 2017. Izvor: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/brnabic-u-srebrenici-se-nije-dogodio-genocid-nego-uzasan-zlocin> (pristupljeno 1/14/2018).
- Bridges, Tristan. 2014. *How We Ask about Gender and Sexuality Matters More Than You Think*. Dostupno na: <http://inequalitybyinteriordesign.wordpress.com/2013/10/22/how-we-ask-about-gender-and-sexuality-matters-morethan-you-think/> (pristupljeno 1/06/ 2017).

- Brodzinsky M. David, Pertman, Adam. 2011. *Adoption by lesbians and gay men: A new dimension in family diversity*. New York: Oxford University Press.
- Boswell, J. 1981. *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality*. Chicago: The University of Chicago Press
- Clarke, Victoria. 2002. 'Sameness and Difference in Research on Lesbian Parenting', in: *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 12. UK, pp. 210–222.
- Clarke, Victoria, Kitzinger, Celia, Potter, Jonathan. 2004. "Kids are just cruel anyway": Lesbian and gay parents' talk about homophobic bullying', in: *British Journal of Social Psychology*, 43, UK. pp. 531–550.
- Committee on Lesbian and Gay Concerns. 1991. Avoiding Heterosexual Bias in Language, in: *American Psychologist*, Vol. 46, Issue No. 9: American Psychological Association.
- Crol. 2017. *Žene koje u zrelijoj dobi spoznaju da su lezbijke: burna, ali oslobađajuća promjena*. Izvor: <https://www.crol.hr/index.php/zivot/8990-zene-koje-u-zrelijoj-dobi-spoznaju-da-su-lezbijke-burna-ali-oslobadajuca-promjena> (pristupljeno 13/2/2018).
- Čaušević, Jasmina, Spahić, Aida, Omeragić, Merima. 2013. *Više od etikete. O ženama koje vole žene*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Čaušević, J. 2014. Lezbofobija je ogromna: Interview with Lepa Mladenović. Retrieved on 23 December 2017, izvor: <http://lgbti.ba/intervju-lepa-mladenovic-lezbofobija-je-ogromna/>
- „Čekamo vas” – poziv na linč”, *Politika*, 25.11.2011.
- „Da se zna – slučajevi nasilja“, izvor: <https://dasezna.lgbt/cases.html> (pristupljeno 13/9/2017).
- DeHaan, S., Kuper, L., Magee C.J. Bigelow, L. Mustanski, B. 2013. "The Interplay between Online and Offline Explorations of Identity, Relationships, and Sex: A Mixed-Methods Study with LGBT Youth", in: *The Journal of Sex Research*, Volume 50 (5).
- De Lauretis, Teresa. 1994. *Praksa ljubavi - Lezbijska seksualnost i perverzna žudnja*, Zagreb: Ženska infoteka.
- D'Emilio, J. 1983. "Capitalism and Gay Identity", in: *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*, edited by Ann Snitow, Christine Stansell, & Sharan Thompson.
- Diamond, Lisa. 2008. *Sexual fluidity: understanding women's love and desire*, Harvard

University Press.

District of Columbia Public Schools. 2007. *Youth risk behavior survey sexual minority baseline fact sheet: Senior high school YRBS 2007 baseline findings for GLBQ items*. Washington, DC: District of Columbia Public Schools, HIV/AIDS Education Program.

Drezgić, R. 2010. *Bela kuga među Srbima*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Dunne, G. A. 1997. *Lesbian lifestyles: Women's work and the politics of sexuality*, London: Macmillan.

Dunne, A. Gillian. 2000. 'Opting into Motherhood: Lesbians Blurring the Boundaries and Transforming the Meaning of Parenthood and Kinship', in: *Gender and Society*, Vol. 14, No. 1, pp. 11-35.

"Dveri – otkazivanje gej parade", izvor: : <http://fakti.org/serbian-point/kritika-vlasti/dveri-otkazivanje-gej-parade-pobeda-porodicne-srbije-nad-gej-lobistima> (pristupljeno 11/9/2017).

„Dilas: Da je do mene, zabranio bih Prajd”. http://www.b92.net/video/videos.php?nav_category=905&yyyy=2011&mm=10&dd=03&nav_id=546498(pristupljeno 10. 1. 2017).

„Ekstremna desnica i navijački pokret – ima neka tajna veza”. 2017, izvor: <http://www.masina.rs/?p=5431> (pristupljeno 11/9/2017).

Farr, R., Forsell, S., & Patterson, C. 2010a. 'Parenting and child development in adoptive families: Does parental sexual orientation matter?', in: *Applied Developmental Science*, 14, pp. 164–178.

Forca, K. 2016. Izazovi sa kojima se suočavaju biseksualne i queer osobe - Ksenija Forca. Izvor: <https://www.youtube.com/watch?v=RnGTTAe3Xq8> (pristupljeno 12/11/2017).

Fuko, M. 2006. *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem*. Prevod J. Stakić. Redakcija prevoda D. Aničić, Loznica: Karpos.

"Gej aktivista iz Kuršumlje dobio spor zbog diskriminacije", izvor: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2017&mm=05&dd=12&nav_id=1259731 (pristupljeno 20/06/2017).

Gerc, Kliford. 1998. *Tumačenje kultura I*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Gluck, Sherna. 1995. Palestinian Women: Gender Politics and Nationalism, in: *Journal*

of Palestine Studies, Vol. 24 No. 3, Spring.

Gluck, Sherna. 2011. Has feminist oral history lost its radical/subversive edge? In: *Oral History*.

Giddens, Anthony. 1993. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press.

Gidens, Entoni. 1998. *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.

“Građanski zakonik Srbije ne dozvoljava gej brakove”, dostupno na: <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/gradanski-zakonik-srbije-ne-dozvoljava-gej-brakove/70y93vr> (pristupljeno 11/08/2017).

Greenhalgh, Hugo. 2017. Grindr and Tinder: the disruptive influence of apps on gay bars, dostupno na: <https://www.ft.com/content/be9779b6-bfcb-11e7-823b-ed31693349d3> (pristupljeno 12/20/2017).

Gros, Elizabet. 2005. *Promenjiva tela*. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanje roda.

“Godišnji izveštaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u Srbiji za 2014. godinu”, izvor: <http://gsa.org.rs/2015/03/godisnji-izvestaj-o-stanju-ljudskih-prava-lgbt-osoba-u-srbiji-za-2014-godinu/> (pristupljeno 13/02/217).

Golombok, Susan, Laura Mellish, Sarah Jennings, Polly Casey, Tasker, Fiona, Michael E. Lamb. 2014. ‘Adoptive Gay Father Families: Parent–Child Relationships and Children's Psychological Adjustment’, in: *Child Development*, Volume 85, Issue 2, pp. 456–468, dostupno na: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/cdev.12155/full>

Golombok, Susan, Tasker, Fiona. 1996. ‘Do parents influence the sexual orientation of their children? Findings from a longitudinal study of lesbian families’, in: *Developmental Psychology*, 32, pp. 3–11.

“Građani nemaju problem sa Prajdom, već sa nasiljem”, izvor: <http://www.univerzitetskiodjek.com/intervju/drustvo/goran-miletic-gra%C4%91ani-nemaju-problem-sa-prajdom-vec-sa-nasiljem> (pristupljeno 10/02/2017).

Grossman, A. H., & D’Augelli, A. R. 2007. Transgender youth and life-threatening behaviors, in: *Suicide and Life-threatening Behavior*, 37(5), pp. 527–537.

Halwani. R. 1998. *Essentialism, Social Constructionism, and the History of Homosexuality*. *Journal of Homosexuality*, 35:1, 25-51.

Hammelman TL. 1993. Gay and lesbian youth: contributing factors to serious attempts

- or considerations of suicide, in: *Gay and Lesbian Psychotherapy*, (2), pp. 77–89.
- Harry, J. and DeVall, W.B. 1978. *The Social Organisation of Gay Males*, New York: Praeger.
- Heaphy, Brian, Smart, Carol, Einarsdottir, Anna. 2013. *Same Sex Marriages: New Generations, New Relationships*. Palgrave Macmillan.
- Hedblom, H. Jack. 1973. „Dimensions of lesbian sexual experience“, in: *Archives of Sexual Behavior*, Volume 2, Issue 4, pp 329–341.
- Hennessy, Rosemary. 2000. *Profit and Pleasure: Sexual Identities in Late Capitalism*. Routledge.
- Herek, Gregory M. 1994. The Attitudes Toward Lesbians and Gay Men (ATLG) scale, In: C.M. Davis, W.H. Yarber, R. Bauserman, G. Schreer, & S.L. Davis (Eds.). *Sexuality-related measures: A compendium*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Herek, G. M., Gillis, J. R., Cogan, J. C. Glunt, E. 1997. ‘Correlates of internalized homophobia in a community sample of lesbians and gay men, in: *Journal of the gay and lesbian medical association*, 2, pp. 17-25.
- Herek, Gregory M. 1999. ‘The Psychology of Sexual Prejudice’, in: *Current Directions in Psychological Science* (2), p. 20-25.
- Herek, M. Gregory, Capitano, P. John. 1999. ‘Sex Differences in How Heterosexuals Think About Lesbians and Gay Men: Evidence From Survey Context Effects’, in: *The Journal of Sex Research*, pp. 220-242.
- Herek, Gregory M. 2004. Beyond “Homophobia”: Thinking about sexual prejudice and stigma in the twenty-first century. *Sexuality Research and Social Policy*, 1(2): 6-24.
- Herek, G. M., Gillis, J. R., & Cogan, J. C. 2009. ‘Internalized stigma among sexual minority adults: Insights from a social psychological perspective’, in: *Journal of Counseling Psychology*, 56 (1), p. 32-43.
- Herek, G. M. 2014. ‘Evaluating the Methodology of Social Science Research on Sexual Orientation and Parenting: A Tale of Three Studies’, in: *Journal of Counseling Psychology*.
- Hershberger SL, D'Augelli AR. 1995. ‘The impact of victimization on the mental health and suicidality of lesbian, gay, and bisexual youth’. *Developmental Psychology*, 31:65–74.
- Hršak, D. 2016. “Moj životni trokut: Kršćanin, ljevičar i gej”, u: (ur.) Bilić, B. &

- Kajinić, S., *Na raskršću opresija: Intersekcionalnost i LGBT aktivizam u Hrvatskoj i Srbiji*. Beograd: Centar za kvir studije, str. 283-299.
- Hupperts, C. 2011. "Homoseksualnost i lezbijstvo u Grčkoj i Rimu", u: ur. Aldrich, R. *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*. Zagreb; Beograd: Sandorf, str. 29-57.
- Ivanović, Zorica. 2014. Fragmenti iz svakodnevnog života gej muškaraca i lezbejki u savremenoj Srbiji, u: *Među nama: neispričane priče gej i lezbejskih života*, ur. Jelisaveta Blagojević, Olga Dimitrijević, Beograd: Hartefakt Fond Beograd, 117–130.
- Irvine.M.J. 2003. 'A place in the Rainbow: Theorizing Lesbian and Gay Culture', in: ed. Seidman, S. *Queer theory-Sociology*, Oxford: Blackwell Publishers, p. 213-241.
- „Istoričar Milan Radanović za Insajder: Kontinuitet skandaloznih presuda o rehabilitaciji“, izvor: <https://insajder.net/sr/sajt/tema/4929/> (pristupljeno 11/10/2017).
- Jagose, Annamarie. 2007. *QUEER TEORIJA: Uvod*. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda.
- Jannes, V. 1992. COMING OUT - Lesbian identities and the categorization problem, in: *Modern Homosexualities - Fragments of lesbian and gay experience*, (ed.) Plummer. K. London: Routledge, p. 65-74.
- “Judith Butler: Biti slobodan, biti slobodna živjeti - to je ono što je najvažnije”, izvor: <http://www.libela.org/razgovor/6403-judith-butler-biti-slobodan-biti-slobodna-zivjeti-to-je-ono-sto-je-najvaznije/> (pristupljeno 2/07/2017).
- Kac, Ned, Dž. 2010. Kako su nastali heteroseksualci?, u: *QT – Časopis za kvir teoriju i kulturu*, br. 1-2, Beograd: Gayten –LGBT Centar za promociju prava seksualnih manjina.
- “Kako se kažnjavala homoseksualnost u Jugoslaviji”, izvor: <http://lgbti.ba/kako-se-kaznjavala-homoseksualnost-u-jugoslaviji/> (pristupljeno 3/08/2017).
- Kuhar, R., & Švab, A. 2005. *The unbearable comfort of privacy: The everyday of gays and lesbians*. Ljubljana: Peace Institute
- Kuljić, T. 2002. *Prevladavanje prošlosti*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Labris. 2017. Anti-diskriminacioni normativni okvir u Srbiji u oblasti LGBT prava. Beograd: Labris.
- Labris novine, izvor: http://labris.org.rs/sites/default/files/Labris-novine-broj-14-15-2002.compressed_web.pdf (pristupljeno 01/09/2017).
- “LGBT i usvajanje dece”,

izvor:<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1891434/lgbt-osobe-i-uvajanje-dece--osetljivo-pitanje.html>(pristupljeno 1/10/2018).

“LGBT roditeljstvo”, izvor: <http://www.zivotnpartnerstvo.com/hr/lgbt-roditeljstvo/> (pristupljeno 5/10/2017).

„Majka LGBT devojke. Samo javna podrška znači“, izvor: <http://www.vijesti.me/vijesti/majka-lgbt-djevojke-samo-javna-podrška-znaci-953879> (pristupljeno 20/09/2017).

Marion-Young, Iris. 2005. *On Female Body Experience*. Oxford University Press.

Marušić, A., Bilić, B. 2016. “Nigdje kod kuće: beskućništvo, ne-heteroseksualnost i LGBT aktivizam u Hrvatskoj”, u: (ur.) Bilić, B. & Kajinić, S., *Na raskršću opresija: Intersekcionalnost i LGBT aktivizam u Hrvatskoj i Srbiji*. Beograd: Centar za kvir studije, str. 157-178.

McIntosh, Mary. 2012. *Homoseksualna uloga*. Izvor: <http://www.cks.org.rs/2012/11/homoseksualna-uloga/> (pristupljeno 10. jun 2017).

McLeod, A., & Crawford, I. 1998. ‘The postmodern family: an examination of the psychosocial and legal perspectives of gay and lesbian parenting’, in: G. M. Herek (Ed.), *Stigma and sexualorientation: understanding prejudice against lesbians, gay men, and bisexuals*, Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 211–222.

McWhirter, D. and Mattison, A.M. 1984. *The Male Couple: How Relationships Develop*, New Jersey: Prentice Hall.

Milenković, Pavle, Marinković, Dušan. 2005. *Mišel Fuko, 1926-1984-2004 - Hrestomatija*, Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija.

Milenković, A. , Miletić, V. 2015. *Priručnik za psihoterapijski rad sa LGBT osobama*. Beograd: Udruženje za unapređenje mentalnog zdravlja.

Milić, Anđelka, Tomanović, Smiljka (ur). 2010. *Vreme porodica*, Beograd, Čigoja; Institut za sociologiju.

„Mlade lezbejke u Beogradu o izboru Ane Brnabić za mandatarku“. 2017. Izvor: <https://www.vice.com/rs/article/d3zkdy/mlade-gej-devojke-u-beogradu-o-izboru-ane-brnabic-za-mandatarku> (pristupljeno 5.12.2107).

Mršević, Zorica. 2015a. “Porodično nasilje i odbacivanje LGBT dece u Srbiji”. U: časopis *Bezbednost*, 1/2015, dostupno na: <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0409-2953/2015/0409-29531501087M.pdf> (pristupljeno 9/21/2017).

Mršević, Zorica. 2015b. "Ambijent roditeljske porodice LGBT dece", u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF, str. 81-100.

Norman, James. 2015. Goodbye to all the gay bars. Are dating apps killing queer culture?, dostupno na: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/jul/15/goodbye-to-all-the-gay-bars-are-dating-apps-killing-queer-culture> (pristupljeno 10/21/2017).

"Objavljen godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti", <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/objavljen-godisnji-izvestaj-poverenika-za-zastitu-ravnopravnosti-za-2014-godinu/> (pristupljeno 13/07/2017).

„Od početka godine u porodičnom nasilju ubijeno 18 žena“, izvor: <https://www.dijalog.net/od-pocetka-godine-u-porodicnom-nasilju-ubijeno-18-zena/> (pristupljeno 13/02/2018).

Ojermark, A. 2007. Presenting Life Histories: A literature review and annotated bibliography. Dostupno na: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.462.6162&rep=rep1&type=pdf> (pristupljeno 20/02/2017).

"Overview of lesbian and gay parenting, adoption and foster care", izvor: <https://www.aclu.org/fact-sheet/overview-lesbian-and-gay-parenting-adoption-and-foster-care?redirect=overview-lesbian-and-gay-parenting-adoption-and-foster-care> (pristupljeno 12/10/2017).

"Očekujemo Zakon za registrovanje istopolnih zajednica tokom trajanja mandata premijerke Ane Brnabić", Labris. 2017. izvor: <http://www.labris.org.rs/sr/o%C4%8Dekujemo-zakon-za-registrovanje-istopolnih-zajednica-tokom-trajanja-mandata-premijerke-ane-brnabi%C4%87> (pristupljeno 20.12.2017).

Palacios, Jesus, Brodzinsky, David. 2010. 'Adoption research: Trends, topics, outcomes', in: *International Journal of Behavioral Development*, 34, pp. 270–284.

Papić, Ž. 1997. *Polnost i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Papić, Ž. 2012. "Telo kao „proces u toku"", u: *Tekstovi 1977-2002*, ur. Zaharijević Adriana, Zorica Ivanović, Daša Duhaček, Žarana Papić. Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za ženske studije, RŽF, str. 149-179.

- Papić, Ž. 2012. "Europa nakon 1989: etnički ratovi, fašizacija života i politika tijela u Srbiji", u: *Tekstovi 1977-2002*, ur. Zaharijević Adriana, Zorica Ivanović, Daša Duhaček, Žarana Papić. Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za ženske studije, RŽF, str. 343-375.
- Patterson, Charlotte J. 1995. 'Families of the Lesbian Baby Boom: Parents' Division of Labor and Children's Adjustment'. *Developmental Psychology* 31: 115–123.
- Petrović, B. 2017. "Gej kruzing u Beogradu", dostupno na: <http://www.optimist.rs/gej-kruzing-u-beogradu/> (pristupljeno 1/26/2017).
- Plamer, Ken. 2009. 'Skiciranje sociološkog geja: prošlost, sadašnjosti i budućnosti sociologije istopolnih odnosa', u: *Teme*, br. 1, januar-mart, str. 47-66.
- "Porodično nasilje najveći problem LGBT osoba u Srbiji". 2017. Dostupno na: <http://gayecho.com/news/porodicno-nasilje-najveci-problem-lgbt-osoba-u-srbiji/> (pristupljeno 11/09/2017).
- "Predrasude na videlo". 2010. Beograd: Gej strejt alijansa, CESID. Dostupno na: <http://gsa.org.rs/wp-content/uploads/2012/03/Istrazivanje-Predrasude-Na-Videlo-2010-GSA.pdf> (pristupljeno 20/09/2017).
- "Previše dijagnoza, premalo nege: istraživanje o zdravlju trans osoba", izvor: <http://transserbia.org/trans/transrodnost/1298-previse-dijagnoza-premalo-nege-istrazivanje-o-zdravlju-trans-osoba> (pristupljeno 10/31/2017).
- Radoman, M. 2007. *Predstava o LGBT populaciji na desno-ekstremističkim web sajtovima u Srbiji*, dostupno na <https://pescanik.net/wp-content/PDF/lgbt.pdf> (pristupljeno 20/02/2017).
- Radoman, M. 2011. *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Radoman, M. 2013. "Analiza homofobije i diskursi o homoseksualnosti u Srbiji", u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ur. Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet u Beogradu.
- Radoman, M. 2015. „Restauracija kapitalizma i položaj žena – neoliberalni oblik kapitalističke regulacije i radna prava žena u Srbiji“, u: ur. Vesić, Darko, Jadžić Miloš, Vukša Tanja, Simović Vladimir, *Bilans stanja – doprinos analizi restauracije kapitalizma u Srbiji*, Beograd: Centar za politike emancipacije, str. 145-223.

- Radoman, M. 2015. "Iskustvo roditeljstva istopolno orijentisanih žena u Srbiji", u: Jarić, Isidora. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF, str. 101-122.
- Radoman, M. 2016. "LGBT perspektiva – izazov za savremenu sociologiju", u: *Sociologija*, Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (324-345).
- Radoman, M. 2017. "Analiza uloge porodice u Srbiji u prihvatanju LGBTTIQ identiteta –Stavovi žena koje su majke prema homoseksualnosti", u: *Časopis Limes: U senci javnih politika: rodne politike i rodno iskustvo*, XIV, No.2.
- "Razvoj politika za zaštitu LGBT osoba". 2017, dostupno na: <http://labris.org.rs/sites/default/files/Razvoj%20politika%20za%20za%C5%A1titu%20LGBT%20osoba.pdf>
- Renner, T. 2009. "Neke poteškoće pri definisanju pojma porodice", u Milić, A. i Tomanović, S, ur, *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISI FF.
- Rich, A. 1980. Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence, in: *Women: Sex and Sexuality*, pp. 631-660.
- Richardson, D. (1992) 'Constructing Lesbian Sexualities', in Plummer, K. (ed.) *Modern Homosexualities: Fragments of Lesbian and Gay Experience*, London: Routledge.
- Riessman, C. K. 1993. *Narrative Analysis*. Qualitative Research Methods, Series 30, Sage Publications, Inc. London, UK.
- Roberts, B. 2002. *Biographical Research*. Buckingham and Philadelphia: Open University Press.
- Rosario, M., Schrimshaw, E. Hunter, J., Braun, L. 2006. Sexual Identity Development among Gay, Lesbian, and Bisexual Youths: Consistency and Change Over Time, in: *The Journal of Sex research*, 43(1):46-58.
- Rosenfeld, Michael. 2010. 'Nontraditional Families and Childhood Progress Through School'. *Demography*. Aug; 47 (3), pp. 755–775.
- Rotheram-Borus MJ, Hunter J, Rosario M. 1994. Suicidal behavior and gay-related stress among gay and bisexual male adolescents, in: *Youth Adolescence* (9): 498–508.
- "RTS – Žene prve po diskriminisanosti". 2014. Izvor: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/1530523/%C5%BDene+pr>

[ve+po+diskriminisanosti.html?email=yes](#) , pristupljeno 8/2/2017.

Rupp, J. Leila. 2011. "Ljubav prema ženama u modernom svijetu". *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*. Zagreb; Beograd: Sandorf, str. 223-249.

Russell, S.T., Joyner, K. 2001. 'Adolescent Sexual Orientation and Suicide Risk: Evidence From a National Study', in: *American Journal of Public Health*, 91(8), 1276–1281.

Ryan C, Huebner D, Diaz RM, Sanchez J. 2009. „Family rejection as a predictor of negative health outcomes in white and Latino lesbian, gay, and bisexual young adults“, In: *Pediatrics*, 123:346–352.

Ryan C, Russell ST, Huebner D, Diaz R, Sanchez J. 2010. "Family acceptance in adolescence and the health of LGBT young adults". *J Child Adolesc Psychiatr Nurs*, 23(4): 205-13.

Ryan-Flood, Róisín. 2009. *Lesbian Motherhood - Gender, Families and Sexual Citizenship*. UK: University of Essex.

Same-sex couples households. 2011. Izvor: <http://www.census.gov/prod/2011pubs/acsbr10-03.pdf> (pristupljeno 2/12/2017).

Sajzor, S. 2017. "Kako se Parada konkretno bori za ljudska prava - Ljubav pobeđuje", u: Časopis *Optimist*, 38, Beograd: Gej lezbejski info centar.

Schilt, K., Westbrook, L. 2009. Doing Gender, Doing Heteronormativity: "Gender Normals," Transgender People, and the Social Maintenance of Heterosexuality. *Gender & Society*, god. 23, br. 4: 440-464.

Schwandt. A. Thomas. 1994. „Constructivist, Interpretivist Approaches to Human Inquiry“, in: *Handbook of Qualitative Research*, ed. Denzin. K. N., Lincoln. S.Y. SAGE.

Sekulić, N. 2007. "Treći talas feminizma", u: Mimica Aljoša, Bogdanović, Marija (ur.), *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike.

Selmić, A. 2016. "S one strane etnokratske države? LGBT aktivizam u postdaytonskoj Bosni i Hercegovini", u: (ur) Bilić. B. *Preko duge u Evropu: LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije*. Beograd: Centar za kvir studije, str. 207-233.

Sernatinger, A., Echeverria, T. 2013. *Queering socialism: An interview with Alan Sears*. New Politics. Preuzeto sa <http://newpol.org/content/queering-socialism-interview-alan->

[sears](#)(pristupljeno 2/09/2017).

Silverstein, C.1981. *Man to Man: Gay Couples in America*, New York: Morrow.

“Skandalozno izveštavanje medija”, Izvor: <https://jelenazulevic.com/2017/04/skandalozno-izvestavanje-medija/> (pristupljeno 2/09/2017).

Spasić, Ivana. 1998. Interpretativna sociologija: Izazovi razumevanja društvenog sveta, u: *Interpretativna sociologija*, ur. Ivana Spasić. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 5–34.

Spasić, Ivana. 2004. *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Stacey, J. & Biblarz, T. J. 2001. ‘(How) Does the Sexual Orientation of Parents Matter?’, in: *American Sociological Review*, 66, pp. 159–83.

Stacey, J. & Biblarz, T. 2010. ‘How does the gender of parents matter?’, in: *Journal of Marriage and Family*, 72, pp. 3–22.

Stanojević, D. 2009. “Porodica u postsocijalističkoj transformaciji, sociološke perspektive i problemi Srbije”, u Milić, A. i Tomanović, S, ur, *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISI FF.

Stojčić, Marjana, Radoman, Marija, Stojaković, Aleksandar. 2014. *LGBT populacija i Parada ponosa*. Beograd: Centar za kvir studije CKS.

Sullivan, Maureen. 2004. *The Family of Woman - Lesbian Mothers, Their Children, and the Undoing of Gender*. California: University of California Press Berkeley and Los Angeles.

“Šta je to prekarni rad i zašto se on tiče mladih?”, izvor: <http://www.masina.rs/?p=4787> (pristupljeno 13/10/2017).

Takács, Judit, and Roman Kuhar, eds. 2011. *Doing Families: Gay and Lesbian Family Practices*. Ljubljana, Slovenia: Peace Institute.

Tamagne, F. 2006. *A history of homosexuality in Europe, Volume I & II, Berlin, London, Paris 1919-1939*. New York, N.Y: Algora

Tamagne, F. 2011. „Homoseksualno doba, 1870.-1940.“ u: Aldrich, Robert, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, Zagreb/Beograd: Sandorf, str.167-197.

Tasker, Fiona, Golombok, Susan. 1997. *Growing up in a lesbian family: Effects on child development*. New York: Guilford Press.

Tatum, E. 2017. *Deset privilegija koje uživaju strejt osobe bez da trepnu*, dostupno na:

<https://www.libela.org/sa-stavom/9021-deset-privilegija-koje-uzivaju-strejt-osobe-bez-da-trepnu/> (pristupljeno 10/20/2017).

Maričić, A. Štambuk, Tadić-Vujičić, Tolić, S. 2016. Ja nisam gej mama, ja sam mama. Zagreb: Jasenski i Turk.

Tomanović, Smiljka. 2010. "Odlike roditeljstva". u: *Vreme porodica*, Beograd, Čigoja; Institut za sociologiju.

Tomanović, Smiljka i Stanojević, Dragan. 2015. *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung: SeConS Grupa za razvojnu inicijativu.

"Trans osobe u Srbiji – analiza položaja i predlog pravnog rešenja", izvor: <https://www.transserbia.org/resursi/biblioteka/990-trans-osobe-u-srbiji-analiza-polozaja-i-predlog-pravnog-resenja-model-zakona-o-rodnom-identitetu> (pristupljeno 6/02/2017).

"Transrodne osobe za Zakon o rodnom identitetu" <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/transrodne-osobe-za-zakon-o-rodnom-identitetu/1x3cvbq> (pristupljeno 6/02/2017).

Turner. S., Bryan. 2006. *The Cambridge Dictionary of Sociology*. New York: Cambridge University Press.

"Uspon homoseksualizma", izvor: <http://www.politika.rs/scc/clanak/332383/Uspon-homoseksualizma> (pristupljeno 13/07/2017)

Viks, Džefri. 2009. "Konstrukcija homoseksualnosti". *Teme*, god. 2009, br. 1, str. 17-46.

"Vučić o prajdu: Garantujemo prava, ali neću da šetam", izvor: <http://rs.n1info.com/a283145/Vesti/Vesti/Vucic-Necu-da-setam-na-paradi-ponosa.html> (pristupljeno 20/09/2017).

"Youth Risk Behavior Surveillance System (YRBSS)", <https://www.cdc.gov/healthyyouth/data/yrbs/index.htm> (pristupljeno 13/08/2017).

Wagner BM, Cole RE, Schwartzman P. 1995. 'Psychosocial correlates of suicide attempts among junior and senior high school youth', in: *Suicide Life Threat Behav.* 1995 Fall; 25(3):358-72.

Weeks, Jeffrey, Heaphy, Brian, Donovan, Catherine. 1998. 'Everyday Experiments: Narratives of Non-Heterosexual Relationships', in: ed. E. Silva, C. Smart, *The New Family?*, Sage: London.

- Weeks, Jeffrey. 2000. *Making sexual history*. Cambridge, England: Polity Press.
- Weeks, Jeffrey, Heaphy, Brian, Donovan, Catherine. 2001. *Same Sex Intimacies: Families of Choice and Other Life Experiments*. London: Routledge.
- Weeks, Jeffrey. 1990. *Sexuality and its Discontents Meanings, Myths, and Modern Sexualities*, London and New York: Routledge.
- Wells, J. (1997). 'Introduction', in: J.Wells (Ed.), *Lesbians raising sons: an anthology*. Los Angeles, CA: Alyson Books.
- Weston, Kath. 1991. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.
- Wu, S. Ward, J. 2017. The mediation of gay men's lives: A review on gay dating app studies, dostupno na: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/soc4.12560/pdf> (pristupljeno: 3/12/2018).
- Yontef, G.M. 1993. *Awareness, Dialogue & Process: Essays on Gestalt Therapy*. United States: The Gestalt Journal Press.
- Zagreb Pride. Izvor: http://www.zagreb-pride.net/web/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=78&lang=hr (pristupljeno, 11/11/2017).
- Zaštitnik građana, Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2010. godinu. 2011. Beograd.
- Zulević, J. 2012. "Istraživanje problema transseksualnih osoba u sferama školstva, rada i zapošljavanja, zdravstvene zaštite i državne administracije", U: Gajin, S. (ur): Model zakona o priznavanju pravnih posledica promene pola i utvrđivanja transseksualizma: Prava trans osoba—Od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira, Beograd: Centar za unapređenje pravnih studija, str. 27-40.
- Zulević, J. 2015a. "Internalizovana homofobija/ heteroseksizam", u: Miletić, V. Milenković, A. *Priručnik za psihoterapijski rad sa LGBT osobama*. Beograd: Udruženje za unapređenje mentalnog zdravlja.
- Zulević, J. 2015b. *Inkluzivna škola i LGBT učenici (seminarski rad-neobjavljen)*, Beograd: Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet u Beogradu.
- Zulević, J. M., D. M., K. 2015. "Rad sa transseksualnim klijentima – specifičnosti tranzicije i izazovi nakon nje", u: Miletić, V. M., A. *Priručnik za psihoterapijski rad sa LGBT osobama*. Beograd: Udruženje za unapređenje mentalnog zdravlja.

PRILOG 1.

Osnova intervjua – dimenzije istraživanja i okvirna pitanja na osnovu kojih su vođeni razgovori

Analiza svakodnevnog života

Identitet, deklarisanje i vidljivost identiteta (internalizovana homofobija; nasilje; vidljivost; autovanje): Kako određuješ svoj identitet u smislu seksualne orijentacije? Kako određuješ svoj rodni identitet? Kakve su tvoje prve slike o homoseksualnosti? Kakav je bio tvoj odnos prema homoseksualnost u periodu tvog puberteta? Da li misliš da je važno da se ljudi autuju? Zašto? Kako je izgledalo tvoje autovanje (prijateljima, porodici)?

Diskriminacija (diskriminacija na javnom mestu, u školi/na fakultetu, u porodici; osećaj sebe u društvu): Šta ti je ukinuto u odnosu na heteroseksualne osobe? Gde osećaš ograničenja?

Šta je po tebi najgora stvar koju si doživela zbog svoje seksualne orijentacije? Koji ti je najjači strah u vezi toga, kad razmišljaš? Da li si imala probleme na poslu, na fakultetu? Kada je u pitanju nasilje prema LGBTQ osobama, kako ti vidiš tu ulogu države i nekih posebnih institucija?

Neke specifičnosti vezane za biseksualne i trans osobe, razlike u godinama, kao iskustvo stigmatizacije kod gejeva i lezbejki u svakodnevnom životu (transfobija; razlike u godinama; iskustva gejeva i lezbejki; iskustva biseksualnih osoba; razlike unutar LGBTQ): Kakav je po tebi status trans osoba/biseksualnih osoba unutar LGBTQ? Koji su to stereotipi koji postoje? Da li osećaš diskriminaciju vezano za neku specifičnost koju imaš u odnosu na druge pripadnike/ce LGBTQ zajednice?

Istopolne zajednice

Problem legitimiteta i vidljivosti: Ko zna za tvoju sadašnju vezu (prijatelji, porodica,

rođaci, kolege/inice sa posla, šef/poslodavac, kolege/inice sa fakulteta, komšije, bilo ko, niko)? Da li morate da cenzurišete ponašanje kada ste u javnosti? Kako se osećaš zbog toga? Da li možeš da mi opišeš svoja iskustva u odnosima po pitanju vidljivosti, kako se postavljaš prema tom problemu? Koja je najveća diskriminacija koju osećaš povodom partnerskih odnosa u Srbiji? Da li si za ideju istopolnog braka? Da li podržavaš ideju registrovanja istopolnih zajednica?

Intima (iskustva LGBTQ osoba u partnerstvu, emocije, diskriminacija): Da li si u vezi? Koliko dugo? Koliko veza si imao/la do sada? Kako bi opisao/la svoja iskustva u vezama? Koliko dugo su trajale tvoje veze? Da li si zadovoljan/na tim odnosima iz današnje perspektive? Zašto je dolazilo do raskida? Da li možeš da mi opišeš svoju poslednju vezu? Kako izgleda vaš odnos? Šta za tebe znači povezanost ili intimnost sa partnerom/kom? Iz današnje perspektive kako si se osećao/la u toj vezi, kako bi odredio/la značaj tog odnosa (u slučaju da ispitanik/ca govori o prošloj vezi)? Šta za tebe znači deljenje zajedničkog prostora/doma i da li je to ostvarivo u tvom slučaju?)

Prakse egalitarnosti i odnosi moći (iskustva različitosti u LGBTQ vezama, hijerarhije i prakse egalitarnosti): Da li misliš da postoje razlike između heteroseksualnih i istopolnih veza? Da li misliš da u istopolnim odnosim postoje hijerarhije i da li ih je bilo u tvojim partnerskim odnosima? Da li možeš da opišeš iskustva iz svoje poslednje veze u odnosu na to kako ste donosili odluke? Kako raspoređujete novac, da li imate zajednički ili odvojen budžet, kakva su tvoja iskustva po tom pitanju? Ko obavlja kućne poslove i na koji način ih delite? Ko se brine o detetu? Da li imate sukobe ili sitne svađe u odnosu i kako ih rešavate? Da li si nekada imao/la iskustvo nasilja u vezi?

Seksualnost (prakse, iskustva, osećanja): Kako bi opisao svoja dosadašnja seksualna iskustva? Da li su tvoja prva seksualna iskustva bila sa istim ili suprotnim polom, da li možeš da mi kažeš više o tome? Kakav je tvoj stav prema pitanju otvorenosti veze i monogamije, da li si imao/la takva iskustva? Da li si nekad osetio/la nerazumevanje, diskriminaciju ili nasilje povodom svojih seksualnih izbora, u odnosima ili van njih? Šta za tebe znače kategorije „aktivan“, „pasivan“, „butch“ i „femme“, kako sebe vidiš u odnosu na te uloge?

Roditeljstvo i LGBTQ populacija

Problem vidljivosti identiteta (vidljivost spolja, prema okolini, stepen autovanosti osobe i vidljivost prema unutra, u samoj porodici): Da li po tebi treba dozvoliti usvajanje dece istopolnim parovima? Kada si odlučila da imaš dete? Kako su na tu odluku reagovali ljudi oko tebe? Kako to izgleda kada je lezbejka/gej roditelj, da li možeš to da mi opišeš? Da li se osećaš i misliš li da je to drugačije nego kao kad strejt žena/strejt muškarac ima dete? Da li dete zna za tvoju seksualnu orijentaciju? Kako na tvoje roditeljstvo reaguje okolina (nastavnici u školi, vaspitači u vrtiću, komšije, rođaci, tvoji roditelji..)?

Partnerski odnosi (odnos između roditeljstva i partnerstva u odnosu, problem socijalnog majčinstva): Kada si odlučila da imaš dete? Da li je to bila samo tvoja odluka? Da li si bila u partnerskom odnosu? Kako danas usklađuješ LGBTQ identitet i ulogu roditelja u svom životu?

Vaspitne prakse: Da li možeš da mi opišeš kako izgleda vaspitanje tvog deteta? Koji su najveći izazovi i razlike u odnosu na heteroseksualne roditelje sa kojima se suočavaš? Da li se plašiš da bi tvoje dete moglo postati takođe LGBTQ?

Želja za roditeljstvom kod LGBTQ ispitanika/ca koji nisu roditelji: Da li si razmišljao/la o roditeljstvu? Na koji način bi to bilo moguće u Srbiji danas?

Analiza stavova i predrasuda “heteroseksualne populacije”

Stavovi prema homoseksualnosti generalno: Da li mislite da su homoseksualne osobe diskriminisane u našem društvu? U čemu se konkretno sastoji ta diskriminacija? Da li znate šta znače skraćenice LGBTQ; da li ste čuli za izraze *butch*, *femm*, *queer*? Kakav je bio vaš odnos prema homoseksualnost u periodu puberteta? Kako vi objašnjavate zašto ljudi vole isti pol? Kakav je vaš stav prema biseksualnosti? Kako biste reagovali kada biste saznali da je neko od vaših prijatelja/porodice/vaše dete/partner/partnerka LGBTQ osoba?

Odnos prema istopolnim zajednicama: Da li mislite da se istopolne veze razlikuju od heteroseksualnih i po čemu? Da li mislite da su LGBTQ osobe sposobne za duge i stabilne veze podjednako kao i heteroseksualne osobe? Da li smatrate da LGBTQ osobe treba da imaju ista prava kao i svi ostali? Da li u svom slučaju možete da zamislite da ste u vezi sa nekim a da to niko ne zna?

Stavovi prema legalizaciji LGBTQ partnerskih zajednica /ideja “gej braka”: Da li podržavate ideju “gej” braka? Šta mislite o legalizaciji istopolnih zajednica u svetu? Da li po vama treba dozvoliti usvajanje dece istopolnim parovima? Šta mislite o tim praksama u svetu?

Stavovi prema ideji roditeljstva i usvajanja dece kod LGBTQ osoba: Da li mislite da je u Srbiji danas moguće da dve žene odgajaju dete? Da li mislite da je moguće da dva muškarca odgajaju dete i pod kojim uslovima? Ako zamislite situaciju u kojoj jedan par želi da ima dete, a to im nije dozvoljeno, kako biste vi na primer rešili to pitanje – da li biste se odlučili na roditeljstvo i skrivali svoju vezu od okoline ili bi imali drugo rešenje? Što se tiče dece iz homoseksualnih zajednica – da li mislite da postoji veća šansa da ona postanu takođe homoseksualna? Da li to vidite kao problem ili ne? Kako mislite da izgleda vaspitanje u porodicama u kojima su roditelji LGBT?

Sopstvena homo/bi/seksualnost: Kako biste se ponašali da vas privuče osoba istog pola? Da li bi ste to zaboravili, da li smatrate da vama to ne može da se desi, ili biste se vodili svojim osećanjima bez obzira na sve? Da li je za vas seks sa osobom istog pola odbojan?

Politička uverenja: Kako određujete svoja politička uverenja? Kako se izjašnjavate u etničkom i religioznom smislu?

BIOGRAFIJA

Marija Radoman je rođena 1983. godine u Nikšiću. Osnovne studije sociologije završila je 2007. godine na Odseku za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu sa diplomskim radom na temu „Predstava o LGBT populaciji na desno-ekstremističkim veb sajtovima u Srbiji“. Pored osnovnih studija, Marija Radoman je završila i dvosemestralni kurs iz rodnih studija u okviru Centra za ženske studije i istraživanje roda u Beogradu, 2005/2006 godine. Takođe, studentkinja je doktorskih studija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, od 2009/2010. godine. Za vreme dokorskih studija, u okviru programa razmene studeneta, *Erasmus Mundus Action / BASILEUS V*, boravila je tokom 2015. godine jedan semestar na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a 2016. godine kao istraživačica na University of Amsterdam (UvA), kao dobitnica stipendije *OPEN SOCIETY SCHOLARSHIP PROGRAMS 2016-17*.

Marija Radoman od 2011. godine radi kao istraživačica u okviru Instituta za sociološka istraživanja, Filozofskog fakulteta u Beogradu, gde je deo istraživačkog tima u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (projekat je podržan od strane Ministarstva prosvete i nauke, evidencioni broj 179035). Pored toga, bila je angažovana na brojnim projektima koji se bave temama ljudskih prava, roda i položaja LGBT osoba u Srbiji, uzela učešće u domaćim i stranim naučnim konferencijama i objavila više stručnih tekstova i publikacija. Najvažnije publikacije su samostalno istraživanje „Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji“ (Radoman, 2011) u izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava, zatim zbornik „Feministički forum Filozofskog fakulteta: izabrani radovi iz studija roda“ (ur. Sekulić, N. Radoman, M. 2016) u izdanju Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, i zbornik radova „Lesbian activism in the (Post-)Yugoslav Space: Sisterhood and Unity“ (ur. Bilić, B., Radoman, M., 2018) u izdanju Palgrave Macmillan.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Марија М.

Радоман Број индекса 1S17-201

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Хомосексуалне заједнице у Београду –компаративно истраживање ставова хетеросексуалаца и хомосексуалаца о феномену хомосексуалних заједница

резултат сопственог истраживачког рада;

да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;

да су резултати коректно наведени и

да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 13/09/2018

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Марија М. Радоман

Број индекса 1S17-201

Студијски програм Социологија

Наслов рада Хомосексуалне заједнице у Београду –компаративно истраживање ставова хетеросексуалаца и хомосексуалаца о феномену хомосексуалних заједница

Ментор др Нада Секулић, редовни професор

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____13/09/2018_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Хомосексуалне заједнице у Београду –компаративно истраживање ставова хетеросексуалаца и хомосексуалаца о феномену хомосексуалних заједница која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____ 13/09/2018 _____

1. **Ауторство.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.